

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHARMINCZHETEDIK KÖTET.

(385. 386. 387. SZAM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

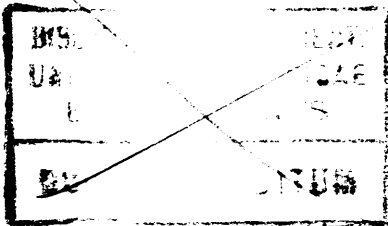
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1909.

A BUDAPESTI
M. KR. ÁLLAMI EGYETEM TÁRGYISMÁZSIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P 11901/950

SECRET

~~18-154~~ 64

TARTALOM.

CCCLXXXV. SZÁM.

	Lap
APPONYI TÖRVÉNYEI. — Návay Lajostól	1
A MEGYE MULTJA ÉS JELENE. — s.	23
REFORMATIO ÉS ELLENREFORMATIO KORA. — Baumgarten Ferencztől	38
EGRESSY GÁBOR. — Mitrovics Gyulától	47
A VÁRMEGYEI TISZTVISELŐK MINŐSÍTÉSE. — Hattyuffy Dezsőtől	67
EGY SZÁZESZTENDŐS ÚJ KÖNYVRŐL. — Rubinyi Mózesről	81
A FŐBÍRÓ (I). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	88
RÉGI VÁROSBAN. — Költemény. — Kozma Andortól	120
A SOCIALISMUS MUNKÁBAN. — F. B.-től	122
PÁZMÁN LOVAG. — Horváth Jánostól	133
HURBAN SZVETOZÁR ÖSSZEGYŰJTÖTT MŰVEI. — Ásbóth Oszkártól	141
ÉRTESÍTŐ: <i>Széchenyi Hítelének második kiadása.</i> — Viszota Gyulá- tól. — Drumár János: <i>Zenetörténet és Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése.</i> — Kereszthy Istvántól. — Oláh Gábor: <i>Keletiek Nyugaton</i> — x-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	174

CCCLXXXVI. SZÁM.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN RÓL. — Réz Mihálytól	161
MADÁCH FIATALKORI NÉGY SZÍN MŰVÉRŐL. — Voinovich Gézá- tól	188
A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS MAGYARORSZÁGON ÉS A KÜL- FÖLDÖN. (I.) — Károly Rezsőtől	213
CSOKONAI. — Császár Elemértől	242
A FŐBÍRÓ (II). — Regény. — Hall Caine után, angolból — Balla Mihálytól	245
TERÍTETT ASZTAL. — Költemény. — Józseftől	280

SULLY PRUDHOMME HÁTRAHAGYOTT KÖLTEMÉNYEIBŐL. — Hegedűs Istvántól	282
VOLTAIRE (I). — Lanson G. után, francziából R. J.	291
ÉRTESÍTŐ: Mücke: <i>Heines Beziehungen zum deutschen Mittelalter.</i> — Heinrich Gusztávtól. — Vicomte Gontaut-Biron: <i>Meine Botschafterzeit am Berliner Hofe.</i> — d.-tól. — <i>Angol könyv a magyar kérdésről.</i> — o.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	307

CCCLXXXVII. SZÁM.

SZÁSZ KÁROLY EMLÉKEZETE. — Beöthy Zsolttól	321
HEINE FAUSTJA. — Heinrich Gusztávtól	342
AZ ALKOTMÁNYOS TÖRÖKORSZÁG JÖVŐJE. — Vámbéry Ármintól	356
A GAZDASÁGI MUNKÁSOK ÉS CSELEDEK BIZTOSÍTÁSA NÉMETORSZÁGBAN. — Fáy Gyulától	372
A MAGYAR NEMZET POLITIKAI FEJLŐDÉSE. — Marczali Hen- riktől	393
A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS MAGYARORSZÁGON ÉS A KÜL- FÖLDÖN. (II). — Károly Rezsőtől	400
A FŐBÍRÓ (III). — Regény. — Hall Caine után, angoltól — Balla Mihálytól	429
TERZINÁK. — Kozma Andortól	452
VOLTAIRE (II). — Lanson G. után, francziából — R. J.-tól	458
SZÍNHÁZI SZEMLE — vg.-tól	486
ÉRTESÍTŐ: Haraszti Gyula: <i>Pyr et Sidon ou Les Funestes Amours de Belcar et Meliane.</i> — o.-tól. — Madarász Flóris: <i>Pyrker és a magyar írók.</i> — Bittenbinder Miklós: <i>A Humájun Namó első magyar származéka</i> (t.)-tól. — Krausz Jakab: <i>Bevezetés a philosophiába</i> (L.-s)-tól. — <i>Liutprand történeti munkái</i> — Pethő Sándortól. — <i>Új magyar könyvek</i>	493

APPONYI TÖRVÉNYEI.

A legutóbbi évek törvényhozói alkotásai között csak igen kevés van, a mely érték és jelentőség tekintetéből vetekehetnek Apponyi népoktatási törvényeivel. E törvényalkotások oly szoros kapcsolatban állanak nemzeti kultúránk ügyével és az ettől elválaszthatatlan jövőnkkel, miszerint azt kellene hinnünk, hogy e törvények elbírálásánál mindenben csak az obiectiv és méltányos felfogás jutott szóhoz. Hogy ez nem mindenben történt így, így ez egyik szomorú jelensége közéletünknek, mely politikai és társadalmi tagoltságában a kellő egységet még ott is nélkülözi, hol egy nagy, egy közös cél kitűzése az ellentétek kiegyenlítését indokoltta és természetszerűvé tenné.

E megjegyzés távolról sem vonatkozik azokra, a kik elvi szempontból, úgysis, mint a feltétlen államosítás hívei kifogásolják Apponyi törvényeit, mivel azok sikere ép azok álláspontját gyengíti meg, a kik a nemzeti érdekek hatékony védelmét eddig csupán az oktatási szabadság nagymérvű korlátozásától várták. De ezektől eltekintve olvastunk sok oly kritikát is, hol hiába kutattunk volna az obiectiv, a szakszerű kifejtésen alapuló bírálat után, mert egyebet ott nem találtunk, mint személyes motivumokat, azaz kritikát, mely elsősorban a törvényalkotó egyéniségéből indult ki és ezentúl azután nem is tudott hatolni. Ezzel szemben nem lehet más feladatunk, mint a törvényes intézkedések taglalásából megállapítani a törvények irányát, egyúttal pedig a gyakorlati élet tanulságai alapján kutatni, hogy mennyiben közelítik meg, illetve érik el a törvényhozás által kitűzött végezt.

A cél, melyet a törvényhozás az Apponyi-féle törvények megalkotásakor maga elé tűzött, az volt: a nemzeti

érdekek hatékony védelme és biztosítása egyrésztől, másrésztől a tanítási szabadság fönntartása a történelmi fejlődés alakulatainak tiszteletben tartásával. Kérdés tehát az, vajon összeegyeztethető-e e két lényeges kívánalom, azaz biztosítható-e szükséges állami ellenőrzés az autonóm iskolák felett és vajon fönntartható-e az autonomia az állami ellenőrzés tervezett mérve mellett?

A mi az első kérdést illeti, úgy itt reá kell térnünk arra a fölfogásra, a mely az állam számára igényli a kizárólagos jogot, hogy polgárait nevelhesse, mivel a nevelésben látja az eszközt arra, hogy polgárai kialakuló érzületére hasson. Czélját tekintve, tiszteletre méltó fölfogás, mert kétségtelen, hogy az állam ereje elsősorban a polgárok együttműködését biztosító hazafias érzület teljétől függ. Ámde nézetünk szerint tévednek azok, a kik ezen czél biztosítását a polgári szabadság egyik leglényegesebb kellékének elkobzásától remélik. Legalább is lehetetlen ez egy valóban szabad alkotmány keretén belül. Mert a szabad alkotmány lényegével jön ellenmondásba az, a ki az államhatalom részére vindikálja azon kizárólagos jogot, hogy polgárai érzületét czéljainak megfelelően idomíthassa, holott szabad alkotmányról csakis ott szólhatunk, hol a polgárok érzülete az, a mely a kormányzás irányában kifejezésre jut. E tekintetben az oktatás ügye sem képezhet kivételt és az állam befolyása itt se terjedhet annál tovább, mint megjelölni azon általános követelményeket, melyeket az állam az oktatás közvetlen eredményétől vár, közreműködni azon eszközök nyújtásában, a melyek e czél elérését előmozdítani hivatvák és főhatalmából kifolyólag ellenőrzést gyakorolni, hogy az általános követelmények betartása lehetőleg biztosítva is legyen.

Természetes tehát és ez az állam létéből önként foly, hogy egyetlen állam se tűrheti el közömbösen, hogy egyes iskolákban az állam törvényei ellen izgassanak, hogy a tanítás és oktatás szabadságának védelme alatt czéltudatos tevékenykedést folytassanak egy állam és nemzetellenes politikai irányzat érdekében. A szabadságnak ily túlzott foka legföljebb csak elméletileg igazolható, a gyakorlati élet terén azonban meg nem állhat, míg általában államról vagy államhatatomról szölni kívánunk. De viszont ép oly

túlzás azt hinni és remélni, hogy az állami befolyás túltengéséből, már pedig a kizárólagos állami népoktatást ennek tartjuk, a nemzeti érzület megerősödése várható, holott a polgári szabadság messzemenő korlátozásából csakis a leglényegesebb polgári erények fokozatos elernyedése következhet be, a mi pedig a nemzeti erő hanyatlásával egyértelmű. De tovább menve és közvetlenül vizsgálva azon czélt, a melyet a kizárólagos állami népoktatás hívei maguk elé tűznek, megállapíthatjuk azt is, hogy még az ő szempontjukból sem alkalmas eszköz a népoktatás államosítása és hogy a nemzetiségi kérdés megoldását tévesen keressük kizárólagosan állami iskola falain belül, mert a kik ismerik a hatást, a melyet a mindennapi iskola a még fejletlen gyermek lelkületére gyakorol, azok kénytelenek beismerni, hogy e hatás csak kapcsolatosan kiegészítő azon neveléshez, a melyben a gyermek otthonában, családja körében részesül. A legbuzgóbb, a lelelkiismeretesebb tanító sem lehet képes minden egyes tanítványa lelki és érzelmi világával behatóan foglalkozni és ezért nem is szorítkozhatik rendszerint egyébre, mint a tanítási anyagnak földolgozására, mint azon követelmények kielégítésére, melyeket vele szemben az iskolai hatóságok fölállítanak. És egy cseppet se paradoxon azon állítás, hogy a gyermek lelki életére sokkal közvetlenebb, tehát sokkal maradandóbb befolyást gyakorol a még oly műveletlen család, mint akár a hivatása ideális magaslatán álló tanító is. Ezt a tényt elég sokszor panaszták már el maguk az érdekelt tanítók, a kik igen sokszor még a tanítás rendje érdekében is kénytelenek a szülőkkel megküzdeni, nemhogy az erkölcsi nevelés szempontjából hatékony támogatásukra számolhatnának. Hatást és eredményt a nevelés terén csak az a tanító érhet el, a ki mintegy részesévé válik tanítványai családi életének, a ki nem idegen az iskola falain kívül se, a ki — a mennyiben az lehetséges részese a közbizalomnak és az általános tiszteletnek. Egyszóval az iskola csak ott fog «nemzetnevelői» hivatásának megfelelni, hol gyökerei a társadalom rétegein áthatottak, s hol a szükséges együttérzés az iskolát a társadalmi haladás irányító tényezőjévé avatja. Mindezek tekintetbevételével nemzeti szempontból is föltétlenül azon iránynak adjuk az elsőséget, a

mely az iskoláztatást a társadalom arra hivatott és alkalmas tényezőinek bevonásával kívánja fejleszteni, a mely az állami felügyelet és beavatkozás szempontjából nem megy túl azon a határon, hol már a tanítási szabadság veszedelme kezdődik, mely szabadságot pedig egy valóban szabadelvű és a polgárok egyéni jogait tiszteletben tartó alkotmánytól elválasztani nem tudjuk. Iskola és társadalom csak akkor gyakorolhatnak egymásra kölcsönös befolyást, ha erősítjük azon szálakat, a melyek a társadalom érdeklődését és közreműködését eddig is fönttartották, azaz ha ragaszkodunk azon történelmi fejlődéshez, a melyen népoktatásunk eddig is haladt.

Az államnak vezető, irányító szerepét kétségbe senki se vonhatja, valamint hogy kétségtelen az államnak azon joga is, hogy közvetlenül beavatkozzék ott, hol a társadalom vagy nem képes, vagy nem hivatott a reája háramló nagy kötelességeknek megfelelni. De a népoktatást irányító állam sohase feledkezhetik meg a nevelés nagy mesteréről az életről és ezért nem is vállalkozhatik oly föladatra, a melyet egymagában állva, a társadalom tényezőinek közreműködése nélkül megoldani úgyse képes. Az iskola nem küzdelmi eszköz, de a békés és fokozatos haladás előkészítője, nemcsak abban, hogy a «jövő» nemzedék oktatását teljesíti, de abban is, hogy egy közös és mindnyájunkra nézve egyaránt fontos cél szolgálatában a társadalom érdemes elemeit közhasznú tevékenykedésre serkenti.

Ezek előrebocsátása után vizsgáljuk, miben áll az Apponyi-féle törvények lényege és miben és mennyiben alkalmasak arra, hogy a tanítási szabadságnak fönttartása mellett az állami felügyelet kellő mérvét egyszersmind biztosítsák is.

II.

Az új törvények kiindulási pontját tulajdonképen a tanítók fizetésének rendezése képezte. Az magától értetődik, hogy a megélhetési viszonyok drágulásával egybekapcsolt anyagi rendezések nem állhattak meg a tanítói karnál, hol a panaszok jogosultsága nemcsak hogy nyilvánvaló volt, de hol a rendezés sürgösségét még igen fontos socialis szem-

pontok is indokoltá tették. A tanítói pálya egyrészt oly nagy és szép kötelességekkel egybekötött, másrészt oly sok türelmet, lemondást és szerénységet igényel, miszerint elmondható, hogy egy jó, azaz hivatása erkölcsi magaslatán álló tanítói kar csak ott képzelhető, hol ezen pályát a társadalom jobb elemei is fölkeresni hajlandók. Már pedig a tanítói fizetések, főleg a felekezeti és községi iskolák egy részénél is oly silányak voltak, miszerint nem csodálható, ha egyrészt a működő tanítók nélkülözték a biztos megélhetéstől elválaszthatatlan megalégedést, ha másrészt a tanítói pálya vonzó ereje legalább is a jelentkezők kvalitását illetőleg mindinkább csökkent. Hisz maga a törvény az 1893. évi XXVI. t.-cz. illetve ezt megelőzőleg az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. 142. §-a oly minimalis mérvben állapítja meg a tanítók fizetését, hogy e rendelkezések már önmagukban hordják a gyökeresebb reform szükségét. Mert 600 kor. fizetésből egy bármily szerény igényű civilisált család megélhetését fenntartani, gyermekeket tisztességesen fölnevelni jóformán képtelenség. Ehhez járul még az a kevés érdeklődés, melylyel a tanító sorsa az iskolafenntartó hatóság részéről általában találkozik, mely hiányos érdeklődés azután ellenszenvvé fokozódik, mihelyt a tanító sorsának bármily csekély mérvű javítása, pl. a községi képviselőben megkíséreltetik. Lehetnek és bizonyára vannak is dicséretes kivételek, de nagy általánosságban tény marad, hogy a községi képviselőtestületek jóindulata csak addig tart, míg semmi újabb áldozatot nem követelnek tőle. Ha ez eljárás nem is menthető, de legalább is megérthető annyiban, ha meggondoljuk, hogy a képviselők túlnyomó része sokszor szűkös, de mindig igénytelen életviszonyok között élő polgár és ép ebből folyólag a még oly csekélyke fizetést is soknak tartja, ha e fizetést a maga készpénzkiadásaihoz viszonyítja. Hogy pedig azzal, mintha a honoratiór osztályhoz tartozóknak, már társadalmi állásuknál és műveltségi fokuknál fogva is, több igényeik vannak, a képviselőtestületben argumentálni nem igen tanácsos, azt tudni fogja mindenki, a ki ilyen gyűléseken csak egynehányszor is részt vett. Ott tehát, a hol belátásra és méltányosságra számolni egyáltalán nem lehetett s hol ezenfelül sok esetben a szükséges anyagi erőforrások is hiányoztak, ott a

tanítók fizetésének rendezését csakis az állami beavatkozástól lehetett várni, a minthogy az államnak kötelessége volt az észlelt hiányok mérvéhez képest a törvényhozás intézkedését provokálni.

Apponyi mindenekelőtt az állami tanítók illetményeit szabályozta, még pedig oly mérvben, hogy az 1907. évi XXV. t.-cz.-ben szabályozott illetmények a mi viszonyainkhoz képest nemcsak a tanítók jogos igényeit elégítheti ki, de a külföld nálunknál sokkal gazdagabb államaihoz is viszonyítva legalább is teljesen megfelelőknek minősíthetők. E törvényezik, mint alaprendezés, szolgált kiindulópontjául «a nem állami népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól» intézkedő 1907. évi XXVII. t.-czikkeknek. E törvényezik az, a mely a föltétlenül szükséges fizetésrendezés kapcsán egyúttal a nem állami iskolák jogviszonyát is gyökeresen szabályozza, még pedig nézetünk szerint oly szerencsésen és az államferfiúi mély belátás oly feltűnő bizonyítékaival, miszerint nem vélünk csalódnai, ha e törvényt népoktatási politikánk egyik legjelentősebb alkotásának jelezzük. E nézetünket nemhogy gyengítené, de ellenkezőleg csak megerősíti azon körülmény, hogy e törvény nem alkot föltétlenül újat, hanem hogy reformtevékenységében az eddigi irányba illeszkedik be, fejlesztvén és kiegészítvén azon alapelveket, a melyek a népoktatás ügyét szabályozó eddigi törvényeinkben már kifejezésre jutottak. Így az állami felügyeletnek és ellenőrzésnek szüksége kifejezést és ehhez képest szabályozást nyert már az 1868. évi XXXVIII., az 1876: XXVIII. t.-czikkeken is, az 1893: XXVI. t.-cz. pedig az illetmények rendezése és az állami hozzájárulás biztosítása által fokozta és mintegy «materialis alapokra» fektette a főtlemeltett törvényekben kifejezett garantialis szabályokat. Az 1907. évi XXVII. t.-cz. azután támaszkodván a közbeneső évek alatt szerzett gazdag tapasztalatokra, mintegy kodifikálja a gyakorlati élet tényleges szükségleteit és megalkotja azokat a kereteket, melyek az állami felügyeletnek hatékony érvényesülését lehetővé teszik, a nélkül, hogy e felügyelet a tanítási szabadságnak, mint olyan-
nak sérelmére szolgálja.

III.

A törvény első szakaszában köztisztviselőkké minősíti a községi és hitfelekezeti tanítókat, második szakaszában pedig megállapítja az alapfizetés minimalis mérvét, illetve az ellátás (lakás, kertilletmény) kötelező fokát. Itt különösen a lakáskérdés rendezése a lényeges, mivel a fönnebb már vázolt ellentétes viszony tanító és iskolafönntartó között talán sehol se adott annyi összeütközésre alkalmat, mint épen a lakáskérdés megoldása körül. Meg is volt ennek a «viszonynak» a tanítókra nézve sérelmes eredménye, a mi a nyomorúságos lakásokban kellőkép kifejezésre jutott. Föltétlenül indokolt és szükséges volt tehát, hogy a törvény gondoskodása e pontra is kiterjeszkedjék, s hogy a tisztességes lakás nyújtásának kötelezettségét az iskolafönntartó községekkel és felekezetekkel szemben megállapította. A mi az alapfizetés rendezését illeti, — úgy az magától értetődően — alkalmazkodik az «állami tanítók» előzetesen rendezett fizetéséhez és habár a korpótlékok hozzászámításával a hosszabb szolgálatnál az állami tanítók kedvezőbb anyagi helyzete nyilvánvaló, ámde a különbség mégse oly lényeges, hogy ezáltal a községi és felekezeti tanítói kar minőségének rovására hátrányos következtetéseket lehetne levonni. És a midőn a törvény ekként intézkedik, a midőn — az állam előreláthatóan lényeges megterhelésével is — biztosítani kívánja a nem állami tanítók tisztességes megélhetését is, úgy méltán kérhetjük, hogy vajon ez kinek érdekében történik és nem-e legelső sorban az iskolafönntartó felekezetek és községek érdekében, hogy tisztességes fizetés kapcsán tanítói karuk tekintélyét, nivóját fönntartassák, illetve fokozhassák? És hogy a törvény mindenképen méltányos akart lenni az iskolafönntartókkal szemben is, s hogy messzemenő tekintettel volt az anyagi szempontokra is, az kitűnik abból, hogy a törvény háromévi átmenetet engedett az illetmények végleges rendezésére. Hogy a törvény akkor, a midőn az illetmények minimalis mérvét megállapítja, egyúttal arról is gondoskodik, hogy e illetmények biztosítása tényleges is legyen, azaz ne legyen lehető pl. a természetbeni járandóságok «illuzo-

rius» alapon nyugvó beszámításával a törvény rendelkezését kijátszani, az csak természetes, a minthogy az erre vonatkozó «ellenőrző rendszabályokat» csak az helytelenítheti, a ki a törvényt nem a tanítók és nem is a tanítási szabadság érdekéből, hanem az állami felügyelet kijátszására irányuló törekvés szempontjából, teszi bírálata tárgyává. Ebből a szempontból készséggel elismerjük, hogy a törvény intézkedései egyesekre nézve kellemetlenek lehetnek, ámde ép ez a tér az, hol «a kellemetlenség» fölidézését nemcsak igazoltnak, de szükségesnek is tartjuk. Az állami hozzájárulás kérésének és elnyerésének módját, szintűgy az ezzel egybefüggő következményeket a törvény 12—16. §§-ai írják körül. Így a 12. §. a járandóság minimalis mérvének biztosítását 1910. évi június hó 30-ig kötelezően mondja ki. E határidőn túl, ha az illető iskolafőntartó igazolt szegénysége a járandóság teljes kiegészítését nem engedné meg, úgy az iskolafőntartó tartozik ez év szeptember hó 30-ig az állami segély folyósításáért a miniszterhez folyamodni. Az állami segély nyújtásánál az iskolafőntartók jogai az iskolák főntartását illetőleg mindig tiszteletben tartandók és e téren a törvény oly messzemenő méltányosságot tanúsít, hogy a már megállapított segélyt még akkor se szünteti be, illetve a megfolyamodott segély megállapítását még akkor se tagadja meg, ha az állam valamely községben időközben egy az összes tankötelesek befogadására alkalmas «állami iskolát» állítana föl, a midőn tehát a tankötelezettség szempontjából a nem állami iskola főntartására, illetve segélyezésére tenyleges szükség már nem forogna fönn. A törvény ez intézkedése is elegendő bizonyíték arra, hogy ennek megalkotója mennyire került mindent, a mi a kötelességük magaslatán álló iskolafőntartóknak a legcsekélyebb sérelmére is válhatott volna. A segély megszüntetése illetve megtagadása csakis fontos állami érdekből történhetik, még pedig ez esetben is csak akkor, ha az iskolai főhatósághoz intézett figyelmeztetés eredménytelen maradt. Az iskolai hatóságnak módjában áll tehát a figyelmeztetés megszívlelésével az állami segély nyújtását gátló körülményt eloszlatni, a mennyiben pedig ezt nem tenné, úgy szembehelyezkedve az államot főhatalmánál megillető fölügyeleti jogkörrel, vajon milyen jogcímen támaszthatna

igényt azon állam segélyezésére, a melynek rendelkezéseit elfogadni és követni nem hajlandó? Szintúgy az állam által viselendő anyagi áldozatok természetes folyománya azon korlátozás is, a mely az államsegély igénybevételével szervezendő új tanítói állások létesítését az illetékes miniszter előzetesen kikérendő és elnyerendő beleegyezésétől teszi függővé. A 13. §. az illetmények feltétlen rendezésének a sanctiója, a mennyiben elejét veszi annak a lehetőségnek, hogy egyes felekezeti iskolafönntartók a törvény intentióinak kijátszásával iskolájukat fönntartsák anélkül, hogy alkalmazott tanítók járandóságát akár önerejükből, akár az állami segély igénybevételével a törvényes minimum mérvéig biztosítanák. E szakasz ugyanis kimondja, hogy ha és a mennyiben 1910 június 30-ig az iskolafönntartók nem biztosítanák tanítóik fizetését és korpótlékát, de iskolájukat fönntartani kívánják, úgy a legkisebb fizetés a fönntartó felekezet terhére biztosítottnak tekintendő. A mennyiben pedig a biztosítottnak vett fizetés behajthatlansága utólag kitűnnék és a fönntartó felekezet ennek daczára se venné igénybe az államsegélyt úgy az illető felekezet elveszíti azon községben iskolafönntartási jogát, mingaddig, a míg az államsegély igénybevételével nem akarja iskoláját újból fölállítani. Hogy e szakasz mit jelent a gyakorlati élet tapasztalatainak egybevetésével, az nyilvánvaló lesz mindenki előtt, ki tudja, hogy az egyes felekezetek azért idegenkednek az állami segély igénybevételétől, mert ki akarják kerülni azon fokozottabb mérvű és a hozzájárulás elvén fölépült és indokolt állami ellenőrzést, a melynek hatékonyságát a törvény következő szakaszai írták körül. Ezért kellett oly törvényes intézkedéseket fölvenni, a melyek a tanítók járandóságának minimalis biztosítását kívánják — egy bizonyos határidő elteltével — az iskolafönntartók szabad tetszése alól és azt föltétlen kötelességükké téve egyúttal az anyagiakat illetőleg az állami segély nyújtásával megteremtik a lehetőséget arra nézve, hogy a szegényebb felekezetek is iskolafönntartási jogukkal továbbra is zavartalanul élhessenek. Ennél liberálisabb fölfogást senki sem követelhet az államtól, mivel az állami segély nyújtásával kapcsolatos fokozottabb felügyelet sehol se sérti az iskolafönntartók jogát a törvényes kereteken belül mozgó tanítási szabadságot ille-

tőleg, miért is az állami felügyelet csak azokra nézve lehet sérelmes, a kik czéltudatosan visszaélve a tanítás szabadságával, az iskolát egyedüli rendeltetésétől elvonják. Az ilyen természetű tendenciákkal szemben megalkuvásnak helye se lehet és az ilyen tendenciák megtörésére nem is szükséges az állami felügyeletet a hozzájárulási elv alapján különösen kidomborítani, mivel az természetes és magától értetődő következménye az állami életnek és az államban megvédendő nemzeti érdeknek. A midőn tehát nemzetiségeink az állam által nyújtott segílyt maguktól visszautasítják, úgy ezáltal olyan tendenciát árulnak el, a mely nem egyeztethető össze azokkal az általános követelményekkel, melyeket az állam a tanítás szabadságának teljes mérvű tiszteletben tartása mellett is föllállíthat és mely körülmények betartását joggal teszi az iskolafönntartói jog gyakorlása «sine qua non» föltételévé. A rendes és jó tanító nemcsak az iskolafönntartó felekezet érdekében működik, mert közvetve az állam is érdekelve van abban, hogy a jövő nemzedék oktatása mindenütt a lehetőségig megfelelő legyen és ép ezért az iskolafönntartó községek és felekezetek közreműködését a tanítás terén az állam csak addig fogadhatja el, a míg ez iskolák is biztosítékot nyújtanak a tanítás kellő és megkívánt mértékére nézve. Jó tanítás pedig nem várható ott, hol a tanítói kar megélhetési viszonyai nemcsak általában, de különösen az állami tanítókéhoz viszonyítva kedvezőtlen és ép ezért nemcsak a méltányosság, de a szükség parancsára történt, hogy a nem állami tanítók járandósága is megfelelő rendezést és kiegészítést nyert. Ebből sérelem senkire se származhatott, mert végre is a ki annyira féltékeny iskolafönntartói jogára, hogy idegenkedik a rendelkezésére bocsátott segílyforrások igénybevételétől, az viselje is azon áldozatokat, a melyek a jó iskolának előföltételei. Az az iskolafönntartó pedig, a ki az állam felügyeletét annyira sérelmesnek tartja, hogy ezáltal fönntartói jogát látja veszélyeztettnék, e jogának gyakorlásáról akár le is mondhat, mivel felügyelet nélkül az állam érdekeit oly közlelről érintő tanítás semmiesetre se hagyható és e tekintetben teljesen mellékes az, vajjon részesül-e az illető iskola államsegélyben avagy se. Mert bár kétségtelen, hogy a hozzájárulás czimén az állam felügyelete fokozódik,

ámde tévedés lenne azt hinni, hogy a felügyelet hatékony gyakorlásának előfeltételét képezné. E tekintetben úgy a régebbi törvények is, valamint különösen e törvénynek 17. §-a nyújt kellő fölvilágosítást, a mely határozottan kimondja, hogy minden iskola és minden tanító tekintet nélkül az iskola jellegére és azon körülményre, hogy állami segílyt élvez-e vagy nem, tartozik a gyermekeket hazafias irányban nevelni és bennük a valláserkölcsei gondolkodást fejleszteni és megerősíteni. Egyben a magyar nemzethez való tartozásnak az iskola jelvényeiben és külső fölszerelésében is mindenütt kifejezésre kell jutni és ezzel szemben sehol se szabad olyan jelvényeket vagy szemléltető eszközöket (térképek, történelmi képek) alkalmazni, a melyek államellenes czélt és irányt szolgálnak és kifejeznek. E szakasz végrehajtása minden iskolaszék feladatát képezi, még pedig az iskolaszék elnökének felelőssége és a közigazgatási hatóságok ellenőrzése és esetleges biráskodása alatt. Ép úgy a törvény 18. §-a általános, azaz minden iskolára egyaránt kiterjedő rendelkezéseket tartalmaz a magyar nyelv tanítását illetőleg, mely szakasz fontos rendelkezései közül kiemelendőnek tartjuk, hogy az 1868:XLIV. t.-cz. 14. §-ának teljes tiszteletben tartása mellett, a mely az egyházközségek választására bizza, hogy iskoláikban az oktatás nyelvüül az állam nyelvét vagy a gyermekek anyanyelvét választhassák, kellő gondoskodás történt a magyar nyelv tanítását illetőleg is, fokozva különösen azáltal, hogy az összes népiskolák ismétlő tanfolyamában a tanítás kizárólagos nyelvévé a magyar teszi. Ez egy igen helyes és logikus rendszabály, a mely szigorúan végrehajtva a magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi XVIII. t.-cz. végrehajtásának ellenőrzését is lehetővé teszi, mivel a kizárólag magyar tannyelvű ismétlő iskolák egyúttal biztos mérői lesznek azon hatálynak is, a melylyel a mindennapi iskola alatt a magyar nyelv tanított. Hogy erre ma — dacára annak, hogy az 1879. évi törvény meghozatala óta már majdnem 30 év eltelt, mily nagy szükség van, az fájdalom közismert és bizonyításra mint ilyen nem is szorul. Kiegészíti és megerősíti e rendelkezést a 19. §. azzal, hogy mint a magyar nyelv tanításának minimalis mérvét kimondja, miszerint minden nem magyar tanítási nyelvű iskolában, még

pedig itt is függetlenül az esetleg élvezett államsegélytől, tehát kivétel nélkül, mindenütt a magyar nyelv a mindennapi iskola minden osztályában a szakminiszter által az az autonóm iskolafenntartó meghallgatásával megállapított tanítási terv és órarend betartásával tanítandó, még pedig oly mérvben, hogy a negyedik év befejeztével a tanuló gondolatait előszóval és írásban is érthetően kifejezni tudja. E rendelkezésnek betartása is állandó felügyelet és ellenőrzés alatt áll és a be nem tartás körül tapasztalt mulasztások úgy a tanító, mint az iskolafenntartóra nézve is súlyos következményekkel egybekötött (l. a törvény 22--28., illetve 24. §§-ait). Olvastunk kritikákat, a melyek «írott malasztoknak» nevezik a törvénynek e rendelkezéseit és különösen az 1879. évi XVIII. t.-cz. csekély mérvű eredményére hivatkozva nem nagy jelentőséget tulajdonítanak a törvény ez intézkedéseinek, E kritikásokat tisztelettel utaljuk az 1879. évi törvény figyelmes átolvasására, melyből kétségkívül meg fognak győződni arról, hogy az elért kedvezőtlen eredmény magyarázatát elsősorban abban birja, hogy a törvény tulajdonképen hijján van a végrehajtási sankciónak, különösen azon részében, mely az iskolai eredményre vonatkozik. Ezzel szemben az 1907:XXVII. t.-cz. nemcsak azzal tűnik ki előnyösen, hogy szabatosan körülírja a magyar nyelv tanításának minimalis eredményét és ez eredmény föltétlen biztosítását abban is kifejezésre hozza, hogy az ismétlői tanfolyam tanítási nyelvéné kizárólag a magyart teszi, hanem azzal is, hogy a törvény 18. és 19. §§-ainak betartását felette hatékony sanctióval látja el. Mert ha a törvény 23. és 24. §§-ai a hitfelekezeti iskolák tanítóira nézve is kiterjeszti e törvény 22. §-ában felsorolt fegyelmi vétségeket, melyek közül első helyen szerepel az, ha a tanító a magyar nyelv tanítását elhanyagolja és azt nem a megfelelő átlagos eredménnyel tanítja, egyszersmind pedig a fegyelmi vétségek kellő megtorlásának ellenőrzését közvetlenül a felelős miniszter felügyeleti jogkörébe utalja, még pedig tekintet nélkül arra, vajon részesül-e az illető tanító államsegélyben, avagy se, így csakugyan elfogulatlanul nem állíthatni, hogy a törvény nem alkot e téren újat, nagyot és hasznosat. Hisz épen az állam felügyeletének föltétlen kiterjesztése és biztosítása az, a miben az új

törvény az 1893:XXVI. t.-cz.-től is lényegesen különbözik, mert még az 1893-ik törvény csupán az államsegélyes hitfelekezeti tanítók fegyelmi ügyeit szabályozza és az állam beavatkozását az államellenes irány követésével vádolt felekezeti tanító ügyében is azon föltételhez köti, hogy vajon az illető tanítónak fizetése államsegélylyel ki van-e egészítve, addig az új törvény — az állami felügyeletnek fönt érintett általános elvéből kiindulva — e téren elejt minden megkülönböztetést és ellenkezőleg kimondja, hogy a törvény 22. §-a 1. b)—e) pontjaiban felsorolt esetekben a közoktatásügyi miniszter bármely tanító ellen a fegyelmi eljárást közvetlenül is elrendelheti, ha ennek elrendelését az állami érdekek biztosítása szempontjából szükségesnek látja. Alapelveihez híven nem érinti különben a törvényszakasz az iskolafönntartók felügyeleti és fegyelmi jogát, illetve kötelességét, csupán véget kíván vetni azon visszás állapotnak, hogy a tanítási önkormányzat leple alatt az állam érdekei megtorlatlanul károsodást szenvedhessenek, a mi mai napig számtalan példa akadt. Mert bár igaz, hogy a közigazgatási bizottság és természetesen a miniszter is eddigelé is ellenőrizhették az egyes iskolát és észlelt hiány esetén saját hatáskörükben is szorgalmazhatták az illető egyházi főhatóságnál a fegyelmi vizsgálat elrendelését és megajtását, valaminthogy fönnállott eddig is a jog arra nézve, hogy «ultima ratióként» az állam érdekeire veszedelmes iskola bezárassék, ámde a gyakorlati élet tapasztalataiból tudjuk, hogy mindez tényleg mily kevés biztosítékot nyújtott, részint azért, mivel az egyházi főhatóságok esetleges huza vonájával szemben az erélyesebb közbelépésre a törvény hiányos támpontot nyújtott, részint azért is, mivel az «ultima ratió» alkalmazása mint végső megtorlásé már e jellegéből kifolyólag is felette ritkán volt időszerűen gyakorolható. De mindettől eltekintve végtelen sérelmes volt az állam és annak hatóságai tekintélyére, hogy a sokszor hónapokig huzódó kontrovers fölfogás védelme alatt, az államellenes irányzattal vádolt tanító büntetlenül folytathatta üzelmeit, a minthogy épen közelfekvő példáink vannak arra nézve, hogy egyes községek közbékéjére mily káros volt a tanító személye körül folyó vita. Ezért nagy megnyugvással üdvözöljük a törvény radikális intézkedéseit úgy

azokban, a mik a fegyelmi eljárás megindítására, valamint azokban is, a melyek a fegyelmi megtorlás tényleges biztosítására vonatkoznak. Ez utóbbira vonatkozólag kiemeljük a 24. §. 3-ik bekezdését, mely a miniszter jogává teszi, hogy a törvényhatóság által megindított fegyelmi ügyet, a mennyiben ezt az állam érdekei szempontjából szükségesnek tartja, az előzetes fegyelmi eljárás megszüntetésével a törvény 22. §-ában körülírt fegyelmi eljárásra áttérni. Ez pedig annyit tesz, hogy ott, hol az autonom felekezeti hatóságok magatartása, avagy az eljárás folyamán tanusított fölfogása a fegyelmi ügy törvényes és megfelelően gyors elintézésének útjában állani látszanak, ott a miniszter közbelépő intézkedésével föltámad a közigazgatási bizottság választmányának fegyelmi hatósága «ut fiat iustitia». Lesznek bizonyára, a kik az állami felügyeletnek hatékonyabb biztosításától az iskolafönntartók jogát és a tanítási szabadságot félteni fogják. Nézeteink szerint azonban az aggály ily szempontból teljesen indokolatlan. Mert a nélkül hogy ismétlésekbe bocsátkozni akarnánk, csak röviden annyit jegyzünk meg, hogy a tanítás szabadsága — még a legliberalisabb fölfogás alatt se — lehet valami korlátlan, sőt hogy a tanítás igazán szabad legyen, úgy korlátokat igényel, a melyek védik a beavatkozás túlkapásai ellen, nem legkevésbé azáltal, hogy megjelölik azon teret, melyen belül érvényesülési szabadsága biztosított. Már pedig, hogy a tanítás szabadsága nem állhat ellentétben az államérdekek általános szempontjával, az kiviláglik abból is, hogy egyedül az államfő hatalma és tekintélye lehet hivatott azon védelem nyújtására, a melyet minden jognak, így az iskolafönntartói és tanítási jognak szabad gyakorlása is föltétlenül igényel. Azok tehát, a kik az állami érdekek szükséges biztosítását kifogásolják, tulajdonképen a tanítás szabadságának nem érdekében, de ellenére cselekszenek, a minthogy az állami oktatás kizárólagosságának szószólói legnyomatékosabb argumentumaikat eddig is a túlzó nemzetiségiek elfogult álláspontjából merítették. Felette lényegesek azon következmények is, a melyek a fegyelmi vizsgálat során megállapított vétségek minőségéhez képest a fegyelmi eljáráshoz fűződnek és a mely következmények igen helyes és gyakorlati fejleményei azon alapelvnek, a

mely már az 1893:XXVI. t.-cz.-ban is kifejezésre jutott. Ugyanis már az 1893:XXVI. t.-cz. is abból a helyes szempontból indult ki, hogy bizonyos nemű fegyelmi vétségek nemcsak a tanító megbüntetésével torlandók meg, mivel e fegyelmi vétségek ismételt elkövetéséből következtetés vonható az iskola, illetve az iskolafönntartó szellemére is, már pedig ott, ahol a joggal való tervszerű visszaélés tapasztalható, ott nem lehet elegendő a fegyelmi vétségnek egyszerű megállapítása és megtorlása, hanem az orvoslás magánál a földérintett baj kútforrásánál keresendő. És ezért már az 1893:XXVI. t.-cz. is kimondotta, hogy «ha valamely községi vagy felekezeti iskolának egymásután (ismétlés) két tanítója mozdított el állásától, államellenes irány követése miatt hozott fegyelmi ítélettel, a közoktatásügyi miniszternek jogában áll a községi vagy felekezeti iskolát megszüntetni és helyébe állami iskolát állítani». Az új törvény ennél tovább megy, a mennyiben 25. §-ában a miniszter e jogát nemcsak a szoros értelemben vett államellenes irányzatra tartja fenn, hanem kiterjeszti azt a magyar nyelv és a köteles tantárgyak tanításának elhanyagolása, illetve a nem engedélyezett tankönyvek és taneszközök használata miatt is fegyelmileg elmozdított tanító iskolájára nézve. De szigorítja az eljárást még az által is, hogy már első ízben is az új tanító alkalmazását, még pedig tekintet nélkül arra, vajon részesül-e az iskola fizetékiegészítésben avagy nem, a miniszter egyenes jóváhagyásától teszi függővé. Lényeges újítást tartalmaz e törvényszakasz különösen még abban is, hogy a felügyeleti hatóságok felelősségét is teljes mértékben kidomborítja, még pedig oly annyira, hogy «ha a fegyelmi eljárásból az derülne ki, miszerint az előfordult hibában az iskolaszék cselekvőleg, azaz utasítás, rendelet vagy tilalom útján részes, a miniszter akkor is, ha a tanító ellen hozott ítélet nem szól hivatalvesztésre, az illető iskolát már az első esetben vagy bezárja, vagy fennmaradását új iskolaszék megválasztásától teszi függővé. A mennyiben új iskolaszék nem választatnék, vagy hasonló eset ugyanott ismétlődnek, az iskolafönntartó az illető községben elveszti iskolafönntartási jogát.» Ez intézkedés szükséges és hatékony eszköz nyújt az iskolafönntartás jogával visszaélő felekeze-

tekkel szemben. Ugyan is teljesen és céltudatosan választja el a szoros értelemben vett fegyelmi vétséget azon körülményektől, a melyek a fegyelmi vétség szempontjából sok esetben a «bünszerző» szerepét játsszák. Ehhez képest a «bünszerzést» a legnagyobb szigorral sújtja ott is, hol a közvetlen vétkessel szemben az enyhítő körülmények alkalmazását indokoltnak tartja. Tudjuk, hisz a gyakorlat tapasztalatai szolgálhatnak ebben is útmutatásunkra, hogy hány esetben volt megállapítható, miszerint a tanító csak eszköz volt azok kezében, a kik az iskolában politikai fegyvert látnak, a kik a tőlük függő tanítótól egyenesen megkövetelik, miszerint részesévé válják annak az irányzatnak, melynek a népoktatáshoz semmi köze és melynek célja sokkal messzefekvőbb, semhogy a tananyag lelkiismeretes földolgozásával összeegyeztethető lenne. Vajon az ilyen felügyeleti hatóság, vajon az ilyen iskolaszék számíthat-e kiméletre, érdemes-e elnézésre, ennek eldöntését nyugodtan bizhatjuk azokra, a kik a népoktatás nagy kérdésének komoly munkásai. Mi a magunk részéről, még pedig elsősorban a népnevelés és a tanítási szabadság érdekében, csak örvendeni tudunk annak az intézkedésnek, a mely a baj orvoslását hatékonyná az által teszi, hogy nem áll meg a külső jelenségeknél, hanem kutatva és megtalálva az eredendő okokat eljárását a szigorú logika alapján szabja meg.

Ennek a logikának felel meg a törvény abban is, hogy ismétlődés esetén, valamint akkor is ha a miniszter rendelete daczára az iskolafönntartó felekezeti az iskolaszék újrászervezését nem fogantositáná, tehát resistentiát gyakorolna, az iskolafönntartás jogának elvesztését imperative kimondja. A törvény 26. §-a pedig ennél tovább menve, kimondja, hogy ott, hol a fegyelmi eljárás során nemcsak az iskolaszéknek, hanem magának az iskolafönntartó hatóságnak közvetlen részessége a fegyelmi vétség elkövetésében kiderülne, ott a miniszter — főfelügyeleti jogából kifolyólag — az e hatóság vezetése alatt álló összes iskolák megvizsgálása iránt tartozik intézkedni. A vizsgálat eredményéhez alkalmazkodik a további eljárás, a mely a beigazolást nyert eset súlyos voltához képest, vagy megintésre, vagy az iskolák állami segélyének megvonására, végül az iskolák bezárására is kiterjedhet. A megtorlásnak

ez utóbbi foka ipso facto bekövetkezik ott, még pedig az iskolafönntartói jognak egyidejű megszüntetésével, hol a fegyelmi vétség ismétlődése a javulás lehetőségét legalább is valószínűtlenné teszi. A 27. §. a lelkesz részességét sújtja, még pedig hasonló jogi következményekkel, a mi szintén csak helyeselhető különösen ott, hol mint a hitfelekezeti iskoláknál a tanítás irányítása leginkább a felekezeti iskolaszék egyházi elnökének — a lelkesznek — kezében összpontosul. A 28. és 29. §§-ok czélszerű rendelkezéseket tartalmaznak a magyar nyelv tanításának hatékonnyá tétele tárgyában, a mennyiben intézkednek, hogy ott, hol a magyar nyelv tanításában tapasztalt eredménytelenségnek a tanító fogyatékos képessége az oka, ott a tanító hivatalból nyugdíjazandó, egyben az iskolafönntartó köteles 60 nap alatt a megüresedett állásra kifogástalan képesítéssel bíró tanítót alkalmazni. E kötelezettség föltétlen, azaz ha az iskolafönntartó szabad alkalmazási (választási) jogával 60 nap alatt nem élne, úgy a miniszter hatáskörébe fog tartozni, hogy az illető állásra az iskolafönntartó további meghallgatása nélkül tárczája terhére tanítót nevezzen ki, a nélkül, hogy e ténye által az illető iskola jellege egyébként változást szenvedne. E rendelkezések is mutatják, hogy nem hiú ábránd részünkről, ha a magyar nyelv tanításának eredményes voltát a törvény pontos végrehajtásában biztosítottak véljük. A gyakorlati életnek egy tapasztalt visszaélését küszöböli ki a törvény az által is, hogy 31. §-ában megváltoztatja az eddigi rendszert, a mely a tanítói fizetések kiegészítésére, illetve a korpótlékok fedezésére állott államsegélyt az iskolafönntartó hatóság kezéhez utalta. Az idézett szakasz azáltal, hogy a kiutalást közvetlenül a tanító kezeihez rendeli el (tanfelügyelő és iskolaszéki elnök láttamozásával), véget vet annak a visszásságnak, a mely sok helyütt a tanító megélhetési érdekeit az iskolafönntartó hatóság szeszélyének szolgáltatta ki, a mi különösen ott nyilvánult károsan, hol a felekezeti hatóság az iskola és tanító feletti felügyeletet nem kizárólag a tanítási rend megóvása céljából gyakorolta. Minthogy pedig az állami segély nyújtásával a jobb megélhetés biztosításának célja csak úgy lesz elérhető, ha a segély pontos időközökhez kötött kiutalása a megállapított fizetés keretén

belül a háztartási egyensúly bizonytalanságának véget vet, a törvény e rendelkezése elsősorban is a tanítói kar érdekeit szolgálja. A törvény 32. §-a azon esküt szabályozza, melyet bármilyen jellegű népiskolánál első ízben alkalmazott rendes tanító, magyar állampolgárságának egyidejű igazolásával, a kir. tanfelügyelő és az illetékes iskolai hatóság előtt magyar nyelven tartozik letenni. Ez eskü rövid foglalatja azon általános köteleességeknek, a melyek a tanítói állástól elválaszthatlanok, hol tehát nem az a kérdés, hogy milyen jellegű az alkalmazást nyújtó iskola, hanem az, hogy magyar tanító csak az lehet, a ki az ország alkotmányát és szentesített törvényeit tiszteletben tartja és ehhez képest a gondjaira bizott ifjúságot is a haza iránti természetes és köteles szeretetben oktatja. A törvény e szelleme jut kifejezésre azon rendelkezésekben is, a melyek az iskolai nyomtatványokra (naplók, kimutatások) vonatkozólag kimondják, hogy e nyomtatványok minden népiskolánál csak magyar nyelvűek lehetnek és ugyane nyelven töltenők ki, valaminthogy a tanulók számára kiadandó bizonyítványok mindenütt kivétel nélkül magyar nyelven állítandók ki. (33. §.) Ez a látszólagos külsőség igen nagy-jelentőségű kifejezője a nemzet politikai egységének, mely egységnél fogva Magyarország államnyelve a magyar. (1868: XLIV. t.-cz. 1. §.) Már pedig az semmikép se vitatható, hogy az állam nyelvének alkalmazása nélkülözhetetlen ott, hol annak igazolásáról van szó, hogy vajon az állami törvényben kifejezett tankötelezettségnek valamely polgár megfelelt-e, mivel a tanítás áldásaiban se részesült mint valamely nemzetiségnek tagja, hanem mint a magyar államnak egyik egyenjogú fia.

IV.

A midőn e valamennyi iskolára egyaránt kiterjedő rendszabályokat figyelemmel kísérjük, úgy kétségtelenné válhat előttünk, hogy az állami felügyelet és ellenőrzés nem folyamánai az államsegélynek, mivel ettől teljesen függetlenül a szükséges felügyeletnek érvényt szereznek mindenütt, hol az iskolafőntartói jog szabad gyakorlása érdekében is az általában kötelező rendszabályok szabatos

körülírása szükségesnek és indokoltnak látszott. Az államsegély nyújtása e tekintetben tehát «novumot» nem alkotott, hanem csupán a hozzájárulási elv alapján fokozta az állam ellenőrzését azoknál az iskoláknál, hol az állam nem csupán főfelügyeleti jogából kifolyólag, hanem különös jogcímen is az iskola vezetésében közvetlenül érdekelt. De a mint azt az alábbiakban kimutatni fogjuk, e különös jogcímen se szolgált az iskolafönntartói jog túlzott mérvű megszorítása indokául, ellenkezőleg az állam oly mérsékletet tanusított közvetlenebb érdekei biztosításánál, miszerint jóhiszeműleg senki se állíthatja, hogy a tanítók fizetésének rendezésének ürügye alatt az állam csak módot keresett volna a szegényebb hitfelekezetek iskolafönntartói jogainak «kisajátítására». Ennek ép ellenkezője áll, hisz a jobb tanérek alkalmazásának lehetőségét fokozva az állam csak hatékonyabbá tette az iskolafönntartási jog gyakorlását. És ha mégis azt tapasztaljuk, hogy egyes iskolafönntartó felekezetek sérelmezik a tanítóik állami segély nyújtásával végrehajtott fizetésrendezését, úgy ezen idegenkedésük megértését hiába keressük a népoktatás érdekkörében, a mint hogy csakis az elfogult politikai pártszenvedély lehet képes az intenciók félremagyarázásával a gyakorlati élet szükségleteit figyelmen kívül hagyni. Legnagyobb dicsérete a törvénynek, hogy bölcs intézkedésével függetleníti a nem állami tanítók megélhetését és ezzel a nem állami iskolák tanítási eredményét is a szenvedély elvakultságától és hogy 1910-en túl érvényesülni fog a törvény akarata ott is, hol annak mesterséges akadályai az iskola érdekkörén kívül keresendők. A mi pedig az állami felügyeletnek az állami segély nyújtásával kapcsolatos fokozását illeti, úgy ez mindössze a következőkben áll: a) Nem magyar tanítási nyelvű községi és felekezeti iskoláknál alkalmazott tanítók fizetés és korpótlék kiegészítésben csakis azon föltétel alatt részesülhetnek, ha az illető iskolában a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá az alkotmány alapelemei is a miniszter által megállapított tanterv szerint és az általa engedélyezett és helybenhagyott tankönyvek és tanítási eszközök használatával történik. Felekezeti iskoláknál még az is meg van engedve, hogy a tanítás az iskolafönntartó által készített tanterv alapján történjék, a

- mennyiben a miniszter a hozzá fölterjesztendő tantervet jóváhagyhatónak találta. (20. §.)

b) A mennyiben az állam valamely községi vagy felekezeti iskola tanítója alapfizetésének kiegészítéséhez 200 koronát meghaladó segélylyel járul, úgy az ilyen tanítónak alkalmazása a miniszter jóváhagyásától függ. (21. §.) E szakasz további rendelkezése gondoskodik arról, hogy ott, hol az állam által is elfogadható tanító alkalmazása indokolatlanul késnek (60 napi záros határidő), hogy ott e tanítói állásnak betöltése miniszteri kinevezés által biztosíttassék, tekintettel mindig az illető iskola felekezeti jellegére, a minek megóvása céljából az illetékes egyházi főhatóság véleménye is kikérendő. E két lényegesebb természetű rendelkezés mellett még csak fölemlítjük a törvény 16. §-át, a mely a szorgalmi időre vonatkozik és melynek kulturális célzatát talán még a túlzó nemzetiségiék is hajlandók lesznek elismerni. De az előbb említett két rendbeli rendelkezés se tartalmaz semmi olyasmit, a mi az iskola-fönntartói jog szabadságából kifogásolható lenne, hisz már azon körülmény, hogy az idézett 20. §. államsegélyben részesülő nem magyar tanítási nyelvű iskolákról intézkedik, fényes tanubizonytságot tesz a mellett, hogy nem az állam az, a mely az iskolaügy elhatárolásánál mellékezelőket keres és nem az állam az, a mely az egyes felekezetek szegénységének kihasználásával az illető felekezetek szabadságát az iskolafönntartói jog terén elkobozni akarná. Az állami segélyben részesülő nem magyar tanítási nyelvű iskola ellenkezőleg minden elfogulatlanul ítélkező előtt bizonyítéka lesz azon méltányosságnak, illetve törvénytiszteletnek, melylyel a magyar állam idegen ajkú nemzetiségeivel szemben még ott is viselkedik, hol pedig alapos panaszra már nem egy ízben oka lehetett. A 200 koronát meghaladó állami kiegészítésben részesülő tanító megerősítése pedig nem képezhet azok szemében sérelmet, a kik ezentúl is szabadon választhatják tanítójukat, feltéve, hogy az a törvényben körülírt és minden tanítóra nézve kötelező feltételeknek megfelel. Az állami ellenőrzés ezen tanítóknál legfejebb csak előbb vétetik alkalmazásba, mint a többi tanítónál a mi a nagyobb mérvű hozzájárulásnak egy, természetes folyamánya. A nélkül tehát, hogy tagadni akarnánk, miszerint az 1907.

évi XXVII. t.-cz. úgy az általános felügyelet terén, valamint a fizetések kiegészítése által még különösen is növeli a központi hatóság befolyását, az előadottak alapján bebizonyítani kívántuk, hogy a törvényalkotó szerencsésen oldotta meg nehéz föladatát, mely abban állott: biztosítani egyrészt az állami ellenőrzésnek mindenütt szükséges, viszonyaink közt pedig egyenesen nélkülözhetetlen mérvét, tiszteletben tartani másrészt az iskolafönntartók szerzett és élvezett jogait. A két szélső irány közt állva a törvény kielégítheti mindazokat, a kik az állami felügyelet és befolyás hatékonyabb gyakorlásától várják az iskoláztatás terén tapasztalt vissza állapothoz orvoslását, valamint hogy megnyugtathatja azokat is, a kik iskolafönntartói jogukhoz azért ragaszkodnak oly állhatatosan, mivel a tanítás szabadságát nagyon helyesen az alkotmányos szabadság egyik lényeges biztosítékának és természetszerű folyamánának tekintik. A törvény tág teret hagy fönnt a társadalom szabad közreműködésének, tekintettel van a tényleges viszonyokra és ezáltal lehetővé teszi, hogy a népoktatás ügye az összes arra illetékes tényezők vállvetett munkálkodásának gyümölcseit élvezhesse. Hogy e munkálkodást céljában és eredményében mindenben az állam egyetemes érdekeivel hozza összhangba, úgy ez kifogás tárgyát csak azok részéről képezheti, a kik eddigelé visszaéltek iskolafönntartói jogukkal és mint ilyenek a magyar népoktatás illetékes tényezőiként nem is szerepelhetnek. A mi a törvény végrehajtásának biztosítékait illeti, úgy e tekintetben a törvény igen előnyösen pótolja azon hiányokat, a melyek a megelőző törvények teljes érvényesülésének eddig útjában állottak és nevezetesen remélhetjük, hogy a magyar nyelv nyelv kötelező oktatása — az új törvény hatálya alatt — nemcsak irott malaszt fog maradni.

Hiányos volna fejtegetésünk, ha nem emlékeznénk meg végül a népoktatás ingyenességét kimondó törvényről, nemcsak azért, mivel az ingyenes népoktatás a kulturalis fejlődésnek egy hatalmas biztosíték, hanem azért is, mivel a tandíjak szedésének föltétlen eltiltása által a törvény gátat vet azon esetleges kísérletnek is, a mely kerülő utakon még pedig a tanköteles gyermekek rovására kívánta volna a tanítók fizetését rendezni, hogy ez által az államsegély-

nek igénybevétele szükségtelenné válják. Minthogy pedig az új törvénynek az a célja, hogy a népoktatást mindenütt előbbre vigye, csak természetes, hogy az összes iskolákat illetőleg az állam vállalta magára a terhet, hogy az eddig szedett tandíjak elmaradásából származó hiányt saját költségvetése terhére fedezi, egyben azonban az iskolafönntartói jog gyakorlását csak azon föltétel alatt engedik meg, ha a népoktatás ingyenessége a záros határidőn belül tényleg biztosítható is. E legújabb törvény mestéri módon egészíti ki az 1907-ik törvényekben lefektetett alapelveket, velük együtt alkot egy egészet és velük együtt képezi kiinduló pontját a magyar népoktatás egy újabb fejlődési korszakának. Készakarva használjuk e szót, — hogy fejlődés — mert igazságtalanok lennénk a multtal szemben, ha azon előrehaladásban, melyet népoktatásunk legutóbbi évek alatt tett, megfedekezni a mult érdemeiről, az alapvetés nehéz munkájáról, mely mint ilyen elválaszthatlan népoktatásunk mai állapotától. Ámde a méltányosság és igazságosság leg-
elemibb követelményei ellen véténénk, ha e nagyjelentőségű és messze kihatású törvények bírálatánál, ne mutatnánk reá arra a szellemre, mely e törvények megalkotása által is nagynak mutatkozott, ha megfedekezni a törvényalkotóról akkor, a midőn alkotásait — méltán — nemzeti fejlődésünk legkiválóbb biztosítékai közé sorozzuk.

NÁVAY LAJOS.

A MEGYE MULTJA ÉS JELENE.*)

A magyar államnak legsajátosabb intézménye a vármegye. Alkotmányunknak többi részeiben is találunk oly elveket, berendezéseket, melyek elütnek más államoknak alkotmányi elvei, berendezéseitől és másutt föl nem találhatóak. Mégis a vármegyék helye, működése közjogi rendünkben az, a melynek mását egyéb államokban hiába keressük.

Ennek ellenére vármegyei intézményünknek minden irányban pontosan, tárgyilagosan megállapított mivoltát, összképét, egész multjával és jelenével, vezérelveivel és részletes szabványaiival, eddigelé nem állapította meg tudományunk.

Történészeink, jogászaink, jogtörténészeink állandóan és bőven foglalkoznak vele, akadt elég monographusa, régebben Kovachich M. Gy; Fejér György, újabban Palugyay I., Bottka T., Pesty Fr., Tagányi K. Az egyes megyék életét pedig külön, becses leírások világítják meg.

A megyéről azonban, százados alakulásában s mai állásában, megoldandó feladataival, functióival, ezeknek szerveivel, területi és pénzügyi létfeltételeivel, egész életének jogi rendjével a nemzet állami életébe beállítva, mint egységes intézményről ebből az egész irodalomból nem nyerhettünk teljes képet.

Ereký István vállalkozik e hiány megszüntetésére. Abból,

---

*) A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek. Budapest, 1908. I. köt. 359 l. II. köt. 388 l. Írta dr. Ereký István, az eperjesi jogakadémián a közigazgatási jog és statisztika ny. r. tanára.

Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből. Budapest, 1908. 332 l. Írta ugyanaz.

a mit a két első kötetben s a *Tanulmányok* czím alatt közzétett harmadik külön kötetben elének tár, alapos reményt nyújt, hogy fontos vállalkozása sikerülni fog és a vármegyei intézmény teljes jellemrajzának birtokába juttat.

Szerző, mint alapos, helyes itéletű jogász, először az alkotandó magyar általános polgári törvénykönyv tervezetéről irt nagyobb tanulmányával, főként a magánjog művelői közt, keltett figyelmet. E tanulmányában tanúsított általános jogászai készütsége nagyban segíti mostani vállalkozásában, mely azonban másnemű szakismereteket is kíván. A vármegyének annyi közjogi vonatkozása van, oly sok közigazgatási és pénzügyi technikából áll, hosszas történelmi multjánál fogva egyes korszakait csak kellő történelmi ismeretekkel és történelmi érzéssel ítélhetni meg, hogy a ki egész jelentőségét földeríteni akarja, minden irányban alapos tájékozottságának kell lennie. Ereky mind e tekintetben teljes készütséggel fogott feladatához, jobban mondva, minden irányban beható tanulmányokat tett, hogy a munkájához szükséges e készütséget annak megírása közben megszerezze. És nehogy előszeretete különleges magyar intézményünk iránt elfogulttá tegye, az összehasonlító módszernek igen nagy teret engedett munkájában. A megyei intézmény egyes berendezéseinek, szabványainak méltatásánál gondosan összeveti azokat Anglia, Franciaország rokon berendezéseivel. A mi pedig a hazai forrásokat illeti, azoknak minden nemét kiaknázza. A multa nézve főleg a Várad Regestrum az, melylyel a megyének annyira vitás kezdeteit tisztáznai törekszik. Jog- és köztörténészeink multunknak a páratlan becsü forrását a megyére nézve nem használták ki eléggé. Ereky oly hévvel veti magát a megye legösibb viszonyainak kiderítése érdekében e forrás kiaknázására, valamint történelmünk egyéb közzétett forrásaira, jog- és köztörténelmi irodalmunkra, hogy munkája egyben a megye jogtörténelmévé válik. Az egyes megyék monographiái, *Corpus Jurisunknak*, az erdélyi *Compiláták* és *Novellaris Articulusoknak* a megyére vonatkozó végzeményei, az 1825-iki Regnicolaris bizottság munkálatai, az 1848-at megelőző század megyéjének viszonyait megvilágító irodalom egyaránt figyelme tárgyát képezik. Utóbbi tekintetben gondosan fölkeresi az 1870-iki megyei törvényjavaslat tárgyalásánál azok

nyilatkozatait, a kik az 1848 előtti megyében éltek, működtek, szóval azt a valóságban ismerték.

E különböző forrásai segítségével arra az eredményre jut, hogy az ősi megye központosított, királyi kormányzat alatt álló, szorosan hivatalnoki jellegű szervezet volt, minden önkormányzati elem vegyülete nélkül. A királyi megye hatósága a XIV. század óta száll át fokozatosan a megyei területen élő nemességre s nyer ezáltal önkormányzati jelleget.

Mit jelentenek Ereky történeti, beható, komoly vizsgálatai a megyének a mohácsi vész előtti idejére, a jogtörténetészek fogják eldönteni. Az 1848-at megelőző, a XVIII. századdal kezdődő korszak rajzáról azonban elmondhatjuk, hogy az nemcsak helyes, de a mai megye megértésére az eddiginél nagyobb világot vet.

Ereky inductiv módszerrel dolgozik. A megye területe annak legszembeötlőbb alkotó eleme, létfeltétele; az inductiv észjárás természetszerűleg fordul ennél fogva feléje. Ereky is mindenekelőtt a megyék területi kialakulásával foglalkozik és annak okát, hogy törvényhatóságainknak oly szétforgácsolt, rendszertelen lett a területe, közigazgatásunk szervezetének ki nem eszelt, ösztönszerű, mint ő mondja, történelmi voltában keresi.*)

A megyei terület különbségei, aránytalanságai, sok helyt elégtelensége, a megyei terület teljes eltünése az ország némely részein (királyföld, katonai végvidék) csakugyan a történelem eseményeire utalnak. Mi azonban a történelem? Nem a földterületnek geologiai történelme, hanem azoknak az embereknek történelme, a kik e földterületen, ennek egyes részein, egyes megyéiben szorosabban csoportosulva éltek, azoknak a céloknak történetei, melyekért ez emberek egymásközt vagy kívülük fekvő hatalmak ellen harczoltak.

A megyék területi méretei, kikerekítettsége, összefüggése, szakadozottsága nemcsak tervnélküli ösztönszerűséget, történelmi esetlegességeket jelez hát, hanem azoknak erejét vagy gyengeségét, a kik a területen élnek.

Ereky is ennél fogva a területi részben a megyei ön-

---

*) I. köt. 4. l.

kormányzatnak összes lényeges elveit kénytelen elemzés tárgyává tenni s bármily értékes legyen mindaz, a mit itt nyújt, az inductív módszer hiányát is mutatja, mert mind-ezekről másutt munkájában újra kénytelen tárgyalni. Így áll elő azután fejtegetéseinek szaggatottsága s áttekinthetőségek megnehezítése, e módszerből folynak az ad 1, ad 2, ad 3, ad a), ad b), ad c) stb. fajta beszúrárok.

E módszerei hibából származó szerkezeti hiányért, rendszertelenségéért azonban bőven kárpótol Ereky munkája fontos eredményeivel.

Látjuk ezekből, mint kapcsolódik belé a megyék területi épségébe a régi magyar alkotmány annál fogva, mert e területeken közjogi személyiséggé alakulva él és rajtuk a földbirtokot kezében tartja a magyar államhatalomnak a királylyal osztályosa, a nemesség. A megyék területi épsége egy-egy ily megyei közönség közjogi személyiségének épen oly biztosítéka, mint a nemesség földbirtokra vonatkozó kiváltságainak. (I. k. 69. l.)

Helyesen emeli ki Ereky, mennyivel szívósabb volt régi alkotmányunknak ez az alépitménye, a közigazgatási szervezet, mint annak felsőrésze, tetőzete: az országgyűlési és kormányzati szervezet.

A megyei területek a fenti okból váltak a király által érinthetlenné és e miatt tartatott fönn azok szabályozása a törvénynek.

A régi alkotmánynak ez alapépitménye az 1848 előtti fejletlenebb idők céljait szolgáló közigazgatási berendezésével, főként azonban területi alakulatai miatt sehogysem felelt meg többé a XIX. század utolsó negyedében erősen föllandült életünknek.

Igen tanulságosak Ereky beható fejtegetései megyéink, járásaink, községeink területi elrendezéséről. Közigazgatásunk zavarait, teljesítési képességbeli hiányait már területi tagozódása eléggé magyarázza. Oly tükröt mutat részletes rajzaival az olvasónak e részben Ereky, melytől szinte ijedve fog az visszahökkenni. E területi rendezés következése az az igazságtalan tehermegosztás is, mely abból származik, hogy a sok apró törvényhatóságot a nagyok rovására lehet csak fenntartani, ennek következése a nagy és költséges erőparálás, melyet ily képtelen területű és kevés népességű me-

gyék fönntartása okoz, ebben rejlik az oka, hogy a megyék az állam kitartottjai, hogy ez fedezi költségeiket. Megyei önkormányzatról addig tehát szó sem lehet, a míg a megyék önadóztatási joggal nem bírnak, ezt azonban a kisebb törvényhatóságok csak is a területükön élő, hozzájuk tartozó polgárokat elviselhetetlen adókkal terhelve gyakorolhatnak.

Ha a megyék területeiben kirívó abnormitásokat találunk, nem kevésbé fordulnak elő ilyenek járási beosztásaikban. Pestmegye területe nagyobb, mint nyolcz vármegyéé összesen. Esztergommegye pedig csak akkora, mint sok megye egy-egy járása, névszerint 26 olyan megyei járás van, melyek mindenikének területe nagyobb Esztergoménál; hasonló nagy eltérések vannak a különböző járasok között. Ugyanily nagyok az aránytalanságok a megyék és járasok közt népességükre nézve. Négy megyénk lakossága meghaladja az 500,000-et, kilenczé 100,000-en alul marad, Turóczé alig több 50,000-nél. A járasok közül 39-nek népessége meghaladja az 50,000-et, tízé 16,000-en alul marad s 38 oly járás van, a melyek mindenikének népessége nagyobb, mint Turóczé.

Elkezdve a Szapáry-féle 1872-iki területrendezési javaslatokon, gondosan vizsgálva találjuk a többi — Erdélyt kivéve — sikertelen törvényhozási kísérleteket megyeink gyökeres területi rendezése, pénzügyi lábraállítására érdekében. Beszédese adatait és számait Ereky az angol, francia és olasz állapotok rajzával még világosabbá teszi.

Nagyon becsesek a munka első kötetének azon részei, melyek, a megyék területi tagozatainak az egész megye életére gyakorolt hatásának megállapítása után, a 149—190. lapokon, az általános közjogi, alkotmányi vezérelveket a törvény, a szokás, a királyi rendelet ereje s a megyékre való kihatása tekintetében angol-francia összehasonlításokkal tárgyalják. A munka harmadik részének címfelirata: *A vármegyék szervezete és hatásköre* ugyanis nem egyezik a 149—190. lapok tartalmával, mert itt szervezet és hatáskör még nincs is érintve, hanem csak az alkotmányos milieu, a melyben ezek kialakulhattak.

De az első kötet, sőt a második kötet sem nyújtja még a mai hatáskört és szervezetet, hanem a megye történelmét, a minek bírálatát a jogtörténészre bízom.

A megyének mai, pozitív jogi állásáról a munka eddigi két kötetéből tehát csakis a területi viszonyok s a pénzügyek tekintetében nyerünk felvilágosítást. Erekynek idevonatkozó fejtegetései is a legszebb reményekre jogosítanak tervezett nagy munkája sikerére, mégis a megye mai jogi állása tekintetében a *Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből* című kötetnek a főispán ellenőrző hatáskörét tárgyzó része (119—264. l.) az, mely e reménynek legbiztosabb alapját szolgáltatja, mert teljes bepillantást enged Erekynek közjogi és közigazgatásjogi műhelyébe és egyben a megye jogállásának legfontosabb vonatkozását, azt, a melyben az államkormányhoz áll, oly szakszerűen, alaposan világítja meg.

A közigazgatás menetének teljes ismeretével, támaszkodva 1870-iki és 1886-iki törvényhatósági törvényeink parlamenti tárgyalásaira, a jogászi technika fegyvereivel minden irányban elemzi s bírálja a főispán jogállását. A törvény elszórt rendelkezéseit, a főispánnak röviden jelzett jogosítványait, a megye különböző szerveinek (közgyűlés, közigazgatási bizottság, tisztviselők ellátta hatóságok) hatásköreit Ereky egyaránt elemző és összefoglaló elméje egységes jogrendszerre bírja átalakítani.

A főispáni hatáskört illető tanulmány épp oly nyeresége pozitívjogi irodalmunknak, mint a megye területi és pénzügyi állására vonatkozó az első kötetben.

Ereky kutatásaiban a tételes jog tisztázása, rendszerezése mellett azonban jelentékeny helyet foglal el a jog ratiójának és hatásainak kutatása. Nemcsak a közigazgatás és bíraskodás, hanem a törvényhozás álláspontjáról, mint politikus is nézi az intézményt s a politikai mérőserpenyőbe is beléveti.

Kimutatja a megyék területi alakulásának minden jó közigazgatással ellenkezését, számszerűleg bizonyítja, hogy a megyék mai területi viszonyai mellett valódi önkormányzat nem lehet, mert a kisebb megyék a maguk gazdasági erejéből fenn nem állhatnak, tehát az összeseknek az államkincstártól kell kitartatni, a mi teljes függésükre vezet.

Pénzügyi önállótlanáguk hozza magával, hogy a megyéknek nincs önálló közigazgatási hatásköre.

Hasztalan bástyázzuk tehát körül, mondja Ereky, azt,

a mi nincs, a közigazgatási hatáskört, biztosítékokkal, ez önvédelmi eszközök tulajdonkép értéktelenek.

De nem lehet önkormányzatuk annál fogva sem, mert a megyék közigazgatási hatásköre a főispánok tetszésének van kiszolgáltatva. «Törvényhatósági bizottságaink csak annyiban szervei az önkormányzatnak, a mennyiben a főispánok felterjesztés elrendelésére, a miniszterek pedig az adminisztratív tutela gyakorlására . . . nem hajlandók.» «Joguk, hogy bármely jelentéktelen ügyben is tényleg ők határozzanak, mindig a főispánnak, illetve a miniszternek bon plaisirjé-től van feltételezve.» «Önkormányzatunk látszólagos voltát egy egész Európában páratlanul nagy kiterjedésű valóságos központosítás tetézi be.» (*Tanulmányok* 247. l.)

Ezen az állapoton az 1907 : L. t.-cz. sem segített, mert a közigazgatási bíróság megsemmisítheti ugyan a miniszter határozatát, de annak megismétlését meg nem akadályozhatja.

— Ha a nagy főispáni hatalom ellenére van önkormányzatunk, ezt csak annak köszönhetjük, hogy a főispáni hatalom kezelése nem hivatalnokot illet, ki azzal élni tudna, hanem méltóságot, a ki vele élni nem tud.

Megyéinknek ellenmondásokkal teljes, látszólagos önállóságot, a valóságban pedig teljes függést mutató állását világosan látja Ereky, de változhatatlannak tekinti, a míg Ausztriával szemben gazdaságilag, a nemzetiségekkel szemben számszerűleg meg nem erősödünk. (I. köt. 130—135. l.) A passiv resistantiának, a tisztviselők választásának, a megyei területek képtelenségeinek ez okoknál fogva kell fennállaniok.

Legislativ szempontból Erekyt, mint politikust tehát mégis a százados magyar hagyomány s ennek a legutóbbi pár évben új életre kelt túlságai tartják fogva. Elismeri (I. köt. 131. l.) közigazgatásunk félrendszabályait, önkormányzatunknak valóban magyar vonásait, melyek majd központosításra, majd decentralisatióra sarkalják a törvényhozót és teljesen egyik irányzatot sem engedik érvényre emelkedni. Panaszkodva említi (*Tanulmányok* 264. l.) törvényhozásunknak évszázados legnagyobb fogyatkozását, hogy majdnem összes intézményeink szabályozásánál a külsőségekre fekteti a súlyt, nem pedig a lényegre.

Könnyű volna rámutatni e hagyomány tévességére,

bizonyítani, hogy haladó nemzetek jó közigazgatás nélkül el nem lehetnek, hogy elnyomott népek mint birnak társadalmi erősödés által állami létre emelkedni. A cseh nép például minden önkormányzati védbástyák nélkül hogyan tör előre a hivatalnoki rendszer uralma alatt.

Szép munkájának e politikai gyengéjére rámutatni elég. Érvelés, bizonyítás itt oknélküli, mert az ellenmondást Erekynek saját éleslátása s a hagyományos magyar vonásokhoz ragaszkodása közt valóban más nem magyarázza, mint a költővel szólva:

Magyar természet, öröklötte,
Már így van több száz éven át.

—a.

A magyar jogi irodalom megfigyelője, ha szemlét tart a legfrissebb termékek felett, egy örvendetes jelenséggel nyugtathatja meg esetleg kételyekkel küzdő lelkét.

Vajon a Werbőczy népe, a jogász nemzet az irodalomnak ebben a szépirodalmunk után — mint Hajnik Imre írta — legmagyarabb ágában nemcsak a tömegtermeléssel látja-e el a napi szükségleteket, mitsem törődve a tudomány nyugati értelemben vett monographikus fejlesztésével? Erre a kérdésre kap megnyugtató választ, ha látja, hogy a jog különböző területeivel foglalkozó munkák közt feltűnik itt is, ott is egy, a melyik nem éri be a törvények és rendeletek szövegének egyszerű közlésével, pusztá magyarázatával, nem az egyik könyvből a másikba sablonosan átvett történeti adattörmelékekkel, hanem igyekszik tárgyát magas elméleti szempontok kiemelésével, komoly történelmi kutatások alapján feldolgozni.

Ilyen sokat ígérő munka az Erekyé. Az eddig megjelent köteték legnagyobb részben a kérdés jogtörténeti anyagát nyújtják. A magyar helyhatósági önkormányzat nagy monographiájának megírása a cél és ennek elérése teszi szükségessé a történelmi alapozást. Itt mindjárt tisztába kell jönnie az olvasónak azzal, hogy a szerző nem bolmi fölösleges történelmi bevezetést ír, a melyet sajnos igen sokszor semmi belső kapocs nem fűz a tulajdonképeni tárgyhöz. Nemcsak azért bocsátja előre a vármegye történetét, fejlődését, mert az irodalmi illendőség ezt kívánja,

hanem azért, mert a történelmi fejlődésből akarja előbb megérteni, azután megbírálni az egész intézményt. A vármegye jelenlegi életét, szervezetét és működését — nyilván ez Ereky jogtörténelmi hosszú bevezetésének szülőoka — úgy fogja majd jól taglalhatni, ha keletkezését, átalakulásait az egész állami és társadalmi élettel való kapcsolataiban apróra megvizsgálta. Ez az igazán tudományos szempont sarkalja a szerző munkakedvét. Az ő történelmi kíváncsisága nem a régiségkedvelőknek érdeklődéséből fakad: a vármegye, az egész helyhatósági önkormányzat, a magyar állam létezésének legvitálisabb kérdéseivel van összefüggés. A vármegye, «az alkotmány védő bástyája», a 48 előtti ezredéves multba visz ma is vissza és pedig nem pusztán külsőségeivel, czímeivel, neveivel és ünnepeivel, hanem életének gyökérszálaival. Vajon erejének ősforrásai nem apadtak-e már ki? Sürgős szükség, a modern élet gazdasági és socialis forradalma int, szálljunk le a rég elmúlt századok homályába, keressük elő pergamentes leveleinket, nem böngészhetjük-e ki az irás holt betűiből az élet ígét a mai kor részére is?

Szerzőnk feladata tehát, a melyet maga elé tűzött, föltétlen helyeslést érdemel és itt előre kell bocsátanunk, hogy csak dicsérni tudjuk komolyságát és szorgalmát is, a melylyel nekiindult nehéz vállalkozásának. Nemcsak az elmékedés logikai eszközeivel látta el magát bőségesen, hanem elővette a jogtörténelem keveseknek ismeretes nehéz szerszámain is. Áttanulmányozta úgyszólván az egész magyar jogtörténelem irodalmát, a magyar történelem kiváló termékeit és a régi törvények tárházát, a *Corpus Juris Hungaricit*. És ezzel sem érte be, hanem ismerni akarván a régi élet közvetlen, hamisítatlan forrásait, felkereste az egykorú okleveleket is: különösen ezeknek egy dicső gyűjteményét, a *Váradai Regestrumot*. A II. Endre király korában a váradai káptalan, mint hiteles hely előtt lefolytatott tüzes vaspróbák jegyzékét a szerző aknáztta ki először a vármegyék kérdésének tisztázására.

Nézzük most már, hogyan oldja meg szerző a kitűzött feladatát.

Az eddig megjelent kötetek kimerítően ismertetik az árpádházi királyok korszakának vármegyéjét és rövidebb előadásban a XIII—XVIII. századig terjedő fejlődést.

A vármegyékkel ott találkozunk először, a hol a királyság élete kezdődik. A nagy államszervező Szt. István nevéhez fűződik a megye keletkezése is. Vajon külföldi minta lebegett-e az alkotó előtt, vagy a belső fejlődés természetes menete kívánta meg az első szabályozást? Vajon a Nagy Károly korabeli frank gau grófság átültetését tudjuk-e megállapítani, vagy az egyház szervezkedésének befolyását, a püspöki egyházmegyei hatást kell-e fontosabbnak tartanunk?

Nemcsak a modernek, hanem a régi irodalom legjelesebbjei próbálták meghatározni a megye születését: a speculativ gondolat összes megengedhető következtetéseit felhasználták, hogy a csekély számú adat alapján lássanak valamit. Mert sajnos, a mi megbízható adataink ott állnak kellő számmal rendelkezésünkre, a hol a királyi vármegye már virágzásban van, sőt hanyatlásnak indul. A XIII. század beszédes emlékeit elhagyva, mentül jobban közeledünk a kezdethez, a X—XI. századokhoz, annál jobban hallgatnak az oklevelek: mintha az első gyermekkor öntudatlansága hagyná cserben az egész társadalom emlékezetét.

Vajon lehet-e Szt. István törvényei és néhány oklevele alapján eldönteni a megye keletkezésére nézve felvethető kérdéseket? Nem látjuk-e, hogy a szembenálló elméletek egyazon törvényhelyet s okleveles adatot használtak föl ellentétes következtetéseik támogatására? A Szt. István törvényének «miles»-e nem jelenthette-e, az egyik kiváló író szerint, a nemest, a másik szerint az alárendelt állású nem nemes embert? Pedig milyen fontos következményei vannak ennek a különböző magyarázatnak. Jól tudja ezt Ereky is, kifejezést is ad a mi aggodalmainknak (II. k. 131. lap). Azt is tudja, hogy a legrégebb törvények szava még nem szükségképen az életé is, mert a törvény parancsa igen gyakran csak kívánság, mely azonban nem valósul meg (II. k. 233. lap). Szent királyaink törvényeit tehát az élő jognak, a valamikor valóban létezett szervezetnek kutatója, a jogtörténész csak igen óvatosan használhatja s azzal a pár oklevéllel, a melyeknek számát a diplomatikai kutatás folyton apasztja, még nem lehet életet lehelni a törvény holt betüibe. Marad tehát a speculatio, a föltevés és következtetések mindenfelé szabadon jár-

ható útja. Ehhez folyamodik a mi szerzőnk is, ép úgy, mint az elődei ezen a téren. És meg kell vallanunk, érdekesek kiindulási pontjai, speculatiói.

A keresztyénség elfogadásának nagy ténye p. o. a belőle vonható következtetéseknek egész sorát nyújtja. Másik nagy tény az ősi nemzetségi önkormányzat megszüntetése és a központosított királyi közigazgatásnak és ezzel az állami egységnek megalakulása. A felekezeti, nemzeti-ségi és gazdasági ellentétekből előálló küzdelmek teszik érthetővé a mind teljesebb korlátlan királyi hatalom létrejövetelét. A király lesz a nemzet és az egyház hatalmának megtestesítője: a törvényhozás, a végrehajtó hatalom mind a király személyéhez tapad.

A kisebb fontosságú jogi föltevések és következtetések meglehetősen szoros kapcsolatban követik a most fölemlített legnagyobbakat. A királyi vármegyéhez is eljutunk a speculatio során és itt az egyházi szervezet hatása, a püspökségeknek befolyása játsza szerző szerint a főszerepet a megyei területek megalakulásánál: a főesperességek és a megyék egybeesnek, a főesperes és a megyei ispán egymás mellé kerülnek, mint a megye fejei. A szerző tehát a saját következtetései alapján azokhoz csatlakozik, a kik a vármegyék keletkezésének elméleténél az egyházi hatást vitatják. Az ispán hatáskörének és kezdetleges működésének feltüntetésénél pedig az elméletnek abból a jogtörténet által is igazolt megfigyeléséből indul ki, hogy a primitív szervek a munkamegosztás hiányában igen különféle működést kénytelenek kifejteni. Így lesz az ispán a király uradalmi gazdálkodásának vezetője, a jószágkormányzó, a pénzügyi, hadügyi, igazságügyi és más közigazgatási (rendőri) ágak vezetője is.

A hypothetikus bizonyítás a történelmi valóságok megállapításánál azonban nem elégíthette ki induktív bizonyosság elérésére törekvő szerzőt s így ő is kísértésbe esett úgy, mint előtte a nagynevű Kollár Ádám, jöllehet vele szemben megállapította, hogy «a .váradi jegyzék épúgy nem jogforrás Szt. István korára vonatkozólag, mint az aranybulla» (II. k. 119. lap).

A kétszáz évvel későbbi időkről szóló jegyzék hogyan igazolhatná az annyival régibb társadalom és állam szer-

vezetét; oly fontos gazdasági és socialis változások után (gondoljunk csak a magyarság letelepedésére) hogyan leheszen visszafelé következtetve felhasználni a sokkal későbbi adatokat (II. k. 151. lap 2. j.)? Értjük a szerző kisértésének nagyságát, a Várad Regestrum, az aranyos kis könyv, mint jó Bartal György mondotta, a benne feltáruló élet pezsgésével annyira vonzza a kutatót, hogy akaratlanul magával ragadja és visszaviszi keletkezését oly sok emberöltővel megelőző századok talányos, ismeretlen életébe. Nem írjuk ide ellenvetésünk igazolására az összes helyeket, a hol az adatszerű, történelmi bizonyítással szerzőnk is, mint elődei, adós maradt és a Várad Regestrumot idézi (l. különösen I. k. 262, 263, ezenkívül I. k. 198, 250, 268, 286, II. k. 52, 68 l.) sokkal előbbi korszakra nézve.

A várad i jegyzék bizonyossága egészen a helyén van a saját korára nézve. A XII. század végének és a XIII. század elejének intézményi fejlődését szerzőnk ezeknek az adatoknak segítségével jogtörténeti positivitással írhatta meg.

A tanulmány csakugyan mindjobban nyer positivitásban a szent királyok kora után, a mint jobban közeledünk a XIII. századhoz. A logikai bizonyítás helyét mind több alkalommal foglalhatja el a jogtörténeti, adatszerű bizonyítás.

Ha azokat a végső eredményeket nézzük, a melyeket tanulmányában Ereky megállapít, úgy találjuk, hogy kevés van olyan, a mely a magyar jogtörténeti kutatások eddigi igazán becses eredményeivel ellenkeznek. A legfontosabb tételek ma már úgyszólván a magyar jogtörténet közkinccsei. Ilyen alapvető tétel a Szt. István-féle királyság korlátlan-sága s ebből folyólag a törvényhozás, kormányzás királyi jellege. A királyi udvari tisztviselőknek országos főhivatalnokokká fejlődése, a vármegyének a királyi kormányzat egységét biztosító jellege és működése: mindezekre és ehhez hasonló tételekre nézve a jogtörténet irodalmában meg-egyezés, megállapodás észlelhető. Még mindig a legvitásabb és talán a legkényesebb pontja a Szt. István korabeli alkotmánynak a nemesség jogi helyzete a királyi vármegyében. Vajon eredetileg is benne voltak-e a nemesek és csak százados fejlődés eredményeként váltak ki abból avagy megfordítva csak később kerültek a megyei szervezetbe? Ereky az előbbi fölfogás híve. Egyike a tanulmány legsikerültebb

fejezeteinek az, a melyben az aranybulla szabadságát vizsgálja meg és veti össze a Szt. István-féle «aurea libertas»-sal. A bizonyítás erejére nézve vetekszik ezzel a részszel az egységes és kettős vármegyék elméleteit taglaló rész. Itt, a hol a régibb és újabb írók felfogásait és adatait mérlegeli, olvasottsága, kritikai és speculativ képessége egyaránt figyelemreméltók. Nem egy helyütt új szemponttal gazdagítja ennek a fontos kérdésnek irodalmát.

Az egész tanulmány felépítésében szerző sajnos túllépi azokat a kereteket, a melyeket a megye monographiája kíván. Maga is érezte azt, mintegy igazolásul előrebocsátja, hogy a megyei intézményt nem lehet az egész állami és társadalmi szervezetből kiszakítva tárgyalni. Kétségtelen, hogy az élő jog, mint minden szervezet, összefüggő egész és hogy ezt az összefüggést sohasem szabad figyelmen kívül hagyni. Mégis lehet minden jelenségcsoportot a többitől különváltan is megfigyelés tárgyává tenni. Hiszen, ha nem lehetne a megfigyelési kört korlátozni, akkor egyáltalán monographikus tárgyalásról se lehetne szó. Ereky tanulmánya nem egy helyen úgy tűnik fel, mintha szerzője a vármegye monographiájának czíme alatt az egész magyar alkotmány- és jogtörténetet akarná megírni. A tárgyi összefüggés nem kívánja meg például, hogy a zsidók jogi helyzetére vonatkozó egész irodalmi anyag a megyével kapcsolatban előadassék (II. k. 71. lap). Arra sincs szükség, hogy az egész Árpád-kori perjog (I. k. 330. lap) vagy pénzügy (II. k. 10. lap), hadügy (II. k. 40. lap) tárgyalassék.

Nem akarunk ezzel a szerző fáradságos munkájának érdeméből levonni, meg is tudjuk érteni, hogy a jogtörténet tanulmányozása ébresztette fel benne az érdeklődést más kérdések iránt is. A monographikus tárgyalást azonban ezek a nagy kitérések megnehezítik és az olvasó figyelmét a főkérdésről elterelik. Abban a tanulmányban, a mely önállóan jelent meg és a nemesi vármegye kialakulásával foglalkozik, világosan látni a korlátozottabb tárgyalási mód előnyeit. Ez a kivonatosnak jelzett rész élénkségbn, összefüggésben a többi részek felé emelkedik. Az áttekintés világosabb, a kitűzött dogmatikus czélnak sokkal megfelelőbb. Itt mindjárt meg is jegyezhetjük, hogy ebben a részben a közvetlen forráshasználat sok új, érdekes adatot hoz fel-

szinre. Nem az irodalmi források közvetítése itt a fő, magukkal a szerző által felkutatott okmányokkal is találkozunk. Az idézés módja is helyesebb itten, mint a többi kötetekben: mintha szerzőnk a jogtörténeti munkálkodás közepette reájött volna magától is az egyszerűbb, könnyebb tárgyalási módra. Nagyon megnehezíti ugyanis az olvasást az első két kötetben, hogy hosszú szövegidézeteket sokszor lapokon át használ. Elég az érdekesebb helyek közlése, a többi csillag alá való; elég, ha az író megállapításait kapjuk a főszövegben s utalást a bizonyosságra a jegyzetben. A nyers anyag nem illik a tanulmány főszövegébe. Legkevésbé tudjuk méltányolni azt, mikor szerzőnk más íróknak latin szövegből való fordításait közli szó szerint (l. p. o. II. k. 315, 325. lap).

Ereký tanulmányai azonban nem eshetnek a jogtörténeti munkák szigorú kritikájának mértéke alá. Ne felejtjük el, hogy a jelen idők helyhatósági önkormányzatának monographiáját írja. Ez a feladat pedig nem követelte volna meg, hogy jogtörténeti kutatásokat végezzen. Elég lett volna, ha a jogtörténeti irodalom kész eredményeit átveszi. A magyar jogtörténet jelenlegi állása ugyan nagyon is indokolja Ereký eljárását: nincs még kifejlett monographikus irodalma s így az egyes kérdéseknél nem állanak rendelkezésre a szükséges részletkutatások. Ezért nem lehet szemrehányást tenni a szerzőnek, hogy igen sokszor beéri a köztörténeti irodalom kiválóbb munkásainak közvetítésével; hogy a *Váradí Regestrum*-nak a Kandra Kabos-féle kiadását használja (I. k. 264. lap), holott van már egy forrástani szempontból mintaszerű: a Karácsonyi-Borovszky-féle; hogy túlságos súlyt helyez a régi törvények szövegére, különösen a decretumok bevezetéseire (lásd például II. k. 255. lap) és hogy végül a legfontosabbat is megemlítsük, a váradi jegyzék adatai mellett majdnem teljesen figyelmen kívül hagyja a XIII. század nagy okleveles anyagát. Ez az utóbbi a jogtörténeti kutatás szempontjából azért fontos, mert közel 70 kötet oklevél van ebből a korból már közölve s ezeknek felhasználása nélkül nem is lehet szó a jogtörténeti kutatás eredményeinek teljességéről. A váradi jegyzék ennek a hatalmas okleveles anyagnak csak egy kis, habár igen értékes része.

Ereky kötetei azonban kétségtelenül megismertetik velünk a megyék első fejlődéstörténetének legérdekesebb fejezeteit. Mindenki meggyőződhetik, ha kezébe veszi a vaskos köteteket, hogy az író vezetésére nyugodtan bízhatja magát, mert nem kimélt semmi fáradságot az igazságot kutató munkájában, nem maradt a felszínen, a munka megírását komoly elmélyedés, sok tanulás előzte meg.

Érdeklődéssel várjuk a további köteteket és kívánjuk, hogy a tanulmányok gyakorlati hatása se maradjon el. Hívja fel mindenkinek a figyelmét a vármegye, a helyhatósági önkormányzat életbevágó nagy kérdéseire. Ha ez megtörténik, azt hiszszük, szerző fáradozásainak meg lesz a kellő jutalma.

A REFORMATIO ÉS ELLENREFORMATIO KORA.*)

Mindenkinek, a ki végig néz egy nagy arczképgyűjteményt, mely sok századra térjed, föl fog tűnni, hogy mily idegenszerű az emberek arczkifejezése e régi képeken. Annál nagyobb lesz meglepetése, hogy a reformatio és ellenreformatio korának emberei mily föltünően ismerősök. A renaissance szoborszerűen kidolgozott arcza, a XVII. század hullámzó ruhákba öltözött mereven-büszke kifejezésű alakjai, a XVIII. század fényben fürösztött, játszi bájjal mosolygó arcza között a reformatio és ellenreformatio korabeliek, ezek a szenvedélytől szántott arcok, ezek a sötét színekbe öltözött mogorva alakok úgy tünnek föl, mintha egy hozzánk sokkal közelebb álló emberiségnek volnának másai. Gondoljunk csak Bronzino és Lorenzo Lotto, Dürer, Holbein, Clouet és Mierevelt arcsképeire.

E hasonlatosság nem véletlen. A reformatio és ellenreformatio kora sokban hasonló a mienkhez. Régi és új tradíciók, komoly lelkiismereti konfliktusok, régóta gyakorolt foglalatosságok és új életlehetőségek küzdenek egymással. Az ideális megoldás lehetőségébe vetett optimismust, a praktikus, fegyveres kézzel kísérelt megoldás tragédiája váltja föl. Mindazon ellentétek, melyek új világrészek fölfedezéséből, az anyagi és socialis élet átalakulásából, új és régi vallások és világnézetek összeütközéséből indulnak ki, ránehezedenek e kor lelkére. Ez a kor a nagy szenvedélyek és a nagy szenvedések, a nagy tragédiák kora.

Nemcsak azért, mert chronologialilag magában foglalja a nagy írott tragédiák, Shakespeare és Calderon műveinek keletkezését, hanem sokkal inkább azért, mert ez a kor az

---

*) Részlet egy nagyobb tanulmányból.

élettől vérrel megírt tragédiák kora. Mi megszoktuk, hogy Shakespeare tragédiáit a legvéresebb bonyodalmak, a legromantikusabb lehetőségek, a való életet sötét katasztrófaikkal messze meghaladó műveknek tekintjük, de ha összevetjük őket a korról a melyben irattak, a bűn és bűnhődés véres, óriási arányai elhalványodnak a valóság mellett. Ott van Hamlet. Shakespearenek ez a legpessimistikusabb, legvéresebb tragédiája, csak egy részét eleveníti föl Stuart Mária véres történetének. Valamint Shakespeare Gertrudja szeretőjével megöleti férjét s a gyilkoshoz megy nőül, úgy ölette meg Stuart Mária Darnleyt szeretőjével, Bothwell gróffal s lett felesége czinkosának. Hamlet, ki anyát gyűlölve nőtt föl, mint politikai örököse és hive annak az Erzsébetnek, ki anyját a vérpadra küldte, a tragédia keletkezése idején első Jakab néven Anglia trónján ül. S ha nem tudunk sötétebb, bűnökkel terhesebb tragédiát elképzelni, mint Hamletét, tudunk-e romantikusabbat, valószínűlenebbet, merészségével elbájolóbbat, mint Romeo és Julia első találkozását. És ime ennek mása is ott található e kor történetében. Montecchi és Capuletti helyett a két ellenséges család neve: Habsburg és Valois. Don Juan d'Austria álnéven utazik át Párison, szerencsenek álcázva, életével játszva. megy el a Louvreba, az udvari bálra, ott beleszeret Valois Margitba és ígérte, hogy az őt Namurban meglátogatja. Ugyanazon Valois Margit, ki épen úgy megszalta Don Juant, mint férjét IV. Henriket, ki nászát a Bertalan-éjjel, férje rokonainak legyilkolásával üli meg: Julia és Kleopatra egy személyben.

Mint egy nagy, minden véres tettől újabb véres tette gyülő küzdelem, végül a központosított erők egymásra törő döntő mérközésével megoldódó tragédia vonul el előttünk e kor története. A két nagy párt, a katolikus és protestáns. vallási fanatismusa fölszabadítja az összes szenvedélyeket, s a politikai orgyilkosságot is a vallás szentesítésével látja el.

Kalvin épúgy megírta a politikai orgyilkosság igazolását, mint a jezsuiták. Egy hugenotta törének esik áldozatul Guise herceg, a francia katolikus párt feje (1563). Haláláért ezek Szent Bertalan éjjelén Coligny és a hugenotta párt többi fejének legyilkolásával állnak bosszút (1572). A második Fülöp spanyol király fölbérelte orgyilkos golyója

öli meg a delfti Prinsenhof lépcsőjén Orániai Vilmost az európai protestáns párt vezérét. Coligny vejét (1584). A protestáns párt válasza Stuart Máriának lefejezése volt (1587). Csapás csapást követ s lélegzetünk elfojtva látjuk, hogy miként tolul gyilkosságra újabb gyilkosság.

S ez még csak a kezdet. Ekkor szerveződnek csak az erők, és gyilkos tusában a fél világ a másik fél világra tör. Először a Nyugat vívja meg nagy világsatáját. A németalföldi elkeseredett fölkelés, a véres hugenotta csaták még; véresebb küzdelmek árnyában enyésznek el. Második Fülöp a Bertalan-éj alatt megsemmisíti a hugenottákat, befolyása alá keríti Franciaországot s döntő csapásként a nagy armadát küldi Anglia ellen.

Ez az óriási erőfeszítése, az a törekvése, hogy gyökerestől kiirtsa a protestantismust, kudarczot vall, de azért a Nyugaton mégis a katholicismus lesz győztessé, a spanyol kard Franciaországban, Olaszországban eldöntötte a katolikus ügy diadalát és visszazoritotta kis területre Hollandiában a reformátusokat. Már-már úgy látszott, hogy béke lesz Európában, béke a reformatio elnyomásának árán. Ekkor a láng, mely Nyugaton már elhamvadt újra fellobbant Közép-Európában. Kitér Németországban a harminczéves háború. E háború megmenti a protestantismus ügyét. Luther hazája és Luther vallása későre ugyan, de mégis megtalálja a maga hőst és martyrját: Gustáv Adolfot. A breitenfeldi és lützeni csata megmenti a német, magyar és skandináv protestánsokat épűgy, mint a nagy armada kudarcza a németalföldi és az angol protestantismust.

Mind e harcokat a vallásos fanatizmus ótestamentumi heve, a Makkabeusok elszántságának és lelkesedésének újrabredése hatja át. Gondoljunk Leyden ostromára. A kis holland kálvinista város kimondhatatlan szenvedésekkel küzdve áll ellen az óriási spanyol hadseregnek, a mikor egyszerre a végső pillanatban, mint akár isten csodája, megérkezik a fölmentő sereg. Ostromlottak és fölmentők véres kardokkal, véres zászlókkal a templomba sietnek s ezer ajakon kél hálaadó zsolozsma, mely hirtelen az egész templomot betöltő zokogásba fül. Avagy gondoljunk Magdeburg sorsára. A katolikusok megfogadták szűz Máriának, hogy az ő tiszteletének hódítják vissza, az ő nevére kereszt-

telik a protestantismus mentsvárát. Mikor a protestánsok már nem tudnak ellenállni és Gustáv Adolf fölmentő serege késik, mint egykor Jeruzsalem lakói, hogy ne kerüljenek az ellenség kezébe, felgyújtják a várost.

A hogy a catholicismus és a protestantismus két pártba sorakoztatta egész Európa nemzeteit, akként pártokra bontotta az országok lakóit; a hogy a vallás nevében szentesítette a nemzetek harczát, úgy a vallás nevében szentesítette a polgárháborút és a fölkelést. Ez a kor mozgósítja először a tömegek szenvedélyét, a vallás szent nevére hivatkoznak a lázadó hugenották, a lázadó németalföldiek és az angol puritánok, mikor megdöntik az episcopalis egyház uralmát és vérpadra viszik a királyt.

E korban valiai alapokból indulnak ki azok a declariók, melyek az amerikai államszerződéseknek s ennek révén az emberi jogok francia declariójának előképei. Így az egész világ forradalmi törekvéseinek elvi alapjai e kor vallásszentesítette mozgalmaiban gyökereznek. Rousseau Contrat Socialjának árnyképe mintha már ott lebegne Kalvin államjogi fejtegetései fölött. A két nagy ellentét, mely századokra irányt szab és tartalmat ad Európa történetének, az ellentét a katolikus és protestáns népek, az ellentét elnyomó uralkodók és lázadó alattvalók között e korba nyúlik vissza és csak úgy fejlődhetett ki, kaphatott erőre, hogy mindkét párt a vallás sanctiójára hivatkozhatott, a legnagyobb szenvedélytől, a vallás szenvedélyétől kapott életet.

E kor elején még mindenütt a renaissance vidámsága, a gazdag művészi élet szintarkasága, az életfölfogás nagyvilági könnyedsége és derűje honol. De a vallási fanatizmus fellángolása, komor pathosával mindezt elborítja. A gyűlölet és szeretet gigászi arányai, az erőknél egy cél szolgálatában való összpontosítása és minden eltérítő életmozzanatnak elnyomása, az egy pontra központosított erőnek óriási mérvben való fejlesztése jellemzi e kort. Az összes erők harmoniája helyébe az egyoldalúságnak erőközpontosítása lép.

E fejlődés elől a cselekvő alakok egyike sem zárkózhatik el. Erzsébet angol királyné, ki élete első szakában könnyelműségével és vallásos közönyösségével az old merry England igazi képviselőjévé a tilbury i sikon, mikor az

armada ellen készül a vallás meggyőzött és meggyőző heroszaként lép föl. És Orániai Vilmos, ki gúnyával nem kímélte sem a katolikusokat, lutheránusokat, sem pedig a kalvinistákat, a hosszú harcban annyira összeforrt az istennel, kinek nevében és a néppel, kinek érdekében küzdött, hogy mint a kalvinizmus és a németalföldi ügy vértanúja azon szavakkal halt meg: «Mon Dieu, ayez pitié de moi et de ton pauvre peuple.»

A vallási szenvedély fölemészt minden erőt és elemészt minden más törekvést. A művészetek sínylik meg először a változást. Az olasz képzőművészetet az ellenreformatio, a német képzőművészetet és az angol dráma fejlődését a reformatio akasztja meg. A szenvedélyek mélységes mélységekből fakadnak és eget ostromolnak; új, addig nem ismert erővel törnek elő, új népeket, melyek addig alig szerepeltek, taszítanak a világtörténet színpadára. E vulkanikus erők vetik fölszínre a holland és svéd népet, mintha csak a Luther és Kalvin lelke lehelt volna lángot e parányi népekbe, hogy őket avassa az eszme erejével az eszme harczosává. Mihelyest a vallási eszme erejét veszti, e nemzetek visszasülyednek a homályba, a honnét csak ez az eszme emelte ki őket. Ők a vallási eszme választott népei, annak szolgálatában merül ki az életük. Egy új Izrael az északon, mint Da Costa holland költő hirdeti.

S valamint a reformatio eszméje a homályból emelte ki a hollandust és a svédet, azonképen az ellenreformatio eszméje világtörténeti szereplésre szólította a spanyol nemzetet. Az a láng, mely Granada ostrománál újra lobot vett, a hitetlenek elleni harc tüze, és az a láng, mely Pamplona ostrománál Loyolai Ignác szívében gyúlt fel, az eretnekek elleni harc tüze, elborítja az egész spanyol nemzetet. Páratlan erőfeszítéssel fonja össze egy bogba a spanyol diplomacia az európai politika összes szálaít s ontja a spanyol nemzet a fényesebbnél fényesebb seregeket; küldi világgá szűz Mária zászlója alatt Alba, Farnese Sándor és Spinola győzhetetlen veteránusait. Ez erejét messze túlhaladó harcban Spanyolország elvérzik, de mikor hatalma már hanyatlik, a világot bámulatos művészi virágzással lepi meg. A Dél ragyogó színpompájába öltözve még egyszer föllángol a spanyol ellenreformatio szenvedélye és

mysticismusa, megtestesül a legelőkelőbb lovagi társadalom fejedelmi gestusa. Elég Zurbaran, Murillo, Calderon és Velasquez nevét említenünk. E korban vetik meg alapját a két nagy világhatalomnak: Anglia és az Északamerikai Államok fejlődésének alapját. Itt is vallási erők működtek közre. De a tett harczosai mellett ne feledjük el a gondolat hőseit. E korban él az emberiségnek két királyi geniusa: Shakespeare és Spinoza.

Az óriási küzdelemben a küzdő felek egymást és önmagukat emésztik föl. Campanella utópiájában megírja a spanyol világhatalmi törekvések glorificatióját. Szerinte Spanyolország hivatása az egész világot sarka alá hajtani. De Cervantes már megfesti a spanyol hatalom szélmalomharczának képét, Don Quichote tragicomediáját, ki a földön, felhőkben járva, talajt vesztett lába alól. Cervantes, ki bal kezét a lepantói ütközetben, a spanyol hatalom e legdicsebb csatájában hagyta, jobb kezével megírta Don Quichottot, e világhatalmi törekvés Nagy-Idáját.

Idővel az elszántság, a hév, az áldozatkészség, a törhetetlenség helyébe mindenütt a bágyadtság, a békekészség, a megegyezési vágy, az urbanitás és a skepsis lép. IV. Henrik, a hitvalló Bourbon család feje és a hugenotta vértanuk rokona már azt találta, hogy Páris megér egy misét, de megtérését mégis «saut perillieux»-nek mondta. Egy század mulva a két másik vezető protestáns dinasztia, a Stuartok és a Wasák katolizálnak. Christina svéd királynő, Gustáv Adolf a protestáns ügy hőse és vértanújának leánya, áttért a katolikus hitre, mert a katolikus nemzetek finomabb társadalmát magasabbra becsüli a protestáns hithűségnél, a Corsini-palota æstheta otiumát fölébe helyezi a svéd koronának. A római egyház Szt.-Péter-templomában a pontifex maximusok siremlékei mellett világi embernek nem szentelt emléket. Csak két kivételt tett: a pápák világi uralma megalapítójának, a toscánai nagy grófnőnek s a három katolizáló protestáns fejedelemnek, IV. Henriknek, Christina svéd királynőnek és a pretendens katolikus Stuartoknak engedett helyet a vallás földi erőkön diadal-maskodó erejének szentelt ez egyházban, ekként is hirdetve, hogy a protestáns dynastiák megtérését legnagyobb diadalai közé sorozta.

A korszak vége felé diadalmaskodó új irány gyökerét már megtaláljuk e korszak derekán. A harc zarátkától túlharsogva és félrevonulva a magábaszálló és magába elmélyedő kifelé türelmes irányt, az epos zaja mellett, az idyll csendjét. Épen Németalföldön, a vallásos fanatismus classikus földjén indul meg ez a mozgalom. Itt talál menedéket Descartes, a vallási türelmet hirdető deista, ki épen úgy vallja a vallási türelmet mint angol kortársa Francis Bacon. Ott Hollandiában él Spinoza. Az ő tanítása szerint a szentírások nem theoretikus igazságok, hanem azok historiai dokumentumok; a vallás nem historiai tényen, nem kinyilatkoztatáson épül, nem az írásból táplálkozik, hanem az ember lelkéből fakad, belső meggyőződésből meríti erejét, érzelemben él és cselekvésben nyilvánul. Ott Hollandiában derül föl az új protestantismus hajnalhasadás, mely nem a harcban, hanem az önmélyedésben, nem az isten szolgálatában vívott küzdelemben, hanem a léleknek istenhez való emelkedésében, nem az anyag lealázásában, hanem a földi dolgok lélekkel való megtelítésében, a supranaturalismus helyett, a spiritualismusban keresi célját. A pantheista és spiritualista eszme válik testté Rembrandt és Ruysdael művészetében.

E korszak, mely föllángolni látta Giordano Bruno és a Servete máglyáját, mely tanúja volt Leydeni János kegyetlen halálának, mely látta a katholikus, kalvinista és lutheránus fanatismus áldozatait; megélte, hogy Giordano Bruno tanítványát, Spinozát a vallási türellem classikus képviselőjét, a heidelbergi egyetem meghívta tanárának, előkészítette Leibnitz törekvését, ki az egymást halálosan gyűlölő két protestáns felekezet egyesítésén fáradozott.

De mindez már egy új világnézet hajnalhasadását jelenti. Ezen új világnézetnek csirái föltalálhatók ugyan e korban, de ezek már egy újabb fejlődésnek előhírnökei. E kort más erők jellemzik, azok a vonások, melyeket már kiemeltünk: a rendithetetlen meggyőződés, a megtörhetetlen harci vágy, a lobogó szenvedély, a férfias meggyőződés és férfias bátorság. A hősi mérközés, a hitvalló büszkeség és vértanú bátorság, festői és nagyszerű látványa tárul föl szemünk előtt.

Ez a megszorítást nem ismerő, kiegyezést nem tűrő erő

ott él a kor művészetében a barokk építészetben. A renaissance művészete a vízszintes és függőleges kiterjedések összeegyeztetésében megtalálta az ellenkező törekvéseknek a földön nyugvó és a földiekben megnyugvó harmóniáját. A barokk építészet megsemmisíti a részek tagoltságát, szét-tépi a vízszintes és függőleges törekvések harmoniáját. Egy óriási minden részt előntő, mindig megújuló erőfelpezsdüléssel tör a magasba. A harmonia bája helyett a pathos fensége ez. A kor eszméje testet öltött e művészetben. Jezsuita-templom kupolái verik vissza a jezsuita szónokok harcra buzdító szavát. Az ecclesia militans megtalálta művészetét.

E művészi irány nagy geniusa Rubens. Az ő Krisztusa az Olympust rengető Zeus képében jelenik meg. Keze mozdulata a végítélet forgatagját irányozza. Rubens és iskolájának martialis vértanúiban, e királyi aggastyánokban, kiket óriási hóhérok tepernek le, kiknek nyelvét tépik ki s a hősi hitvallókban, kik szél dagasztotta zászlókkal rohannak a győzelemre, e vértanú szűzekben, kiknek keblét vágják le a hóhérok, kiknek a kínokban meg nem tört tekintete a vértanúság gyönyörében ég, ott lángol a kor szelleme. Gondoljunk Rubens híres antwerpeni képére, szent Ferencz utolsó áldozására. A haláltusában vonagló szent minden izma, az őt előntő hévtől szinte megolvadó hús utolsó erőfeszítése, a haláltusában megtörő szem utolsó fellángolása odator az ostya, a megváltás csodájában való részesezés e symboluma felé, melyet elébe a pap nyújt. A vallásos rajongás az ember lelkületét teljesen előntő hevének legfenségesebb megtestesülése e kép. S gondoljunk arra a másik képre, melyben Rubens az oltári szentség diadalát festette meg. Lobogó ruhában, kezében magasra emelve a szentséget, ül a hit alakja az aranyos szekeren, melyet angyalok kormányoznak, s fehér mének visznek a kerék alá tiprott ellenségek testén gázolva pompás diadalmenetben. S gondoljunk utoljára a Pitti-galeria híres Rubens-képére, mely a háborút allegorisálja.

S a román és katolikus művészet, a barokk építészet és festészet mellett e kor szelleme hangot talál és megdicsőülést nyert a germán protestáns művészetben: a zenében. Ugyanaz a lelkesedés, ugyanaz az elszántság, ugyanaz

a harczyi vágy és diadalujjongás, él a protestáns harczyi indulókban és egyházi dalokban. Felhangzik a *Marnix van Adelygonde* szerzette Wilhelmus dal harczyi indulója. Mint dobpergés perdül s trombita hangja harsog a német fölkelők minden dala. Németországban, s minden lutheránus országban sorakoztatja a híveket és fölszáll bátoritásként az elnyomásban, buzdításként a harczban az: *Eine feste Burg ist unser Gott* dallama. E dal hangja mellett vonult harczba Gustáv Adolf, midőn Breitenfeldnél megívja a protestáns ügy győzelmes csatáját, s Lützennél e dal hangja mellett rohan halálába.

A szavak vérét veszik az életerős valóságnak, csak a logikai kifejezés mankói arra, hogy egy nagy históriai élet ritmusát visszaadják. Ha ott állunk egy barokk templom óriási kőszentekkoszorúta homlokzata vagy Rubens képei előtt, ha hallásuk előtt hangra kellnek a protestáns dalok égetőre accordjai, akkor megértjük úgy, mint ahogy a puszta szó nem értetheti meg e kor a reformatio és ellenreformatio korát. Mert mint fogékonyvá tévő kíséret ott zeng lelkünkben a kor vezető dallama, a nagy szenvedélyek és nagy szenvedések hangjai.

BAUMGARTEN FERENCZ.

EGRESSY GÁBOR.*)

Ha nemzetünk utolsó évszázadának történetén végig tekintünk, ha annak utolsó évtizedeit az elsőekkel, jelenét közeli multjával összehasonlítjuk, a fejlődéssel meg lehetünk elégedve. Az évezredes népnek megifjult erői azonban a nemzeti életnek egyetlen területén sem készítenek oly tisztelő elismerésre, mint a művészeti tevékenység körében.

Nemzetünk balsorsa hosszú évszázadokon át megtagadta tőlünk a fejlettebb életnek ezt a nemes és szükséges fényűzését. Még a közelmultban is szegyenkezett és rongyoskodott a dédelgetett idegen művészet mellett a magyar... «Szerte nézett s nem lelé honját e hazában»... Brocky, Markó, sőt Zichy és Munkácsy is idegen népek kincseit szaporítják. És míg a nemzet fővárosában és az Erdődyek, Eszterházyak udvarában idegen művészet fényeleg a fejlődési pártfogás aranyával, Déryné, Kántorné, Benke, Megyery, Szentpétery, Bartha, Egressy és a magyar színművészet annyi más úttörő hőroza, járja a hontalanság kísértő kalváriáját.

És most, a mint a külföldi tárlatok és színházi esték krónikásai igazolják, az egész Európa tisztelettel adózik a magyar képző- és szoló-művészet képviselői előtt!

Valóban, ha nemzetünk géniusza ezen a téren önmagát kifejtheti, ha a békés fejlődés útját — mint annyiszor már — külső körülmények meg nem zavarják: a magyar a németalföldi és az olasz példájára, legkönnyebben még művészetének teremtő hatalmával szerezheti vissza ősei dicsőségét.

*) Az Orsz. Színészegyesület és a Borsod-Miskolczi Közm.- és Múzeum-egylet Egressy-ünnepén Miskolczon, november 8-án, mondott emlékbeszéd.

És emez álom megvalósulásának csak két feltétele van. Az első az, hogy a nemzet minden rétegét áthatva ennek a művészetnek a szeretete és nemzetépítő erejében vetett hite, a közönség együtt teremtsen a művészszel s másrésztől a művész ereje a közönség lelkéből táplálkozzék. A másik, nem kevésbé fontos feltétel pedig az, hogy ez a művészet ne árucikk, ne vásári portéka, ne csak kenyérkereset, de ne is csak újdonsághajhászat legyen a művész kezében, hanem tanulmány, életcél, hitvallás és oltári szentség.

Ha keresve keresnénk, se tudnánk erre a felfogásra kiválóbb példát találni, mint Egressy Gábor. Művészetének a szeretete elcsalja az iskolából, el a hön szeretett szülei ház puritán köréből, elválásra kényszeríti mindennél többre becsült könyveitől. Egy személyben művészetének papjává és tudósává teszi, és kettős párbaja előtt is, ekkor kelt végrendeletének tanubizonysága szerint,¹⁾ azt fájlalja leginkább, hogy nem végezhetette be egy értekezését, a melyben a színművészetnek alkotó és teremtő képességét akarta megvédeni a költészettel szemben. Tollával, játékával, élő szavának erejével, életének és halálának nemes példájával hirdette művészetének szent tisztaságát és embernemesítő erejét. «Művészetben a szellem győzelmét kell látnunk, éreznünk az anyag felett»²⁾ — mondja egy helyen. «Bárminő szerepszakra legyen a színész hivatva — mondja másutt — magaviseletén általában azon életrevalóságot és lelki fönséget kell kifejezve látnunk, melytől távol van mindaz, a mi hétköznapi, aljas, ügyetlen, gyámoltalan, élheterlen . . . Röviden: a színész az ember szellemi fönségének a képviselője.»³⁾

Az emberi szellem fenségének a képviselőjéül tekintvén a színészt, annak művészetéből mindent kizár, a mi aljas, vagy nemtelen. Sem gondolat, sem cselekvés formájában nem tűri meg ezt a szinpadon. «A vágyak — úgy mond — minél állatibb természetűek, annál kevesebb joggal lehetnek tárgyai a művészetnek».

¹⁾ Hon. 1866. 181. sz.

²⁾ Egressy G.: *Színészet iskolája*. Kiadja Egressy Ákos. Budapest. 1879. 159. l.

³⁾ Egressy Gábor: *A színészet könyve*. Pest. 1866. 113. l.

A színészt az alkotás művészetében egyenlőrangú társnak tekinti a költővel. Szerinte a színész által ábrázolt jellem oly elevenen s határozottan jelenik meg az alkotó művész előtt, hogy az író nyújtotta legcsekélyebb adatok alapján egész élettörténetet fog csinálni a játékával azokból. Megtisztítja az idegen elemektől, melyeket netalán a szövegben talál; a hol pedig hézagot lát, abból, a mit talál, a színésznek kötelessége belé teremteni azt is, a mi nincs ott. S hogy ezt az elvet a színpadon is sikerült megvalósítania, bizonyítja Gyulai Pál, ki mint példára, egyenesen ő reá hivatkozik. «Azoknak — úgymond — a kik azt hiszik, hogy a színész csak pusztán a költő szolgája, Egressy eléggé bebizonyítja az ellenkezőt. Jobban megalkotta a Brankovics jellemét, mint a költő.»*)

De a színészetről nemcsak mint művészetéről voltak ilyen ideális s egyszersmind józan elvei, hanem ugyanilyen helyesen ítélte meg annak hivatását általános társadalmi és kulturpolitikai szempontokból is. Posthumus könyvéhez függetlenül csatolt irata**) valóságos színházpolitikai végrendeletének tekinthető, melynek egy része ma már megvalósult, de sok más okos kívánsága máig is csak kívánság maradt. A színésztől ebben magas erkölcsi és művészeti színvonalat követel meg. «Ha színpad — mondja itt — az izlést és erkölcsöt nem műveli, akkor rontania kell. Azért az államnak elutasíthatatlan kötelessége gondoskodni róla, hogy a színpad magát a népmívelés államelveihez teljes szigorral alkalmazza, ... hogy a nemzetnek oly szolgálatot tegyen, minőt az tőle követelni jogosítva van». Talán sohasem voltak a kérdések, a melyeket ezzel kapcsolatban felvet, actualisabbak, mint ma. Azt kérdi: mi legyen a színház? Mulatóhely, divatkiállítás, találkozási hely? «Ha így van, akkor ily frivol intézetekre minek szórnak ki az országos pénztárból oly roppant összegeket?» Az ellen is tiltakozik, hogy «a nemzeti színpad pusztá ujdonságok és éretlen kísérletek vásárpiaczává ne váljék.»

A ki ilyen elveket hirdet és valósít meg, annak életét

---

*) Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. Budapest, Franklin. 1908. II. 511. l.

**) *A színiigazgatásról*. L. Színészeti iskolája. 220. l.

művészetének emlékét nem szabad engednünk elmerülni a rohanó életnek gyakran oly iszapos árjában!

Egressy Gábor bölcsője, mint annyi jelesünké, egyszerű, mondhatni szegényes kálvinista parochia falai közt ringott, hol, a borsodmegyei Lászlófalán, 1808 nov. 3-án látott napvilágot. Atyja Egressy Pál, anyja Juhász Juliánna. Szülei Lászlófaláról Kazinczra, majd Kápolnára, végül Disznóshorvára költöztek át. A gyermekekkel bőven megáldott család szűkös viszonyok közt élt, de azért a gondos családfő, ki maga is szép műveltségű és zenekedvelő ember volt, nem tagadott meg semmit a gyerekektől, hogy tisztességes pályához és jó neveléshez jussanak. Segítették őt ebben az ősi református iskolák és különösen Miskolcz, melyekben jól is, olcsón is tanítottak s jótétemény, segítség is mindig csak akadt. Miskolczra hozta hát atyja, ki már ekkor kápolnai pap volt. Szigligeti szerint, ki a Kisfaludy-Társaságban, mint annak tagja felett, 1866 október 31-én emlékeszédet mondott,*) 1818-ban jött ide, azonban a főgymnasium tábláiban csak 1819/20. iskolai évtől kezdődőleg kísérhetjük végig Egressy iskolai pályáját. Ezek szerint tehát Egressy minden bizonynyal csak 1819. őszén iratkozhatott be a superior syntaxisták közé, a mi a mai III. gymnasiumi osztálynak felel meg.**)

Akkor ugyanis szokásban volt, hogy a fejlettebb gyermekeket, ha az előző osztályok anyagát odahaza megtanul-

*) Megjelent több helyen. Egyebek közt: *Olcsó könyvtár* 125—127. sz. a. *Magyar Színészek Életrajzai*-ban. Először közölve *Hon.* 1866. 255—257. sz.

***) A mai gymnasiumi osztályoknak akkor a következők feleltek meg: I. o. grammata, II. o. inferior syntaxista, III. o. superior syntaxista, IV. o. rhetor, V. o. poeta, VI. o. orator, VII. o. logicus, VIII. o. physicus. A logicusok és physicusok már akadémiai jellegű diákok voltak s beöltözöttek (togati) és be nem öltözöttek (non togati) lehetek, a szerint, a mint papi, vagy világi pályára készültek. Miskolczon a VI. osztálytól kezdve más volt az elnevezés. A VI. osztály neve classis encyclopædica inferior, a VII. osztályé classis encyclopædica superior vel secunda, a VIII. osztályos phylosophus in annum primum, a IX. phylosophus in annum secundum. Ez utóbbi kettő két-két tanfolyamból állott a theologiai és a világi tudományok számára. L. az intézet tábláit és Kovács Gábortól: *A miskolczi református főgymnasium története*. Miskolcz, 1885. 42. s. következő ll. és 53. s. következő ll.

ták, egyenesen a magasabb osztályokba írták be. Így történt Egressynél is. Iskolai pályáját megszakítás nélkül folytatta 1826-ig. Általában jó közepes diák volt. Két ízben, mint poeta és superior encyclopædista, a legjobbak, az eminensek közé is felküzdötte magát.*)

Mint a papi pályára készülő diák, a miskolci gymnasium két felsőbb osztályába is beiratkozott. Tudnunk kell, hogy ennek a két felső osztálynak mindketteje ismét két tagozatra, vagy tanfolyamra oszlott. Az egyikben theologiai tárgyakat adtak elő, a másikban világi tárgyakat, úgymint lélektant (psych. empirica), egyetemes történetet, physikát, római, görög és magyar irodalmat, æsthetikát és geometriát. Életcéljához képest ki-ki szabadon választhatott, mert egy-egy diákra csak az egyik tanfolyam hallgatása volt kötelező. Bár ez sem volt szokatlan, de mégis jellemző, hogy Egressy mind a kettőre beiratkozott s becsülettel megállotta helyét mind a kettőn.

Miskolci tanulmányainak azonban ép az utolsó esztendejében hivatásának vágya felébredt benne és magával ragadta, hogy ettől kezdve állandóan uralkodjék felette.

A színészet történetéből ismeretes, hogy Miskolcznak ekkor már élénk színészeti élete volt. A legelső magyar kőszínház belső berendezése csak két évvel később készül ugyan el, Vay Ábrahám gróf, alispán lelkes buzgólkodására, azonban már 1822 óta erősen épül, sőt ideiglenes berendezésével már a következő évben, 1823-ban játszanak is benne. Tudjuk, hogy 1815-ben a hontalanná lett pesti társulat befogadásával Miskolcz lett a magyar színészet elbukni készülő ügyének a megmentője s később is, 1828-ban Miskolcz menti meg a Kolozsvárról jövő daltársulatot. Mondhatni, hogy Egressy miskolci diákoskodása alatt Miskolcz volt a magyar színészetnek a középpontja.**)

---

*) Ezekben az időkben három osztályzat volt, úgymint eminens, prima és secunda. Ezenfelül még mindenikben külön-külön sorszámot kaptak a növendékek, így például Egressy a primák közt 3—11-ig ingadozott.

**) L. Bayer J. *A nemzeti játékszin története*. Budapest, 1887. I. 549. s következő ll. és *Déryné naplója*. Sajtó alá rendezte Bayer József. Budapest é. n. I. k. 306—340., 348—354., 375—385., 397—8., 410—2., II. k. 14. l.

Azt a hatást, a melyet az ő érzékeny ifjú lelkére a színház természetszerűleg gyakorolt, egy érdekes, különös sorsú embernek a barátsága is erősen fokozta. Magának Egressynek a *Hölgyfutár*-ban közzétett önéletrajza így adja elő a dolgot: *) «Az 1789. eszmék hozzánk is eljutottak. E század elején Felső-Magyarországon egy Czakó nevű protestáns pap a gondolat szabadságát a papi szószékről merte hirdetni s e miatt elvesztette hivatalát. Sok viszontagságai után Miskolczon állapodott meg s ott, mint magántanító éledgett, ha ugyan a nyomort életnek lehet mondani. Esténként bejárt hozzánk is az iskolába, hol mi, tógátlan theologusok, nyolcz-kilencz kamarában — értsd: konviktusi diákszobában — összesen 20—30-an laktunk. És ilyenkor az öreg beszélt nekünk soha nem hallott igaz és nagy dolgokat. Az ámulat és csodálat megdermeszté idegeinket s egész éjeken át nem jött álom szemeinkre . . . Mi volt ez? A világosság legelső érintkezése az ifjak lélek szemeivel . . . A szinpad hatása, mely eddig bizonyos dæmoni ígézetnek látszott, most úgy tünt föl előttem, mint a legnemesebb szükség érzetének kielégítése.»

Színész lett tehát. Azt az elfogultságot, melyet a társadalmi felfogás és saját puritán nevelése táplált benne az akkor még nagyon is kalandos színészeti pályával szemben, öreg barátjának radicalismusa a lelkéből teljesen kiirtotta.

Azonban, hogy hivatásának élhessen, nagy árt kellett érte fizetnie. Atyja, a szigorúan puritán kálvinista pap, a fiát is pataki theologusnak, majd pedig valamelyik csendes kis falusi parochia boldog lakójának szánta. Azért nem tudott soha fia pályaválasztásába belenyugodni. Kétszer is elvonta a színésztől, de ő mindig visszatért Thália oltárához, végre harmadszor úgy, hogy teljesen sikerült atyja szeme elől eltűnnie. A legszebb reményeiben csalódott, szíve mélyéig megsértett apa nem tudott művészünk állhatatosságába belenyugodni; búskomorra lett s nemsokára meghalt.

Egressy az 1825/6. iskolai évet már be sem végezte; kevésssel a vizsgálatok előtt búcsút mondott az iskolának. Elment egy kis vidéki társulat után Pelsőczre s ott beállt

---

*) *Hölgyfutár*. 1860. 152. sz. Egressy ezt tulajdonképen egy, az európai színészettel foglalkozó francia vállalat felszólítására írta.

színésznek. Ettől kezdve élete a nagy nyilvánosság előtt folyt le. Mindvégig hű maradt első szerelméhez.

Színészkedésének két első esztendeje folytonos vándorlással telt el. Küzdött a nyomorral és a csalódással. Azonban csak helyzetében s olykor-olykor társaiban csalódott, de nem szenvedélyében és eszményeiben. Mindig törekedve a tökéletesebbre, sokszor cserélte a társulatot és az igazgatókat, míg végre 1828-ban a kitűnően szervezett s akkor épen itt, Miskolczon működő erdélyi társulathoz szegődött. Együvé került ekkor kora színészetének legjelesebbjeivel, Megyeryvel, Szentpéteryvel, Szerdahelyivel, Páli Elekkel, Barthával, Szilágyival, Udvarhelyivel, Kántornéval, Dérynével stb. Ezeknek a körében egészen hivatásának élhetett: sokat tanult. Míg mások, könnyelműbb társai, szórakozni mentek, ha nem volt szerepük a próbán, vagy az előadáson, ő, mint színésztársa, Szigligeti¹⁾ feljegyzi, beült egy zártszékbe s le nem vette volna tekintetét a játékról; így tanulmányozta jelesebb társait. Tanulmányainak, jó izlésének és józan művészi felfogásának köszönhette, hogy, bár erősen kellett ellene küzdenie, korán megszabadult korának és saját magának is a gyengeségeitől, az éneklő, egyhangú szavalástól, mely, főleg az idősebb generációnál, még ekkor egészen általános volt. Déryné már ekkor, pályájának a legkezdetén, első, vagy második évében, mikor még nagyon is másodrangú szerepeket játszottak vele, a társulat legjelesebb és legszorgalmasabb fiatal erői közé sorolja.²⁾ Ez a szorgalom, lelkiismeretesség, szerepeinek mélyreható tanulmányozása mindvégig főjellemvonása maradt. Maga megvallja például,³⁾ hogy Hamletre másfélévig készült s azontúl is mindig tanulmányozta. Fontosabb szerepeihez külön tanulmányt írt, melyek közül többet ki is adott az Athenæumban. Sok szerepét meg egyenesen át is dolgozta.

Szorgalmának és ambíciójának gyümölcse volt, hogy helyét a jeles társak közt nemcsak megállotta, hanem a legelsőek közé küzdötte fel magát. 1837 augusztus 27-én

¹⁾ Idézett emlékbeszédében.

²⁾ *Déryné naplója*. Budapest, II. k. 208. l.

³⁾ Idézett önéletrajzában.

Vörösmarty *Árpád ébredése* című alkalmi darabjában a Nemzeti Színház megnyitásakor ő játszotta a költő szerepét.

Az ország első színpadán már a lehető legjobbat akarja adni, a mi egyáltalában telhetik tőle. Azért még a Nemzeti megnyitása előtt 1837 tavaszán utolsó garasait összeszedve s megválva megható gyöngédséggel szeretett családjától, Bécsbe megy, hogy ott a Várszínházban tanulmányozza az akkori német színészet jeleseit. Tapasztalatai megerősítették eddig vallott elveiben és önérzetében. Általában bécsi tanulmányaival annyira meg volt elégedve, hogy oda 1838-ban öt hétre újból visszatér.

Ilyen lelkiismeretes szorongások közt képezte magát. Annyival inkább rosszul esett hát neki, hogy az új intézetben a dráma mindinkább háttérbe szorult az énekes művek mellett s így neki sem igen volt alkalma kellőleg érvényesülnie. Elkéseredésében 1840 április 13-án vidéki körútra megy. Nyolcz hónapot tölt el vendégszerepléseivel. De 1841-ben, mint az akkor már országos intézetté emelt Nemzeti Színház tagja, ismét a fővárosban játszik. A viszonyokba azonban ismét csak nem tud beletörödni s újból vidéki körútra indul, hogy vendégszerepléséből elérhesse vágyainak netovábbját, Párist. 1843 szeptemberében kél útra s a délnémet városok érintésével Párisban köt ki. Látja és csodálja Rachelt, ki Racine Mitridatesében «szent igénytelenség, szende szemérem, remegő szelidség és angyali bánat.» «Vajjon valóban egy művészileg felöltött alak-e ez? — így kiált fel Egressy. *A francia színészetről* írt naplószerű feljegyzéseiben — vagy csak egy szerencsés találkozása Rachel személyiségének mai szerepével?»*) Pár nap múlva egészen ellenkező szerepben csodálja a nagy francia színésznő alakító képességét: *Cornaille Andromaque*jában Hermionét adja, junói megjelenéssel, tíz évvel korosabb alakkal, a határozottság és öntudatos tevékenység jellemvonásával. Ilyen példák láttára jut arra a meggyőződésre, melyet később elméleti műveiben is erősen hangsúlyoz, hogy minden művészinek az egyénies az elengedhetetlen alapja, vagyis saját szavaival élve «az ember minden

---

*) *Egressy Galambos Gábor emléke*. Saját műveiből síremléke javára rendezték fiai. Pest, 1867. Emich G. 93. l.

egyes gondolata egyéni ellentételt fejez ki más emberével szemben. Ha ez így van az életben, szükségkép így kell lenni a színművészetben is.»*)

Párisból hazatérve, ismét a Nemzeti Színház deszkáira lép s csak a forradalmi események sodorják le onnan ismét. A két legnagyobb tragikus, Lendvay és Egressy közt nemes verseny indul meg ott ezekben az időkben. Ugyanazokat a szerepeket mindakettőjüknek kiosztják s a melyik nagyobb sikerrel játsza, annak a kezében marad. A szelidebb, lágyabb egyéniségű Lendvayt inkább a tépelődő, önmagukba mélyedő jellemekben, a szilajabb, temperamentumosabb Egressyt az akarat és elszántság hevesebb kitöréseiben kedvelik.

Nemzeti színházi szereplését a forradalom viharai szakították félbe. Tüzes, hazaszerető lelke nem tudott nyugton maradni a festett világ deszkái közt, mikor kint a harcmezőn a történelem csinálta a maga tragédiáit s nemzetek összecsapása idézte fel a katasztrófát. A forumra lép, mint népszónok. Egyik vezére lesz a márcziusi ifjúságnak. A nagy napon szónokol a Landerer nyomda előtt, majd estve — különben Petur bánt kellett volna játszania — a Nemzeti Színházban közkívánatra elszavalja Petőfi *Nemzeti dalát*. Majd Szegedre megy kormánybiztosnak; utóbb, itt Miskolczon, szabadcsapatot szervez s élére áll. Kassa és Eperjes körül, mint guerillavezér, Hurbán és Schlick ellen harcol, míg megsebesül. Egy hónapi kezelés után ismét a harctérre megy s résztvesz Buda ostromában. S hogy politikai szereplése is mily tiszteletet érdemlő lehetett, nemcsak kormánybiztosi megbízása, hanem az is mutatja, hogy mikor a kormány egy proclamatiójában az orosz invasio ellen keresztes hadjáratot hirdetett, Kossuth többek közt őt is felszólította a nép feltüzelésére. S tényleg már másnap, július 1-én Arany, Petőfi és Fáncsy társaságában népgyűlést hív össze Pesten, a Múzeum-térre.**)

Eredeti hivatásához azonban a harci lárma közben sem tudott hűtelen maradni. Buda bevétele után, júniusban kétszer játszik a Nemzeti Színházban.

*) *Színészet iskolája*. 84. l.

***) Ferenczy Z.: *Petőfi életrajza*. Budapest, Franklin-Társulat. I. 1896. III. k. 356. l.

Az ezek után már gyorsan következő események Egressy pályáját is félbeszakították. *Törökországi Naplójának*¹⁾ első lapján egy álmát beszéli el. «Azt álmodtam — mondja itt — hogy bizonyos honpolgári csin miatt a legfelsőbb hatóság által üldözöbe vétettem; bujdokolni kénytettem ismeretlen tájakon; majd kézre kerülvén, perbe fogattam . . . elítéltetem . . . De csodásan ismét megszabadultam. Én . . . hatóságilag üldözött? . . . és eféle szerepvitelért? . . . én? . . . kinek a színművészet határán kívül nincsen érzéke, nincsen élete.» És az álom valóvá lett. «Ugy tetszik, mintha egy hang, mint fagyfaló szél, zúgná onnan észak felől Debreczen felé e szavakat: Emlékezz márcziusnak idusára!» így sóhajt fel a művész a pusztulás első napjaiban, lelke bálványának, Shakespearenek Julius Caesárjából véve a szavakat.

Nem akarván szerencsétlenségébe családját is magával ragadni, övéit Pesten hagyja, ő maga pedig Bem táborába menekül, Mezőberénytől egészen a segcsvári katastrópháig barátjával és művészelete egyik leglelkesebb tisztelőjének, Petőfinek a társaságában.²⁾ Mikor már minden elveszett, a többi bujdosóval együtt ő is Törökországba menekült. Kétszeresen érezte ő itt a száműzetés terhét és reménytelenségét; ő, a színész, kinek itt, a török világban, igazán nem volt mit várnia a sorstól. «Mit kívánjak én — így sóhajt fel naplóiban — ki semmi egyéb nem vagyok, mint a mi vagyok? Mi hasznomat vehetné nekem a fényes porta? Képes-e a Török birodalom betölteni az én lelkem mérhetetlen hiányait?»³⁾

Egressy nem tűrhette soká a száműzetést. Bár családját maga után vitette, épen egy évre ahhoz, hogy elhagyta a hazát, 1850 augusztus 31-én útnak indul visszafelé. Itthon halálos ítélet várta, de nem törődött vele. A száműzetésnél már semmi sem lehet rosszabb rá nézve. «Visszatértem hazámba — mondja ő maga önéletrajzában — föltétlenül, azaz az osztrák kormány engedélye nélkül . . .

¹⁾ *Egressy Gábor Törökországi Naplója*. 1849—1850. Pest, Kozma Vazul. 1851.

²⁾ *Törökországi Naplóinak* 3. 10. lapjait Petőfi utolsó napjai emlékének szenteli. L. ezen kívül még *Vasárnapi Ujság*, 1860. 588. l.

³⁾ Sumla február 25. 1850. kelettel. 161. l.

Azonban hihetőleg némely régibb jóakaróim fölterjesztése következtében kegyelmet nyertem.» Vágya azonban mégsem teljesülhetett. A Nemzeti Színháznál sem játszania, sem nyugdíjat nyernie nem sikerült. Azt izente neki az igazgató, hogy compromittált egyéneknek nem adhat fizetést. Erre, kölcsön címe alatt, a színészek segítették ki a legszükségesebbekkel. A színház azonban nem sokáig nélkülözhetette őt. 1851 áprilisában mint rendezőt szerződtek az operai előadásokhoz. Ez ámbár foglalkozást és kenyeret ad neki, helyzetével még síncs megelégedve, mert nem is lehet. Egy ízben nyugdíjazásra gondol; azt is tervezi, hogy elvégzi a theológiát, a mi nála nem is lett volna meglepő, mert verseiből is kitetszően, erősen vallásos érzésű ember volt. 1854 januárjában még mint rendező is szemet szúr s az akkori intendáns, Fesztetics Leó gróf, törli az alkalmazottak sorából. De a kormány még ugyanabban az esztendőben Fáy Andrásnak, a magyar közélet e hosszú időn át ható egyik jó szellemének, a közbenjárására mégis csak megengedte Egressynek a föllépést. A *Lear király*ban játszik először oly hosszú megszakítás után, május 10-én, a közönség lelkes elismerése és tüntetése mellett. Hat előadás után hosszabb vidéki körútra megy, míg végre 1855-ben Ráday gróf intendáns végleg szerződte a Nemzetihez.

Egressy ettől kezdve fényes sikerekben gazdag pályának utolsó évtizedét egészen a Nemzeti Színháznál töltötte el. A Nemzeti Színház deszkáin nemcsak közönségének szerzett műelvezetet, nemcsak pályatársainak alkotott iskolát, de az irodalmi ízlésre is elhatározó befolyást gyakorolt. Lendvayval és irodalmi fejtegetőjével, Gyulaival együtt megfelelő polczra juttatta a legkitünőbb magyar tragédiát, Katona *Bánk bánját*. Művészi intuitiójával, mondhatni, ő fedezi fel először. 1834-ben Kolozsvárott jutalomjátékaul választja, mikor még Budán is csak a következő év február 27-én adják először *) és a mikor még pesti első előadása alkalmával is, melyben Egressy Bánkot játsza, 1839 márczius 23. Vörösmarty is színi bírálatában sok tekintetben hiányos s némileg vad műnek bélyegzi s magának Bánk-

*) Bayer J. i. m. II. k. 169. l.

nak a jellemét is teljesen félreismeri.¹⁾ Továbbá ő volt az, a ki Shakespearet a magyar színpadon játékaival, fordításaival és javításaival végleg meghonosította, másrészt a magyar közönséget is meghódította az angol szellemóriásnak. Ugy hogy Greguss méltán nevezi őt Shakespeare magyar Garrickjának.²⁾

Két olyan eredmény, melyek közül bármelyik egy-magában is elég dicsőség egy életre.

Nemzeti színházi szereplését azonban egy csaknem végzetes esemény váratlanul megszakítja. 1864 június 20-án vígjátékot adtak. Mint ilyenkor rendszeren, derült és eleven volt. De később általában feltűnt, hogy, a mi nem volt szokása, egyes szöveget ismételt. Maga is panaszkodott, hogy nem tudja miért, a kalapja többször kiesik a kezéből. Előadás után rosszul lett, majd összeesett. Szélhűdés érte a nyelvért és egész jobb felét. Azonban hamarosan magához tért. Egy hónap múlva, július 21. már levelet ír az intendánsnak, Radnótfáy Sámuelnek, melyben első fellépéséhez darabot kér.

Szinte minden emberi erőt felülmúló akarattal küzd végzete ellen, hogy beszéde, izmai, a mozgás régi simaságát és eleveenségét visszanyerjék. Kúrát áll ki, tornászik, beszédgyakorlatokat végez. «Úgy képzelem magamat — írja a társulathoz — mintha a túlvilágból térnék vissza, hová, midőn önkénytelenül félig beléptem, föleszmélvén, eszembe jutott, hogy itt még egy kis végezni valóm van.»³⁾

Mint embernek, a nagysága ebben a küzdelemben tűnik ki leginkább.

Felépülve, mint akinek csakugyan még sok végezni valója van, másrésztől napjai megszámlálvák, emberfölötti munkát végez. Ámbár a színház azzal a kivételes joggal ruházta fel, hogy akkor játszék, a mikor akar és egészsége megengedi, úgyszólván nap-nap mellett föllép. Azonfölül tanárságot vállal az épen akkor megnyílt színművészeti iskolában. Mivel pedig nincsen alkalmas iskolai könyve, ő maga fog hozzá annak megírásához s ki is adja 1866-ban.

¹⁾ Athenaeum, 1839. L. *Vörösmarty összes munkái*. Budapest, 1885. VII. k. 203. l.

²⁾ Gregus Á.: *Shakespeare pályája*. Budapest, Ráth M. 1880. 391. l.

³⁾ Idézve *Szigligeti emlékbeszédéből*.

Ez a törhetetlen akaraterő, melylyel így sikerült önmagát önmagának és a magyar színművészetnek visszaadnia, egész életén át jellemző tulajdonsága volt. Hiszen pályája kezdetén is nemcsak a kedvezőtlen külső körülményekkel kellett megküzdenie, hanem saját szervezeti gyöngeségeivel is. Tragikus színésznek készült, de sem hangja, sem organizmusa egészben véve nem volt teljesen alkalmas. És ő tudatos kitartással, folytonos gyakorlással s erejének bölcs beosztásával mindezeket a nehézségeket fényesen leküzdötte.

Másoknak sem tudja eléggé ajánlani azt az iskolát, a melyen ő keresztül esett, főleg pedig az állandó önmérséklést, a mivel ő fegyelmezte saját művészetét. Hol természeti hiba van, ott a gyakorlatot sokszorozni kell — mondja a *Színészet iskolájában*. A hangra pedig: «Midőn alatt, vagy fent, a végleteken járunk, a hallgatóval sohasem szabad éreztetnünk, hogy azok már utolsó hangjaink». Még a vándorszínészet nélkülözéseit is szükséges iskolának tekinti a jó színészi egyéniség kifejlődésénél. Azt mondja egy kis túlzással: «Kell, hogy a színész félreismerve, mellőzve, megvetve, üldözve volt legyen, méltatlanul... Ha mindezeket átélte és szíve meg nem szakadt, akkor az emberi kebelnek nem lesznek oly mélységei, miket ne ismerjen, sem a gondolatnak oly magaslatai, melyek szellemi látáshatárát meghaladhassák »*) Tehetséget és tanulmányt, mely utóbbira az alkalmakat az iskola és az élet adja, válhatatlan egységben akarja látni a művésznél. Könyveiben kifejezetten óv az elmélettől való idegenkedéstől. Azt tartja, hogy az elméletet a gyakorlatnak sem elé, sem utánna, hanem egyenesen mellé kell rendelni. Ezért sürgeti megfelelő iskolának a felállítását s olykor maga is tanít magán úton s szaklapot indít, 1860-ban *Magyar Színházi Lap* címmel. Tiltakozik az ellen, mintha az iskola és tanulmány modorosságra nevelne.

Csak a folytonos tanulmány és gyakorlás vezethet az életnek lehető tökéletes művészi ábrázolására. Ezek nélkül a tanulmányok nélkül a kezdő színész az alakokat csak saját lírai hangulatából igyekszik előállítani. Ez pedig a művészi alakításnak a legkezdetlegesebb foka, mert az ér-

---

*) *Színészet iskolája*. 130., 24. l.

zelmeket alaki megjelenésöknek csak a külső formáiban utánozza. Az így bemutatott drámai alaknak ilyenkor még magának sincs határozott jelleme. Fejlettebb állapot már, midőn a színész «az alanyi érzés öntudatlan állapotából kiemelkedik s magát saját érzelmeitől mintegy különválasztva, a drámai jellemet tárgyul állítja maga elé. Ilyenkor alakításában — folytatja Egressy — az értelmi befolyás érvényesül. De ezen a fokon is könnyű szélsőségbe esni, mikor a művész nagyon józan, számító, részletekbe vesző lesz. Ezt a bajt az alkotó képesség ereje háríthatja el, a mit azonban sem tanítani, sem tanulni nem lehet». Itt is középben a helyes út. «Az alanyi érzés csak akkor olvad össze teljesen a számító értelemmel — így végzi Egressy a tanácsait — ha a színész önmagát, mint ábrázolandó jellemet, tárgyul tekintve, megtanult érezni és ugyanakkor érzéketlen lenni, lelkesíteni és ugyanakkor számítani». De legyen a játékában mindenekfölött igazság és természetesség. Azért nem a formai szépségekben kell a színésznek hatása titkát keresnie. A drámai nyelv költői szépségeit is a hatás egyetemes, egységes szempontjaiból kell érvényesíteni. «A rimeket pattogtatni nem szabad» — a beszéd természetessége érdekéből. A deklamálásnak meg egyenesen hadat izen: «A szaválásnak tágasabb odakint!» — mondja a maga jellemzetes nyelvén.

Ügyelnie kell a színésznek arra is, hogy a játéknak az egésze hasson, mint arányosan kidolgozott egység. Azért nem szabad belevesznie a részletekbe. Egész, teljes alakítással hasson s a részeket aránylagos becők szerint érvényesítse. Azért a színész szerepének a felfogásával mintegy a madártávlat magaslatára emelkedjék s azt a távolságot se téveszsze az alakításnál szem előtt, mely játéka és a közönség közt van:

«Nem a való hát, annak égi mása
Lesz, a mitől függ az ének varázsa,
E hütlen hívség, mely szebbit, nagyít —
Súlykot bizony nem egyszer elhajít —
Ez alkonyugár, mely az árnyakat,
E köd, mely nóteti a tárgyakat,
E fénytörődés átlátszó habon,
E zöld, esős lég egy május napon,
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet.» —

mondhatja Aranyfal.

Találóan mondja, s mintegy az önmaga művészetét is jellemzi: «hol az érzelem és értelem egyensúlya tökéletes, hol az érző ember egészen átadja magát műtárgyának, mely a legmagasabb eszmélet művének látszik: ott a művészet és természet egygyé vált s a mű tökéletesen bevégeztett.»

Elméleti nézeteiből és művészi gyakorlatából egészen természetesen következett az is, hogy abban a sokat vitatott kérdésben: önkénytelen, vagy szándékos legyen-e a színpadon a nevetés és sírás, az előbbi javára dönt. Igen, Egressy megdöbbsent, sirt és kétségbeesett a színpadon, vagy nevetett és derült volt, ahogy a szerepe hozta magával, mert a lelke is úgy kívánta. Az őszinte nevetést és sírást nem pótolja semmiféle utánzás: ez volt az elve és gyakorlata. S ezt követelte társaitól is, ámbár «az ily törekvések díja — mondja egy helyt Iffland szavaival, mintegy a saját sorsát jósolva előre — idő előtti mély redők, szomorú kiállítás az élet alkonyára és — korai sír».

A naturalizmus dolgában azonban nem engedi magát túlságba ragadtatni, noha ebben a részben is a mélyreható tanulmányozást köti a művész lelkére. Így például kívánja, hogy a magyar színész ismerje az összes magyar tájszólásokat, sőt, mint Gyulaihoz írt levelében mondja,*) ő maga többet sikerrel utánoz is közülök. (Mellesleg szólva ez a tanács ma is nagyon elkélne, mert művészeink a népiest utánozva, gyakran a legellentétebb dialektusokat, tüzet a vízzel, kavarnak együvé, még az ország első színpadjain is.)

Történelmi és idegen népek ábrázolásához is lelkiismeretes tanulmányokat ajánl. De itt is int a túlzásoktól. Elégnek tartja, ha a levegő történelmi, ha az általános benyomás hely- és időszerű. Elég a közfelfogást kielégíteni, mert ha a pontossággal túlságba megyünk, művészi céljainktól tereljük el a figyelmet s a művészi hatás egységét és erejét kockáztatjuk.

Az eszményítés és a természethűség elveit békeltetvén össze, az örület és a halál ábrázolásánál határozottan az idealizálás javára billenti a súlyt. Azt tartja, hogy a színészeknek egyiket sem szabad pusztán természeti oldaláról

---

*) Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. Budapest, Franklin. 1908. 543. l.

felfognia. A halált egyenesen úgy kell feltüntetnie, mint a szellem győzelmét a természet fölött. Szerinte a halál, mint pusztán természeti jelenség, kívül áll a művészet körén. A művésznek a halálban azt az «égi lehelletet kell éreztetnie, mely rajta átrezgenni látszik s mely a halált inkább a fölvilágosodás, mint a föloszlás színében tünteti föl», de — hozzáteszi, hogy «mindezt a természeti világ csorbítása nélkül».

Általában Egressy egy rendkívül tanult főnek a higgadt-ságával int minden egyes kérdésben a túlságoktól és hirdeti az igazságot, hogy mindig csak tanulmánynak és tehetőségnek a teljes harmóniája hozhat létre művészileg tökéletest. Ezek után ha valakinél, akkor Egressynél kell feltételeznünk ezt a harmóniát. Sajnos azonban, nagy részét igazza van Petőfinék, mikor azt mondja a színészről:

«Lekötve csügg ő egy rövid bilincsen :
Ez a jelen . . .»

Ezért annak az eldöntésénél, sikerült-e Egressynek a saját kiforrott, józan æsthetikai elveit művészi gyakorlatában megvalósítania: csak a kortársak ítéletére hivatkozhatunk. Közülök Vörösmarty elibe teszi Lendvaynak. Különösen kiemeli azt, hogy szerepeit világosan interpretálja, helyesen értelmezi s a néző előtt is tiszta világításba hozza, sőt szinte kifogásolja, hogy gyakran túlságosan is kiszámított, néha-néha szinte keresett. De többször megjegyzi azt is, hogy «nem látszik elég ihletettnek», mintha a szenvedélylyel fukarkodnék.*) Viszont egyszer meg arra figyelmezteti, a mi a fentieknek ellene mond, hogy «igen erősen látszott megrohanni Fánscit (a partnerét), a mi talán igen természetesen jó ki a színpadon», de «az ily több, mint művészi elragadtatást a játszótárs nem köszöni meg».**) Vörösmarty színi kritikáiban azzal a megrovással is gyakran találkozunk, hogy «nem látszik egész kedvvel vinni szerepét». Általában azonban magasztalással szól játékának a «tökéletességéről».

*) Vörösmarty minden munkái. Budapest, Mehner V. 1885. VII. k. 81., 148. s több más helyen.

***) U. o. 194. l.

Nagyon szigorú kritikusa Salamon Ferencz. *Hamlet-jénél*, mely különben, úgylátszik a reá fordított sok tanulmány mellett sem tartozott legsikerültebb szerepei közé, a mozdulatoknak és a szavalásnak a kimértségét panaszolja, «az ösztönszerűség, a hév és a szívmelegség hiányzik belőle». ¹⁾ De hogy szerepeit jól fogja fel és jól megérteti, azt ő is elismeri. «Egressy úr érti a művet — mondja kissé odább — és mindenesetre játékával sokat megmagyaráz. Önálló felfogás szerint igyekszik játszani», de «nem bírja a megindítás, az érzelem. titkát». Gauthier Margitban ²⁾ szerinte Egressy úgyszólván csak egyes helyeket emel ki. «A többiben oly nyugalmat mutat, a mely a közönyvel, hidegséggel határos». ³⁾

Gyulai általában meleg méltánylással szól róla s mint láttuk is már, Brankovicsára azt mondja, hogy jellemét jobban megalkotta, mint maga az író és hogy az egész művet csak az Egressy játéka tartja színén. ⁴⁾

A kényes ízlésű Greguss szintén Egressy magasztalói közé tartozik. *Learjét* legsikerültebb művészi alkotásai közé sorolja, melylyel Shakespeare congenialis tolmácsává küzdötte föl magát. Azt mondja játékaról, hogy «hangban és alakban híven tünteti föl az indulatok változását, melyeken a költő eddig utól nem ért fejlesztési következetességgel és tragikai nagyszerűségben vezeti keresztül az agg király lelkét». ⁵⁾ De Greguss is felpanaszolja, hogy játékában sok az egyenetlenség. *Othellójával* igen meg van elégedve egészen az ötödik felvonás elejéig. «Ennek végső felében azonban sehogysem találta el *Othelló* hangulatát. Nyugalmat kitüntetnie helyes volt ugyan; de nyugalom meg nyugalom közt nagy a különbség. Az ő nyugalmassága nem a tört szív lázas nyugalma, de csaknem az elégülttség, legfeljebb a fáradság nyugalma volt». ⁶⁾ 1856 december 27-iki *Hamletje*

¹⁾ Salamon Ferencz: *Dramaturgiai dolgozatok*. Budapest, Franklin-Társulat. 1907. I. k. 162. l.

²⁾ Dumas fils regénye után írta Bujovszkyné.

³⁾ Salamon idézett műve I. k. 367. l.

⁴⁾ Lásd idézett helyen.

⁵⁾ Greguss Ágost *Tanulmányai*. Pest, Ráth Mór. 1872. II. k. 156. lap.

⁶⁾ U. o. 187. l.

ellen is sok kifogást emel. «Rosszkedvűen játszotta Hamletet — mondotta róla — mindent oly halaványan jelzett, mintha az előadás nem is előadás, hanem csak próba volna. Közönyt fejezett ki inkább, mint bánatot. Igazi érzést úgy szólván csak két jelenetben láttunk: Opheliával és anyjával». A «lenni, vagy nem lenni» nagy jelenetének előkészítésével sincs megelégedve. «A hangulat — mondja erre Greguss — mely ekkor Hamletben uralkodik, a csüggettség, elmerülés, kételgés hangulata; s e hangulatot legkevésbé sem fejezi ki a sebes fel- és alajárás, melylyel Egressy a híres magánbeszéd elmondásához készült».*) Egészen véve azonban a legkitünőbb magyar Shakespæreszínésznek tartja Egressyt. «Míg Lendvay a szív, Egressy Gábor — szerinte — az ész embere; míg amaz a természet, ez a tudomány növendéke, a ki ritka tehetségeit nemcsak gyakorlatilag művelte, hanem elméleti buvárkodásban is folyvást edzette és táplálta. Magyarország legértelmesebb és legtanultabb színésze». Shakespeareből legjobb szerepe nézete szerint «Coriolán volt, a büszke, daczos, merev katona . . . Teljes önállóságot fejtett ki s megérdemelt nagy hatással játszott, mint Antonius, *Julius Caesarban*, *Macbeth*, *Othello*, *III. Richard*». «Vig szerepekben is jeleskedett».**)

Mindezekből az látszik, hogy Egressy többször küzdött indispositióval, a mikor kedélyének a nyomása alól nem tudott szabadulni. Az is látszik, hogy szerepeinek kiemelkedőbb részeire szokta tartogatni lelki és physikai erejét. Gyakran meg ezek a nagyobb kitérések annyira kifárasztották, hogy ezután már beállt a reactio. De épen ez azt bizonyítja inkább, hogy ő nem tudott máskép, csak lélekből játszani s ha az kimerült, vagy valami lefoglalta, nem volt képes a színlelésre. Hogy játéka szívből fakadt, természetes volt és a szenvedély a legkevésbé sem hiányozhatott belőle; Petőfi a koronatanú rá; Petőfi, a szívnek, a természetességnek és a szenvedélynek az embere, a ki mindezeket a vonásokat az Egressy játékában is megtalálta, sőt

---

*) U. o. 153. l.

***) Greguss Á. *Shakespeare pályája*. Budapest, Ráth M. 1880. 391. s. köv. ll.

épen ezektől ragadtatta el magát. III. Richardot tartja egyik legsikerültebb alakításának. Mindjárt az arczát méltónak tartja arra, hogy márványba véssék. Hangja, beszéde, nevéte egyaránt elragadják. Majd így folytatja: «Kíváncsi voltam az utolsó felvonásnak azon jelenésére, melyben Richard a szellemek megjelenése után álmából fölriad; attól tartottam, hogy Egressy el fogja kiabálni a monológot, melylyel így nagy tapsokat arathatni ugyan, mely azonban helytelen. Aggalmam fölösleges volt, annyival inkább, mert Egressy nem szokta fölálodni tapsért a művészetet. A mint az ágyból fölugrott, elesett s néhány lépésnyire csúszott s belekapaszkodott egy székre, mintha az élő lény lett volna, mely őt oltalmazza. Itt félig fekvé mondta, vagy inkább suttogta el a magánbeszédet el-elfogyó lélekzettel. Mily jól esett az óriási gazembert, ki eddig mások fején járt, most a földön fetrengve, a legirtózatosabban szédülve látni, kétségbeesve, nyomorún, reszketve, mint az eltiport kigyó. S annál meglepőbb aztán végelszántságában fölemelkedése, hogy elrohanjon a csatába, hogy ha már élete oly utálatos volt, legalább halála legyen vitézi és így kiengesztelő. Ekkép gondolta ezt Shakespeare s ekkép adta Egressy Gábor».*) Petőfi eme szavaiból is látszik, hogy az Egressy játékanak egyik jellemző vonása az önmérsékelet volt, de látszik az is, hogy általában a magával ragadó szenvedély sem hiányozhatott belőle!

Hamletje után meg hatalmas ódában tör ki a csodáló lelkesedés Petőfiből:

•Születtél volna boldogabb hazában,
Hol érdemeknek kedvezőbb az ég:
Dicsőségednek fényes ragyogása
Egy félvilágra elsugárzanék.

(Egressy Gáborhoz.)

---

*) *Életképek*. 1847 február 20. Közölve az összes művek Havas-féle kiadásában, Budapest, Athenæum. 1896. III. k. 17. illetőleg az idézetek 21–22. l. Petőfi rendszeres színi kritikával nem foglalkozott. Barátjának, Egressynek a játéka iránt táplált elragadtatása azonban írásra bírja. Az *Életképek* rendes bírálója Lendvay Richárdját elibe teszi az Egressyének, a melyben nem találja meg a királyi méltóságot. U. o. 370. l.

De az ellen, hogy az ő játékába érzés, tűz és szenvedély ne volna, legkiáltóbb bizonyság ő maga!

1866 július 30-án Brankovics Györgyöt, egyik legkedveltebb szerepét játszotta. A közönség elragadtatással tapsolt s a két első felvonásban művészetének teljes fényével ragyogott. «Milyen jól érzem magam» — mondá a színpalak közt újabb sikerének az örömeivel.

Midőn a III. felvonásban megvakított fiát, épen saját gyermekét, Árpádot, elévezetik, még semmi baja sem volt; de mikor a másik világtalan fiú a színpadra lép, oda súgja neki — Lendvaynének: — «Rosszul érzem magam». Jobbja megmerevül s fiát csak bal kézzel tudja már átölelni. Kétszer esett össze egymás után. Először a játék kívánta így. A második után sohasem kelt fel többé. Lendvayné a réműlet sikoltásában tör ki s a függöny hirtelen lehull.

Néhány pillanat mulva Szigligeti előlép s bejelenti a tragœdia váratlan fordulatát. A színpalak közt haláltusáját vívó Egressyt éjfél előtt egy negyed órával agyszélhűdés váltja meg a szenvedéstől.

A játék hevében most másodszer tántorodott meg a halál szelétől. Első ízben ő volt az erősebb. Most a Mors Imperator kérlelhetetlenül parancsolt vele. Mennie kellett. «Meghalt — mondja róla Vadnay Károly — mint a színpadi szenvedély nemes áldozata».*)

Ime, a ki annyi étellel játszott, hogy játékába beléhalt, annak a színpadon igazán és szenvedélylyel kellett játszania az életet.

Legyen áldott s a magyar művészetre termékeny az emlékezete!

MITROVICS GYULA.

---

*) Halálának leírását az összes lapok közlik. Lásd különösen a Vadnayét a *Hazánk és a Külföld* hasábjain. 1866. 494. l.

A VÁRMEGYEI TISZTVISELŐK MINŐSÍTÉSE.

A közigazgatás — a belügyi kormányzatnak e fontos része, hazánkban a vármegyék és városok útján érvényesül. A vármegyék régibb időktől fogva épúgy igazságszolgáltatási tényezők voltak, valamint végrehajtó hatalommal is rendelkeztek, tehát tényezői valának a jogszolgáltatásnak s végrehajtói a törvény úgy saját, valamint a felsőbb hatalom rendelkezéseinek. Később e kiterjedt jog és hatalmi körök megszorították s más organumra ruháztatott, a szorosán vett közigazgatás azonban hazánkban ezuttal is a vármegyék s városok kezében hagyatott meg. A százados viszontagságok alatt kifejlődött a vármegyék önkormányzati szervezete s a folytonos nemzeti küzdelmek alakították s fejlesztették a vármegyéket ama szabad s bizonyos tekintetben független szervezetekké, mely az 1848. évi átalakulásig épségben maradt.

Az újabb alkotmányos korszakban, a felelős minisztérium mellett, a politikai működési köre szűkebbre szorult s jelenben a közigazgatás egész szervezete a vármegyék kormányzata körébe utaltatott s az önkormányzat keretébe illesztve a felelős minisztérium ellenőrzése mellett, egy tekintélyes és hatalmas igazgatási szervezetté alakult át, mely mai napig bizonyos politikai jogkörrel is rendelkezik. Tehát hazánkban a közigazgatás legfőbb tényezője, egy önkormányzati szervezet a vármegye, Nyugat nagy államaiban a közigazgatás szervezete közvetlen a kormányhatalom kezében van s az rendelkezik feltétlenül közegeivel. Nálunk a kormányhatalomnak inkább ellenőrzési és felügyeleti hatalma és joga van s így itt a közigazgatás függetlenebb és szabadabb, mint a nyugati államok erősen centralizált adminisztrációjá.

E szabadság és bizonyos függetlenség nagy felelősséget ró a vármegyékre, mint a közigazgatás organumaira, külö-

nösen azon tekintetben, hogy a kezébe letett közigazgatást a kellő, a kor kívánalmainak megfelelő színvonalra emelje.

A vármegyéknek erkölcsi és hazafias kötelessége, de egyuttal jól felfogott érdeke is, hogy a kor színvonalán haladva, minden téren és minden tekintetben fejleszszék a saját körükbe utalt közigazgatást, annak színvonalát emeljék s ez által is a hozzájuk fűzött nagy feladatoknak megfeleljenek.

A közigazgatás az, mely minden időben, az élet majd minden phasisában, bölcsőtől a sírig kíséri az embert. A békében, jólétben, viszontagságok között, veszedelemben ott van s kell is, hogy ott legyen faktoraival az állampolgároknak s magának az államnak rendelkezésére; sőt nemcsak rendelkezésére kell, hogy álljon, de vezetni, irányítani, oltalmazni, védeni, támogatni, sokszor korlátozni is tartozik a társas élet jelenségeit.

Ily fontos föladatok mellett föltétlenül szükséges az, hogy azon faktorok, melyek a közigazgatás nagy gépezetének mozgóatói, irányítóí s végrehajtóí, kötelességük magaslatán álljanak. Feladatuk s munkakörük fontosságát átérezve, teljes odaadással, szakértelemmel és lelkiismeretes kitartással végezzék el a reájuk bizott teendőket s hasznára váljanak épúgy az egyeseknek, mint magának a nagy társadalomnak is.

A kor színvonalán álló, kellőleg kvalifikált (minősített) munkaerők teljesíthetik csak azon nagy hivatalos és socialis feladatokat, melyeket a közigazgatás gépezete faktoraíra, a tisztviselőkre ruház.

Szomorú beismeréssel jegyezzük meg azt, hogy épen e tekintetben hazánkban igen nagy mulasztásokat követtek el, sőt a törvényhozás által 1883. évben hozott első törvényczikk gyakorlati vizsga részének végrehajtása mai napig nem eszközöltetett. Épen ezen hibák s mulasztások javítását czélozza a legutóbb megindult mozgalom.

A minősítés megállapítását, sőt fokozását maguk a tisztviselők óhajtják, annál is inkább, mert a mai fejlődött viszonyok megkövetelik azt a köztisztviselőktől, miszerint minden tekintetben kvalifikálva legyenek állásuk betöltésére. Épen a közigazgatás nagy kiterjedésű munkaköre, úgy folytonos fejlődése s fejlesztése föltétlenül indokolja, hogy az,

a ki a közigazgatási ügyekkel foglalkozik, a törvények által reá ruházott hatalmi jogkört gyakorolja és a mindennapi életben érvényesíti, ismerje s tudja jelentőségét azon jogkörnek s azon hatalomnak, melynek végrehajtására, alkalmazására hivatott, szükséges, hogy tudásánál fogva feladata teljesítésének magaslatán álljon.

Ezt meg kell kívánni minden tisztviselőtől, de viszont módot s alkalmat kell nyújtani arra, hogy mindezeket elérhesse, ezért tárgyaljuk mi most e kérdést, hogy a minősítés tekintetében felmerült kívánalmak teljesítve legyenek s hogy megjelöljük az utat és módot, mely szerint mi a minősítés kérdését, módját megoldani gondoljuk.

Régibb időkben nagyobb gondot fordított erre nemcsak a kormány, de maguk a vármegyék közvéleménye is, szabad választás rendszere mellett iparkodott a közszolgálatra alkalmas munkaerőket megnyerni s a vármegyéknél akkor volt miből és kiből válogatni, mert a messzebb multban az akkori kor kívánalmaihoz s igényeihez kvalifikált tisztviselő elég volt, mivel a magyar középosztály, mely ezen állásokat betöltötte, elég gondot fordított a gyermekei nevelésére s igen sok volt a jogvégzett, sőt ügyvédi diplomás tisztviselő is. Hanyatlás e tekintetben csak akkor állott be, midőn az elnyomatás korszakában (az ötvenes és hatvanas években) az alkotmány-küzdelmet folytató középosztály — a közpálya elzárva lévén előtte — fiainak nevelésére nem fordított kellő gondot.

Qualificationalis törvény ugyan nem volt, de a vármegyék közönségei meg tudták választani az alkalmas erőket s a megyei tisztikarok soraiból tömegesen kerültek ki az ország korszakalkotó fiai.

Az 1870. évi XLII. t.-cz. volt az első az újabb időszakban, mely a vármegyék rendezésével kapcsolatosan a vármegyei tisztviselők minősítését is érintette a 67. §-ban s meglehetősen lanyhán fogta fel e fontos dolgot. Meg volt ennek az oka; a bíróságok szervezése folytán részben a qualicáltabb munkaerők elvonatván a közigazgatástól s így kevésbé qualicált munkaerőknek is helyt kellett adni, hogy a vármegyei tisztikarok kellő munkaerőket kaphassanak. Ez lehetett egyik oka, hogy a qualificatio kérdését meglehetősen lanyhán vette, de meg másrésről közigazga-

tásunk sem volt annyira fejlődött s még kulturállam színvonalára berendezve s így akkor még azt sem tudták, mily qualificatiót lehet és kell kívánni egy jó és alkalmas közigazgatási tisztviselőtől.

Az 1870. évi XLII. t.-cz. után az 1883. évi I. t.-cz. foglalkozik a közigazgatási tisztviselők minősítésével leg részletesebben, ez sem áll minden tekintetben helyes alapon s a mai viszonyoknak nem minden része felel meg. Sőt ennek a legnagyobb jelentőségű része, a közigazgatási gyakorlati minősítés, a mai napig végrehajtva nem lett. Mi eléggé igazolja váltakozó kormányaink gondatlanságát épen e fontos ügyben.

Ismertetve s tárgyalva e kérdésben a hazai állapotokat tanulság okából, szükségesnek tartjuk azt is, hogy külföldi példákat is mutassunk be s a kultúra magasabb színvonalán álló népek ebbeli igényeit is megismertessük. Lássuk tehát, hogy minősítés szempontjából mai művelt népek mit kívánnak közigazgatási tisztviselőiktől.

Ausztriában a közigazgatási pályára lépő fiatal embernek a jogi tanfolyamokat el kell végezni s a jog- és államtudományi vizsga letétele után léphet hivatalos szolgálatba mint fogalmazó-gyakornok és pedig egyelőre egy évi előkészítő gyakorlati szolgálatot teljesít mint gyakornokjelölt s ha a gyakornoki vizsgát leteszi, akkor mint fogalmazó-gyakornoknak kell három évi szolgálatot teljesíteni, melybe a korábbi egy év beszámítható. A három évi gyakorlat után teheti le a nagyobb állásokra is minősítő politikai gyakorlati vizsgát. (Ernst Mayerhoffer: *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst*. Wien, 1895. Erster Band. 204—208. l.)

Poroszországban, melynek közigazgatása európai hírű, a ki a közigazgatási szolgálatba akar lépni, három évi jogi tanfolyamot végez s annak befejeztével vizsgát tesz, azután négy évi gyakorlati szolgálatot kell végezni és pedig egy évig a bíróságnál, a gyakorlati idő elteltével tehető le a nagy államvizsga, mely magasabb állásokra minősít s mely vizsga két részből, írásbeli és szóbeliből áll. Tárgyai a Poroszországban érvényes köz- és magánjog, különösen kiterjeszkedve az alkotmány és közigazgatási jogra, épügy a közgazdaság és államgazdaságra.

A vizsga elnöke egy magasrangú közigazgatási tisztviselő. (Lásd: *Befähigung zum höheren Verwaltungsdienst Friedrich von Schwerin*. Berlin 1908.)

Bajorországban a jogi tanfolyamok elvégzése s a jogi vizsga letétele után három évi előkészítő gyakorlati szolgálat, illetve gyakorlat kell s csak azután teheti le a második vizsgát, mely véglegesen minősít.

Franciaországban a megyefőnök mellett működő praefecturai tanácsosoktól jogvégzettség kívántatik, vagy 10 évi gyakorlat.

Angolországban az ottani tisztviselők, tudniillik a kormánynál, grófságoknál és községeknél működő klerk-ok rendszeres qualificatioja a jogvégzettség, melyet meg nem határozott tartamú, vagyis a kinevezésre, vagy alkalmazásra nyíló alkalomig terjedő gyakorlati szolgálat egészít ki.

Az imént felhozott külföldi példákat nem azért mutatjuk be, hogy azokat minden megfontolás nélkül kövessük, ezekkel csak illusztrálni akarjuk azt, hogy a közigazgatási tisztviselőtől más művelt államokban is bizonyos jogi képzettséget s gyakorlati jártasságot követelnek meg.

A külföldi mintákat csak illusztrálás végett hozzuk fel s nem követésképen, mert véleményünk az, miszerint hazai közintézményeket mindig és mindenkor a hazai viszonyokból s a gyakorlati életből kell kifejlesztelnünk és saját szükségleteink fedezésére s kielégítésére szervezni és alkalmazni. Ez a helyes álláspont, mert míg a hazai viszonyokból fejlesztett s kialakult intézmények szükségleteinknek megfelelnek, addig az idegen talajból átültetett dolgok csak káros hatásúak lehetnek, nem fejlődnek s nem fejlesztenek.

De áttérve a hozzánk legközelebb álló kormányzati ágak közül a bírói pályára, megemlítjük, hogy épügy tartalmilag, valamint alaki tekintetben ehhez állunk legközelebb, ottan jogvégzettség s a jogtudományi államvizsga után három évi gyakorlat s annak leteltével a gyakorlati bírói vizsga sikeres letétele követeltetik. Ez már hazai viszonyainkból fejlesztetett s ezuttal az igényeknek meg is felel.

Az imént előadottakból meggyőződhattunk arról, hogy a közigazgatási tisztviselőtől az elméleti minősítés megkivánható, de szükséges a gyakorlati életben való jártasság is, mert csak e kettőnek összhangzatos tudása teszi alkal-

masszá épen a közigazgatási tisztviselőt feladata teljesítésére, kinek működési köre a mindennapi életet öleli át s folyton a nagyközönség érdekeivel s bajaival foglalkozik.

Midőn tehát a közigazgatási tisztviselők minősítésével foglalkozunk, azt két részre osztjuk fel, ugyanis: elméleti és gyakorlati képzettségre.

Az elméleti képzettség nem lehet más, mint a négy évi jogi tanfolyam befejezése s azután a jogvizsga letétele; akár a jogtudományi államvizsgának, akár az államtudományi államvizsgának sikeres elvégzése minősít arra, hogy az ezt letevő közigazgatási szolgálatba lépjen.

A mai vizsga-rendszerben, mely a tanfolyam éveit tekintve leszállítandó s a hazai viszonyokhoz képest osztandó be, ugyan a jogtudományi államvizsga tartalmasabb, mint az államtudományi, de mégis mindkettő elfogadandó, mert ellenkező esetben a tanrendszert kellene megváltoztatni, nekünk pedig jelenleg az adott viszonyokat kell figyelembe venni s nem várhatunk a hosszabb időt igénylő tanrendszer-reformokra. Tehát akár az államtudományi, akár a jogtudományi államvizsga letételével közigazgatási szolgálatba lehet lépni, egyik a másikat ki nem zárja s egyik a másikkal nem ütközik össze, mindkettő a szolgálatba lépésre egyenlő elméleti minősítést nyújt. Ez az átlagos minősítés, csak azért szólunk részletesebben róla, mert a közigazgatási pályára lépők nagy része ezt szerzi meg. A nagyobb elméleti képzettséget nyújtó doctorátusok, a mai vizsga-rendszerben levő jogtudományi vagy államtudományi tudorságok szintén minősítést, még pedig elméletileg fokozottabbat adnak a közigazgatási szolgálatba való lépésre, mégis akképen, hogy ily esetekben a szolgálatba lépés az első tudori szigorlat letétele s annak igazolása után megtörténhetik.

Az elméleti képzettség tehát a jogi tanfolyamnak elvégzéséhez és a vizsga letételéhez kötendő.

Azonban, mint fentebb már előadtuk, az elmélet magában véve egy, a gyakorlati életben működő tisztviselőnek nem elegendő, mielőtt rendszeres álláshoz jut s mielőtt felelősséggel járó teendők elvégzésére megbízást nyer, szükséges, hogy gyakorlati képzettséget is szerezzen magának. Épen ezért feltétlenül indokolt felfogás az, hogy a jogi

vizsga letétele után az, ki közigazgatási szolgálatba lép, bizonyos gyakorlati idő eltöltésével nyerjen teljes minősítést a rendes s felelősséggel járó hivatali állásokra, a mennyiben a gyakorlati idő után az előirt gyakorlati vizsgát sikerrel leteszi.

A közigazgatási minősítésnek tehát a másik kiegészítő és fő alkatrésze az elméletin kívül a gyakorlati képzettség megszerzése, azaz a gyakorlati idő betöltése, a szakvizsga letétele, tehát a gyakorlati minősítés. A gyakorlati minősítés alapjául elfogadandó a gyakorlati közszolgálat, mely a mi viszonyainknak megfelelőleg két évben állapítandó meg, kezdőpontja az elméleti vizsga vagy az első szigorlat letétele. E gyakorlati idő eltölthető bármely vármegyei hatóságnál, de mégis czélszerű lenne, ha egy év belső — központi — egy év külső szolgálatban töltenék el.

A két évi gyakorlati szolgálat leteltével az illető hivatal főnöke által kiállított bizonyítvány alapján a gyakorlatot bevégzett egyén a gyakorlati szakvizsgára jelentkezhetik.

A gyakorlati közigazgatási vizsga azon szaktárgyakból állana, melyeket a gyakorlati élet felölel s melyeknek anyaga a vármegyei közigazgatási pályán előjön.

Ezen vizsgának egységesnek kell lenni, azaz olyannak, mely sikeres letétele után minden vármegyei olyan tisztii állásra minősít, mely választás útján töltenek be. (Azaz az 1886. évi XXI. t.-czikk 67. §-ában említett alispáni, főjegyzői, aljegyzői s árvaszéki elnöki s ülnöki, főszolgabírói és szolgabírói állásokra.) Kivétetnek a specziális szakállások, pl. fő- és alügyész, stb.

Okvetlen szükséges, hogy az összes tisztii állásokra a minősítés a gyakorlati közigazgatási vizsga által egységesítessék s ne szétaraboltassék, mint jelenleg, midőn a közigazgatási szaknál külön minősítés kell a szorosan vett közigazgatási állásokra s külön minősítés kell az árvaszéki állásokra. Célunk az, hogy épúgy mint a gyakorlati bírói vizsga az összes bírói és ügyészi állásokra képesítést nyujt, úgy a gyakorlati közigazgatási vizsga az összes közigazgatási állásokra, kivéve a specialis szakokat — képesítsen.

A gyakorlati szakvizsga tárgyaiul megállapítandó szaktudományok mind olyanok, melyeket minden intelligens közigazgatási tisztviselőnek legalább átlagosan tudnia kell,

pl. ilyen a közjog, magánjog stb. A vizsgát kisebb részekre felosztani nem lehet, nem szabad, tehát nem engedhető meg, hogy legyen külön gyámügyi s külön közigazgatási szakvizsga, mert a gyakorlati birói vizsgánál sincs külön bűnügyi, külön polgári, külön telekkönyvi. Ha ily külön szakvizsgák létesítetténeek, azok tekintélye csökkenne különösen a gyakorlati birói vizsga mellett. Célunk az, hogy minden tekintetben elérjük azt a színvonalat, mit a gyakorlati birói vizsga nyújt és soha szemünkbe ne vessék a vizsga csekélységét vagy értéktelenségét, ezért vagyunk mi hivei az egész közigazgatási pályára minősítő egységes vizsgának.

A gyakorlati közigazgatási vizsga felölelné azon szakanyagokat, melyek a közigazgatási gyakorlatra irányt, útmutatást adnak s melyek alapfeltételei a közigazgatási gyakorlati életben jelentkeznek.

A tisztán gyakorlati alapon álló gyakorlati közigazgatási vizsga letételével bizonyosságot tesz az illető arról, hogy elméleti képzettségét a gyakorlati életben miként egészítette ki s miként képes alkalmazni, a vizsga tárgyai tehát a gyakorlatban alkalmazott s ott érvényesített szaktudományokból állanak.

A gyakorlati közigazgatási vizsga tárgyai a következők:

a) Magyar közjog alapvonalai, különös tekintettel a közigazgatási gyakorlati életben előforduló közjogi tárgyú ügyekre: ú. m. országgyűlési képviselő-választási, állampolgársági, honossági, nemzetiségi, hitfelekezeti ügyekre s a honpolgárok társulási s gyülekezési jogára.

b) Magyar magánjog alapvonalai. Ennek keretében a telekkönyvi eljárás úgy az örökösödési eljárás, valamint a községi bíraskodás vázlata.

Részletesebben a családjog, gyámügyi eljárás s a gyermekvédelmi ügyek.

c) Büntetőjog és eljárásból a büntetőjog alapvonalai, úgy a közigazgatási eljáráshoz utalt vétségek, kihágások s rendőri bíraskodás, valamint a közigazgatás keretébe átvitt bűnügyi nyomozás s vizsgálat.

d) Pénzügyi igazgatásból a közigazgatáshoz utalt eljárás, úgy pénzkezelés. (A számviteli, gyámpénztári és házipénztári szabályok).

e) Közigazgatási jog alapvonalai s ennek keretében elsősorban is az összes ügyviteli szabályok tárgyalandók. Továbbá a községi s törvényhatósági igazgatási s önkormányzati ügyek, anyakönyvi, illetőségi, közrendészeti, katonai (véderő), népoktatási, ipar, gazdasági, szegényügyi, erdészeti, közegészségügyi, cseléd, állategészségi, vadászati, vízjogi, halászati, gyógyászati, műemlékfentartási s régiségleleti, közuti s vámügyek.

f) Közigazgatási törvények s szabályok.

A közigazgatási szakvizsga két részből: szóbeliből és írásbeliből állana s lényegesen gyakorlati jellegű lenne. Mind a szó-, mind az írásbeli vizsgán a közigazgatási gyakorlati életben előforduló esetek tárgyalandók. Az írásbelin különösen meggyőződés szerzendő arra nézve, hogy a jelölt kellő képességgel és jártassággal bír-e a közigazgatási feladatok s teendők írásbeli teljesítésére. Az írásbeli vizsgán két feladat oldandó meg, melyek egyike valamely a gyakorlati életben felmerült jogszolgáltatási tárgy kidolgozása lenne. A másik kisebb feladat állhatna jegyzőkönyv felvételéből, jelentésből stb.

Mind a szóbeli, mind az írásbeli vizsgálat az állam hivatalos nyelvéen teendő le.

A vizsgarendszert legalkalmasabb volna a közigazgatási bíróság kebelében szervezni, azonban az még ezuttal a vármegyei önkormányzat szervezetével mind személyi, mind tárgyi tekintetben nagyon laza összefüggésben áll s így ez idő szerint nem alkalmas testület arra nézve, hogy ezen specialiter a vármegyei közigazgatást érdeklő intézmény annak keretében szerveztessék, addig is, míg annak keretébe beilleszthető lenne, a belügyminiszterium kebelében állítandó föl és szervezendő, annál is inkább, mert a vármegyei közigazgatás ügyei legnagyobb részének felsőbb és fegyelmi foruma a belügyminiszter.

Ezen miniszteriumban tehát, habár ideiglenesen is, egy külön osztály állítandó fel a gyakorlati közigazgatási vizsga számára s azzal kapcsolatosan szervezendő a vizsgáló bizottság, melynek elnöke ugyanazon szakosztály vezetője lenne, ugyanazon ranggal, mint a gyakorlati birói vizsga elnöke.

A gyakorlati vizsga központosítandó a miniszteriumban, lehetne ugyan egyes vidékeken is szervezni bizottságokat,

azonban az egész vizsgarendszer általános s egységes alapelveken szervezendő, így lenne országosan elismert tekintélye. Részünkről elegendőnek tartjuk a központban működő vizsgabizottságot, úgy van ez a gyakorlati birói vizsgánál is. Az ország fővárosa oly szerencsés vasuti összeköttetésekkel rendelkezik, hogy bármely vidékről is könnyen hozzáférhető, könnyebben mint sok vidéki város, de meg tekintélyesebb szakbizottságok könnyebben csoportosíthatók ott, mint vidéken. Különben is a vizsgákra aligha jelentkezhetnek oly tömegesen, hogy a fővárosban szervezendő bizottság kötelességének eleget nem tehetne.

A vizsgáló bizottság elnökét és tagjait a belügyminiszter nevezi ki a belügyminiszterium vármegyei ügyekben jártas fogalmazó személyzetéből, a vármegyei tisztviselők, a közigazgatási bíróság, felsőbb bíróságok, ügyészek, egyetemi jogtanárok, ügyvédek s más szakférfiak sorából három évre.

Vidéki vármegyei tisztviselők szintén kinevezendők, ezek azonban a vizsgákra való berendelés alkalmával utazási sapidíjjal látandók el.

Minden vizsgálóbizottság az elnökön kívül négy tagból áll s annak tagjait minden egyes vizsgálatra az elnök állapítja meg. Ezen megállapításnál kiváló figyelem fordítandó arra, hogy minden egyes vizsgatárgyból az abban alapos jártassággal bíró szakférfiak vizsgáljanak s hogy a vizsgáló bizottság tagjai a vizsgálatokon lehetőleg egyenletes beosztással vegyenek részt.

A belügyminiszter jelöli ki a bizottsági tagok közül a szükséghez képest azokat, a kik az elnököt helyettesítik, de a kik vizsgálóbizottsági tagul szintén alkalmazhatók. Az országban több bizottság szervezése, mint fentebb mondtuk, felesleges, e helyett, ha több jelentkező van, a bizottság elnöke párhuzamos vizsgálóbizottságokat alakíthat s a jelöltek egy részét azokhoz utasíthatja.

A vizsgálatra bocsátásért folyamodó jelöltek szabályszerűen (keresztlevéllel, a letett jogi vizsgáról szóló bizonyítvánnyal, vagy a tudori szigorlat esetén a tudori oklevéllel s a gyakorlatot igazoló bizonyítvánnyal) felszerelt kérvényei a gyakorlati közigazgatási vizsgálóbizottsághoz intézendők, de hivatalosan is a hivatalfőnök által betervezhetőek.

A kérvények a belügyminiszteriumnál külön iktatókönyvbe vezetettek s beiktatás után a vizsgálóbizottság elnökének adandók át, ki azokat előadás végett a bizottság egyik tagjának kiosztja s ezek elintézése végett időnként ülést tart. A vizsgálóbizottság e kérvényeket hármas tanácsban intézi el.

Sem ezen ülésben, sem a vizsgán nem vehet részt az, a ki a folyamodó jelölttel egyenes ágon vagy másodizig oldalágon rokonságban, vagy első ízben sógorságban áll; nem vehet részt az sem, a ki a jelölttel örökbefogadási viszonyban van, továbbá a jelölt gyámja, valamint az sem, kinél az hivatalban alkalmazva volt.*

A felett, hogy forog-e fenn érdekeltségi eset, a bizottság elnöke határoz.

A vizsgálatra bocsátás kérdésében a bizottság szótöbbséggel intézkedik, a megtagadó határozat ellen a jelölt a belügyminiszterhez folyamodhatik.

Az írásbeli vizsgálatra kitűzött határnapon reggeli 9 órakor kezdődik a vizsga s este 6 óráig tart, az írásbeli feladvány kidolgozására könyveket használhat a jelölt, de senkivel sem érintkezhetik.

A szóbeli vizsga az írásbeli után következik második napra, nyilvános és minden jelentkezőre nézve 2 óráig tart, a jelöltek arra egyenkint bocsájtatnak. A vizsgák Budapesten tartatnak egész éven át, július és augusztus hónapokat kivéve.

A szóbeli vizsgálat letétele után a vizsgálóbizottság veszi tárgyalás alá a jelölt képzettségét, a vizsga elfogadottnak csak akkor tekintetik, ha a bizottságnak három tagja az elfogadás mellett nyilatkozik. A vizsgálat eredménye iránt a bizottság minden tagja tartozik véleményt nyilvánítni.

Ha vizsga elfogadtatik s a jelölt képesítettnek találtatott, a vizsgálóbizottság az egész országra hatályos oklevelet állít ki, melyet a bizottság összes tagjai aláírnak. A képesítésnek két fokozata van: kitünő és az egyszerű megjelölés nélküli, képesítés. Az oklevélben az eredményről az jelentetik ki, hogy a vizsgálatot kiállotta, vagy hogy kitünő sikerrel tette le.

Ha a jelölt nem kellőleg képesített, akkor a bizottság

által visszautasítottatik. A visszautasítás legrövidebb tartama hat hó s leghosszabb egy év. Ha a vizsgálóbizottság a jelölt készütségét a vizsgatárgyak egy részéből kielégítőnek, ellenben egyes szaktárgyakból elégtelennek találja, akkor azon tárgyakból a jelöltet pótvizsgára is utasíthatja, mely esetben az illető szaktárgyból vagy szaktárgyakból szó- és írásbeli vizsga teendő. A pótvizsgálatra a rendes vizsgálat után három hónál rövidebb, egy évnél hosszabb idő nem tűzhető ki.

A pótvizsgálatot a jelölt a hármastanács előtt teszi le, de ha ez nem sikerül, nem ismételteti, hanem mindenből újra vizsgát kell tenni.

A vizsgálóbizottság által kiállított oklevél minden a vármegyei törvényhatóságnál választás útján betöltendő állásra minősít, kivéve a specialis szakállásokat.

Ezen vizsgát azonban nem tartoznak letenni azok, kik ügyvédi oklevéllel bírnak, mert az minden vármegyei tisztállásra, mely választás útján töltenek be — minősít.

Az általunk javasolt minősítés és vizsgarendszer bemutatása után áttérünk az 1883. évi I. törvénycikkre, mely eddig a minősítést megállapította. Ezen törvénycikknek a vármegyei tisztviselők minősítésére vonatkozó rendelkezései, miután a mai viszonyoknak többé meg nem felelnek, hatályon kívül helyezendők s egyuttal az alkotandó, a vármegyei tisztviselőkre vonatkozó új minősítési törvényben kimondandó, miszerint a vármegyei tisztállásokra a legmagasabb minősítés az ügyvédi oklevél, mely elméletileg s gyakorlatilag is képesít. Továbbá a vármegyei tisztállásokra elméletileg képesít a jogi tanfolyamok bevégzésével s a jog-, vagy az államtudományi tudorság, úgy a jogi vagy az államtudományi államvizsga letétele, mégis azonban ezek csak elméleti képesítést nyujtván, két évi gyakorlat után a teljes minősítést nyujtó gyakorlati közigazgatási vizsga teendő le, melynek felállításával és szervezésével a törvény által a belügyminiszter bizandó meg.

Nemkülönben a törvényben kimondandó az is, hogy a jelenleg rendszeres alkalmazásban levő vármegyei tisztviselőkre — ide nem számítatnak a gyakornokok — ezen új törvény nem alkalmaztatik, azok mostani állásukban előbbre is mehetnek.

Minden új törvény átmeneti intézkedéssel hajtandó végre, tehát azok, kik már rendszeres alkalmazásban vannak, e vizsgát letenni nem tartoznak. Reájok nézve a vizsga kötelező kimondása igazságtalan lenne, sőt egy bizonyos tekintetben szegénységi bizonyítványt szolgáltatna ki, annál is inkább mert a régi praktikus tisztviselő, ha vizsgát kellene tenni, semmivel sem lenne okosabb és képzetesebb. Sőt tisztikarunk számos oly kiváló tisztviselőt számlál, hogy ezeket ily módon megbélyegezni nem szabad. Sőt örülnünk kell, ha majd a vizsga életbe lépte után a vizsgarendszer által és alapján ily kiváló erőket mutathatunk föl. Ezek tehát a vizsga alól felmentendők, különben is az 1883. évi I. törvényczikk is felmenti őket.

Ezekre tehát az 1883. évi I. törvényczikk szabályai továbbra is érvényben maradnak, azonban az újabb törvény életbe lépte után a vármegyei rendes szolgálatba csak az léphet, ki az abban körülírt minősítéssel rendelkezik, a gyakornokokat ide nem számítva. Kivéve továbbá azokat, kik az 1883. évi I. törvényczikk alapján már jogot nyertek.

Midőn a fentebbiekben előadtuk véleményünket arra nézve, hogy miként alakítandó át a vármegyei tisztviselők minősítése, hogy az minden tekintetben a kor színvonalán álljon s ez által elérjük azt, miszerint a jövő nemzedékben már a vármegyei tisztviselők teljesen minősített gárdájával rendelkezessék a közszolgálat, megjegyezzük, hogy e téren csupán itt meg nem állhatunk.

A közigazgatásnak a vármegyékkel egyenlőrangú tényezői a városok is, továbbá intézői és vezetői a felsőbb fokon a minisztériumok: ha a fentebbi eszmék alapján az újabb minősítés a vármegyéknél keresztül vitetik, ugyanezen fokozott minősítés megkívánandó a városi hatóságok tisztviselőitől, de ezeken kívül a közigazgatással foglalkozó miniszterialis tisztviselőktől is. Tehát midőn a törvényhozás s a kormány a vármegyei tisztviselők minősítésével foglalkozik, épen a vármegyei tisztviselők közóhaja folytán — tehetetlen lesz kitérni a városi és miniszterialis tisztviselők minősítésének fokozása alól.

Ha a fentebb felvetett eszmék alapján járunk el, elfogjuk érni azt, hogy a törvényhatósági közigazgatás s úgy a kormány rendelkezésére minden tekintetben minősített s

alkalmas tisztviselők fognak állani. Nincs kifogásunk a jelenlegi munkaerők ellen sem, azok helyt állanak minden tekintetben, sőt az ő intelligenciájuk indította meg e mozgalmat a minősítés fokozása iránt, de a haladó korrallal lépést tartanunk s nem zárkozhatunk el előle, mert e téren is fel kell venni a versenyt a nagy nyugati államokkal párhuzamosan.

A minősítésnek ily módon való szabályozása által nemcsak alkalmas tisztviselőket nyerünk, de egy hatalmas fegyvert is kapunk az illetéktelen *protectio* és az ebből keletkező visszaélések ellen.

HATTYUFFY DEZSŐ.

EGY SZÁZESZTENDŐS ÚJ KÖNYVRŐL.

I.

Sajátos könyv jelent meg legutóbb a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában. A címe, a szövege latin, a szedése ritka, mint a régi könyveké, úgy hogy az az *MCMVIII* a címlapon szinte tévedésnek, nyomdai hibának tetszik. Valóban 1908-ban jelent volna meg e könyv? Ma már nem irnak az emberek latinul könyveket! E nyelv még akadémiai kiadásokban is ritkán fordul elő manapság. Mit keres hát egy új könyv lapjain?

Lapozva e könyvet, e sajátos jelenséget irodalmunk fejlődésében, midőn ott látjuk címlapján szerzőjének, *Révai Miklós*nak nevét, lehetetlen, hogy a méla meghatottság érzelve ne járjon át bennünket. Őszünkbe jut egy lelkes ember, egy igazi tudós. Ritka jelenség, könnyen elképzeleli a kései utókor ábrándosa. Lobogó szög haja, ragyogó kék szeme, tüzes mozdulata azt hirdette, hogy ez az ember tud ideálokért lelkesedni, hogy élete energiáját csak a mindent megsemmisítő halál képes előlni, — ime, még az sem. A boldogtalan életnek tengernyi típusa bolyongott már e szomorú téreken. E könyv szerzője e típusok között is kiválik. Beteg teste, izgatott és izgató lelke mindig csak dolgozott s mindig csak szenvedett. Egy rag helytelen használata éktelen átkokra ragadja s egy régies fordulat példamondatán könnyeket tud sírni. Lelke legmélyén, mint minden igazán nagy lélek — s az aztán mindegy, hogy mechanikus-e vagy hadvezér — költő; s ezt nem úgy értjük, hogy unott jambusokat tud kipengetni. Költő minden nagy lélek, mert eszméit mindegyik az érzelem szűrőjén viszi keresztül s mert egy varázsütésre mindegyik el tudja hagyni a való élet csúf rögvilágát s boldogan tud szárnyalni az eszmék, az érzel-

mek egy képzelt vagy csak keveseknek elérhető világában. Világot tudott magának teremteni Révai is, melybe ő lehelt életet, melynek ő volt igazi alkotója. S midőn a test összeroskadt a nélkülözések, a bánalmak miatt, e világ nem omlott össze. Az alkotó már rég elporladt a budai temetőben, de alkotásai túl éltek a muló porhüvelyt.

Csakhogy a legnagyobb szellemek is csak az emlékezet által élnek tovább a századokban. Keveseknek adatik a muló századok után újjá ébredni, újjá születni s csak a legnagyobbak tartják meg ható képességüket, azt a fontos sajátságot, hogy általuk az író hatása új, eleven s nem csak az emlékből élő erővel támad fel. Révai Miklós, e könyv szerzője, az utóbbiakhoz tartozik. Nyelvtanának nyomásra kész harmadik kötetét *) az imént adta ki kegyelete, hálája, becsülése jeléül a Magyar Tudományos Akadémia.

II.

A jól sikerült élet kellékei közt a születés, az élés mellett ott van a megfelelő halál is. Hogy tökéletesen sikerült legyen az élet az utókor szempontjából is, jól kell születni, élni, de az igazán boldog ember még meghalni is jól tud. Általában a nagy írók szomorú elmulásának mintegy két típusát különböztetjük meg. Az egyik tökéletesen leéli életét, sőt, mondhatnók: túléli. Látja a kezdő küzdelmeit; érzi az első sikerek mámorát; látnia kell, mint kopik meg a siker fénye, mint hervad a győzelmek babérja; éreznie kell, mint felejtik el az emberek, szinte végig kell néznie a saját temetését, és tengődnie kell ama megható fájdalmak éveiben, mikor a nagy író, mint a múlt idők

---

*) *Elaboratio Grammatica Hungarica. Ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniisque lingvarum adminiculis locupletius illustrata. Tribus voluminibus comprehensa. Studio, et opera Joannis Nicolai Révai, presbyteri sec. dioec. iaurinens. lingvae, ac literaturae hungaricae professoris publ. ord. in regia scientiarum universitate Pestinensi. Volumen tertium. Ivssu Academiae Scientiarum Hungaricae sumptibus a Constantino Röck Legatis e manscriptis Mvsei Nationis Hungaricae nunc primum editit Sigismundus Simonyi, lingvae Hungaricae professor publ. ord. in Regia Scientiarum Universitate Pestinensi. Bvdepestini, Typis Societatis Frankliniae MCMVIII. Ára 6 kor.*

emléke, önönmagának árnyékaképp jár e földi tájakon. A halála már nem is halál, csak formális temetés. Igazában meghalt már akkor, a mikor eltemették elhervadt babérai.

És még szomorúbb az a másik. Itt nincs szó évek hosszú soráról. Ott ül még íróasztalánál, lelke telve van tervekkel, a jövő még az ábrándok fényezőitől ragyog s mit elbusít a múlt szomorú emléke, a jelen gyötrelme, azt bearanyozza tündéri fényével a jövőben való rendithetetlen hit, a maga terveivel, törekvéseivel, légváiraival, elképzelt sikereivel. És az a tengernyi fény egyszerre szunnyad el. Egy perc, s a nagy kaszás kiszólitotta tervei, ábrándjai, kéziratái közül.

Ilyen volt a Révai halála 1807 április 1-én.

Mikor 1802 nyarán beiktatják a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom rendes tanárává, az ötven éves férfi először érzi magát abban a helyzetben, hogy tisztán tudományos életet fog élni. Pedig a ki mögött egy félszázad leélt ötven esztendeje feketélik, abban már teljes bizonyossággal élhet az a hit, hogy előre felé már nincs annyi látni valója, mint a mennyit beláthat fáradt szeme, ha hátrafelé néz. Révai, bár egyetemi állása nem volt valami fényes, óriási buzgalommal fekszik neki a munkának. A mit tizenkilenc év alatt nem tudott elvégezni, azt befejezi a huszadikban: megjelenik életműve, nagy nyelvtana két kötetben, majdnem ezzel egyidőben az *Antiquitates*. Majd megjelennek lángoló stilusban írott vitázó írásai. Ezek lázas utolsó fellobbanásának nyomtatott emlékei. De mennyit írt még ez utóbbiakon kívül! Nyelvtanának, melyet eredetileg két kötetre tervezett, megírja harmadik kötetét. Elkészül a Magyar Deákság két első kötetével teljesen s a harmadikkal is jó részben. E könyv afféle bevezetésnek készült a nyelv, az irodalom, a stilus tudományába. S ezenkívül kész összehasonlító szótári terve van; nagy nyelvtanából kis kivonatot, compendiumot akar készíteni; tovább építgeti az *Antiquitates* gyönyörű tervét, magyar irodalomtörténetet, stilsztikát, nyelvtörténeti olvasókönyvet, két nyelven, magyarul és németül irandó nyelvtant tervez. És ekkor azt mondja neki a természet: csitt — és mennie kell.

Halálos vergődésében talán a legjobban az fájt neki, hogy nyelvtanának teljesen kész harmadik kötetét már nem

láthatta nyomtatásban. Pedig e könyv két első kötete hallatlan jelenség volt az akkori magyar tudományos irodalomban. Latin nyelve daczára még ma is melegíteni tud, ha sárgult lapjait forgatjuk.

A nyelvtanírást Magyarországon természetesen nem Révai kezdi meg. A középkor humanizmusa nálunk is teremt sajátos nyelvtani alakokat, melyekben a hagyományos grammatica paragrafusaiban szégyenkeznek a magyar példák. Ez utánzatok lapjain is a magyar elme nem egy geniális megfigyelése lep meg bennünket. De a régi nyelvtanaink jórészt pædagógiai czélokat szolgáltak s alig dolgozták ki a nyelvtan egész rendszerét.

A tizenhatszadik század végén s a tizenkilencedeknek elején, ama túlhevült korban, mikor a lelkek rajongása előmlik mindenben, a mi emberi alkotás, mikor tán a francia forradalomtól megindított, a német Campetól tovább fejlesztett és hazánkban már régebbi, természetes fejlődés miatt termékeny talajra akadó nyelvújítás egészen a nyelvtudomány szerepét játssza, elmerül mindenki a nyelvhelyesség csiribiri kérdéseibe és leeresztett rostélylyal, rettenetes szálfákkal egymás döngetésére indulnak a nyelv e komikus daliái, mert nem tudtak megegyezni abban, hogy használni kell-e hát az ikes ígét. E kor nem szegény nyelvről szóló munkálatokban, de ezek közt alig van állandó értékű. A nyelv egész területét felölelő kísérletek közül kettő válik ki, *körülbelül* e kor szülötte mind a kettő: a Debreczeni Grammatika az egyik, a Gyarmati Nyelvmestere a másik. Jelességeik különbözők, de egyben megegyeznek: a történelmi szempont egyiknél sem érvényesül igazán s a régi nyelv példái fehér hollók e végire mehetetlen táblázatok között.

A történelmi szempont, bár még nem tökéletes formájában, még váratott magára. A ki először hangsúlyozta nálunk, Révai volt, nyelvtanának két első kötetében.

E mű két első kötete, bár heves vitákat keltett, kétségkívül a legnagyobb szerűbb jelenség, mely eddig napvilágot látott a magyar nyelvtudományi irodalomban.

Az első kötet a bevezetés után, melynek hangja az önérzetes újítóé, a tudatos nagy elméé, a nyelvtannak három kidolgozott részét tartalmazza. Ezek, a hogy ő maga nevezi:

Orthoepia, Prosodia, Orthographia. Körülbelül a mai helyesírási és hangtani fejtegetéseknek megfelelő részek. Ugyane kötet közli a magyar névragozást s a névmások ragozását.

Az igeragozás a második kötet tartalmát adja. Ennek jó része arról a sokat vitatott *forma indeterminata radice auctaról*, az ikes igeről szól, valóságos lírai kitörés Versegi ellen, s az ikes háború legimpozánsabb csapása. Pattognak az erős kifejezések s e konyhai latinság kacskaringós mondatai mögött tisztán látszik a rajongó nyelvész, ki a másik becsületébe is belegázol egy hang, egy rag miatt s elemében akkor van igazán, a mikor veszekedik...

III.

A harmadik kötet, tartalmát tekintve, nem egységes. E kiadás történetét röviden összefoglalhatjuk. A Magyar Nemzeti Muzeumban, a Horvát István hagyatékából Révai-nak összes kéziratait őrzik. Megvannak fogalmazványai, csodásan szép tisztázatai. Olyik munkája több példányban is. Meg vannak anyaggyűjtései is.

A kéziratok között, a már megjelent két első kötetnek kéziratai, sőt ezek előmunkálatai is megvannak. De meg volt a harmadik kötet kézirata is, egy része letisztázva, sajtó alá rendezve, sőt imprimálva is, egy része eredeti, első fogalmazásban.

1906 őszén a M. Tud. Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága elfogadta azt az indítványt, hogy e harmadik kötet kéziratát a következő 1907. évben, Révai halálának századik évfordulóján ki kell adni. A kiadással a Bizottság saját előadóját, Simonyi Zsigmondot bizta meg, ki Révainak egyetemi tanszékén utóda, s kinek gondos keze-munkája meglátszik e kiadáson.

Simonyi a kéziratokat lemásoltatta, egy-két jegyzetet irt hozzá s egy utószót, melyben közli a híres *Alázatos segedelem kérést*, melybe Révai elmondja kéziratot terveit és könyörög, hogy anyagi támogatással e munkáinak megjelenése lehetővé tétessék. Röviden jellemzi e kötet tartalmát is, kiemelvén egyes érdekesebb adatait, eszméit. Végül a Révaitól csak egy részhez készített tartalommutatót is befejezte.

E kötet nem tekinthető teljesnek s így Révai nyelvtana még most is, e harmadik kötettel is *hfejezetlen*. Különben két részből áll.

Az első rész, a szótannak folytatásos tárgyalása, az egész nyelvtannak harmadik része, és az Etymologia (körülbelül: szótan) című fejezetnek második osztálya. Egy általános bevezetés után (benne: a nyelv eredetéről, főképp Adelung nyomdokain) meghatározza a szótöveket s a ragok és képzők («voces affirmantes,» mint a hogy manapság az indogermanisták irogatják: «Die Formantien» a formansok, az alakító nyelvbeli elemek) tulajdonságait, az ige-, névszó- és határozó-szó formans-elemeit, az egyszerű és összetett formansokat. Majd az igeképzők rendszeres tárgyalása következik. Sorban felvonulnak a ritkábbak, s a gyakrabban előfordulók (nem valami mélyreható osztályozás! de hát könnyű nekünk *ma* kritizálni). Tárgyalja azután {a képző-bokrokat. Majd a szenvedő és potencialis alakok tárgyalása következik.

A névszóképzők szintén nagy teljességükben tárgyaltnak. Külön a deverbális és külön a denominális képzők. Külön a főnév és külön a melléknév-képzők. Mindenütt a régi nyelv s a rokon nyelvek tanúsága a főalap.

Igen részletes a helyragok tárgyalása is.

A kötetnek második része az volna, a mit a hagyományos humanista grammatica «Syntaxis» névvel jelöl s a mi nem éppen azonos azzal. a mit mi ma mondatannak nevezünk. De e résznek első fejezetét még Révai nem dolgozta ki. E kötet a Syntaxisnak csak második részét közölhette, melynek tartalmát így lehetne megjelölni: a birtokviszony nyelvi kifejezésének mondatana.

Mily káprázatos sokasága a nyelvbeli kérdéseknek, még szakemberek számára is! A részletekbe menni ezuttal nem volna valami tanácsos. De tán két kérdés mégis érdekelné szíves olvasóinkat. Mind a kettő szinte a köztudatba átment Révai-probléma, mind a kettő az untig népszerű nyelvészeti kérdésekhez tartozik. Különben is érdemes e két kérdésnek tárgyalását Révainál közelebből szemügyre venni. Ezekben a kötet problémái közt legerősebben látszik a történeti módszer alkalmazására való törekvése.

Az első a szenvedő ige kérdése, mely méltán sorakozik az ikes ige nagy vitairatához, a második kötet e sensatiós

fejezetéhez. Mint az ikes igét, a szenvedő igét is igen szerette Révai. Erősen neki megy a Debreczeni Grammaticának és Gyarmathinak, kik a szenvedő szerkezetek köznyelvi kopását nem minősítették a nyelv romlásának. Révai kéziratokból és könyvekből sok példával bizonygatja saját igazát. Különös elességgel támadja a Debreczeni Grammaticát, melynek szidalmazása külön czikket kapott: *Debretzinensium menulax afflictio.* (156. l.)

S a másik, kedvencz, szinte fixa-idea-ja volt Révainak. Azt tanítja Syntaxisának egyetlen kiadott fejezete, hogy e kifejezés: *feleségünk* rossz, így kell mondani: *feleségeink*, mert több embernek, úgy általában, több felesége van. *A holtak lelke* nem jó: több holtak több lelke van, helyesen tehát szerinte így kell mondani: *a holtak lelkeik*. S a nagy szellemek fő jellemző ereje a nagy erő, melylyel mindvégig hűek maradnak igazi szerelmeikhez: eszméikhez, mindeikkel szemben is. Komjáti, Pesti-Mizsér, Telegdi, Pázmán, Mikes, Tinódi, másképp írtak, ők azt mondták: *feleségünk* (pedig nem gondoltak rosszra!) és azt mondták *a holtak lelke*. Révait ez nem zavarja. Szép sorjában közli az elméletével ellenkező adatokat és nyugodtan melléjük írja a szerinte helyesebb adatokat.

Ime, tán két legismertebb gondolatában is tévedett Révai. S mégis, ha elolvassuk e könyvet, mely száz éves elmúlt már, mégis új, a csodálkozás kap el bennünket. Mennyi adat, milyen teljes nyelvtani rendszer, mennyi elmeél, mennyi tudás! A tények konstatálását mindenütt a régi nyelv adatai s a finnugor s a keleti nyelvek tanuságtétele követi. Ez az ember látott már több mint száz évvel ezelőtt is és széles látóköre nagy, hosszú életet biztosított művei számára. Az pedig, hogy kézírata száz esztendő után is méltó volt első tudományos intézetünk fáradozására, kiadására, nem a magyar nyelvtudomány elmaradottságát, hanem azt jelenti, hogy a Révai-fele szellemek csak úgy formálisan halnak meg. Ők maguk századokat túl élnek írásaikban és az új időkhöz alkalmazkodva, friss köntösben, egyszerre csak megjelennek, hogy aztán a halhatatlanság mindörökké megvédjé őket az elmulás fájó gondolatától.

A FOBIRO.

Regény.*)

— Első közlemény. —

ELSŐ FEJEZET.

Az öreg Ewan halála.

Mylrea Thorkell sokáig várt a holt ember bocskorára, de végre mégis felkötötte. Negyven éves volt; fekete haja megritkult a feje tetején és deres volt a halántéka táján; a varjúlábak megsokasodtak a két kicsiny szeme körül és vöröses pehely fődte csontos kezét. De minden erében élet lüktetett és nyugtot nem ismerő akaraterő volt minden tagjában.

Atyja, Mylrea Ewan, sokáig élt, sokat bankódott és keservében halt meg. A jó ember pátriárkája volt háza-

---

*) Ez a regény Man szigetén történik s írója, Hall Caine, törzskös manxman, vagyis: Man szigetének szülötte. Különálló írói egyénisége épen azért leginkább abban a néhány regényében tükröződik, melyeknek cselekménye ez elrejtett és őseredeti világban játszódik. Közülök a *Manxman* című a régibb, a *Főbíró* (*The deemster*), a legújabb. Megismerkedni velök: előkelő és vonzó, szinte kötelező irodalmi ismeretség. Mert Hall Caine nevét épen ezek a regényei tették világhírvé. Ő maga, egy külföldi kiadójának fölszólítására, így ír e regényeinek színhelyéről:

«Man szigete kis szigetország az ír tenger közepén, körülbelül egyenlő távolban Anglia, Skótország, Irland és Wales partjaitól. Bár az angol birodalomhoz tartozik, nem az angol parlamentből kormányozzák, hanem van saját kormánya, melynek élén az anyaország által kinevezett kormányzó áll. Ez a kormányforma nagyon régi, s annak az alkotmánynak a maradványa, mely az izlandi vikingektől ered, kik mintegy ezer évvel ezelőtt meghódították Man szigetét. A szigetnek, ez alkotmánya alapján, a tizenhatszodik század köze-

népének és soha nála derüebb lelkű szent nem járt e földi téreken. Öreg ember volt már, midőn meghalt a felesége. Nyitott sírjánál szeretett volna így szólni: «Az Úr adta, az Úr vette el; áldott legyen — —» De szava elakadt és megtört. Noha elélt még tiz esztendeig, többé nem hor-

péig saját kormányzói, lordjai és királyai voltak; csak azután került egészen angol uralom alá. De az angol uralom nem változtatta meg lényegesen a sziget függetlenségét s Man szigetének régi jogait és kiváltságait még most is tiszteletben tartják. A jogszolgáltatás régi módja még most is érvényben van, mint a hogy Szent-Iván napján még most is minden évben megtartják, szabad ég alatt, a manx parlament ülését, melyen felolvassák s az összegyűlt néptömeg elfogadja azokat a törvényeket, melyeket az elmúlt évben bocsátott ki a sziget kormánya. Ez a szertartás még élő gyakorlat Man-szigetén, az izlandi köztársaság legrégebb szokásainak példája szerint. Izlandban tudvalevőleg a Thingvellier történelmi nevezetességű hegyén alkoták meg hajdanta a törvényt, ott ringott a népképviselési kormányzat bölcsője. De Man szigete nem csak törvényhozásában szolgáltat érdekes képet régi civilisatiójának maradványairól; egynémely törvénye nem kevésbé régi és sajátos. A sziget legfőbb bírója a *deemster* (e szó, úgy lehet, változott formája a *doomster*-nek), vagyis az, kinek hatalmában áll eldönteni a vétkes ember sorsát (*the doom*). A főbíró régebben nem volt mindig a jogi tudományban jártas ember, s törvényei, melyekhez tartotta magát, nem voltak mind írásba foglalva; az írásba foglalás csak később történt meg, nem is nagyon régen. Azelőtt csak az úgynevezett *breastlaw*, vagyis keblének, szívének, értelmének törvénye alapján mondotta ki ítéleteit. Másrésztől, a sziget régi alkotmánya szerint, az egyház hatalma sem volt kisebb, mint a törvényé, s a püspök, teljes czíme szerint «Sodor és Man püspöke», nem egyszer húzott ujjat főhatóságáért a főbíróval, de még a kormányzóval, sőt a királlyal is. O volt a sziget első bárója, haszonbérllélivel szemben uralkodói jogokat gyakorolt s e jogait kivonhatta a polgári hatóságok ellenőrzése alól. Ez előjogok körül fordulnak még a *főbíró* című regényem főeseményei. Man sziget lakói, a manx nép, kevert faj s részben északi, részben kelta eredetű. A manx jobbára, de mindegyre fogyó arányban, még saját nyelvét beszéli, mely nincs gael elemek nélkül. Kidomborodó nemzeti sajátosságai vannak; nem oly sziporkázó és könnyed, mint az ír, nem oly komoly és erőteljes, mint a skót, de szorgalmas, takarékos s van benne bizonyos erő, bizonyos hév, bizonyos humor és némi kedv a kötekedésre. Maga a sziget gyönyörű; inkább hegyes és dombos, mint hegylánczos és szakadékos. Elragadóan szép völgyeiben dúsan tenyészik a rekettye és a fukszia. Magam is e szigeten vagyok otthon, noha időm jelentékeny részét külföldön töltöttem el. Tudtom szerint itt éltek és itt haltak meg elődeim és őseim, apai ágon a vikingek messze korától fogva.»

A ford.

dotta magasan fejét. Lassan-lassan megszűnt minden érdeklődése a földi dolgok iránt. A világ elvesztette számára minden ragyogását s homályban bolyongott az aggastyán.

A vagyonekezelés gondja két fiára: az idősebbikre, Thorkellre s az ennél öt évvel ifjabb Gilcristre szállt. Soha testvérek jobban nem ütöttek el egymástól, mint ezek. Gilcrist olyan volt, mint az apja: egyszerű és nyugodt lelkületű; ellenben Thorkellnek erőszakos, lobbanékony és alattomos volt a természete. Aztán úgy történt minden, amint másképp nem is történhetett; Gilerist mihamarább a nyakán érezte Thorkell lábát.

Gilcrist szelid lelke győzött az első boszuságon s úgy látszott, nem is bánja, hogy érdekei kisiklanak saját kezéből. Nem telt bele egy év, és valósággal Mylrea Thorkell volt Ballamona ura; öcsese a csillagászat tudományába és az egyházatyák történetébe merülve, virrasztotta át az éjszakákat, az öreg ember meg, papucscsal a lábán, napnap után ott üldögélt magashátú karosszékében a tűzhelynél, melynek párkányain ezek a szavak voltak bevésve a sötét tölgyfagerendába: «Az isteni Gondviselés az én örökségem.»

Mindennek sajátos következményei lettek. Az emberek azt rebesgették, hogy voltaképen sohasem is értették meg Ballamona rendkívüli gazdagságának titkát. A föld bérét újra meg újra felesigázták az egész birtokon, míg a haszonbérleők, nyomorúságukban és szorongatottságukban, fel nem jajdultak, hogy nem tágulnak, de éhen veszni sem akarnak. Akkor aztán, midőn learatták a gabonát, megjelentek a szántóföldeken Mylrea Thorkell szekerei, nyomukban a pap taligáival, s felrakták és elvitték a kéverakásokat a feltürt ujjú aratók szemeláttára, kik ott álltak és tüzes átkot szórtak tehetetlen dühökben.

De azért Mylrea Thorkell szeljtében és hosszában, minden tartózkodás nélkül, az őszinteség teljes látszatával csak azt hirdette, hogy sohasem álltak rosszabbul atyjának vagyoni viszonyai. Szakasztottan ily beszéddel tartotta mindig Ewant is, míg a bánatos öreg fő bele nem zavarodott. A tűzhelynél ülő apa és a kandalló párkányához támaszkodó fiú nem egy komoly beszélgetésének az lett a vége, hogy sebtében kiszedegettek bizonyos összegeket, melyeket

az öreg egy angol banknál helyezett volt el, s hogy az aggastyán néhanapján aláírt egy-egy fontos okiratot.

E közben évről évre fogyott az öreg Ewan életerejé, de az aggastyán azért tűrhető békével morzsolta le napjait. Idő múltával kevesebb szavú ember vált belőle, s úgy tetszett, mintha nedves szemével mindinkább befelé tekintene, mióta homályosabban látta a külső világ dolgait. De végre eljött az a nap, midőn az öregember némán, nyugodtan, egy moczczanás nélkül meghalt karosszékében a kandalló előtt, melyben álmosan parázslott a tőzeg. Elbágyadó kezében szüette homokórát szorongatott, ritkás hajának fehér hullámai megtört vállára omlottak és fölfelé tekintő szeme kövesült merevséggel nézte a kandalló párkányába vésett igéket: «Az isteni Gondviselés az én örökségem.»

Thorkell aznap éjjel ott ült egymagában annál a tűzhelynél, ugyanabban a székben, sok régi írást forgatva át, s egymás után a tűzbe dobva valamennyit. Jóval utóbb, midőn a rossz nyelvek megmozdultak, híre kelt, hogy Mylrea Ewan idősebbik fia kitalált egy szert, melylyel lassanlassan aláásta atyjának egészségét. Akkor aztán az is eszébe jutott az embereknek, hogy Thorkell mily változatlan egykedvűséggel viselte a sors különösnél különösebb csapásait.

Az aggastyánt egy bodzafa árnyékában temették el, a tenger síkjára néző temető falánál. Úgy tetszett, mintha a sziget népének felerésze ott lett volna temetésén s a halottvivők hat csoportban vártak sorukra, hogy sirjáig vihessék. Borongós téli nap volt; madár szárnya, lehellet sem mozgott a nyomasztó levegőben; alacsony, sivár volt az ég alja; a végtelen, holt tenger sűrű és hideg volt; s a legutóbbi aratás után maradt tarló búsan korhadozott az ugaron. Midőn a gyászkiséret visszatért Ballamonába, az emberek asztalhoz ültek s ettek, ittak, mulattak, mert «a nagy bánat nagy szomjusággal jár.» Senki sem érdeklődött a végrendelet iránt; végrendelet nem volt, mert nem maradt ingó vagyon s a fekvőség a törvény szerint az elsőszülött fiut illette. Thorkell az asztalfőn ült, mosolygott egy kissé, s olykor-olykor összekocczantotta poharát az asztalon át feléje nyújtott poharakkal. Gilerist ott állt e siratókkal a sivár ég alatt s bánatos, elhagyatott volt a szive is, de

nem viselhette el tovább társaságukat. A keserv és a megbánás gyötrelmében, de egyszersmind dühében is, felszökött érintetlen terítéke mellől és szobájába indult. Kicsiny, lakályos fészek volt s egyetlen kis ablaka a lapályra nézett, mely ingoványosan terült el a ház és a tenger között. Ott is maradt ez egész nap kábult egykedvűségben.

Bealkonyodott s Ayre előfoka felől a lámpák pislogó fényt vetettek át a néma vizeken, midőn az ajtó kinyílt és Thorkell a szobába lépett. Gilcríst felszította a tüzet s a láng fényesebben tört elő a kandallóban. Sajátságos kifejezés ült Thorkell arcán.

— Sokat gondoltam reád, Gilcríst; különösen a legutóbbi néhány nap alatt. Megvallva az igazat, nyugtalanokodtam miattad, — mondotta Thorkell, és szünetet tartott. Nagyon rosszul állnak a dolgok Ballamonában — nagyon rosszul.

Gilcríst semmit sem felelt, csak átkulcsolta térdét kezeivel és merően a tűzbe nézett.

— Egyikünk sem mai gyerek többé, de ha valamiféle gondolattal, szándékkal járnál, azt hiszem, igaztalanság volna, ha utadat állnám — az utadba helyezkedném — ha tartóztatnálak, azaz, ha — tudod — a károdra itt tartatnálak.

Thorkell a tüztől elfordulva állt, összekulcsolva ujjait a hátán.

Gilcríst felállt. — Nagyon jól van, — mondotta erőltetett nyugalommal, aztán az ablakhoz fordult s kinézett a sötét tengerre.

Csak a hullámoknak a kis temető felől hallatszó morajlása zavarta meg a kis szoba csendjét.

Thorkell, a kandalló párkányához támaszkodva, egy pillanatig még ott maradt s úgy tetszett, mintha a tűz felfellobbanó lángjai megannyi baljóslatú mosolyt varázsolnának arczára. Aztán szótlanul kiment a szobából.

Mylrea Gilcríst másnap reggel napvirradtakor Derby kikötője felé ügetett s egy zöld posztóba kötött batyu volt keresztbe vetve a nyergén. Oda érkezve, megváltotta jegyét a *King Orry*-ra, arra a vén Noé-bárkájára, mely hetenkint egyszer fordul meg Liverpool és Derby közt. Liverpoolból Cambridgeba ment, azzal az elhatározással, hogy ösztön-dijas helyet kér magának az egyetemen.

Senki sem gondolt volna reá soha, hogy Mylrea Thorhell meg is házasodhatnék. Pedig alig hült ki apja a sírban, s az öreg bárka alig kelt át a csatornán és alig tette ki öcscsét Liverpoolban, Mylrea Thorkell máris felajánlotta szívét, ránczos kezét és Ballamona ötszáz hold földjét egy húsz éves kisasszonynak, ki körülbelül hat mértföldnyire lakott birtokától. Szabatosabban szólva: e nagylelkű ajánlatot voltaképpen a kisasszony apjának tette, mert az ifjú leány akarata vajmi kevésbé jött számba az alkunál. Kedves, szelidlelkű, engedelmes leányka volt s nagyon is erős igézete alatt állt mély vallásosságának. Gyermekkorában vesztette el anyját s oly házban nőtt fel, hol rajta kívül nem volt gyermek, egy nyomorúságos paplakban, melynek csöndjét gyermeki lárma nem verte fel soha. Atyja, Teare tiszteletes úr, a sziget főesperese volt; őt Joancenak hívták.

Ha az öreg Ewan temetésén ott volt a sziget lakóinak felerésze, a fiának menyegzője pirosbetűs nap volt négy eklézsia minden népének. A két esemény nyomon követte egymást és egyikétől sem, másikatól sem volt idegen a takarékoság. Thorkell tavasz elején esküdött meg Andreasban, a főesperes templomában.

Elhamarkodott beszéd volna azt mondani, hogy a temédek vendég felvonulása tiszteletadást jelentett Mylrea Thorkell bokros érdemeiért. Szó sincs róla. Még jó volt a koros vőlegénynek, hogy nem jutott a fülébe egy-egy megjegyzés, melyet az együgyű nép ejtett róla.

— Ejj, az áldóját, — mondotta egy tagbaszakadt manx atyafi — meg»an az legalább negyvenöt éves s ráadásul mily összeaszott vén büzös görény.

Nem is gondolom, hogy volna érzés abban a leányban. Jaj, micsoda gyalázat, jaj, micsoda förtelem!

— Pedig azt mondják, hogy derék, jó leány. Ámulok! Bámulok!

Thorkell lakodalma furcsa egy látványosság volt. Elöl ment egymás mellett a hegedős meg a dudás, torka és ina szakadtából húzva és fújva a nótáit; aztán jöttek a vőfélyek, fűzfavessző a kezükben, jeléül felsőbbségüknek a nyoszolyóleányok fölött, kik nyomon követték őket. Háromszor kerülte meg a menet a templomot, mielőtt belé-

pett volna, akkor aztán tömegesen az oltár rácskerítése felé tódult.

Thorkell az egész szertartás alatt olyan volt, mint a megvert kutya. Külsőleg elég vidáman festett nyakfodrával és kézelőivel. Ritkás haja kereszbe volt fésülve tar koponyáján. A lábát csatos cipő szorította és kék szalagcsokor volt a térdnadrágján. De a mutatós külszín vajmi csekély bátorságot kölcsönzött neki, midőn megfogta ifjú arájának keztyütlen kezét. Kezdetben akadozva felelt a pap kérdéseire, de aztán sebesen, élesen és fenhangon mondotta el fogadalmát. Soha sem térdelt még a vidám völegénynek oly sovány és visszataszító árnyéka oly szép menyasszony mellett, s midőn a főesperes összeadta a boldog embernek ezt a kisértetét a saját engedelmes leányával, az összeesődült népnek nem egy suttogó megjegyzése jutott el füléig a templom hajóiból és karzatáról.

— Az ember nem hinné, hogy ez a nem t'om micsoda eladja a saját leányát s itt még a házasság szentségéről, Izsákról meg Rebekáról, s nem tudom, még miről nem papol.

— Hallgasson kend; hát nem tudja, hogy Lábánt meg Jákobot érti alatta?

Midőn a szertartás véget ért s a völegény szeme nem függött már kövesült merevséggel a karzat ablaka alatt fekete és fehér betűvel kifestett tizparancsolaton, a jelenet egy csapásra megváltozott. Thorkell egy pillanat alatt olyan lett, mintha kicserélték volna. A hitványság egyszerre lehámlott róla. Midőn a társaság eltisztult a templom udvaráról, négy vőfély versenyfutásra indult a paplak felé s a ki elsőnek ért oda, kapott egy üveg pálinkát, melylyel lélekszakadva száguldott vissza a lakodalmasokhoz. Akkor Thorkell, szokás szerint, megkérte barátait, hogy álljanak körbe ott az út közepén, aztán jót húzott a pálinkából s oda nyújtotta a palaczkot a feleségének:

— Ápoljuk a régi szokást, — mondotta — mert azokban van letéve az erkölcsünk.

Akkor útnak eredt a társaság, míg a főesperes kapujához nem ért, a hol eltörték a menyasszonyi kalácsot a menyasszony fején és szétszórták falatjait a lármás sokaság közt, mely túlköléssel, lövöldözéssel és nótaszóval adott kifejezést jókedvének.

Thorkell egy régikorbeli udvaronc lovagias mozdulattal adta át feleségét azoknak az asszonyságoknak, kik, rohamra készen, ott vártak reá a paplak ajtajában. Aztán vidáman elvegyült az emberek között és tréfálkozott, kötődött velük, csipős és kétértelmű megjegyzéseket tett reájok. Végül meghívta őket egyenkint és együttesen, hogy fogadják el sörét és zablisztból süített pogácsáját, melyet Ballamonából hozott kocsiján, hogy jól tartsa vele a vendégseregben levő haszonbérlőt. Lakodalmi ellátásnak biz ez kissé szegényes ellátás volt s a szedett-vedett vendégseregből némelyek zúgolódtak, mások fitymálkodtak; voltak, kik megcsóválták a fejüket s voltak, kik harsányan felkaczagtak. A sörhöz meg a kenyérhez alig is nyúlt hozzá valaki.

Thorkell úgy tett, mintha nem látná vendégeinek elégtelenségét, de a főesperes ugyancsak észrevette s a háborgó vendégeknek azt a részét, mely messziről jött a lakodalomra, menten a csürbe szólította. Ott felborították a vékákat. Kiemeltek a sarkából négy deszkaajtót és asztalnak ráfektették a vékák fenekére. Aztán a konyhában rotyogó üstökből és serpenyőkből nagy lakzit csaptak. Legelől jött a juhfejektől illatozó, jó sűrű kel- és árpakása leves. Ezt fatálakban szolgálták fel s kanál helyett kagylókat tettek melléjük. Aztán a pudding következett, kerek, mint egy kövér lazac és hosszú, mint egy harmincz fontos tőkehal. Végezetül egy nyárson egészben megsütött, nagykéssel feldarabolt hízott sertés, melynek további felaprózását már csak a vendégek fogára és kezére bízták, mert a kés meg a villa hiányán könnyen túltették magukat a vajmi kevéssé finnyás manx atyafiak.

Aztán volt ital és víg nótaszó. S a csürben mulatozók hangos vigalmát az egész idő alatt túlharsogta a kívül maradtak míg zajosabb lármája.

Ezalatt a kedv jótékony hatása alatt felolvadt a kétes felebaráti szeretetnek minden érzelme, melyet nem egy manx atyafi rejtegethetett fagyos keblének mélyén, és lassan-lassan az igaz keresztény ember színében tünt fel mindenki előtt Mylrea Thorkell ép úgy, mint Teare főesperes.

— Elvégre még nem is oly vén, nem, igazán nem.

— Hogy vén volna? Kiserked annak még a haja is, gyerek.

— Aztán nagy esze van ám, és az a földolog.

Volt aztán ott még durva tréfa és kétértelmű áldomás bőven, és Thorkell jól mulatott rajtuk. Tánczoltak is, közben pedig hegedültek, dudáltak s éjfélig tartott a mulatóság; akkor aztán a hegedű meg a duda fülhasogató zenéje és a mindenféle nóta elhangzott a vadvizes tájék szerteágazó ösvényein.

Thorkell másnap reggel hazavitte feleségét Ballamónába. Az a rázós kocsí vitte őket, melyben elraktározta a sör meg a zabliszt-pogácsa maradványait. Thorkell jól megnezte, hogy nincs-e hija a jó elemózsiának. Hazavitte, gondosan összecsomagolva a deszka alatt, melyen a fiatal felesége ült.

MÁSODIK FEJEZET.

Manx kiseded születik.

Elmult három év, és Thorkell vagyona szemlátomást megnövekedett. A gazda nem ismert pihenést. Törte-zúzta magát későn, korán. Számára nem jutott ünnep vagy helyelő nap a kalendáriumban. Minden napja dologtevő nap volt, csak az egy vasárnap nem, mert akkor Thorkell, jó keresztény léteire, a templomba ment. Thorkell mélyen vallásos embernek tartotta magát, de a kósza hír azt suttogetta róla, hogy könnyebb neki égnek emelni szavát, mint megakadályozni azt, hogy gondolatai a földön maradjanak.

A felesége — úgy látszott — nem volt boldog asszony. Három éves házasság alatt sem szült gyermeket az urának. Lassankint világossá vált előtte, hogy Thorkellt csak az az egy vágy éltette házasságában, hogy gyermeke, fia szülessék, kire ráhagyhassa azt, a mit senkisének vihet magával a másvilágra.

Egy vasárnap reggelen, midőn Thorkell és felesége a templomba tartott, szemközt jött velük egy fiatal, körülbelül húsz éves fehérszemély, s midőn összetalálkoztak, mélyen meghajolt a felesége előtt. Csinos barnaképű leány volt, tömött fekete hajfürtjei kaczerul kandikáltak elő a fehér szalmakalapja alól, melynek ügyesen hátra volt csapva a karimája. Nyár volt és nyitott világoskék dereka alól ki-

látszott fehér ingvállá és telt nyaka. A ruhája ujja fel volt gyűrve, szabadon hagyva barna karját és könyökét, melyen gödröcskék voltak. Volt valami kihívó kaczárság barna szemében, a mint fölvetette sötét fényű tekintetét a hosszú szempillái alól, le is sütve hamar csatos cipőjére és himzett lukacsos harisnyájára.

Thorkell gyors pillantással végigtekintett rajta s midőn a leány meghajolt a felesége előtt, félreállt egy kissé, úgy, hogy szemtől-szemben láthatta.

— Ki volt az? — kérdezte.

Az asszony azt felelte, hogy Peeltown közelében lakik és hálókötő leány.

— Hogy hívják?

Az asszony azt felelte, hogy a leányt Kerruish Mallynak hívják.

— Vannak-e rokonai? És kik azok?

Az asszony felvilágosította, hogy a leánynak nincs senkije az anyján kívül, a ki szegény napszámosasszony, künn szokott dolgozni a földeken s tavaly télen megfordult Ballamonában is, segítséget kérve.

— Hm! Nem látszik meg a leányán, hogy szükséget szenvedne. Honnan veszi ez a leány a szép ruhát, mikor az anyja alamizsnára szorul?

Thorkell ránczos képe furcsa kifejezésüvé torzult. Feleségének arcza elborult s hangja suttogóvá vált, a mint akadozó hangon jelezni próbálta, hogy a rossz nyelvek azt mondják — azt mondják — —

— Hadd hallom, asszony, mit mondanak a rossz nyelvek? — kérdezte Thorkell, különösen vidám hangon és sajtátszerűen mosolyogva.

— Azt mondják — tartok tőle, Thorkell, hogy szegényke jobb is lehetne, mint a milyen valósággal.

Thorkell prüszkölt, aztán vihogott, mint a ló, mikor nyerit.

— Olyan, mint egy kis fürge papagáj, mondta és fejét a két válla közé kapva, szemét lehorgasztva ballagott tova. Kisvártatva ismét megállt.

— Azt mondod, hogy Peeltown közelében lakik — hogy hálókötő leány és Kerruish — Kerruish Mallynak hívják?

Thorkell felesége fejbólintással felelt, az ura pedig másfelé nézett és nem zavarta több kérdéssel, míg a templom ajtajáig nem értek. Ott aztán megállt és így szólt: — Előre asszony, szaporán és el ne felejtsd behúzni magad után a padszék ajtaját.

De «Isten megemlékezett Rákhelről és meghallgatta könyörgését», s ekkor első ízben derült fel Mylrea Thorkell feleségének arcza. Még szembetűnőbb volt Thorkell emelkedett hangulata. Mindezideig nem volt kifogása a régi hajlék ellen, mely hat nemzedéken át adott otthont családjának, de most új és jóval nagyobb ház építésébe fogott a Sliou Dhoo aljának domborulatán. Szokásai egy csapásra és sok tekintetben megváltoztak. Ezen a télen nem adott ki házából egy szürke pokróczot sem, a faluról-falura járó szegények, kik bekopogtattak nála, gyakran mentek el üres kézzel a háza ajtajától és — a mi a legsomorúbb volt minden változás közt — egyszer csak beszüntette a papi dézsmát is. Midőn a tiszteletes kocsija megjelent Ballamonában, Thorkell visszafordította a ló fejét és jól odapattantott ostorával a lágyékára. A pap dühbe gurult.

— Minden disznó túrjon magának, — mondta Thorkell. — Semmi kedvem több hájjal kenegetni a kövér disznójának oldalát.

Thorkell új háza gyorsan felépült s midőn már oly magasan álltak falai, hogy meg lehetett tartani a bokréta-ünnepet, a kőművesek és az ácsok beállítottak Ballamonába a zabkásából, italból és aludttejből álló szokott áldomásra.

— Mi dolog az? Hát nem azt tartja a közmondás, — kiáltott Thorkell, midőn megpillantotta őket — hogy a vigalom a munkának legnagyobb ellensége?

Nem is ettek azok zabkását Ballamonában aznap este és nem is öntöttek fel a garatra.

— Kecskeakolba mentünk gyapjúért — dünnyögte az egyik hazamenőben.

— Az, az, — dörmögte a másik — mi hasznát veszed a macskának, ha csak le nem húzod a bőrét?

Másnap kezdték felrakni a tetőre a gerendákat; de a következő éjjel nagy vihar dúlt a szigeten s leszakította az egész alkotmányt, úgy hogy egy lécz, egy szarufa sem maradt meg helyén. Thorkell dúlt-fúlt dühében, átkozta a vihart,

szidta az embereket s midőn a szél elállt, elején kezdetett mindent. A régi háznak zsupfödele volt, de az újat palával kellett befödni; a palát ki is fejtették a bányából, oda is fuvarozták a Slieu Dhoo aljára és befödtek vele az új tetőt. Halálos csend uralkodott ez események között, de oly csend, mely a vihart előzi meg, s azon az éjjelen, midőn a fedél készen állt, újabb szélvihar kerekedett a szigeten, fákat csavarva ki gyökerestől és megrázva alapjában a vén Ballamonát. Mylrea Thorkell nem aludt egy szemhunyasnyit sem, hanem egész éjszakán át fel s alá tapogott a hálószobájában; másnap reggel, napvirradtakor, félrehúzta a függőnyt ablakáról s a pitymallat szürkességében áttekintett a Slieu Dhoo lejtőjére, hol új háza állt. Nem látott belőle mást, mint a puszta falakat — födele nem volt.

Az emberek összedugták a fejüket.

— Szomszéd uram, Isten keze az — mondotta az egyik.

— Irgalmatlanul bánt az özvegyekkel és az apátlan árvákkal, s ez elég volt odafenn Azoknak, kik mindenről tudnak.

— Hogyan is szokták mondani? — szólt közbe egy vén anyó. — A mit a szél hozott, elviszi az árvíz.

— Ismertem az apját, úgy voltunk egymással, mint a jó testvérek — meg kell hagyni, hogy nagyon, de nagyon jó öregember volt.

— Az, az, de hát sokszor a legjobb tehénnek a legrosszabb borja van — jegyezte meg az öreg anyóka.

Thorkell úgy járt-kelt, mint a viharfelhő, s midőn hallotta, hogy új házának balsorsát természetfölötti erővel hozzák kapcsolatba, lecsapott közéjük, mint a villám:

— A hol ludak vannak, ott van a piszok is — mondotta — és a hol asszony van, ott van a pletyka. Azt hiszitek, megijedek, ha egy vén asszony egyet tüsszent?

De Thorkell, mielőtt újra hozzáfogatott volna a munkához, megfizette a pap dézsmáját. Megfizette egy asztagra való rozsdás zabbal, melyet esős időben kaszáltak, le és kicsépeltek, mielőtt megszáradt volna. Thorkell akárhányszor szerette volna tudni, hogy vajjon megennék-e a tehenei. A következő hét vasárnap reggelén a tiszteletes úr, mielőtt megkezdte volna prédikációját, szünetett tartott és

panaszkodott, hogy bizonyos hívei, kiket most nem akar nevük szerint megemlíteni, úgy látszik, azt hiszik, hogy a mi rossz a saját disznaiknak, a pap disznainak még mindig eléggé jó. Múljkék el Isten egyházától az ő moslékjuk. Thorkell hallhatóan göcögött padszékeében és dünnyögött valamit arról, hogy mi elég, mi nem elég egy döglött lóért.

Tavaszz volt, midőn a szél elvitte a második házfödelet s az új ház tetőzetlenül állt egész nyáron át. Akkor azután Thorkell átbajtatott négy sovány disznót a pap udvarára, újra felfogadta az ácsokat és munkába állította őket. A ház fedele minden félbeszakítás nélkül elkészült.

A kikerics még nem hullatta el virágát, a fecske még nem jött meg s a gyöngö sarjú még alig látszott meg a marha-nyomban, midőn Thorkell felesége lebetegedett. Akkor aztán talpon volt egész Ballamona. Hommy-beget, a siket kertészt, lóhalálában a faluba küldötték, melyet közönségesen csak «az utcának» szoktak mondani, hogy hívja el a bábaasszonyt. Ezt a jó lelket Quayle Kerrynek hívták; vénleány volt az istenadta s alig látott a szemével.

— Azt hiszem, hogy az asszony az óráját várja — mondotta Hommy-beg, midőn az Utczába érkezett, és ezzel eleget is tett megbizásának.

— Akkor jó lesz, ha fölkerekedünk, mint mondani szokták — jegyezte meg Kerry, ki sohasem volt gazdája egy árva szónak sem, melyet kiejtett száján.

Midőn megérkeztek Ballamonába, Mylrea Thorkell felültette Hommy-beget egy kis rázós kocsira, hogy hajtson tüstént Andreasba és hozza meg haladék nélkül a főesperest. Hommy-beg óránként való négy mérföldes gyorsasággal vágatott a főesperes házába.

Thorkell fölkísérte Quayle Kerryt a felső szobába. Midőn a hálósobába léptek, az öreg hajadont egy asztalhoz vezette, melyen hosszú gyertya volt egy nagy sárgaréz gyertyatartóban, melynek talapzata és felsőrésze mindenféle rémes sárkányfejjel volt televésvé. Thorkell ez asztalról felvett egy fényes bőrkötésű, ezüstkapcsos kis bibliát.

— Vagyok olyan ember, mint akárki más a szigeten — mondotta Thorkell szokott sipákolóan suttagó hangján — és nevetek az együgyűeken, kik boszorkányokat, bűbájosokat és más eféléket emlegetnek.

— Van bizony, mint mondani szokták — hagyta reá Kerry.

— Tömlöczbe csuknám valamennyit, ha kedvem szerint tehetnék — mondotta Thorkell, még mindig kezében tartva a könyvet.

— Aj,áj, és micsoda bolond szerencse volna, mint az a félbolond öreg mondaná, ha minden boszorkányt és bűbájost, a ki csak a szigeten van, a tengerbe lehetne hajtani — duplázott reá Kerry.

— Azért hát, nehogy azt higgye, hogy én a magam részéről meg akarnám hiteltetni a bábát a házamnál — mondotta Thorkell.

— Már hogyan is hinném? Dehogy is hiszem. Csak nem tenné csúffá magát, mint mondani szokták.

— De azért tudhatja, Kerry, hogy mit tart a közmondás: «Ápoljuk a régi szokásokat, mert azokban van letéve az erkölcsünk.» És így szólva, fölöttébb megnyerővé lágyult hangja.

— Úgy, úgy, magam is nagy becsben tartom a régi szokásokat, mint mondani szokták — felelte Quayle Kerry.

A dolognak aztán mégis az lett a vége, hogy Quayle Kerry álló helyében és tüstént szent esküt tett arra, hogy nem követ el semmiféle boszorkányságot és bűbájosságot a nehézség idejében, hogy nem cseréli ki a gyermeket születésének órájában s azután sem hagyja magára a szobában egy álló héten át a nélkül, hogy keresztbe ne tegye bölcsőjén a csipérvasat, s még sok más áhitatos miegyébre.

Már leszállt az alkonyat és a főesperes még egyre nem érkezett meg. Beköszöntött az este is, sötétség volt a szobában, de Thorkell a világért sem engedte volna meg, hogy lámpát hozzanak be, vagy tüzet gyújtsanak a kandallóban. Jóval utóbb, körülbelül azután, hogy Hommy-beg hat mérföldes útjára kelt, kocsizörgés hallatszott az országút felől s a főesperes nemsokára a szobába lépett.

— De sötét van — mondotta és megbotlott a küszöbön.

— Oh, főesperesem — mondotta Thorkell, szokása ellenére kezét nyújtva az érkezőnek — az egyház derítsen fényt erre a hajlékra — és Thorkell e szavakkal átnyújtotta a főesperesnek a kovát és a taplót s odakísérte az asztalhoz, melyen a gyertyatartó állott.

A következő pillanatban a főesperes, nevetve egy kisse, és nem túlságos igyekezettel háritva el magáról a személyének tulajdonított egyházi jelentőséget, tüzet csiszolt a kovából; Thorkell pedig, karjára téve kezét, így szólt hozzá:

— Álljon meg egy pillanatig; természetesen tudja, hogy megvetek minden babonáságot.

— Hogyne tudnám, persze hogy tudom — felelte rá a főesperes.

— De azért, úgy-e, hogy ismeri főesperesem a régi közmondást, mely azt tartja, hogy: ápoljuk a szokásokat, mert azokban van letéve az erkölcsünk? — És Thorkell ajka összecsucukodott, mint a diótörő.

— E szerint hát áldjam meg ezt a gyertyát. Úgy-e, hogy azt kívánja? — mondotta a főesperes halk mormogással, és a következő pillanatban gyorsan suttogó hangon hápogta el a szavaknak egy bizonyos sorozatát, melyek úgy hallatszottak, mintha egyetlenegy szó lett volna valamennyi: Oh-uram-Jézus-Krisztus-áldd-meg-ezt-a-viasz-gyertyát-hogy-bárhoh-gyűjtsák-is-meg-és-bárhova-helyezzék-kerülje-el-a-sátán-azt-a-hajlékot-és-ne-kisértse-többé-azokat-kik-téged-szolgálnak—Uram!

Az utolsóelőtti szó után rövid szünetet tartott, az utolsó szóra pedig élesen megkoppant a vas a kován s a következő pillanatban felgyult a gyertya lángja.

Akkor a főesperes az ágyhoz fordult s néhány szót váltott a leányával. Az ágy mahagoni-fából való mennyezetes ágy volt, a lábai erősek, mint a kőszikla, a födele, mint a prédikálószék ernyője, s a kárpitja, mint valami piszkos hógörgeteg. A főesperes — kicsinyke ember volt, az arca, mint a piros alma — az ágy oszlopához támaszkodott s évődve mondotta:

— Ej, ej, Thorkell, ha már úgy megtartja a szokást, mint van az, hogy nem akasztotta ide a kalapját?

— A kalapomat — a kalapomat! mondotta utána Thorkell zavarodottan.

— No persze — mondotta a bábaasszony — a gazdánk van olyan ember, mint akárki más a szigeten, és nagyot kaczagna azon az istenadta férfiemberen, ki felakasztaná az ágyra a kalapját, hogy elűzze a gonoszt, mint az egyszeri öregasszony mondotta.

Thorkell nagyot is kaczagott menten, mintegy igazat adva a tudósasszony beszédének.

— Haha! Hogy oda akasszam a kalapomat! Ejnye, ejnye! Hogy elűzze a gyermekágytól a sötét szellemeket — ugy-e, azt mondják a tökfűek? Húsz éve mult, hogy efelét láttam, s egészen megfeledkeztem már a régi szokásról. Ugyancsak furcsa, nevetségesen furcsa lehet, ott látni a jámbor házigazda kalapját az ágy oszlopán. Mit gondol, főesperes, oda tegyük mi is? No, nem bánom, tegyük oda, a tréfa kedvéért is, haha!

— Thorkell a következő pillanatban kiment a szobából s még a lépcsőről is felhallatszott elfojtott kaczaja; a nevetés elhangzott, aztán visszatért újra és Thorkell a következő pillanatban ott állt az ágy mellett, mód nélkül kaczagva és feltéve gyűrött puha kalapját az ágy lábánál levő oszlopok egyikének legtetejére.

Aztán Thorkell és a főesperes lement abba a tengerre néző kis szobába, melyben egykor Gilerist lakott.

Másnap reggel, napkelte előtt, manx fiacskája született Mylrea Thorkellnek és örököse Ballamona ötszáz hold földjének.

HARMADIK FEJEZET.

Az ifjú Ewan keresztelője.

Amaz éjszaka halálos csöndjében gyors léptek zajától visszhangzottak Ballamona vén falai. Maga Thorkell is ott volt mindenütt, fürgén szökdelve, mint a mókus, s hébehóba görcsösen hahotázva; eközben az asszonyok felvitték az üstöt a szobába és kiürítették tartalmát különböző titokszerű utánzások szerint, melyekbe semmiféle tolakodó férfi bele nem árthatta magát. Thorkell lesurrant a konyhába, feltúrta a lisztes-ládákat, zabkalácsot keresve bennök, aztán az éléskamrába ment a sajtért s a benyilóba a szakajtókért.

Hommy-beg, kinek ez éjszakán nem volt szabad hazamennie, ott hevert összekuporodva a tűzhely mellé húzott padon és kedvére horkolt. Thorkell felrázta és meghagyta neki, hogy aprítsa bele a szakajtóba a zabkalácsot meg a sajtot, s midőn elvégezte feladatát, szórja szét mindenüvé

a lépcsőn és a fordulón s a kerti ösvényen, közvetlenül a ház előtt, ő maga pedig szintén felnyalábolt egy zabkalácsal és sajttal hasonlóképen megtöltött és megtetézett szakasztót s felvitte a szobába, melynek ajtaja mögül időről-időre valami gyöngé, vékony hangoeska hallatszott ki, melynél édesebb zene sohasem gyönyörködtette még Thorkell fülét.

Minő mozgalmasságot láttak a most következő napok! Az után a borongós nap után, midőn az öreg Ewant sirba tették a bodzafa lombja alatt, a tenger partján levő temetőben, először fogadtak vendéget Ballamonában. Jelentkeztek ismét a kapuról-kapura járó szegények, benyitottak kopogtatás nélkül az ajtón, letelepedtek kérdezés nélkül a tűzhely mellé és ettek a gazda sajtjából és zabkenyeréből. És fenn a szobában, hol egy szelíd, fehér arcz bátortalan mosolylyal nézett elő párnái közül, melyek nem igen voltak fehérebbek mint ő maga, kényelemben ült szerteszéjjel, nyers egészségének és széles kedvének illatos légkörében, a húsz mérföldes környék tagbaszakadt gazdanépe és lármásan, kaczagva iddogálta az idei pálinkát és kente fel zabkenyerére jó vastagon a finom írósvajat, mely ott állt előtte egy nagy kék porcellántálban az ágy fejénél levő kis asztalon. Hát még Thorkell — mily fürgén járt-kelt köztük és biztatta vendégeit az ivásra és hogyan incselkedett velük, ha már nem kellett nekik az étel!

— Lássunk hozzá, atyámfia, ne szégyenítse meg azt a falatot — mondotta újra meg újra — inkább többet, mint kevesebbet — egyenek-igyanak!

S ettek, ittak, kaczagtak, énekeltek, míg az ágyasszoba fulladásig megtelt egy sörház minden párájával, s a hangoknak csunyább zürzavara támadt benne, mint a Babel-tornya körül.

Három hosszú vidám héten át jöttek-mentek a vendégek és mindennap tetézve állt a szakasztóban a jó falat a föld szegényeinek, és szerteszéjjel hevert az ösvényeken a levegő jó szellemeinek. S midőn az emberek élcelődtek e miatt és azt mondták, hogy nagyapjok régmúlt idejében sem bántak oly kitünően a gonosz lelkekkel és a manókkal, Thorkell hangosan felkaczagott és azt mondotta, hogy mily mulatságos dolog is az, midőn baborásnak tartják az

embert, s hogy ápolni kell a régi szokást, mert különben felfordul az ország.

Eljött aztán a keresztelő ideje, s erre az ünnepre meghívták az egész környéket. Thorkell végre is tekintélyes egyéniség volt, s a szomszédok, előkelőbbek és alsóbb rangúak, mind beállítottak az ifjú keresztény számára hozott ajándékaikkal.

Kerry, a bábaaszony, kit szárazdajkának is megfogadtak, elől ment a templomba a gyermekkel s a kis vörös apróság halkán gögicsélve pihent mellén a pólya fehér halmának közepette. Thorkell nyomon követte és apró szeme csillogott bokros szemöldöke alatt; a felesége, minden gyöngye lépte után reátámaszkodott a karjára, viaszfehér arczán az első anyaság mosolya fénylett.

A főesperes a templom nyugatra néző ajtajában fogadta a társaságot, mely aztán a keresztelő medenczéhez vonult a templom hajójába: a félvak Kerry a gyermekkel, Thorkell és ifjú felesége, a két keresztapa, a fővikárius és a peeltowni révkapitány s a keresztanya, a révkapitány felesége, s mögöttük a legkülönbözőbb elemekből álló társaság. Az evangelium és az imádságok végeztével a főesperes, ki fehér talárt öltött ez alkalomra, karjára vette a gyermeket s felszólította a keresztzsülőket, hogy adjanak nevet a gyermeknek, mire azok azt felelték, hogy Ewan legyen a neve. Akkor, midőn a vízcseppek, éppen a gyermek picziny, pisláloló szemére hullottak, s minden szó áhítatosan elhallgatott, a nyitott ajtóban megjelent és benézett a templom félhomályába egy szelíd, fehér, szép gyapjas báránka. Fel-emelte bámész, ártatlan fejét, a mint ott állt a reggeli napfényben, a sirok zöld pázsitján, és bégetett, bégetett, mintha eltévedt volna és elvesztette volna anyját.

A főesperes fölemelt ujjai egy pillanatig mozdulatlanul lebegtek a mellén pihenő másik ártatlan arcz fölött, Thorkell vonásai megrándultak s a köny végigpatakzott feleségének halovány arczán.

A következő pillanatban elfutott a báránka s a főesperes még vissza sem tehetette a gyermeket a vak Kerry ölébe és el sem rebeghette még utolsó imádságát, midőn hangok zsvajja támadt a messzeségben. A zaj mind közelebről és közelebről hallatszott, s közeledtében dörgő férfihangok és rikácsoló asszonyi kiáltások váltak ki belőle.

A temető kapujának sarka élesen megcsikordult s a következő pillanatban gyors léptek zaja hangzott fel az út kövezetén. A keresztelő medencze körül állók tömege hirtelen felbomlott és kíváncsi, bámuló arcczal tódult a templom ajtajához. Ott, a község szedett-vedett népének, földetlen fejű férfiak, kihívó képű asszonyok, mezitlábás gyermekek csődületének élén karjánál fogva a templom ajtaja felé vonszolt egy ember egy fiatal asszonyszemélyt. Tagbaszakadt mogorvaképű, aczélszürke hajú legény volt s oly erővel fogta a leány csupasz barna karját, mint a vaskapocs.

— Utat! Előre, leányasszony, ne huzakodjál, — kiáltotta és egy rántással előre taszította.

A leány fiatal volt — legfőlebb ha húsz éves. Csinos arcát eltorzították a gyötrellem vonásai; barna szeme lángolt indulatában; s míg fehér szalmakalapja fejről a vállára hullott, sötét hajának a dulakodás közben felbomlott fonatai ziláltan hullottak nyakába és arcába.

Kerruish Mally volt s az, ki fogta és előretaszigálta, a kisbíró és a templom szolgálja volt.

— Utat, ha mondom! — kiáltotta a kisbíró az őt, a kaput és a keresztelőre összegyülteket ostromló csöcseléknek. Midőn a főesperes előre lépett a keresztelő medencze mellől, a kisbíró foglyával együtt egyszerre megállt s a zajongó néptömeg is elhallgatott.

— Azért hoztam ide, nagytiszteletű uram, hogy esküt tegyen, — mondotta a kisbíró, lehajtva fejét s most már jóval mérsékeltebb hangon.

— Ki vádolja? — kérdezte a főesperes.

— A saját öreg édesanyja, — felelte a kisbíró. — Itt van az is.

A kisbíró mögött álló sokaságból előlépett egy durva és ránczos képű koros asszony. Fejét nem fődte kendő, tekintete éles és nyugtalan volt. ajka szilárd és szélesre nyúlt, álla erős és kemény. Utat tört magának a könyökével; de midőn szemtől-szemben állt a főesperessel s az megkérdezte tőle, hogy vádolja-e a leányát, válaszadás előtt körülnézett és megpillantva Mally leányát, a mint ott állt előtte holthaloványan, ötven szempár kereszttüzében, úgy látszott, hogy egyszerre cserben hagyja minden bátorsága.

— Jól tudom, ellenkezik a természettel, — mondotta — hogy az anya tanuskodjék a saját gyermeke ellen, — s így szólva, szelidebb vonást öltött kegyetlen ajka, éles szemét vér, és könny futotta el, kezével eltakarta arczát. — De a természetet elmossa a zápor, midőn azt látja az ember, hogy még egy gyomrot kell megtölteni, és két hét óta egy garas sincs a házánál.

A leány ott állt szótlanul s egy csepp vér sem látzott halovány arczán, midőn az anyja beszélt.

— Tagadta, egyre tagadta s csak azt mondotta, hogy nem, és újra meg újra, hogy nem; de akárki elhiheti, hogy az anya tudja, mily utakon jár a leánya.

Halk moraj és suttogás támadt a hátul állók sokaságában. A leány éles füle meghallotta e hangokat; fejét hátra fordította és kihívóan nézett az emberek szemébe.

— Ki az a férfi? — kérdezte a főesperes, ujjával megérintve karját.

A leány nem felelt s a főesperes megismételte a kérdést.

— Ki az a vétkes ember? — kérdezte szigorubb hangon.

— Nem igaz. Hadd menjek el innen, — és tehetetlenül vergődött a kisbíró kezében.

— Vezessétek az oltár elé, — mondotta a főesperes. Körülnézett, az oltár felé indult és eléje állt. A sokaság nyomon követte és megállt az oltár rácskerítése előtt. A pap kezébe vette az evangéliumot és a leány elé állt. Halálos csend volt a templomban.

— Az egyház tud egy szert a rágalom ellen, — mondotta hideg, átható hangon. Ha nem érzed magad vétkesnek, esküdjél meg, hogy ártatlan vagy, s jaj annak, a ki beszennyezi jóhíredet. Így szólva, a főesperes oda tartotta a leány elé az evangéliumot. De az nem mozdult meg, hogy reátegye kezét. A pap a kezébe akarta adni. De a leány, a mint megérintette a könyvet, halkán felsikoltott, visszahátrált egy lépésnyire, és a kinyitott szentírás az oltár lépcsőjére zuhant.

Erre aztán újra felhangzott a körül állók moraja. A leány hallotta ezt, térdre borult, eltakarta arczát kezével és a templom boltívein visszhangzó szóval rimázkodva kérte: — Bocsássanak el innen, bocsássanak el innen.

A keresztlő vendégei kifelé indultak a templomból.

A rossz szemű Kerry egymagában állt és csitítgatva karján a fel-felsíró gyermeket. Thorkell a háttérben állt, nyugtalanul dobogva lábával a templom kövezetén. Felesége odament a leány mellé és végtelen részvétellel nézett a szerencsétlenre.

— Vigyétek el a peeli börtönbe, — mondotta a főesperes — és tartsátok ott, míg kivallja a szeretője nevét.

— Amint ezt kimondotta, Thorkell felesége térdre borult a térdeplő leány mellé, s egyik kezével megölelve nyakát, a másikat a kisbíró felé tartotta és így kiáltott: — Nem, nem, nem; megteszi a vallomást.

Mindenki elhallgatott és hosszú némaság következett. Mally lebocsátotta kezét az arczáról és szemével mélyen a mellette térdelő ifjú anyja szemébe nézett. Halálos csend volt a templomban, midőn mindketten egyszerre fölálltak.

— Valld meg a nevét; akárki volt, nem érdemli meg, hogy szenvedjél miatta, — mondotta Mylrea Thorkell felesége, s így szólva, megérintette halovány ajkával a leány sápadt homlokát.

— *Te* mondd azt nekem? — mondotta Mally saját-szerű megnyugvással.

Úgy tetszett, hogy e két nő szeme egy pillanatig egymás szívébe lát. Thorkell felesége nagyon elsápadt; gyöngegség fogta el, és kénytelen volt belekapaszkodni az oltár rácsos kerítésébe, amint visszatámolygott.

A következő pillanatban a kisbíró kivezette Kerruish Mallyt a templomból; a lármás csődület, mely odáig kísérté, eltakarodott vele együtt, még egy percz, s a vén templom üres volt, nem tekintve azt a társaságot, mely a keresztelőkümedenczét vette körül.

Aznap délben nagy ebédre terítettek Ballamonában. Az új ház készen állt, s az ifjú keresztény, Mylrea Ewan, Ballamona, ura lépett be elsőknek kapuján; mert nem az ő háza volt-e s a gyermekeinek és minden jövődőkümedenczének háza?

Thorkell felesége nem tartott az örvendezőkkel, hanem mindjárt ágyba feküdt új otthonában. Nagyon megviselték e nap fáradalmai és izgalmai. Thorkell ott ült a vendégei közt, harsányan kaczagott és sokat ivott. Estalkonyatkor jött a kisbíró jelenteni, hogy az a leány, kit a börtönbe

kisért, Peelben vallomást tett, ő erre szabadon bocsátotta. A főesperes fölállt és kiment a szobából. Thorkell zajosan bízattatá vendégeit, hogy igyanak tovább s egy részeg vén czimbora nagy bajjal föltápáskodott s csendet kért, mert beszélni akar.

— Annak a leány magzatjának az apjához, — rikácsolta, midőn újra megteltek a poharak; és a társaság falrengető kaczajra fakadt, de a legharsányabban mégis Mylrea Thorkell kaczagott. E pillanatban ismét kinyílt az ajtó, a főesperes hosszúra nyúlt arczczal megjelent a küszöbön és intett az asztalfőn ülő Thorkellnek. Az engedett a felszólításnak, s midőn kiszáratva visszatértek együtt, Ballamona nra ismét elfoglalta helyét, még harsányabban kaczagott, és még többet ivott, mint előbb.

Ez éjjel egy kontyos, főkötős öregasszony kopogtatott Ballamona kapuján. A harsány kaczaj és a zajos nótázás kihallatszott hozzá, amint ott állt a sötétségben, a néma, csillagos égboltozat alatt. Midőn Hommy-beg kinyitotta a kaput, az asszony Mylrea Thorkellről kérdezősködött. Hommy-beg elutasította és be akarta csapni orra előtt a kaput. De az asszony oly szörnyü lármát csapott s oly tolakodóan viselkedett, hogy Hommy-beg végre is bement s értésére adta Thorkellnek, ki felállt és kiment utána. A főesperes, ki hallott mindent, nyomon követte őket.

Az öregasszony künn állt a kavicsos ösvényen és a kapu aljában égő lámpa reávilágított redős arczára. Keruishné volt, Mally édesanyja.

— Nagyon jó kedve van, Mylrea uram, — mondotta — és önnek is nagytiszteletű főesperes úr; de mi lesz belőlem és szegény leányomból?

— Magára vessen azért, a mi megtörtént, jó asszony, — mondotta Thorkell; és nevetni igyekezett, de a nevetés sehogysem ment a csillagok alatt.

— Hogy magamra vessek? Hogy én vagyok az oka mindennek? A jó Isten legyen bíró közöttünk, Mylrea uram. Tudja-e, hogy mi történt? A szegény leányomnak nyoma veszett.

— Nyoma veszett!

— Igen, eltűnt — elmenekült — eltűnt, hogy elrejtse szégyenbe borult arczát; Isten irgalmazzon neki.

— Annál jobb — mondotta Thorkell és valami kaczagás-féle csörrent meg száraz torkában.

— Azt mondja, hogy annál jobb? Jobb? Vigyázzon magára, Ballamona!

A főesperes közbevetette magát. — Csak semmi fenyegetés, jó asszony, — mondotta és tiltakozó mozdulattal emelte fel kezét. — Az egyház igazságot szolgáltatott önnek e dologban.

— Fenyegetés, nagytiszteletű uram? Igazságot? Hát igazság az, midőn megbüntetik a leányt és büntetlenül hagyják a férfiút? Hogyan! a leány vezekeljen hat vasárnapon át hat egyház templomának ajtajában, a férfi pedig váltsa meg magát piszkos pénzen, hat fonttal nekem, hárommal önnek, aztán balandó ember ne is említhesse a nevét!

Az öreg asszony keresgelni kezdett a zsebében, és elővett néhány aranypénzt. — Itt van, vegye vissza; nem vagyok Judás, hogy eladjam a saját leányomat. Itt van, vegye vissza, ha mondom!

Thorkell zsebébe dugta kezét s féktelen, de erőltetett kaczajra fakadt.

Az öregasszony hallgatott egy pillanatig, és sápadt arcza ólomszínűre vált. Aztán hirtelen támadt ösztönzésre fölemelte szemét és két remegő kezét. — Mennybéli Isten — mondotta rekedt suttogással — bocsásd le haragodat ez ember fejére; ez a ház, melyet magának és gyermekeinek épített, hozzon átkot reá, reájok és ivadékaikra; add, hogy ne szülessék benne gyermek a nélkül, hogy vele együtt be ne köszöntsön a halál, és így tovább, mindaddig, míg igazságot nem teszel közte és közöttem.

Thorkell ajkán egyszerre elhalt a kaczaj. Míg az asszony beszélt, arcza vonaglott, térde összekoczczott szemmel láthatólag. Aztán megragadta és görcsösen összeszorította karját. — Asszony, asszony, miket beszél? — kiáltotta éles süvítéssel. Az kiszabadította magát és eltűnt az éjszakában.

Thorkell egy pillanatig ideges léptekkel topogott a kapu aljában. A főesperes szótlanul állt mellette. Egyszerre csak lehallatszott hozzájuk a kaczaj és az énekszó abból a szobából, melyben magukra hagyták vendégeiket, és Thorkell felrohant és rárivalt a mulatozókra:

— El innen, el innen, valamennyien el! Ki a házamból! — kiáltotta görcsös üvöltéssel, aztán, mint valami élettelen tuskó, egy székre rogyott.

Egyik a másika után, sok nehéz fejnek sok bölcs bölintásával párologtak el a részeg mulatók, magára hagyva Ballamona urát a szobában, mely tele volt erjedt pipafüsttel és a szesz undok párázatával.

NEGYEDIK FEJEZET.

Man szigetének főbírája.

Húszszor is eszelt ki Thorkell ez éjjel újabb meg újabb tervet, hogyan semmisíthetné meg a végzet reáborított szövedékét. Gondolatai kezdetben bosszún és megtorláson jártak. Történjék bármi, ennek a Kerruishnének meg kell lakolnia. Kiforgatja házából, otthonából. Csavargó koldus módjára tengesse életét. Reá fogja tenni lábát a nyakára. Akkor majd elválík, mire megy félelmetes átkával.

Próbálta ezzel az irral gyógyítani lelkének ijedelmét, de aztán letett róla, mert nem ért az semmit. Nem, nem; megbékíti azt az asszonyt. Öt font évi járadékot biztosít számára; átadja neki a régi Ballamona kapujánál levő kényelmes kis házat, hogy benne lakjék; a felesége télen küld neki meleg ágytakarót s néha-napján egy-egy font teát abból a fajtából, mely legjobban ízlik az öregeknek. Akkor aztán bizonyosan erejét veszti átka és semmi sem fogja bizonytalanná tenni sorsát.

Thorkell ágyasszobája a Sliou Dhoo alján levő új házban a lapályon át a tenger partjára nézett. Hajnal hasadtakor kinyitotta ablakát és kihajolt rajta, hogy magába szívja a virradat üde levegőjét. Mögötte kelt föl a nap, erős fuvallom áradt a part felől a lápföldeken át s a nyugatnak siető hullámok fehér taraján visszatükröződött egy-egy pillanatra a keleti ég csillámlása. Orrában érezve a tenger sós párázatát, Thorkell fölöttébb nyomorúságos dolognak tartotta, hogy férfiember rabja lehessen bármi pusztá képzetnek; szégyenletes és megalázó dolognak tartotta, hogy egy vén asszony feldúlhassa tüszögésével egy erős férfi

nyugalmát. A babonahit örök réme e sziget népének, de ő már régóta meghalt volna merő képtelensége miatt érzett szégyenletében, ha a babonát nem dédelgetné a törvény. Tűrni kell a babonát. Valósággal pedig börtönbe kellene vetni mindenkit, a ki elárulja, hogy hisz a baljóslatban és az előjelekben, a bűbájosságban, a varázslókban vagy a szemmel való megverésben. Még sem járja, hogy ne lehessen felpeczkelni a veszett eb száját

Thorkell betette az ablakot, reázárta az ablakredőket, lehányta magáról a ruhát és visszabujt az ágyba. De a csendben és a sötétségben mégis más irányt vettek gondolatai. Micsoda örültség, vakmerőség és hitellenség, megvetni azt a hitet, melyben élni, halni tudtak minden kor legjobb és legbölcsőbb emberei! Vajon nem hitt e minden kor a baljóslatban és az előjelekben, a bűbájosságban, a varázslókban és a szemmel való megverésben? Hol van napjainknak az a törpesége, kinek joga volna reá, hogy fölényesen mosolyogva, így szóljon: «Hallod-e, bolondság ez: Izraelbeli Saul és tarsuri Saul, Sámuel és Salamon ostobasággal keltek és ostobasággal tértek nyugalomra.»

Thorkell kiugrott az ágyból, verejtékező minden pórusából. Az öregasszonyt, azt a Kerruishnét nyugdíjba teszi, hadd lakjék ott abban a kényelmes kis házban, Ballamona kapujánál; legyen része jó meleg takaróban, theában és az élet sok más kellemetességében; vissza kell hozni a leányát is, és feleségül kell adni — úgy van, feleségül — valami derék legényhez.

A pacsirta vígan szólt fenn az ég magasán, a varjak felébredtek a nagy körisfán, a fecskék meg-megkopogtatták az ablakot, midőn végre leszállt az álom vérrel elfutott szemére, s Thorkell rövid, nyugtalan szendergésbe merült. Egyszerre felriadt. Hommy-beg bekopogtatott ajtaján. Levélhordó nem járt Ballamona felé, és Hommy-beg napi teendőinek egyike volt, elhozni a postát. Ott járt a postahivatalban a mai reggelen is, s most tért vissza onnan egy levéllel, mely a gazdájának szólt.

Thorkell remegő kézzel vette át a levelet. Megismerte a pecsétjét — a sziget kormányának pecsétje volt. A levél a Rushen kastélyból érkezett. Feltörte pecsétjét és olvasta:

Rushen kastély, június 3.

Uram, — Ö excellentiája utasítása folytán felkérem Önt, sziveskedjék haladéktalanul Castletownba jönni s megérkezve, jelentkezni a kastélyban madam Churchillnál, ki fogadni fogja önt a herczegné megbízásából.

Fogadja stb.

A levelet a kormányzó titkárja írta alá.

Hát ez mit jelenthetett? Thorkell nem tulajdoníthatott neki mást, mint baljóslatú jelentőséget. A félöntudat zilált lelkiállapotában megparancsolta, hogy szaporán nyergeljek meg lovát és állítsák a kapu elé. Fél óra múlva felkelt érintetlenül hagyott reggelije mellől, és nyeregbe pattant.

Tynwald Hill mellett és Foxdaleon át délnek lovágolt. Hússzor is megfordította és félig-meddig más irányba térítette lovát. De mindannyiszor ismét folytatta útját. Visszaforodhatott volna bármelyik pillanatban. De nem tette meg. Délután két óraker ott állt a kastély nagy kapuja előtt s meghúzta a kongó szavú csengőt.

Úgy látszott, várták, s rögtön bevezették a kastély északi udvarának egyik szobájába. Kicsiny, alacsony szoba volt, csak félig-meddig világította meg két csúcsíves ablak, mely a három méternyi vastag fal mélyébe volt beillesztve. A padlót gyékényszőnyeg fődte; a kandalló előtt egy hárfa állt. Midőn Thorkell a szobába lépett, egy hölgy felállt. Koros nő volt, de fiatalos volt a ruhája. Dereka rövid; himzett szoknyája túlságosan hosszú; csatos czipő volt a lábán, a haja csomóra volt tűzve a feje búbján.

Thorkell úgy állt meg előtte, mint a kit vádolnak. A nő mosolygva nézett reá, egy székre mutatott és maga is leült.

— Bizonyára hallotta már hírét, hogy két főbíránk egyike meghalt? — kérdezte.

Thorkell elsápadt és lehajtotta fejét.

— Mihamarább ki kell nevezni az utódját s a deemster csak manx ember lehet; ismernie kell a köznép nyelvét.

Thorkell zavarodottan nézett. A hölgy nagyon nyájasan szólt hozzá.

— A kinevezés joga a sziget kormányzóját illeti meg s a grófnőt megkérték, hogy ajánljon egy nevet.

Thorkellnek felderült az arca. Egyszerre visszatért minden bátorsága.

— A grófnő jó hírét hallotta önnek, mr. Mylrea. Azt mondták neki, hogy saját nagy szorgalmával és — okosságával — boldogult az életben s mint mondják — meg is gazdagodott.

Az úrinő hangja behízeglően nyájassá vált. Thorkell valami közhely-félét mondott.

— Hagyja abban, mr. Mylrea, ne becsülje alá önmagát. A grófnő előtt vállalkozó szellemű emberként emlegették — a ki nem sajnálja a pennyt, ha egy font sterlinget hajt neki.

Thorkellnek egyszerre felnyilt a szeme. Főbíróvá akarják tenni, de meg kell vásárolnia a kineveztetését. A grófnőt nemrégiben nagy veszteségek érték, s fényűző udvara sok mindennek érezte hiányát mostanában.

— Szóval, Mr. Mylrea, a grófnő félig-meddig azzal a gondolattal jár, hogy az ön nevét ajánlja arra az állásra, de mielőtt megtenné, szeretné, ha megtudnám, mint vélekedik ön a dologról.

Thorkell erősen pislogott apró szemeivel és felhúzta a száját. Egyik kezét a mellére tette és lehajtotta fejét.

— Az én érzelmeim, asszonyom, csak egy irányba hajlanak — a hála érzetére — mondotta alázatosan.

Az úrnő arca mosolyra derült, és pillanatnyi hallgatás következett.

— Nagy kitüntetés az, Mylrea úr, — mondotta a hölgy, és visszatartotta lélekzetét.

— Annál nagyobb a hálám, — felelte Thorkell.

— És mennyire volna hajlandó bebizonyítani e hálát a grófnővel szemben?

— Nagy mértékben, asszonyom, — felelte Thorkell, s felállt és meghajolt.

— A grófnő ez idő szerint — — fürdőben időzik.

— Elmennék oly messzire és — még messzebbre is, asszonyom, még messzebbre, — mondotta Thorkell; és így szólva, jobb kezével mélyen belenyúlt a zsebébe és — fölösleges megmondani, hogy miért — megmozgatott néhány pénzdarabot, mely összeesendült.

Újabb hallgatás következett, azután a hölgy felállt, kezét nyújtotta, és sokat jelentő hangon így szólt:

— Azt hiszem, uram, nem tévedek, ha máris üdvözlöm önt, mint Man sziget főbíróját.

Thorkell nagy lelki felindultságban ügetett hazafelé. Egymásután maradtak el mögötte a mér földmutató kövek, de nem érezte az útnak semmi fáradsalmát. Fejét mellére szegte; derekával előrehajlott a nyeregben; száját újra meg újra halk kaczajra nyitotta. Hova is lettek rémlátásai, bal-sejtelmei, a bűbájosság, a gonosz szem, melynek hatalma van az emberen? Szigethazájának bírója, saját sorsának ura volt.

Elhagyva St. Johnst, átkelt a hegy kopár tetején, és Kirk Michael árnyas ligete felé tartott. Ott, hol legsűrűbben voltak a völgyben a fák, megállt egy hosszú, nagy ház előtt, mely félreesett az úttól. A sziget püspökének székháza volt, de most nem lakott benne senki. A püspöki szék öt év óta üresedésben volt s az öreg házat nagyon megviselte a hegyek szakadó záporosője és a tenger éles szele.

Thorkell mozdulatlanul ült nyergében a magas szálfák alatt a félhomályban, s a gondolatok egymást kergették agyában. Emlékezete a gyöngédség egy nemével szállt vissza atyja, az öreg Ewan utolsó napjaira; Gilcríst öcsésére, aztán, gyors ugrással, a mai reggel eseményeire, a Rushen kastélyában történetekre. Mily messzinek tűnt előtte az a reggel!

Az utolsó varjú is elkárogta már halk, rekedtes kiáltását s a nap végső világossága is elfeküdt a halkán bólingató fák sűrű lombjai közt, midőn Thorkell megint útnak eredt.

Sötét éjjel volt, midőn Ballamonába érkezett. A főesperes ott ült a leánya mellett, ki nem volt künn a szobából egész nap. Thorkell, azon csizmásan és sarkantyúsan futott fel, oly fürgén, mint a mokus, a hálószobába. Húsz mohón kiejtett szóval, mely pattogott, mint a puskaropogás, elmondotta Thorkell a történeteket. Feleségének halovány arczán nem látszott öröm, nem árult el az még csak meglepetést sem. Thorkell szemrehányásként érezte ezt a hallgatást, s midőn az asszony tekintete megpihent arczán, el fordította szemét. A főesperes alig szólt egy szót, de csodálkozó tekintete elég ékesen beszélt, s midőn Thorkell kiment a szobából, ő is utána ment.

A főesperes vacsora közben úgy viselkedett, mint a legőszintébb jóbarát.

— Úgy látszik, nagyon sürgős nekik az új főbíró ki-nevezése, — mondotta. — Nem tartotta-e még különösnek, hogy a püspöki széket meg oly sokáig betöltetlenül hagyják?

Thorkell elmosolyodott egy kissé, s azt mondotta, hogy csakugyan különös.

— Talán elég volna megemlíteni egy nevet, — folytatta a főesperes. — Úgy értem, hogy ha befolyásos, előkelő állású ember említené meg — teszem a főbíró.

— Magam is azt hiszem, — mondotta Thorkell, és halkán fölnevetett.

Aztán a kölcsönös barátság újabb kijelentése következett. Midőn a két férfiú felkelt az asztal mellől, a főesperes öntudatos mosolylyal mondotta:

— Természetesen, ha úgy fordulna, ha egyszer jónak látná — ha, mondom, a főbíró egyszer ajánlani találna valakit a püspöki méltóságra, — természetesen nem felejténé el, hogy — hogy a vér nem válik vízzé — *ta fuill ny s'chee na ushtey*, mint a manx példabeszéd tartja.

— Nem felejttem el, — mondotta Thorkell erősen megnyomva a szót, és halkán nevetett.

Elégülten a nap eseményeivel, önmagával, és az egész világgal, Thorkell ágyasszobájába ment, aztán békén, nyugodtan lefeküdt és az igazak álmát aludta.

Mylrea Thorkell nemsokára azután főbíró lett.

Áttanulmányozva a lehető legrövidebben a közigazgatási törvényeket, elfoglalta hivatalát. A manx bíró főképpen a Lelkiismeret Törvénye, a lelkében viselt iratlan törvény alapján osztja az igazságot s a nép azt tartja, hogy ez az iratlan törvény főbíróról főbíróra száll. Ez a bevett babona jó szolgálatot tett Thorkellnek: senkinek sem jutott eszébe, hogy próbára tegye jogi ismereteit.

Alig, hogy elfoglalta hivatalát, érdeklődni kezdett Gilcríst öcsse iránt. Megtudta, hogy Gilcríst elvégezve Cambridgeben tanulmányait, diakonussá szenteltette magát, aztán nevelője lett egy angol nemes úr fiának s utóbb káplán e nemes úr házában. Thorkell levelet írt öcscsének és választ kapott tőle, s ez volt első érintkezése a két testvérnek, mióta az öreg Ewan meghalt. Gilcríst nemrég meg-

házasodott; volt egy szerény parókiája valahol Yorkshire mocsarai közt: szereti nyáját és az is szereti őt. Thorkell újabb levelet írt, aztán újabbat és megint újabbat s levelei megszólaltatták a kérés, óvás és figyelmeztetés minden hangváltozatát. A dolognak az lett a vége, hogy a főbíró újabb látogatást tett Rushen kastélyban a kormányzóné bizalmasánál, s a szigeten híre kelt, hogy ugyanaz a hatalmas befolyás, mely Thorkellt főbíróvá tette, öcsését most a sziget püspöki székébe segítette.

A főesperes ekkor, sápadtan dühében, Ballamonába sietett, és eszébe juttatta vejének, hogy mily nagy hálával tartozik neki, emlékeztette bizonyos feledésbe ment szíveségekre, célzást tett egynémely homályos hírekre és még homályosabb cselekedetekre, jelentős hangsúlyozással szóba hozta a Kerruish Mally leányt, felhozta, hogy oly okok miatt, melyeket fölösleges megemlítenie, elvesztette paptársainak becsülését és híveinek tiszteletét, s mindehhez hozzáfűzte még azt a megható vallomást, hogy ma reggel, a hogy Andreasból lovon Ballamonába tartott, hallotta, a mint egy potrohos manx atyafi így szólt egy vöröshajú ficzkóhoz — mindketten legrühösebb juhái a hegyvidéknek —: «Ítt megy az a lelki pásztor, a ki eladta a leányát és férjet vásárolt neki.»

Thorkell végighallgatta a szemrehányásoknak ezt az özönét, aztán, sarkon fordulva, így felelt:

— Az ingem közel van hozzám, de bőröm még közelebb.

A Deemster felesége nem gyógyult meg többé soha. A keresztelő óta vajmi ritkán tette ki lábát a szobából. Arcza mindinkább megnyult, haloványabb már nem lehetett, és szelid szeme elvesztette minden fényét. Keveset beszélt, s úglátszott, semmi sem érdekli többé e világon. Az urával szemben épen oly nyugodtan engedelmes volt, mint azelőtt, de napról-napra ritkábban találkozott vele. Valami futólagos öröm csak olyankor mutatkozott arczán, midőn Kerry odavitte hozzá gyermekét, hogy szoptassa meg. Ha nagyon is sokáig maradt mellén a gyermek, ha sirt, ha kedvességével mosolyra készítette, gyors visszahatásként fogta el ismét a búskomorság, és sóhajtva egyet, visszaadta a gyermeket. Így tartott hónapokig, a főbíró

pedig sokkal jobban elfoglalták hivatalos teendői, sem hogy komolyabb figyelemre méltathatta volna azt a sötét felhőt, mely a háza fölé borult. — *Goll sheese ny lhiargagh* — csúszik már lefelé az asszonyom, — mondotta Kerry.

Úgy volt, hogy Mylrea Gilcris télen jön meg a szigetre; de levelet küldött, melyben azt mondotta, hogy felesége gyöngélgedik, talán gyermekáldás jöttét várja, s hogy ennél fogva jobban szeretné, ha utazását tavaszra halaszthatná. Mielőtt a rekettye kihajtotta volna zöld levelét a hegyoldalon, s mielőtt a peeltowni halász kivetette volna hálóját az első makár-halászatra, Thorkell felesége halálos ágyán feküdt. Hivatta az urát és elbúcsúzott tőle. De a főbíró nem látta komolynak a veszélyt és kaczagott báortalán búcsúzkodásán. Nemsokára megszületik a második gyermekök — ennyi az egész. De amaz csak fejét rázta a tréfás beszéden, s midőn Thorkell fölkapta a padlóról a földön csúszó, gögicsélő, csacsogó kis Ewant s odavitte az anyja ágyához, és kaczagva a gyermek arcza elé tartotta hosszú, sovány, szőrös ujját, kérdezve a kicsinytől, hogy ugyan szeretné-e, ha volna még egy kis leánytestvérkéje, az a fehér arc vonaglott és visszahanyatlott a párnára, szelid szemét elborította a könny s minden vonására reáborultak az árnyak.

— Isten veled, Thorkell, s e gyermekért —

De Thorkell harsányan felkaczagott s a következő pillanatban már eltűnt a szobából.

A főbíró felesége ugyanazon a napon megszabadult örömtelen életének minden gondjától. Az élet és a halál anyala egyszerre léptek be Ballamona új otthonába, s az ifjú anya, életet adva leánygyermekének, meghalt.

Midőn a főbíró meghallotta, hogy mi történt, hangos üvöltése végigrivalt a ház minden szobáján. Lelke háborgott; úgy látszott, megdöbbsent és megsemmisült, de nem bánatában, hanem félelmében és iszonyatában.

— Meghalt, igen, meghalt, meghalt! — kiáltotta görcsösen; — miért nem mondotta meg nekem senki, hogy meg fog halni?

A főbíró az öreg Ewan mellé temette a feleségét, a bodzafa árnyékába, mely ott borult a sírra a tenger vizét néző kis temető falánál. Thorkell nem hívott meg senkit a

temetésre és a nyitott sirt kevesen állták körül. Lovát a rövid szertartás idejére odakötötte a temető rácsos kapujához, s a sírásó kapája nyomán még tompán hullott a rög a koporsó fedelére, midőn Thorkell a nyeregbe pattant és elvágtatott.

Napnyugta előtt ott állt és várakozott már Derby kikötő-hídján. *King Orry*, a vén Noé-bárkája, ezen a napon érkezett meg és szállította partra utasait. Köztük volt Man-szigetének püspöke, Mylrea Gilcris. Az alatt a hat év alatt, hogy elkerült a szigetről, nagyot öregedett. Magas termete meggörnyedt; vállára omló dús haja őszbe csavarodott; megnyult arczát mély redők barázdálták. Amint a bárkáról a kikötő hidjára lépett, valamit különösen óvatos szeretettel szoritott magához. Úgy látszott, egyedül jött.

A két testvér erőltetetten és zavarodottan köszöntötte egymást.

— Hol van a feleséged? — kérdezte Thorkell.

— Meghalt, — felelte Gilcris. — Semmim sem maradt tőle más, mint ez, -- és a karján levő teherre nézett.

Kis fiúgyermek volt. Thorkellnek elsápadt az arca s a rémület kifejezése ült ki szemébe.

HALL CAINE után angolból

BALLA MIHÁLY.

RÉGI VÁROSBAN.

E kis ódon város
Gót tornyai alatt,
Itt voltam én egykor
Sokkal fiatalabb.
Zegzugos utczáin
Gretchen-forma lányok
Fausti udvarlásom
Szinte megkivánták.

Német ős műveltség
S ős magyar történet
Bübájt ad e város
Minden vén kövének.
Századok mohától
A sivár is szépül;
Sivár még a szép is
Múlt emléki nélkül.

Kedves ódon várost
Most megint befutván,
Gretcheneket látok
Ma is még az utczán;
Arczukon anyákról
Rájok szállt vonások, --
Már új nemzedék ez.
S a Faustok is mások.

Keresek egy utczát,
Egy házat s ablakot,
Hol egykor a legszebb
Szőke Gretchen lakott.

S oh jaj, épp e tájon
Minden felfordulva,
Régi falat bontva
Munkástábor dül ma.

Technika-vívmányos
Vad-modern korszellem
Új haszonért küzd itt
Az avult szép ellen.
Itt épül majd czifra
Újmódi sugárút,
S bazár-palotákban
Mérnek majd zsibárút.

Kopog bontó csákány
Egész városrészen
Ódon szép halálát
Szomorodva nézem.
Mintha kopogási
Parvenü csákánynak
Durván, kegyeletlen
Szívembe vágnának.

KOZMA ÁNDOR.

A SOCIALISMUS MUNKÁBAN.

Sokszor próbálták egyes társadalmi írók tökéletes társadalmi képletek rajzolását. Így keletkeztek az úgynevezett utópiák Morustól, sőt Platótól Bellamyig, azaz oly társadalmi képletek, melyek egyszerűen a tökély megvalósítására törekedtek, tekintet nélkül az élet és a történelem törvényeire. A társadalmi problémák komolyságával az utópiák helyébe lépnek oly munkák, melyek tekintettel vannak arra, hogy a társadalmi fejlődésben sincs ugrás. Így keletkeztek Menger, Vandervelde, Isajeff, Renard, Dazet és mások munkái. Az ilyen munkák már jobban felelnek meg a szigorú tudományos igényeknek, komolyabban számbavehetőek. Természetesen az ily munkák is bizonyos optimismusból, talán azt mondhatjuk, a tudomány túlbecsüléséből származnak. Mert az az egy bizonyos: a holnap a tegnaptól fejlődik és azért a holnapot csak a tegnaptól lehet konstruálni. Minthogy pedig a társadalmi újjászületés idejét, tehát tegnapiját sem ismeri emberi elme, holnapját sem alkothatja meg exakt alapon, még akkor sem, ha elismerjük is, hogy nem egyszer sikerült nagy elméknek a jövődő alakulások egyes, de csak egyes elemeit előre látni.

Az itt jellemzett munkák sorába tartozik Renard újabb *A socialismus munkában* *) című könyve, mely megmutatja, mikép dolgozik jövőjén a socialismus és mikép kell dolgoznia. Olyan átmeneti korszak-féle a rajz, a mai állapotból a jövőő socialistikus társadalma felé.

Vizsgáljuk mindjárt és mindenekelőtt a gazdasági átalakulás követelte intézményeket. A socialismus gazdasági programjának

---

*) *Le socialisme à l'oeuvre*. Ce qu'on a fait. Ce qu'on peut faire par Georges Renard en collaboration avec Aimé Berthod, Georges Fréville, Adolphe Landry, Paul Mantoux, François Simiand (Paris 1907.)

megvalósítása követeli az egyének nagyobb socializációján és a nagyobb egyenlőségen kívül a tulajdonjog-rendszer megváltoztatását, hogy a társadalom hatalmába kerítse a gazdasági szervezetet. Az egyéni tulajdonrendszer helyébe a társadalmi tulajdon rendszerét kell helyezni. Azonban nem szabad azt gondolni, hogy az összes javakat közös tulajdonná lehet tenni. A tulajdonképeni fogyasztás tárgyainak az egyéni tulajdonba kell átmenniök szükségkép, különben el nem érhetik céljukat. Mármost milyen elv szerint osztassanak fel ezen javak? Kétségtelenül az elv csak az egyenlőség lehet, mely a mai társadalom gazdagjaitól aránylag kevés áldozatot követelne, ellenben a szegényeknek élvezeteik óriási emelkedését hozza, a mi mindenesetre az egésznek és így a mai társadalom gazdagjainak is sok előnyt biztosítana. Sok surlódást, sok kellemetlenséget és bajt megszüntetne. Azonban az egyenlőség elve mégis bizonyos korrekturekat követel. Tekintetbe kell venni az egyének különböző szükségleteit, különböző családi terheiket, az egyének átöröklött igényeit, melyeket egyszerre megváltoztatni nem lehet, különösen pedig kellő figyelmet követel az a körülmény, hogy a megoszlásnak olyannak kell lenni, mely mindenkit kellőkép buzdít a munkára, tehát a teljesített szolgálatokkal is kell a szükségletkielégítésnek arányban állani. Ha egyfelől vannak javak, melyek természetöknél és rendeltetésöknél fogva szükségkép az egyéni tulajdonjog fentartását követelik, viszont vannak mások, melyek egy közvetítő rendszert követelnek: a használat hosszabb-rövidebb időre átengedtetik az egyeseknek. Ide tartozik például a lakás. Ide tartozik továbbá a szellemi tulajdon, a mint az például a szabálmakban már ma meg van oldva. Ezen tulajdonjogot még jobban kell korlátozni, hogy az írók, művészek túlságos nagy jövedelmeket (!) ne élvezzenek. Tekintetbe jönne a szellemi műveknek az állam által való megszerzése, melynek persze szintén sok nehézsége van.

Áttérve azon javakra, melyeknek köztulajdonba kell átmenniök, itt első sorban tekintetbe jönnek azok a használati javak, melyek egyszerre vagy egymásután különböző, sőt sok ember által használhatók és hol senki azzal nem veszt, ha mások is használhatják. Ide tartoznak a művészet tárgyai, erdők és parkok stb. Azonban természetesen legnagyobb fontossággal bír a termelési és forgalmi eszközök, a föld, a bányá, a gyár, az út, a csatorna, a vasut közössé tétele, mert ezek magántulajdona teszi

lehetővé, hogy egyesek munka nélkül éljenek, ez biztosít egy privilegiumot, egy gazdasági souverainitást azoknak, kiknek tulajdonában vannak. Azonban a vagyon közössé tétele kérdésében nem szabad abból kiindulni, mintha a socialismus tulajdonjogrendszere és az úgynevezett liberalismus tulajdonjogrendszere között áthidalhatlan ellentét volna. A liberalis társadalomgazdasági rendszer mellett is van már ma sok vagyon, mely a magántulajdonból ki van véve. Továbbá arról sem szabad megfeledkezni, hogy a mai társadalom és az elmúlt társadalmak sem tekintették a magántulajdonjogot korlátlan jognak, hanem azt sokféle módon korlátozták. Tekintetbe kell venni továbbá azt, hogy sokszor a tulajdonjog időben korlátolva van. Mindez már részleges közössé tétele a javaknak és minthogy a socialismusnak a magántulajdonjog korlátozása, illetőleg megszüntetése csak eszköz arra, hogy a társadalom a termelést szabályozhassa a köz érdekében, a mennyiben és a hol ez a cél elérhető a már is életbe léptetett intézkedésekkel, a socialismusnak sem kell tovább mennie. Minden korlátozása a magántulajdonjognak, a milyent pedig már a mai törvényhozás számtalan ponton eszközölt, részleges realizálása a socialista eszmének. Különböztetést kell tenni tulajdonjog és használati jog között és ha a socialismus arra is törekszik, hogy a termelési eszközök a társadalom tulajdonába menjenek át, az nem zárja ki, hogy azok használatát, üzembehelyezését («exploitation») egyeseknek engedje át, mint az történik földekkal, lakásokkal. És ezzel egy nagy ellenvetés a socialis-mussal szemben eselik, az, mely arra volt alapítva, hogy az állami, községi hivatalnokoktól lehetetlen követelni, hogy a szövevényes termelést helyesen elvégezzék.

Természetesen nem lehet arra számítani, hogy a termelési eszközök közössé tétele gyorsan előrehaladjon. Azért a törvényhozásnak legalább megkönnyíteni kell azt és a törvénykönyvekbe oly elveket kell beültetni, melyek azt lehetővé teszik. Így különösen a kisajátítás jogzímeit szaporítani kell.

A termelés társadalmi tételében a közérdek egyöntetű kielégítése szempontjából első sorban az állam jön tekintetbe, vagyis a termelés államosítása. Az állam máris különböző terjedelemben, részint egyedáruságilag, részint a magántevékenységgel versenyezve foglalkozik bizonyos termelési ágakkal. Ide tartoznak a vasutak, pósta, távirtda, távbeszélő, a dohánygyártás, gyújtó- és löporgyártás, a pénzverés, a fegyvergyártás; az államnak van

újságvállalata, vannak egyéb kiadványai, van porcellán- és szőnyeggyára, van biztosító intézete stb. A socialismus törekszik az állami tevékenység jelentékeny kiterjesztésére. De ez nem történhetik rendszer nélkül. Hogy az állam egy új működési körrel megbízassék, arra először szükséges tudni, vajon az állam azt jól végezheti-e? Aztán elsősorban azokat a tevékenységeket kell kiszemelni, melyeknél különösen fontos okok javasolják az állami tevékenységet. Természetesen első tekintet az, hogy az állam ne termeljen drágábban, mint a magánvállalkozás. Az államosítás főleg három esetben kívánatos. Először, ha az állam abból nagy előnyöket meríthet, másodsor, ha az illető termelés oly jelentőségű, hogy azt egyeseknek átengedni nem szabad, harmadszor, ha az illető termelés monopolszerű és így egyesek vagy néhányak önkényének volna a piacz kiszolgáltatva. Ez okokból az államosítás alkalmazandó a postára, a vasutakra, csatornákra, a bank- és biztosításügyre, bányákra, cukorra, szeszre, petroleumra. De az államosítás előbb-utóbb kiterjesztendő léssen mindazon vállalatokra, melyek kartellekben és trösztökben egyesítve vannak és melyek ezen szervezetben a közérdeket inkább veszélyeztetik és csak az állam kezében a közérdek követelményei alá hajthatók.

Az állam mellett szerepelnek a megyék, községek, mint a melyek bizonyos szükségletek kielégítéséről gondoskodhatnak a legjobban. Hogy megyék, községek miképen osztozkodjanak bizonyos funkciókban, az különböző körülményektől függ. Bizonyos szolgálatok teljesítése érdekében több megye, több község egyesülhet. A község különösen következő téren működhetik. Bizonyos ágait a biztosításnak a község jobban láthatja el, mint az állam. A község az iskola mellett gondoskodik arról, hogy az iskolába járó gyermekek eledelben részesüljenek, esetleg könyvekkel, ruhákkal látja el őket, szünidei telepeket létesít stb. A község gondoskodik ingyen az orvosi segélyről. A község gondoskodik ingyenes jogi segélyről, szervezi a munkaközvetítő intézeteket és ellátja a munkásokat munkahiány idejében. A község gondoskodik ingyenes fürdőkről. A socialistikus község felállít malmokat, sütő műhelyeket, mészárszékeket és élelmiszerárudákat, hogy a legszükségesebb élelmiszerek előállításai költségen adassanak el. Ingyen szolgáltatja a tejet. A község gondoskodik olcsó és egészséges lakásokról és a városi telkeket tulajdonba veszi. A község üzemébe veszi a légszusznek, víznek, villamos-

ságnak kiszolgáltatását, valamint a községi közlekedési intézményeket.

A mi pedig a földet illeti, a socializmus természetesen annak államosítását követeli. Azonban abból nem következik, hogy a gazdasági üzemnek is államinak kell lenni. Sőt tekintetbe véve a földművelés egyik fontos sajátosságát, mely különösen az ellenőrzés nehézségében rejlik, az állami üzem csak ott óhajtható, hol a földművelés természete ugyanolyan, mint az iparé, azaz szükségszerűleg vezet a központosításhoz, minek következménye, hogy a nagy ipar előnyösebb, mint a kis ipar. A hol azonban a kisbirtok, illetőleg a kis üzem előnyös, a hol az éppen a socialistikus eszmény megvalósítása, tudniillik a munkásnak munkaeszközzel való ellátása és helyzetének emelése, ott a kis üzem fentartandó. Tudjuk, hogy ez állásfoglalás nagy viták eredménye, melyek eldöntésénél nem csekély szerepet játszik azon körülmény, hogy a socialisták nem akarták a kisparaszt fegyverbarátságát elveszíteni. A kisbirtokot fel kell szabadítani adósságai alól. Vadászat, erdő, víz, legelő közössé teendő.

A termelés államosítása követeli az eddigi tulajdonosok kizsájtítását és kártalanítását, kivételével azoknak az eseteknek, a hol a köz maga mellett tovább is megtűri a magánvállalkozást. A kártalanításnak teljesnek kell lenni. Az államosított termelési ágak autonom alapon szerveztetnek, mert csak az biztosít szakszerű és különösen a káros politikai befolyásoktól lehetőleg mentes működést. Bizonyos esetekben pedig az üzem átengedik egyeseknek, a hol az czélszerűbbnek mutatkozik. A mi az állam által előállított árúk árát illeti, azt különböző elvek szerint fogják megállapítani. Lesznek árúk és szolgálatok, melyeket az állam ingyen fog nyújtani, lesznek árúk és szolgálatok, melyeket az állam csak bizonyos nyereség mellett fog eladni, (tudniillik a melyeknek fogyasztását megdrágítani akarja). A nagy tömeget az árúknak és szolgálatoknak azonban az állam, község a termelési költségeken fogja eladni.

Mi a socializmus álláspontja tekintettel a családra? Akarja-e annak eltörlését? Nem, átalakítani akarja, két lényeges ponton: megtisztítani olykép, hogy az kölcsönös szereteten alapuljon és nem piszkos érdekszámításon; továbbá enyhíteni eredeti szigorát, olykép, hogy a gyengék számára védő legyen a nélkül, hogy zsarnokká legyen. Itt, mint mindenütt, ki akarja szakítani a plutokratikus rendszer és a mennyiben még fennmaradt, a régi autok-

kus rendszer gyökereit. Azért módosítani akarja egyfelől a feltételeket, melyek mellett a család megalakul és fölbomlik, másfelől a határokat, melyek között a tekintély benne érvényesül; mindkét tekintetben pedig a szabadság iránya felé vezet. Első követelmény, hogy a házasság a két félnek szabadon kötött magán-szerződése legyen, melyet az állam csak lajstromba vesz, egyébként nem avatkozik bele. Bármennyire kívánatos, hogy a házasság hosszabb tartamu legyen, mégis szükséges, hogy az a két fél vagy akár csak egy fél akaratára felbontható legyen. Azonban a vál esetére gondoskodni kell a nő és a gyermekek jövőjéről, a törvénytelenekéről épúgy, mint a törvényesekről. A nő egyenjogú legyen a férfival. Ezért kívánatos, hogy a nem férjezett nő is asszonynak nevezhesse magát, mint a nem nős férfi «urnak». Kívánatos az egyenlőség kifejezésére, hogy a családnévben a férfi és nő neve egyesíttessék. A szülők tekintélye és hatalma a gyermek felett nélkülözhetetlen, de azért a gyermek haladó korával azt korlátozni kell.

A nevelésre vonatkozólag szükséges mindenkire nézve a teljes kiképeztetést lehetővé tenni. Azért az oktatás minden foka mindenkire nézve megközelíthető legyen, a mi csak úgy éretik el, ha az ingyenes. Biztosítani kell a fejlődés teljes szabadságát és ha már a családi kötelék rendkívüli befolyást enged a szülőknek, mégis a gyermek fejlődését, szellemit épúgy mint testit, a családi zsarnokság alól, az egyházi zsarnokság alól fel kell szabadítani. Az igazságot, a tudást a legszélesebb rétegekbe kell vinni, nem szabad, hogy az egy kis kör privilegiuma legyen, hogy az az illető vagyoni helyzetétől függjön. Az elemi oktatás ingyenes legyen és kötelező. A gyermekek ellátást kapnak az iskolában és szünidei telepeken biztosítatik nekik egészségök támogatása. Minthogy különbözők a hitfelekezetek és a társadalom el nem döntheti, melyik van az igazság birtokában, a tanításból kizárandók azok, kik bizonyos dogmáknak feltétlen engedelmességet esküdtek. Az összes elemi iskolás gyermekek ugyanazon padokon taníttassanak, mert különben a nemzet kettészakad: a gazdagok és a szegények nemzetére. A tanítóknak nem szabad túlságos hatalmat engedni a fiatal kedélyekre, ellenben fáradtságos munkájukért megfelelő jutalmat, elismerést, tekintélyt érdemelnek. A középoktatás is kiterjesztendő az egész fiatalságra, nehogy a nép két különböző részből álljon, az egyik, mely magasabb kiképzést nyer, a másik, mely az elemi iskolákból mind-

járt kiteszítatik az életbe. A középoktatást is tehát 17—18 évig kötelezővé kell tenni. Az egyetemi oktatásban részesítendőik mindazok, kik arra alkalmasak. Ezt az oktatás ingyenessége, ösztöndíjak stb. által elő kell mozdítani. Azonban nehogy túlságosan és arra nem valók oda tóduljanak, a felvételt meg kell nehezíteni. Az egyetem látogatása természetesen nem kötelező. Helyet kell ott engedni minden iránynak, minden tudományszaknak. Az egyetemnek négy kara legyen: a matematikai tudományok, a fizikai és chemiai tudományok, a biológiai tudományok, a társadalmi tudományok kara. Az erkölcsi tanítás két adagot nyújtson: egoismust és altruismust. Egyiket sem szabad gyökerestől kiszakítani. Azonban természetes, hogy a socialismus az egoismust gyengíteni, az altruismust erősíteni akarja. Az elemi iskolában az erkölcsi tanítás inkább gyakorl ti.

Erdekes az altruistikus morál következő kátéja: Szeresd és tiszteld ezt a természetet, melynek te is része vagy; kiméld a növényt és az állatot, a te alantasabb testvéredet, kik élnek és fáradnak mint te. Minden hasztalan szenvedés és rombolás, melynek okozója vagy, ellened kiáltanak és vadságotat vádolják. Azok még barbárok, a kik élvezik a vérontást bika- és kakasviadalokban.

A hozzád hasonlókkal szemben, bármi legyen fajuk vagy vallásuk, emlékezzél, hogy nem úgy gondolkoznak, mint akarnak, hanem mint tudnak; légy tehát véleményeikkel szemben olyan türelmes, a milyen türelmet követelsz saját véleményeid iránt. Gondold továbbá, hogy cselekedeteiket parancsolják hitők, érzelmeik, nevelésök és kerülvén módod szerint a rosszat, légy ellenző azok iránt, kik azt elkövetik. Iparkodjál minden körülmények között magadat azok helyébe képzelni, kikhez közeledel és te meg fogod őket érteni, meg fogsz nekik bocsátani, nem óhajtasz nekik ártani, csak a szükséges védelem esetében, sőt erődhez képest segíteni fogod őket és ha magadat valamely tekintetben fölöttök állónak érzed, te ezt a felsőbbiséget is oly kiváltságnak fogod tekinteni, melynek árát meg kell adni, oknak, hogy irántuk még több a kötelességed.

Ezek a kötelességek annál számosabbak, annál szorosabbak, minél szűkebb azon emberek köre, kikkel viszonyban vagy. Saját nemzeted tagjai közelebb állanak hozzád, szorosabban testvéreid, mint a többiek. Nemcsak folytonosan arra kell gondolni, hogy ama társadalomnak, melyhez tartozol, minden tagja

ugyanazon jogokkal bir, mint te, hogy az ő akaratát épúgy tisztelni kell, mint a tiédet; hogy ezen társadalom szerve és kifejezője, az állam előtt kettőtök között teljes egyenlőség van, hogy az igazságosság feladata kiengesztelni és egyensúlyozni az egymással összeütköző magán- vagy közérdekeket, a nélkül, hogy egyiket a másikkal szemben preferálná vagy feláldozná; hanem arra is gondolj, hogy tényleg és jogilag azon egyetemlegességből, mely formalis vagy hallgatag szerződés alapján egyesíti ugyanazon társadalmi organismus összes emberi lényeit, következik egy szorosabb kötelesség egymást segíteni. Sőt a szolgálatok kölcsönössége az egyenlők társaságának alapja, a hol mindenki tiszteletnek tartja annyit adni, mint elfogadni; mindamellett nem olyan mérték ez, melyen túl nem lehet menni; mindig lesznek emberek, kiket vigasztalni, támogatni, emelni kell. Ha nem is lesz több nélkülöző, kitagadott, a jótékonyságnak akkor is lesz tere, hisz a lángoló törekvés az csökkenteni mások szenvedéseit, a melyek pedig meg nem szűnnek a földön, csak az étellel.

De ez nem elég. A ki kiejti e szót társaság vagy társulás, egyuttal kimondja az egyéni törekvések koordinációját szemben a közös czállal és e cél elérésére, az összes társak részéről átvállalását épúgy a terheknek, mint az előnyöknek, alárendelését a magánérdeknek a közérdek alá, alávetését a magánakaratnak az összeség akarata alá. A törvény iránti engedelmisség, midőn mindnyájuk alkotják mindnyájuk számára, a társadalmi szerződés előfeltétele és a kisebbség e ponton tartozik magát alárendelni a többségnek, mert a nélkül az a szerződés van megsértve, mely a polgárokat egymáshoz fűzi. Azonban egyuttal erélyes tiltakozás a minden egyént illető jogok sérelme ellen; a társadalom munkálkodása arra, hogy adósságát lerójjá azokkal szemben, kik nélkülözik a jólét és szabadság őket megillető részét; mert amazok, ezek mik, és mik, azok amazok. Ne hallgass azokra, kik ily körülmények között hirdetik a rossz túrését, az igazságtalanság megengedését. Utasítsd vissza a gyengeség vagy gyávaság e tanácsait; ez rabszolgák morálja, nem szabad embereké vagy olyanoké, kik arra érdemesek.

Ha a politikai csoporttól, melyhez tartozol kétoldalú szerződés vagy quasi szerződés által, ama szűkebbkörű társuláshoz fordulsz, mely a család, egyenlők társasága, tekintve apát és anyát, felsőbbek és alantasabbak társasága, tekintve szülőket és gyermekeket, ne felejtse el soha ama kisdedek iránt, kiket a semmiség-

ből előhozta, hogy felelős vagy életökért; hogy főleg az igazságosság, mely az egyenlő mérleget tartja mindenki iránt, itt nem elegendő; hogy ezen szűk körnek a szeretet királyságának kell lennie, ama rezervált birodalomnak, a hol az odaadás tetszése szerint kifejlődik, határolva csak azoknak igazi haszna által, kik azt élvezik.

A socialismus állami szervezetének legközelebbi követelményeit és irányait a következőkből ismerjük meg. Az állami szervezet szempontjából szükséges az általános szavazati jog, természetesen a nők szavazati joga is, mely azonban csak fokozatosan vihető keresztül. Mert mindenekelőtt szükséges a nő megfelelő nevelése, a katolikus államokban már azért is, hogy a nő felszabadíttassék a papok befolyása alól. Kezdeni kell azzal, hogy egyelőre a helyi igazgatásban legyen részök. De az általános szavazati jogot általában szervezni kell. Úgy a hogy jelenleg gyakorolják, nem juttatja kifejezésre a nemzeti akaratot, mert a kisebbségek képviseltetése nincs biztosítva. A kisebbségek képviseltetését össze kell kötni a szavazó-lajstrommal, mely egy lehetőleg nagyobb területre alkalmazandó. A népek befolyását a törvényhozásra fokozza a referendum és a kezdeményezési jog.

A külpolitikában a socialismus elve az internationalismus. De az internationalismus nem egyenlő az antipatriotizmussal. A cél, melyet a socialisták el akarnak érni, nem a nemzeti egységek eltűnése, hanem a nemzetek csoportosulása nagy békés föderációkban, melyek lassanként az egész művelt világra kiterjeszkednek, nemzetközi törvények fokozatos kidolgozása; ezen törvények épúgy fogják szervezni az emberiséget, mint az állami törvények a nemzeteket. De ezen nagy épület, melyet úgy kell alkotni, hogy elég nagy legyen az egész emberiség befogadására, oszlopai a nemzetek lesznek; ezeknek tömegén, melyeket évszázadok munkája összeragasztott és melyeknek lerombolása magát az épületet megsemmisítené, fog nyugodni. Erélyesen küzdeni kell ama demagog sophisma ellen, mely a hazából, épúgy mint a demokratiából, s kiváltságos osztálynak kiváltságai fenntartására szolgáló eszközt csinál. Egy nemzet azzal a területtel, melyet elfoglal, impregnálva százados étellel, nyelvvel, melyet annyi nemzedék beszélt, geniuszának alkotásával, történetének emlékeivel, a múlt századokban lassan felhalmozott kulturális kincseivel, melyekben a jelenkor patrimoniumát látja, mindenestre egy nagy lény. Ez a jelenben az evolutionak, a szerve-

zett társadalomnak legmagasabb formája! . . . A nemzeti függetlenségnek, az emberi szabadságnak egyik és nem a legkevésbé értékes alakja; azt megsérteni egy merénylet az elévülhetlen jog ellen. A socialismus tiszteli az összes nemzetek függetlenségét, akarja, hogy mindegyik kifejlődhessék öntudatos életének teljében. A socialismus tudja, mit köszön a civilisatio eredeti geniusok tevékeny változatosságának. Főleg pedig tudja, hogy a nemzetek realitások, míg az emberiség egyelőre csak egy remény.

A külpolitikában a socialismus minden eszközzel előmozdítja a pacifista törekvéseket, melyek végeredményben az állandó hadseregek eltörléséhez kell hogy vezessenek; az állandó hadsereg helyét a milicz-rendszer foglalja el, a svajczi rendszer mintájára, mely szakemberek véleménye szerint is teljesen bevált. Míg ez az eredmény eléretik, a socialismus feladata mindenkép a békét előmozdítani. Tényleg az ő hivei képezik a nemzetközi béke nagy ligáját. Ellenezni kell minden háborus tervezetet és törekvést és meg kell előzni a konfliktusokat azért, hogy lelepleztetnek a nemzetközi béke ellenségei, a mint 1905-ben, a francia-német válság idejében mindenesetre lényegesen járult a socialista párt hozzá az Európát fenyegető veszély elhárításához. A háború elleni harca a socialismusnak természetes folyamánya azon feladatának, melynek megfelelően a társadalmat egészen új alapokra akarja fektetni, még pedig nemcsak egy országban, hanem az egész világon. E tekintetben támaszkodik a munkásosztály érdekére, melyet mindinkább áthat a nemzetek egyetemlegességének érzete. Az antipatriotismus, mely a munkások és munkaadók antagonismusával szemben, a proletariatus egyetemlegességét követeli, ezen felfogásnak túlzott megnyilvánulása. Mert nem veszi tekintetbe a realis erőket és tulságosan bizik a munkások egységében, melynek megvalósítása végre is még hosszú időt fog igénybe venni. Ha ennek megfelelően egyes socialisták odáig mennek, hogy megtagadják a szolgálatot még a védő háboruban is, ezzel nagy hibát követnek el. Mert ez oda vezetne, hogy ha az egyik államban sok a socialista, kik megtagadják a hadi szolgálatot, míg a másik még a régi felfogáshoz ragaszkodik, amaz okvetetlenül legyőzetnék.

Visszatekintvén Renard és társainak munkájára, azt a benyomást nyerjük, hogy elég óvatos volt a jövő társadalom képének projiciálásában. A mit a legközelebbi jövőtől vár, legalább részben már készülöben van, a mivel lassanként megbarátkoz-

nak és mindinkább belátják, hogy észszerűbb talapzatot nyújt a társadalmi létre. Számos közgazda követeli ma már egyes termelési ágak államosítását, számos államférfi küzd a világbékeért, számos socialpædagogus más nevelési és oktatási rendszert követel. Maga az élet is a programm egy részét már megvalósította. Ez az óvatos realismus adja meg a munka értékét az ismert társadalmi phantasmagoriákkal szemben. Persze mint egy francia író munkája, főleg francia viszonyokat tart szem előtt és azért az idegen olvasót idegenszerűen érinti, ha olyan elavult intézmények ellen, melyek másutt már rég eltöröltettek, mint például a hivatalok vásárlása, nehéz fegyverzettel kénytelen küzdeni.

F. B.

PÁZMÁN LOVAG.

Arany pompás, humoros balladájának befejező motívuma: *a három fogért három falu*, mint azt már Tolnai Vilmos megállapította (Egy. Phil. Közl. 1903.), nem valami anekdotikus csattanó, hanem egy valóban megtörtént eseten alapszik; hitelességét az adományozásról szóló 1319-iki oklevél is bizonyítja, alkalomadtán történetíróink (Fessler, Szalay) is emlegetik s Budai *Polgári Lexikona* is föleleveníti. Alighanem ez utóbbi, elég szűkszavú följegyzés volt Arany közvetlen forrása.

E történeti tény azonban csak befejező motívuma a balladának, a minthogy önmagában véve alkalmatlan is költői földolgozásra. Minden hitelessége ellenére is csak egyszerű anekdota jellege van; első hallásra meglep s talán mosolyra is indít, de különösebb költői és lélektani érdeklődést nem támaszthat, mert nincsenek motiváló előzményei. Az egész hiteles történet csak annyiból áll, hogy «Pázmány István (a *Polgári Lexikon* szerint) . . . egykor első Károly királylyal állott ki bajvívásra és a viadal közben, a király neki, akaratja ellen dárdájával három fogát találta kiütni. Hogy annál könnyebben felejtse István a maga fogait, azok helyett Károly neki három falut adott Bihar vármegyében, ú. m. Pósát, Somogyot és Somot 1319. eszt.»

Arany, a ki történeti feljegyzésekben szinte rendszeresen kutató költői tárgyak után, bizonyára megjegyezte Pázmán esetét, de önálló költői földolgozására, az említett hiányok miatt, nem is gondolhatott, csak befejező motívumul tartogathatta valamely alkalmas, humoros meséhez, ha majd esetleg olyanra bukkan.

S ilyet találhatott abban az elbeszélésben, melyre most kívánom fölhívni a figyelmet. Címe: *A' szép juhászné*, szerzője ugyanaz a Kiss Károly, kinek *Szirmay Ilona* című elbeszélése

Gaál József ismert történeti regényét inspirálta.*) Ez a budai születésű Kiss Károly, ki egész 1837-ig, 44 éves koráig, katonászkodott s a Napoleoni háborúk idején több csatában vett részt, egyik hadnagyátársa, Szontagh Gusztáv ösztönzésére fordult az irodalomhoz s a huszas évek második felében Budán tartózkodván, az Aurora Kör legkiválóbbjaival jutott ismeretségbe. Hadtudományi s hadtörténeti dolgozatain kívül nagy számmal írt elbeszéléseket is, melyek szívesen fogadott vendégei voltak az akkori folyóiratoknak, almanachoknak. A szabadságharcz ismét a katonai pályára szólította. Ő szervezte a pesti nemzeti őrsereget, ő adta a fölállított magyar seregnek a honvéd nevet, majd a hadügyministeriumba osztatván be, ezredesi rangig s osztályfőnökségig vitte s a nagy katasztrófa neki is juttatott egy félelmi várfogságot. 1866-ban halt meg. A ki a magyar beszély-irodalom történetét fogja megírni, nevezetes helyet fog juttatni a derék katonának, mert némely novellájában a későbbi történeti regény romantikus előfutáira ismer, oly korban, midőn a magyar regénytermelés, jórészt fordításra s utánzásra szorítkozván, még gyermekéveit éli.

A' szép juhászné című elbeszélése az *Aurora* 1828-iki kötetében jelent meg. Tartalmát úgy adom elő, hogy belső arányai, a meseidomítás fogyatkozásai, sőt a jellemzés határozatlansága is kitűnjék belőle, mert mindezek számontartására később szükségünk lesz.

«A' hős magyarok' arany éveiben kellemes tölgy- és hárs-erdőség árnyékosítá Budának éjszakra fekvő hegyeit, melyeknek Kovácsi és Budakeszi helységekre gyöngén lehajló irtványos oldalain virágos mezők zöldeltek.» Az erdőségben a királyok szoktak volt vadászni, az irtásokon a királynék juhait legeltek. Mátyás király egyszer arra vadászgatván, elvetődött a királyné juhászának lakásáig. Andor juhász nem volt otthon, a nyáját legeltette valahol. «Fürge fiatal felesége», Terka, épen akkor jött haza. Mátyás rögtön szóba áll vele s magát Miklós néven, királyi vadásznak adja ki. Csintalankodni kezd, de a menyecske «távolkább» küldi magától s a helyett tarhóval (aludt tej) kínálja meg; leül, térde közé veszi a köcsögöt s úgy kanalaznak belőle szót szóra váltva. Kürtharsogás rezzenti fel a vadászt. Megigéri, hogy holnap is eljön; egy foglyot ad Terkának, hogy készítse el

*) L. Badics: *Gaal József «Szirmay Iloná»-ja.* (Abafi: *Figyelő* 1881.)

majd «borsporos lében». Csókot is kér tőle, de nem kap: «Majd holnap borsporos lével!»

Estére hazajön a juhász s felesége dicsekedve mond el neki mindent. Andor «csak hümmögött, szerette is nem is a vadász látogatását, 's ámbár az ozsonnát — a másnapit — nem ellenzé, mégis arra kérte feleségét, hogy szépen az udvaron, vagy a' pítvarban maradnának, minthogy alkonyodás felé a 'háló-kamra sötétes 's alkalmatlan lenne ozsonnázásra».

«Miklós» másnap csakugyan előjön s megkapja a «borsporos» csókot. Alkonyodik. Már hallani, messziről a «vezérkosok kolomplásait». A vadász, a ki tudja, hogy Andor ráismerne, távozik, jóllehet a menyecske most is marasztalja.

Majdnem mindennapos lesz Mátyás a szép juhásznénál. Andornak szeget üt ugyan a fejébe ez a sűrű látogatás — mert az asszony mindig elmond neki mindent — furkós botját rázogatja is néha Buda felé, «de ha a' csinos asszony nyájasan vállára simult 's bátran szemébe tekintve, a' vadásznak a' kamrában még nem voltát bizonyítá, megnyugodott; csakhogy az ételben annyiszor hiba ne legyen, gondoskodásra inté». .

Egyszer aztán búcsúlátogatásra jön a vadász, mert háborúba kell mennie. Sírva fakad Terka s ellágyulását leplezendő, a kamrába fut. A vadász utána. Egyszerre nagy kolompolás. Nosza! az asszony tuszkolja Mátyást elfelé. Pedig kár volt úgy megijedni, mert még most sem Andor jön! Bojtárgyerekek kolompoztak fel mulatságul egy rókafiút s az csapott ijedtében oly nagy kongást-bongást.

Terka, estére, bevallja az urának, hogy átszegte a parancsolatot (hogy t. i. bent voltak a kamrában). «Tán a' tíz parancsolatot is?» rivall a juhász felfortyanva. «Azt ugyan nem, de nem voltunk messze tőle már.» Legfőbb ideje, hogy Andor is felfogja végre-valahára a helyzet tarthatatlanságát. Elhatározzák, hogy mindjárt másnap felmennek az udvarba, panaszt tesznek a' királynénál (mert annak a szolgája Andor) s megkérik, hogy «Miklós vadásznak tiltassék meg a' juhász-tanya felé a vadászat».

Föl is mennek. De Beatrix Miklós nevű vadászt az udvarban nem ismer. Csakhogy leírja ám Terka! — «kerekded arcz, görbült sasorr, nagy kék szem» — stb. «Már ismérem! — mond a' királyné elrejtve gyanuját — majd egy tréfát teszünk vele», s megbeszéli a cselt.

Ismét kint vagyunk a juhásztanyán. Beatrix is ott van — juhászné ruhában. Andor, Terka, rendelt helyökre húzódnak. Lódobogás hallatszik. Mátyás leszáll a lóról s meglátja a pitvarajtóban integető áljuhásznét. «Tűz indulattal rohant a' vadász a' sötétes kamrába, hol őt a' vélt juhásznénak karjai fogák fel». Javában ömledezett tulajdon, föl nem ismert neje előtt, midőn «győzelem-góggal betoppant a' juhász, egyik kezével a' reszkető Terkát vonva maga után, másokban pedig égőlámpáját tartván.» Persze, a lámpa világa mindent kiderít. Mátyás nem jön zavarba; szeretné tréfára fordítani a dolgot s elhíttetni feleségével, hogy hiszen rögtön felismerte, csak nem akarván elrontani a tréfát, «magát úgy meglepetni engedé». Juhász, juhászné, térdre rogyanak a fölfedezés nagyságától. «Keljetez föl jó emberek — mond a király igen kegyesen — felejthetetlen maradjon közöttünk ezen pillantat.» Beatrix megajándékozza Terkát s «enyelgve hagyja el Mátyással a' kellemes helyet».

Ez a Kiss Károly meséje.

Kétségtelen, hogy Aranynek ismernie kellett azt, mikor *Pázmán lovagot* írta. A részletek s a művészi erő különbségein át is szembeötlő a két mese alapszövevének rokonsága. Kiss Károly elbeszélésének jellemző motívuma az, hogy a panaszos a királynéhoz megy panaszra, tudtán kívül a király ellen. A balladáé: hogy a panaszos a királyhoz megy panaszra tudtán kívül a király ellen. Ugyanaz a mese-embryo, melyet azonban Arany a komikum céljaira több potenciával ruház fel, midőn a királynét a királylyal helyettesíti. A főmotívumok azonossága a csattanók egyneműségét hozza magával: a király leleplezése a célpontja mind a kettőnek.

Rokonságuk azonban nem szorítkozik csupán a főmotívum s a belőle eredő csattanó azonosságára, hanem különösebb jegyekben is kifejezésre jut. S ezeket is figyelembe véve, a közös mesevázlat így állapítható meg: «Egy magyar király, kilétét el nem árulva, vadászat közben, kalandos szerelmeskedésével fölgerjeszti egy alattvalója féltékenységét; a férj, fogyatékos adataira támaszkodva, panaszra megy a királyi udvarba s a tilosban szerelmeskedő vadászt leleplezi — a király személyében».

De térjünk a különbségekre, melyek igen számosak ugyan s első pillanatra lényegbe vágóknak tetszenek, de két szempont figyelembevételével egytől egyig indokolhatók.

Első a művészi kivitel szempontja, mely Aranynál kisebb

művészt is hasonló változtatásokra birt volna. Valóban, az *Aurorabeli* elbeszélés e nemű fogyatkozásai oly szembetűnők, hogy szinte követelik a kiigazítást. Élénken fölcsigázza a várakozást, de csattanója lagymatag, erélytelen. S ennek két körülményben rejlik a magyarázata.

A találgák ugyanis örökösen ismétlődnek a juhásznénál, de teljesen céltalanul; sőt tévútra terelik az olvasó várakozását. Azt hinnők, hogy majd számuk arányában növekedik a vadász szenvedélyes csökken a menyecske úgyis kétes ellenállása. De nem! A találgák ismétlődése semmit sem motivál. S ha a szerelmi kaland végül a tizparancsolat határárkaihoz jut, hol már csak a bukás következne: merőben a véletlen hozta úgy magával.

Férj és menyecske kétértelmű helyzete, «se ide — se oda» jelleme a másik szálla az olvasó szemében. Terka kezdettől fogva közöl a férjével minden adatot; mintegy «au courant» tartja a vadászszal való viszonya felől, egész a végső fázisig, a hálókamrabeli jelenetig. Kaczér asszony-e hát, vagy hű feleség? Kaczér, hisz ő maga biztatja Miklóst a visszajövetelre; szerelmes is a vadászba, hiszen már főzni se tud rendesen. Másrészt azonban annyira hű feleség, hogy esténként aznapi kihágásai történetével traktálja férjét. Ez meg, együgyűségében még csodálatosabb: körmére hagyja égni a veszedelmet; s ne volna felesége oly ritka példája az asszonyi hűségnek, vajon kitől tudná meg annak hűtlenségét? S melyik a jámborabb, melyik a következetlenebb, midőn együtt mennek panaszt tenni a királynéhez s családi egyértelműséggel vesznek részt a vadász leleplezésére kieszelt eselben?

A kivitel szeplői ezek, melyeket bármely modernebb író eltüntetne. Arany csakugyan egyre olvasztotta a találgák számát. Másfelől pedig megszüntette a hivesi viszony kétértelműségét, az erkölcsi bárgyúság s ledérség fesztelen szomszédságát. Úgy intézte ugyanis a történet fejlődését, hogy a férj ne a nő közléseiből értesüljön a történetekről, hanem tulajdon szemével lásson meg annyit, a mennyi féltékenysége felingerlésére ópen elegendő.

A mi változtatás még ezek után magyarázatlan maradna, önként következik abból, hogy Arany a Kiss Károlytól vett mesé-
anyaghoz Pázmán lovag történetileg ismert anekdotáját vetette oda megoldásúl. Míg ez által a király s a lovag közötti párbaj

indokoló előzményekre tett szert: másrészt ez ötletes kifejtlet a humor egész özönét árasztotta vissza Kiss Károly meséjére (melyből, bár ott beszélnek róla, csak a «bors» hiányzott) s annak minden szálát mintegy varázsütésre rántotta s igazította magához.

Valóban, a humoros felfogás szükségszerű reflexként vetődik vissza a párbajjal való megoldás ötletéről. Mert a mellett, hogy a párbaj elfogadásával a király, helyt állván a csóklopásért, eleget tesz az igazságnak s lovagi kötelességnek: mégis csak a fogavesztett lovag húzza a rövidebbet. S egy férj, kinek, midőn a hitvesi jogain esett sérelmet torolná meg, három fogát üt ki tökéletes lovagi szabályszerűséggel: csak a tréfa martaléka lehet elejétől fogva. Dúl-fúl, nagy zajt üt egy csókért, haragja a furcsa eposok túlzásaival duzzad korlátlaná, hogy végül, más téren nyervén kielégítést, vígan koczogjon vissza hazafelé! Kiss Károlynál, ha valaki, csak a király kerül komikus helyzetbe, mit tréfával üt el: Arany Pázmánt teszi a juhász helyére s legott minden komikum, lemoshatatlanul, a lovagra hárul.

Kövessük csak visszamenőleg a mese ide igazodó szálait! Hogy király s lovag közt párviadalra kerüljön a sor, nyilvánosnak kell lennie a leleplezésnek, de oly fogással, hogy a lovag még most se lásson egész világosan. Ha a leleplezés mondhatni családi körben (Mátyás és Beatrix: juhász és juhászné) marad, mint a hogy Kiss Károly intézi el: akkor az összes szereplők szeméről egyszerre hull le a hályog; le a férj szeméről is, a ki most már, tudva, nem állhat ki a királylyal. Erre való a nagyobb nyilvánosság, az udvar jelenléte, mikor Pázmán ajtóstul ront be panaszával. Csakhogy ha az igazi király ülne a trónon, a lovag panasza, a rögtöni fölismerés miatt lehetetlenné válnék; torkán akadna a szó s legföljebb térdre rogyás következhetnék.

A tervezett megoldás azonban párbajt követel, mit csak úgy idézhetni elő, ha a lovag megmarad azon szent hitében, hogy a királylyal beszél, mikor pedig nem avval beszél. «Nosza hamar, a bolond!» S itt szövődik közbe Aranynál a szerepcsere mulatságos jelenete s vele kapcsolatban a magyarok királyának «kimutatása», a ballada clouja. Arany leleménye-é a bohóc-király, vagy máshonnan vette: nem tudom. Elég az hozzá, hogy a párbajmotivum miatt fölöslegessé válik a királyné szereplése s nyilvánossá a leleplezés; a jó lovag ellenben továbbra is megmarad tévedésében, mikor már az egész udvar ő rajta mulat.

Az ő szeme csak a párhaj után, a király sisakjával egyidőben fog majd felnyílani.

Tovább haladva visszafelé: hogy Pázmán képes legyen a királyhoz jönni panaszra: fölötte féltékenynek, vagyis nejéhez képest vénecskének kell megtenni — s kisüt fejebúbján a holdvilág. E rettegő féltékenység fölingerlésére pedig elég egy futólag elcsattanó csók, s így elesik Mátyás és Terka találkájának hosszú sora. Evvel megtettük a kört: oly változtatáshoz értünk, mit már előbb az abszolút művészi elrendezés követelményeivel is indokoltunk. Ugyanazok magyarázzák az előadás különbségeit is: Kiss Károly egyszerű elbeszélő modorával szemben a ballada megjelenítő, cselekedtető drámaiságát. Itt elejétől végig a jó lovagnak kell a színen maradnia; míg a király s a harmattestű ifjú Éva találkozása megmaradhat, s a nagy dörgéseket fölverendő csók elvillanhat a célzások és sejtetések pajkos távlatában.

Még csak ezt az egyet. Az elbeszélés megnevezi (Mátyás), a ballada, nem ok nélkül, elhallgatja a király nevét. Igen, mert a kire a befejezés történeti hitelessége utal, Róbert Károly, kinek nevéhez a költői megszokásban csak Zács Klára véres emléke fűződik, sehogysem volna alkalmas alak egy anedoktikus jellegű, tréfás szerelmi kaland elvállalására. Megnevezése idegenszerűleg zavarná az illusio közvetlenségét, míg névtelensége kedvez az olvasó hagyományos képzeletvilágának, hisz a nélkül is Mátyásra gondolunk (kinek ez már privilégiuma) vagy legföljebb Nagy Lajosra. De viszont ezeket sem nevezhetné meg, Arany legalább nem, mert tudja, hogy Pázmán lovag esete nem az ő nevekkel kapcsolatos. Jobb, minden személyhez kötő történeti jegy letörlésével, a névtelenség szabad tréfájának adni át az egész esetet, mint felemás pontoskodással bénítani költői hihetőségét.

Igy lett Kiss Károly elbeszéléséből egy történeti anekdota hozzáillesztésével *Pázmán lovag*. Ott a király Mátyás, itt megnevezetlen; ott a juhász a panaszos férj, itt Pázmán lovag; ott a vadászó király és a nő találkozása többszörös, itt egyszeri; ott a nő közlései keltik fel a férj féltékenységét, itt ő maga veszi észre a csóklopást; ott férj és nő együtt mennek panaszra a királynéhoz, itt csak a férj, a királyhoz; ott a királyné, itt maga a király intézi a bonyodalom kifejtését; ott a leleplezés a két család belső ügye, itt nyilvános; ott a királyon szárad a komikum, itt minden humor Pázmánra ömlik; ott a mindenkivel együtt működő, közlékeny Terka az Eris almája, itt Éva,

kinek osztályrészül csak az álmélkodás jutott. Szóval ott Kiss Károly: itt Arany János. Ott egy mesetárgy, mely gazdag lehetőség csiráit rejtegeti: itt a legkitünőbb magyar humoros költemény.

S hogy Kiss Károly szavaival végezzem: «Még isméretes most is a' kellemes hegykonyulat a' szép juhászné név alatt. A' Budai és Pesti mulatni szerető nép gyakran jelenik ott meg tavaszi és nyári hónapokban. Áll még a' szép hely, a' gyönyörű kilátás!» Áll: s hadd emlékeztessen ezentúl a nagy költő derült humorára s nem arra a keserűbbre, mely a Margitsziget tölgyei alatt, a «pesti liget» poros sétányain s a *Fuit* sírköve előtt lepi meg a halálra csendes daczczal készülődő tamburás öreg urat.

HORVÁTH JÁNOS.

HURBAN SZVETOZÁR ÖSSZEGYŰJTÖTT MŰVEI.

Hurban Szvetozár összegyűjtött műveinek megjelenése a tót irodalomnak olyan nagy eseménye, hogy lehetetlen tudomást nem vennünk róla nekünk, magyaroknak is. Mert az mégis kicsit félszeg dolog, hogy a legutolsó újságolvasónk is tudja, hogy Hurban tót «agitator», de a legműveltebbjeink sem sejtik, hogy abban a kis Túrócz-Szt.-Mártonbán milyen hatalmas elme, milyen istentől megáldott nagy költő szövi aranyos álmait, csendet éjszakákon, mikor minden körülötte alszik, alszik a csúnya politika is, a mely nappal kenyeret ad neki — Hurban a *Národnie Noviny* szerkesztője — és ő ülve az ő kedves verandáján Fausttal mondhatja: «Hier bin ich Mensch, hier darf ich's sein.» De nem Hurbanról akarok írni, hanem összegyűjtött műveiről, azokról is csak, a mennyiben eddig megjelentek. Négy csinosan kiállított kötet fekszik előttem, a melyek gyorsan egymásután megjelentek és a melyeket nyári pihenésem alatt szinte mohón végigolvastam, ámbár többnyire ismertem már a benne közölt műveket. Igaz, sohasem olvastam *Vajanský* — ez Hurban írói neve — műveit úgy, mint most, egyet a másik után, kellő nyugalommal és odaadással, úgy hogy az író alakja egész nagyságában kidomborodhatott volna. És még valami! Hurban műveit első ízben Budapesten kezdtem olvasni, mielőtt a tótok közt jártam, folytattam azután: olvasásukat Turócz-Szt.-Mártonban, a hol a viszonyok fonásága és nyomoruságos volta a tiszta művészeti élvezetet erősen zavarta. De nézzük meg immár közelebbről azt a négy kötetet!

Az I kötetben lassanként megbarátkozunk az íróval; a benne közzétett novellák még kezdőre vallanak ugyan, de a compositio itt ott már sejteti a későbbi nagy regényíró, a leírások üdesége, a rajz gyöngédsége, egy-egy különösen bájos jelenet pedig elárulják, hogy költő írta a novellákat. Legsikerültebb

a *Podrost* (Uj nemzedék) cz. novella, egy bolondos deákregegy, a melyet a tót ifjúság bizonyára még sokáig újra meg újra el fog olvasni. A hóbortos, játszi elbeszélésnek egyébiránt igen komoly háttere van, a fajnak a szeretete, a komoly intelem, hogy mindenkinek kötelessége közvetlen környékének műveltségét, jólétét emelni, gyarapítani. Hogy ez a tiszteletre méltó törekvés összeütközésbe jöhet a tágabb hazának követeléseivel, az az író meggyőződése szerint csak egy-egy ügyetlen és még több gonosz emberen múlik. A friss elbeszélés valóságos kis dalban végződik: «A társaság fölkerekedett. Utolsónak maradt a fiatal párocska és a kertből a házba vivő út a nem várt boldogság rózsáival volt tele hintve.»

A II. kötetben két kisebb regényt találunk. Az elsőnek czíme «Repülő árnyékok» (*Letiace tiene*). Ámbár csak 1—2 évvel később jelentek meg, mint az előbb említett novellák, már is meglátszik a compositióban és a jellemzésben, a sok szál biztos irányításában a megerősödött nagy tehetség, a mely hivatva van a tót regényt megteremteni. A «Repülő árnyékok»-ról a regény egy alakja holdvilágos éjszakán így elmélkedik: «Nekünk igazi sötétségünk nincs, gyengeségeink, furcsaságaink, hibáink repülő árnyékok, fölöttük az eszménykép esendes, örökös világossága lebeg. «De — mondja a kevésbé ábrándos író — a hold leszállt a hegyek mögé. A völgyekre sötétség borult.» A tót viszonyokban észlelhető e keverék, tarka színes idealismus és a vele éles ellentétben álló, meglehetősen rideg valóság, végig vonúl az egész kis regényen, a melyben nem egyszer élesebb hang is megcsendül, de az író gazdag szívéből annyi virágot szórt mind erre, hogy gyönyörűségünk telik benne. Különösen két fiatal teremtés, Ella és Holán, minden egyes találkozására csakúgy illatozik a friss üde levegőtől, a melyet Vajansky a gyönyörű fenyesekben magába szí, ha megunta Turócz-Szt.-Márton kicsinyes, zilált viszonyait és a közeli erdőbe menekül — illatozik és a mellett mégis távol van minden édeskés mellékiztól, friss, eleven, eredeti: a szerelem csak nagy nehezen tör át a büszkeségen, haragon, gúnyon, pajkosságon.

A másik regény, a «Kóró» (*Pustokvet*) tíz évvel később jelent meg. Benne már megtaláljuk a romlott társaság éles, metsző rajzát, a mely Hurban nagyobb regényeire annyira jellemző: kétes existenciák, örült kártyajáték, mérges szerelem. A levegő tikkadó, ízzó, a jobbak is gyengék vagy egyoldalúak vagy ábrán-

dozók. A kép végtelenül sivár és mégis azt a benyomást kelti, mintha nagyon sok igaz volna benne, a regény a mellett olyan elevenen van írva, hogy nagy érdeklődéssel olvassuk végig, pedig az író a pizsokhoz keztyűs kézzel nyúl, orgiákat úgy ír le, hogy akár 17 éves leánynak a kezébe adhatjuk a könyvet, a mi nemcsak művészetét, hanem erős lelkének tisztaságát és komolyságát is dicséri.

A III. kötet verseket tartalmaz — minden 2—3 kötet próza után egy verses kötet fog következni — a virágok, a melyeket az író elbeszéléseiben csak itt-ott hint el, itt bokrétába vannak kötve. Hogy Vajansky lelkében költő, azt mindenki kiolvashatja akár elbeszéléseiből is, de hogy a költői formán mesteri kézzel uralkodik, hogy a költői érzések egész sorát kerek képpé tudja összeforrasztani, azt csakis verseiből tudhatjuk meg. De itt azután ki nem térhetek semmikép sem egy kényes szellőztetése elől. Hiába beszélnek olyan bájos, pajkos költeményecskékről, mint a «Vigasztalás» (*Potecha*), «A lábacska» (*Nőzka*), a melyeket, ha költő volnék, legjobb kedvem volna lefordítani, hiába magasztalám az erősen romantikus «Világító torony» (*Majak*) szépségeit, p. o. a Lubrag lelkében a tengeren levő viharral versenyt tomboló háborgást, hiába idéznék egy pár megható szép vonást az «Adriai levelek»-ből (*Jadersky listy*), hiába emlegetném a megígéző «Horovit dalát» (*Piešni Horovita*), a hatalmas akkordokba végződő költeményt, a mely a «Tátra és a tenger»-ről szól (*Tatry a more*), ha nem szólnék — Herodes-ről. E hosszú, elbeszélő költeményben nagyon sok van, a mi magyar olvasónak arczába kergeti a vért, Herodes attilába bújtatott potrohos tisztviselő, a ki tót falvakban félig szép szóval, félig erőszakkal gyűjti a tót gyermekeket — mindegyikért 5 forint jár neki! — hogy azután levigyék az Alföldre gyermektelen magyar családok vérért folfrissíteni! A költemény két kis hőse, Anička meg Janík, szívtelen gazdához kerül, a ki kemény munkára fogja, üti-veri és szidja, ha anyanyelvükön szólnak egymáshoz. A költemény compositiójában is van egy nagy hiba: a két kis gyerek elszökik és a vasúti vonat egy kocsija alatt (!) vasba-lánczba kapaszkodva teszi meg az út egy részét, míg erejükből ki nem fogynak és egy tunellben gyászos véget nem érnek. És még így is a költemény szépségei meghatnak még engem is, magyar ember létemre, hát még a tótokat, a kik, a mint Skultéty barátom e kötet ismertetésében írja, társas összejövetelek alkalmával főnhunon

olvasgatták. Az I. és II. énekecske csupa illat, a szegény tót falu, a szegény árván maradt két szomszédgyerek, mintha csak rózsa-bokorból kukucskálnának ki, a költő lelkének egész ragyogását és melegét pazarolja rájuk és ezzel kíséri végig a gyereket az Alföldig és visszavezető útjukon, még sirjukra is rózsa-bokrot ültet. Mi tűrés-tagadás, ez nagy, igazi költő, a ki ilyen egyszerű anyagból olyan ragyogó művet tud alkotni, de fájdalom — ellenségünk. Ellenségünk? talán még sem, de népének mindenesetre lángoló barátja, a ki mindazt, a mi népének szabad mozgását akadályozza, egészséges fejlődését aláássza (corruptio, zsidó korcsmáros stb. stb.), talán túlságosan kiszínezi. Hurban külföldön nevelkedett, különben igen gondos nevelésben részesült, széles szemhatárú, nagy műveltségű férfiú; a sors igen kicsinyes, igen zavaros, erősen széthúzó elemekben bővelkedő apró városkába dobta — csoda-e, hogy Magyarország viszonyait olyan szemüvegen keresztül látja, a mely gyakran torzított képet mutat neki. De mindannak gyökérszáleit, a mi kiváló, igazán művészeti alkotásaiban — újságczikkeiről nem szólok, azokat nem olvastam — bánt bennünket, azt hiszem, nem szabad egy negatív érzésben, a magyar állam tagadásában keresni, hanem egy alapjában tiszteletre méltó pozitív érzésben, erősen kifejtett fajszeretetében, a gyakran nagyon is szegény sanyargatott tót felebarátai iránt érzett erős részvétben. Mi magyarok nem olvashatjuk műveit a nélkül, hogy a dissonantiákat élesen ki ne éreznők, de kár, hogy valóban nagy figyelmet érdemlő, rendkívüli tehetségre valló és hazai szempontból is fölötte érdekes mesterműveit nem ismerjük. Vakság volna föl nem ismerni benne a nagy író, a nagy költőt és nagy igazságtalanság, végzetes elfogultság volna, el nem ismerni azt, a mi őt magasra emeli a közönséges «agitatorok» gyakran igazán gonosz és önző táborából.

A IV. kötet egy nagy, két részből álló regény: «Gyökér és hajtások (*Koreň a výhonky*). Benne az író egy hatalmas tót parasztsaládot rajzol, a mely részben még házközösségben él, részben pedig elszakadt, többé-kevésbé elurasodott. A ki tudja, hogy Hurban mennyi valóban látott, valóban tapasztalt dolgot szokott hatalmas elméjén keresztül szűrve regényeiben megörökíteni, az bátran hazai korrajznak mondhatja ezt a regényét. És milyen remek korszak ez, a tót társadalomban észlelhető jelenségeknek milyen tarka képe tárul szinte csodálkozó szemünk

elé, mennyi benne az élesen rajzolt, tipikus alak, milyen gyönyörű és kedves a napsugár, ha Isten egy pár egészséges, friss teremtésének ártatlan multságára süt, milyen rettenetes benne a sötétség, a mely egyes ember lelkére, gyakran egész községre száll. A mit az író valaha látott, hallott hegyes-völgyes szülőföldjén, azt beleoltotta erős vágyként hősébe, úgy hogy nincs sokáig maradása Bécsben, a hol művészi hajlamainak élhet, a hol fényes működési köre van egy lángeszű építész oldalán: időről-időre kell mennie, maga mestere küldi olyankor tótjai közé, hogy lelke fölfrissüljön és visszanyerje egyensúlyát. Mirko, úgy híjják a fiatal építész, a világlátott ember szemével nézi tót atyafiai — maga is annak a hatalmas parasztcsaládnak, annak a «gyökér»-nek egy elszakadt, még pedig legnemesebb szakadt «hajtása» — de szívén diadalmaskodnak gyerekkorának aranyos emlékei és sokak intelme, csaknem az egész család fölhaborodása ellenére magával visz abból a körből egy pompás parasztleányt, egy távoli rokonát és mikor neki nem sikerül belőle bécsi hölgyet csinálni, elég erős és elég becsületes, hogy inkább szakít régebbi ismerőseivel, mintsem hogy boldogtalanná tegye azt a kedves menyecskét, a kit azért vitt el magával, hogy a nagy világvárosban egy kis tót otthont teremtsen magának, egy otthont, a melybe már régebben oda plántálta szeretett, egyszerű szüleit. De Mirko és felesége mellett mennyi még a pompásan rajzolt alak, mennyi szál szövődik ügyesen keresztül-kasul, mennyire tisztán hazai ez a regény, ámbár legfényesebb szereplője állandóan Bécsben lakik, úgy hogy ezt a regényt, ha nem tartanék attól, hogy egy-egy elfogult olvasója kigyót-békát kiált rám, egyenesen — hazafias regénynek mondhatnám. Hogy az író ostorozza a corruptiót, hogy vérzik a szíve, ha egy rátukmált, lelketlen pap mindenféle vad fanatismusba és végre anyagi romlásba viszi a népet, ebben senki vétséget nem láthat; abban sem szabad kételkednünk, hogy ilyesmik néha a «hazafiság» leple alatt meg is történnek. Már pedig nincs becsületes magyar ember, a ki a hazafiságot arra valónak tartja. Más kérdés, hogy Hurban nem túloz-e, nem túloz-e roppantúl, mikor p. o. Dün-nagel jegyző alakját rajzolja, a kinek költekezése olyan szertelen, olyan örült, hogy kétségbe kellene esnünk, ha ilyesmi minálunk lehetséges volna — lopott pénzből. Hurban az ő csendes verandáján, mintha néha-néha nagyon megeresztené tollát. Ez árthat művei szavahihetőségének, ez jóformán lehetetlené

teszi műveinek magyarra való fordítását — pedig a tótok után első sorban ránk volnának érdekesek és mi túrés-tagadás, tanulságosak — de a compositio nagyságát, tollának ragyogó és eleven voltát senki nem tagadhatja. Hurban olyan kiváló író, hogy műveinek további megjelenése a tótul tudó magyar közönség figyelmére is méltó, méltó annál is inkább, mert művei tele vannak a tót földnek remek, igazán szívünk legmélyére ható rajzaival, már pedig a tót föld drága hazánk egy része, egy gyönyörűsége része.

* * *

Nyár volt, mikor e sorokat papirosra vettem, de az én nyaram az idén gyorsan véget ért, vagy új munka szakadt rám: e lapok egyéb nyári emlékekkel valahol fiókom fenekén heverték, a míg egy friss szellő onnan ki nem fújta — megkaptam Hurban összegyűjtött műveinek V. kötetét! Úgy teszek, mintha még meg nem kaptam volna és gyorsan a szerkesztőségbe viszem a négy első kötet ismertetését, hogy a nyárnak egy különösen kedves emlékét megrögzítsem.

ASBÓTH OSZKÁR.

ÉRTESÍTŐ.

Széchenyi Hitel című művének második kiadása.

Ismeretes tény, hogy gr. Széchenyi István *Hitel* cz. 1830-ban megjelent műve még 1830-ban két újabb kiadást ért. Az első kiadás, Széchenyi naplója szerint, 1830 január 31-én jelent meg, a harmadik, a mű elején levő kiadói tudósítás szerint, 1830 június havában. A második kiadás megjelenéséről nincs biztos tudomásunk. Széchenyi naplójában nem tesz ez irányban semmiféle említést s a mit tudunk, a harmadik kiadás előtt levő kiadói jelentésből tudjuk, a mely szerint «olly kedvesen fogadta a magyar közönség ezen jeles munkát, hogy 5 hónap alatt első és második kiadásából 2000 példánynál több hirtelen elkölt». Ebből az adatból világos, hogy a *Hitel* második kiadása 1830 február—június között jelenhetett meg.

A *Hitel* második kiadásának létezéséről szintén nem volt eddig tudomásunk, annyival inkább nem, mert a műnek nincs olyan példánya, a melyen a második kiadás meg volna jelölve. E körülmény miatt az volt az általános vélemény, hogy a második kiadás elfogyott.

E véleménynyel szemben kezdettől fogva az volt a meggyőződésem, hogy a *Hitel* új kiadásán nem jelölték meg azt, hogy az a második kiadás.

Úgy képzeltem a dolgot, hogy a *Hitel* első kiadása nagyon rövid idő — talán két hónap — alatt fogytán volt s Széchenyi gondoskodott, hogy a kiadó a művet teljesen az első kiadás mintájára (ugyanoly tördeléssel, lapszámozással, mintegy hasonmásban) nyomassa ki.

Ez csakugyan így is történhetett, és mivel a második kiadás a címlapon nem volt jelezve, ez a második kiadás első kiadás-ként volt és van ma is forgalomban.

E föltételemből kiindulva állandóan figyelemmel kísértem a kezem közé kerülő első kiadásokat, mert meg voltam győződve, hogy ha föltételem igaz, a hasonmásként készült második kiadás, bármily pontos és hasonló legyen az elsőhöz, teljesen nem lehet olyan, mint az első; lesz mégis benne szedői és correctori gyarlóságból eredő különbség.

Ha tehát találok 1830-ban megjelent olyan két *Hitel*t, a melyen a kiadás nincs megjelölve (tehát első kiadásút), de a mely egymástól eltérő nyomású: föltevéssem igaznak bizonyul s a második kiadás kérdése meg van oldva.

Több ideig tartó keresés után végre a minap két ily 1830-as (első kiadású) *Hitel* került a kezembe.

A két első kiadású *Hitel*ben a következő eltéréseket találtam:

	I. példány.	II. példány.
	IX. l. 6. sor	közönség
	XIX. l. 7. sor	excentrice
	29. l. számozása	29
	36. l. 14. sor	Kalchbrennert
	69. l. 5. sor (alulról)	Belagio
	72. l. 10. sor (alulról)	Lantosa
	82. l. 3. sor (alulról)	kisebb
	82. l. 1. sor (alulról)	örökkön
	95. l. 15. sor (alulról)	egyéb
	101. l. 8. sor (alulról)	elfecsérlett
	105. l. 21. sor	nyusztal
	A 119. l. 4 utolsó és a 120 l. első sorának	tördelése az

I. példányban:

... lesz, se Pythia se Augurium többé divatba nem lévén. 'S mi nagy hasznot hajtana lágy velejek, vizes vérek 's puha csontjok honunknak? Még trágyának se volna jó! Egy pár aranykát, egy két forintocskát ellenben, . . .

a II. példányban ez a 119. lap 4 utolsó sorában így van:

... lesz, se Pythia se Augurium többé divatba nem lévén. 'S mi nagy hasznot hajtana lágy velejek, vizes vérek 's puha csontjok honunknak? Még trágyának se volna jó! Egy pár aranykát, egy két forintocskát ellenben, . . .

I. példány.	II. példány.
122. l. 13. sor legkisebbit	legkissebbit
145. l. 1. sor alulról azonban	azomban
155. l. 16. sor combinál	kombinál
160. l. 17. sor zsinóros	zsinoros
167. l. 3. sor zrínyi-dolmány	zrinyi-dolmány
167. l. 17. sor menny-kéjeket	mennykéjeket
169. l. 7. sor erkölcs,	erkölcs
169. l. 21. sor Darius	Dárius

A 172. lapon a 17., 18. és 19. sor az I. példányban így van tördelve:

. . . szeti szabadságának egy részét a' társaságbeli szabadság megnyerése végett feláldozza . . . ;

ugyanez a II. példányban így van:

. . . szeti szabadságának egy részét a társaságbeli szabadság megnyerése végett feláldozza . . .

I. példány.	II. példány.
177. l. 19. sor tánczo-	tánca-
187. l. utolsó sor bölcseséggel	bölcsességgel
196. l. 13. sor bölcseséggel	bölcsesség
199. l. 8. sor alulról megkülönböztetésért	megkülömböztetésért
199. l. 5. sor alulról magasan	magassan
204. l. 20. sor kerülhetlenül	kerülhetetlenül
207. l. 2. sor alulról bővelkedik	bővelkedik
223. l. 9. sor alulról Demosthenest	Demonsthenest
229. l. 15. sor alulról kincssel	kincscsel
229. l. 13. sor alulról gömbölyegén	gömbölyegen
231. l. 4. sor alulról bölcseségünk	bölcsességünk
255. l. 14. sor alulról készítgetünk	készítgetünk
264. l. 4. sor közönségre	Közönségre

A tartalomjegyzékben 6. sor A' Magyar A' magyar.

Ennyi eltérést találtam, futólagos összehasonlítás után, a két példányban. Mindegyik első kiadásúnak van jelezve, de a fenti egybeazonosítás azt bizonyítja, hogy e két első kiadású *Hitelt* nem nyomatták egy időben s így mindakettő nem lehet első kiadású. Ha már most a fentiek tudatában ismételtlen meg-

nézzük a két *Hittel*, azt látjuk, hogy egyéb különbség is van a nyomtatásban. Más a kettőben a vessző jele, más sok helyütt a hosszú ékezet jele, az idézetek jele és más nyomásúak több helyt a lapfejek is, a mely körülmény szintén a mellett bizonyít, hogy az egyik példány később nyomtatott. A később nyomtatott példány a *Hitelnek* sokszor és régóta keresett második kiadású példánya, s így a második kiadás eddigi rejtélyessége meg van fejtve.

A további kérdés az volt, melyik a fenti két példány közül az első és melyik a második kiadású. Ennek megállapítása nem volt nehéz. Az Akadémia könyvtárában van egy példánya a *Hitelnek*, a melyet Széchenyi Péchy Imrének, a Széchenyi-Múzeumban pedig egy olyan példány, melyet Széchenyi gr. Eszterházy Károlynak ajánlott. Mindakettő kétségtelenül az első kiadású *Hitel*. Ilyen az a *Hitel*, mely fent az összehasonlításban «I. példány»-nak van föltüntetve, a fenti «II. példány» tehát a *Hitel* második kiadása.

Ezentúl ha első kiadású *Hitel* kerül kezünkbe, azonnal megállapíthatjuk, igazán első kiadású-e vagy pedig második. Ha pl. a 29. lap helytelen számozású (92), ha a tartalomjegyzék 6. sorában a *magyar* szó *kis m*-mel van nyomtatva, kétségtelen, hogy az a kiadás a *Hitel*-nek nem első, hanem második kiadása.

Viszota Gyula.

Drumár János: Zenetörténet. Debreczen, Csáthy Ferencz bizománya. II kötet: 264+402 lap; ára 4+6 korona. — Dr. Fabó Bertalan: A magyar népdal zenei fejlődése. A M. T. Akadémia kiadása. X+608 lap, ezer kótámpéldával és képpel; ára 24 K.

I.

Ha művelődéstörténelmi és zenei irodalmunk nem volna is fölötte szegény, akkor is örülhetnénk a legújabbban megjelent két nagy zenetörténelmi műnek.

Drumár műve élvezetes és mindenkép érdemes. De azért nem egy hiba és hiány ékteleníti.

A görög és a középkori zenét túlságosan hosszadalmasan tárgyalja. Hátrább meg lényeges adatok hiányzanak belőle. Például: nem említi fel Basilius cæsareai püspököt, a kinek pásztorlevele egyenes bizonyíték ahhoz a tételhez, hogy az újabb kor egyházi

zenéje az ó-görög zenén épült. A hazánkban működött külföldi jelesek fejezetében nem említi Dittersdorfot, a ki Patachich nagyváradi püspök karnagya volt egy lustrumon át; viszont a pozsonyi születésű, nagyhrú hamburgi operaszerző és igazgató: Kusser, ép úgy említetlenül maradt, mint a méltán feltűnést keltett modernek közt a nálunk sem ismeretlen Enrico Bossi, Lorenzo Perosi, Martucci, Claude Debussy, Max Reger vagy Mahler. Elfeledkezik Drumár Lisztnek egyik legjelentékenyebb zongoraművéről: az *A*-dur hangversenydarabról; el Csájkovszky *B*-moll ugyanilyen művéről, illetőleg: ezt hegedű-concertónak mondja; épen így hibás adat, tévedés, hogy Bardi gróf, a kinek firenzei házánál gyümölcsöző eszmecsere folyt, az első operák egyik zeneszerzője volt. Tévedés, a «regal» nevű, hordozható orgonát pozitívnek, a földbe erősítettnek mondani; tévedés várkonyi gróf Amade Tádét: gróf Várkonyi Amadeusnak nevezni és Vrabely Szerafint Verebélynek; Sidney Jones nevében tévedés az első szót tekinteni családi névnek. Bántó veszteség az, hogy bár a könyvből nem épen sok hiányzik, de tárgy- és névmutatójából annál több; például az angol suite, a phormynx, a rák-kánon (canon cancrinus), Csájkovszky stb. neve.

Általában tiszteljük a mások meggyőződését és ítéletét; de belenyugodhatunk-e abba az önkényes állításba, hogy a XV—XVI. századig nem volt magyar dal, csak epikai kesergő? (II. köt. 351. lap;) vagy, hogy a népdal zeneileg értékesebb a kesergőnél? S hogy az egyház az orgonán kívül semmi más hangszerrel nem ismert? — ugyan elhallgatja itt Drumár, hogy melyik évig körülbelül, de arról viszont elfeledkezett, hogy ős régi szokás az olasz templomokban egy szál trombitával kíséreni a kántor vagy a kar énekét. Az az ítélet, hogy a mai értelemben vett zene «alig mondható kétszázévesnek» (I: 13 lap), nagyon merész; hiszen Orlandus Lassus meg Palestrina: élvezetnek és tanulmánynak ma is üde forrásai. Az is különös, hogy a szerző Fieldet, vagy az Eroica Scherzóját túlbecsüli és sok érdemtelen nevet — magyart és idegent — halhatatlanít az újabbak közül.

De ne hagyjuk említetlenül Drumár zenetörténetének azt az erényét, a melyre, emlékezetünk szerint, még nem láttunk példát: a II. kötet végén tíz lapra terjed mintegy 350 mű felsorolása, az ismertebb zeneművek betűrendben, műfajuk és szerzőjük megnevezésével. Kár, hogy itt is vannak tévedések: *Attila* című symphoniát tulajdonít Goldmarknak, a ki olyat sohasem

írt; programzenének nevezi, opera helyett, Berlioz *Benvenuto Cellinijét*; Brahms egy karénekét, a Schiller distichonjaira írott *Nániet* operának nevezi (holott köztudomású, hogy Bach és Brahms épen csak az opera műfaját hagyták érintetlenül); szintén operának állítja Grieg híres melodramai zeneművét a *Peer Gyntet*; magyar nemzeti operának hirdeti szegény Elbert Imrénknak valahol Kisásziában játszó *Tumoráját*, a melyben félütemnyi magyarstílusú zene sincs, stb. Viszont az igazán világszerte ismert, vagy e sorsra hivatott művek közül számosat kifelejtett a jegyzék: például Tausig *Czigánydallamait*, Smetana *Daliborját*, Beethoven *Kisértet-trióját*, *Hárfaquartettjét* és *Holdfény-szonátáját*, a *Rémkirályt* (Erlkönig), az *Ördögtrillát*, sőt a *Rákóczi-indulót*, a *Siegfried-idyllt*, a bárminő pártállás szerint is nevezetes *Salomet*, stb.

II.

Fabó úttörő munkát végzett: ezerévesnek ismert nemzeti életünkben, a nemzeti jellegű zene csak mintegy száz év óta művészi, a régibb századokban kizárólag egyszerű népművészet, sőt mint ilyen még ma is gyarapszik és fejlődik; ezt az ezeréves nemzeti népművészetet tanulmányozta Fabó hangyaszorgalommal, a tárgyszeretet egész szenvedélyével és a kitűzött munkára termett elmével. Száz- és ezerfelé kellett fordulnia és kutatnia, hogy adatokra leljen; s megtette, teljes tudományos készültséggel.

Nagy érdeme, hogy okmánytár nélkül írt történelmet; sőt az e szakmába vágó okmánytárt — vagyis a népművészet körébe való zenei ereklyéink hiteles kiadását — jóformán az ő könyvének adatai alapján kell fölkeresni és egybegyűjteni.

Kár, hogy sokszor elhallgatja forrását. Így a 219. lap szerint, Nagy József szanyi plébános ír a minétről *Farsang* című versében; de hogy mikor? és hol található azt a verset? nem közli; a 131. l. szerint a Rákóczi-nótákról «sokat írtak», megnevez őt író, de hogy hol olvashatna róluk az érdeklődő: a felől nem világosít fel. A hangjegy-metszetben idézett nóták s a képek nagy részének lelőhelyét szintén nem közli Fabó. Az 50. lapon palócz dalt közöl, sajnos: szintén nem írja meg, hogy honnan, pedig vége alighanem sajtóhibából *f* hang (*d* helyett), s most az ember nem tudja: hol győződhethék meg róla, hogy

csakugyan hibás-e? A 114. lapon is «egy aradi gyűjtő» körülményeit titkolja el. A 216. lapon Jókainak egy állítását idézi ugyanígy; ki győzné a rengeteg kötetszámú Jókait végigböngészni, ha épen érdeklődik az ő zenei ítéletei iránt?

S e pontnál eszünkbe jut, hogy van. Jókainak utolsó éveiből egy szeszélyes szindarabja: *Bolondok grófja*; idevaló számos nótát, csupa igen régít, a melyet Jókai még kisgyermek korában hallott volt, ő maga danolt el a Népszínház egyik karnagyának. Ez az adat, illetőleg ama régi nóták felhasználása, bizony helyet foglalhatott volna Fabó könyvében. Valóban tömérdek adatánál fogva ez a könyv szinte mindentudóságot enged feltenni szerzőjéről; annál kellemetlenebbül érinti az olvasót, ha valamit nem talál meg benne; például Wagner Richárdnak azt a nyilatkozatát, hogy a magyar zenét (cigánybandától) hallva, úgy érezte, mintha egyszerre száz nyelven beszélnének hozzá. Végre Liszt Ferencz is eléggé dicsősége a magyarnak, hogy a 195. lapon érdemes lett volna a *Nem ettem én ma egyebet* népdalról fölemlíteni, hogy Liszt ezt milyen mesteri módon dolgozta fel a *Szent Erzsébet legendája* című oratóriumában. Jelentékeny hiánynak érezzük, hogy Fabó sehol sem említi Kapossy Györgyöt, a ki a *Zenészet*i Lapokban cikksorozatot írt az egyházi énekekről, főleg magyar jellegükről, és sok száz ily éneket ki is adott. Nem utolsó hiány az sem, hogy a 191. és 193. lapon idézett erdélyi nóták rhythmusáról Fabó elfelejtette megjegyezni, hogy megegyezik a regös-énekekével — a minők, tudjuk, Erdélyben is fenmaradtak. Az így elmaradt adat aztán, mint anyag, természetesen a hozzáfűződő gondolatok, következtetések megszületésére sem nyujt alkalmat.

Ilyen mulasztást, részben pedig tévedést találunk nemzeti hymnusainkról szólóban is: sehol pontosan nincs még megírva a Kölcsey-Erkel-Hymnus és a Vörösmarty-Egressy Béni-féle Szózat pontos története; Fabótól elvárnók, hogy ezeket a népművészeti színvonalú alkotásokat ne csak futtában érintse; ő azonban (286. l.) azt írja, hogy «a negyvenes évek elején Erkel a Hymnusát megírta» (a valóság az, hogy 1845-ben); «azután jött a Szózat» (309. l.) Tévedésnek tekintjük, részünkről, az egyházi zene befolyásának oly mindent átalakító voltát elfogadni, a mint ezt már mások hirdették; ha a magyar népdalban az egyházi zene «sequentíája» csapódik le abban a jelenségben, hogy második sorunk sokszor csak az elsőnek ismétlése (ha öt

hangközzel följebb is): miért nem tapasztalhatni ugyanezt a jelenséget a többi nemzetek népdalaiban is, holott az egyház ott sem gyakorolt kisebb hatalmat a lelkekre? és ha igaz volna (56. l.), hogy népdalunkban épen az egyház miatt «a magyar skála századokon át nem mutatkozott»: lehetséges-e, hogy tíz vagy épen huszonöt nemzedéken át való alapos elfelejtés, elszakítás, zenei természet-elváltozás után egyszerre csak újra jelentkezett a magyar skála? ezek a pontok bizony tisztázásra szorulnak. Mulasztás meg nem említeni, hogy Káldy híres gyűjteményének igen nagy része Hajdú Lászlótól ered; mulasztás a népies, sőt legnagyobbbrészt a nép közé is ment nóták egyik legszerencsésebb szerzőjét az 1889 végén fiatalon elhalt Nádor Gyulát mellőzni, és kihagyni Brassai Sámuelet, a kinek zenei kritikái a magyar zenére és népzeneire is kiterjednek. A Vietorisz-énekeskönyv felfedezése Fabónak igazán megérdemelt szerencséje; de az nem bizonyítható be, hogy a benne talált «missilis czédula» valóban hozzátartozik-e és egykorú-e vele? Teljességgel nem áll az, hogy a 45. l. közölt tótszóvegű Szent-István-nóta «gregorián jellegű dallam». De tisztán zenei kifogásunk még több is van. A 469. lapon *Lehullott az őszi rózsza...* magyarázata nem elég alapos; nem az a fő, hogy a nóta dallama *g* hangba kanyarodik, hanem az, hogy a dallamnak már alaphangja mássá lesz: *a* mollból *e* mollba modulál. Az 50. lap kótapéldáinak állítólagos rokonsága ugyanilyen mozzanaton bizonyul valótlannak: egészen más az alaphangjuk, elejükön is, végükön is. A 87. lap három, állítólag egyező, kótapéldája közül a két utolsó inkább a «Kalevala» sajtáságos ⁵ 4 beosztású rhythmusára emlékeztet.

Kereszty István.

Keletiek Nyugaton. Irta Oláh Gábor. Debreczen. 1908.

«Nemrégiben megbántottam a sokat bántott, szegény Heine szellemét egy fordításommal, a melyben az Atyaisten lelkének ködalakját röpkedtetem a vén Blocksberg fölött és a vendéglő udvarán etetem a költőt magát. Hiteles híradások szerint Heine megfordult, sőt forgott a sírjában, a párisi Montmartre temetőben, a Moulin Rouge mellett. Ez bántotta az én hirtelen jó szívemet és eltökéltem, hogy bocsánatot kérek a nagy romantikustól, elzarándokolok Párisba. Régóta kuporgatom gáborfillérei-

met a nyugati nagy útra s ez a szerencsés véletlen töprengéseimet a tett merész sudarába szökkenett. Debreczen pora félig úgyis elhantolt már; parlagon hagyott lelkem úgy sóvárogta az Életet, mint a zoltárbeli szarvas a szép híves patakot. Heine megbántott szelleme hívott, a rejtelmes, ismeretlen Páris csábított, homokos Debreczen taszított. Mennem kellett.»

Így került Oláh Gábor Párisba. Bizony nagy út az: Debreczentől Párisig s a *Magyar táncz* rímpattogásától az *Élet lobbogója* alatt zsbivásaráig. Oláh úr elment megnézni Párisba «az új nép *csalja* multságát, a mint hétrét görbült testtel a bolondját járja.» A *Bokréta*, *Új Bokréta* és *Legújabb Bokréta* megfelelő rekeszeiben ugyanis még *csalja* multságnak nézett mindent, a mit az *érezinges* Kárpátok eltakartak előle. Meg-megsuhogtatta ostorát a láthatlan Nyugat feje fölött; az ostor rekedten csattogott, mint mikor a hortobágyi kisbéres bänni tanul vele, de még nem ért hozzá; sőt úgy látszik, magának a harag-szavu ostor-pattogtatónak a nyaka köré csavarodott. Mit tehetett egyebet, mint hogy most azokkal csavartatja le magáról az ostort, a kiket meg akart ostorozni?

S most Oláh úr ostor-pattogtatás helyett haza hozta a kezdetleges párisi sípládák hangjait, melyeknek láztalan, békés ütemére a párisi népet a július 14-iki forradalmi emlékünnepen oly gondtalan és fesztelen jókedvvel látta tánczolni. A *Marseillaise* sípládjában, a Concorde-téri obeliszk Richter-féle kőépítő szekrényben; oh de legalább a franczia nép hangulatosságát és költői közvetlenségét hozta volna el! Oláh úr félmámorban kérdezi: «Hol vagy most, egekre csapkodó hajrá, magunkat imádó gög szava, hol?» Ezt a kérdést bizonyára önmagához intézi Oláh úr, mert a *magunkat imádó hajrá* tudunkkal csak az ő verseiben öltötte magára a debreczeni cifra szűrt. Egyik verskötetét a Szinnyei-féle *Magyar Tájszótár* segítségével kellett végig olvasnunk; akkor nem tudtuk visszafojtani sajnálkozásunkat: a debreczeni népnelv ily bő ismerete mellett milyen nagy kár az, hogy Oláh úr nem csapott föl nyelvésznek!

A *Keletiek Nyugaton* című utirajz részint egy darabos lélek darabos megfigyeléseit tartalmazza, részint Oláh úr bő olvasottságának pára-lecsapódásait. A megfigyelések merevek és önérzetesek, mert Oláh úr bolondságnak tartaná hallgatni Párisjárt utitársaira; ő — úgymond — úgysem a más szemével nézi

a dolgokat. Az efféle megjegyzések mintha egy hegyesre font bajusz alól volnának oda vetve. De azért önérzete nem tiltja meg neki, hogy mások megfigyeléseit is el ne fogadja; ilyenformán: «Először az Opera-tér bábeli kocsi-zúrzavara, ember-torlata lepett meg. Ez már Páris, az embersűrűs gigászi vadon, a hogy Ady Endre mondta».

Először is: Páris egymaga még nem Nyugat és Oláh úr egymaga még nem Kelet, de Páris sokkal nyugatibb, sokkal fejlettebb, sokkal összetettebb és szövevényesebb, mint Oláh úr látja. Például: a francia színjátszás nem merül ki azzal, hogy a színész a classikus tirádákat feltűnően szavalja el, azután tapsra vár; és Mounet-Sully egy kicsit több, mint a Horace szerepének elbőmbölője. Sőt a párisi utczagyerek is több valamivel, mint *gamin* és nemcsak a forradalmak lelke él benne, hanem él a gyors, természetes szervezés ösztöne is, és él a francia nép bájos intelligentiája. De a mint Oláh úr egyik utitársa főjelmvonásának azt tartja, hogy az Uristen hórihorgas termettel áldotta meg, a másikénak pedig azt, hogy hízásra hajlik; vagy pedig az emberekből általában azt nézi, hogy szakállas-e vagy szakálltalan; vidám-e vagy bús: úgy a francziákról és önmagáról is megvannak a maga ködbe omló nézetei: «Mi magyarok, a kik ittunk valamennyit a Tudás vizéből, bántóan szomorúak vagyunk a vidor francia mellett. Mintha még nem tudánk igazán örülni az Életnek. A mi sírva vigadásunk a tehetetlenség óráiban felzokogó magunkfelejtkezés, öntudatunk lefojtása a bérelt jókedv borába. A francia nem bánatfelejtésül iszik és kaczag, hanem az Életért, a kaczagásért magáért». Hát Musset és Verlaine, a kiknek költészete a lehető legfranciább, hát Monticelli, a kinek művészete, ez a drágakövekről visszaverődő napsugárvillogás, szintén megrögzött módon francia: ők maguk mondják, hogy búfelejtésül ittak.

Mindenkinek, a ki szereti Párist, a ki lelkének minden szálával hozzá van növe, a ki megittasodott a francia élet művészi hullámverésétől: fáj ez a könyv. Mindenki, a ki érzi, hogy a százszor eltemetett, százszor elsiratott Magyarországból mégis csak él valami magyar élet, talán kevés, de épen elég ahhoz, hogy sok szeretettel és munkakedvvel — a francia nép csodálatos munkakedvével és szorgalmával, a mit Oláh úr nem vett észre — újjáteremtsük; mindenki, a ki Párisból nem rímzaketolást hozott haza, hanem önfegyelmet és a jelenségek megérté-

sét: kellemetlen, bántó hangulatokat olvas ki magának a *Keletiek Nyugaton* című útirajzból.

Másodsor: Oláh úr a Rajna mellett is járt. A Rajnárról megjegyzi, hogy komoly, Dunányi nagy fakó folyó. Ennyi az egész. A Rajna mentének gazdag hangulatvilága hidegen hagyta. Az útirajzon mint valami léghuzat borzongat össze bennünket a hangulathiány, a természet mellőzése. Nagy szavak mindenütt, fékevesztett önbizalom, a dolgok különbségeinek mellőzése mindenütt. A mi az író íróvá, a költőt költővé teszi: a megkülönböztetés képessége, a megértés, a hangulat, az ötlet: mindez nincs sehol. Ha se Páris, se a Rajna mente nincs benne az útirajzban, legalább az író volna benne. De mikor a tárgy hiányzik, melyről valaki írni akart, akkor már hiába keressük az író.

* * *

Oláh Gábor úrról időközben a *Budapesti Hírlap* megállapította a következőket:

1. Nem fér kétség Oláh Gábor költői nagyságához.
2. Oláh Gábor most ingoványos talajon jár ugyan, de övé a jövő, a holnap.

Erre Oláh Gábor levelet intézett a cikkíróhoz, melyben megköszöni a dicséretet, a jövőre utalást és visszautasítja a gáncsot. Ő Magyarország második Széchenyi Istvánja gyanánt lép föl és föllépésétől, mint a sorok közül sejteni lehet, a Széchenyi föllépésének sikerét várja. Merész jóslatok, kortörténeti megállapítások: «A kor folyama egy: a benne uszók bizonyos tekintetben egyszerűek. Volt Dóczy, Rákosi stb. kor; van Ady, Oláh stb. kor.» Vallomások: «Párisban igenis azt tanultam meg, hogy a ki a *má*-t üstökén nem ragadja, lóttek annak. Minden rezgélődésem, viaskodásom csak odamutat, hogy helyet akarok magamnak a *má*-ban».

Idéztem a levélből; vannak emberek, a kik önmaguk mondják ki az ítéletet önmaguk ellen. Oláh úr szavaihoz nem kell czáfolat: annyira stílszerűek a maguk izléstelenségeiben.

De érdekes a *Budapesti Hírlap*-ban közölt levél előzménye. A *Keletiek Nyugaton* még megtagadta a Páris előtti Oláh Gábort; a szóban forgó levél pedig a Páris utáni Oláh Gábort tagadja meg. S mindezt csak azért, mert mindáron «üstökön akarja ragadni a *má*-t».

Oláh úr egy versére is hivatkozik, melyből a következőket idézi: «Mikor én fajomat siratom, ostorozom: magamat siratom, ostorozom». Ezt az *Élet lobogója* alatt című versgyűjteményében nem tapasztaljuk. Ellenben annyit látunk, hogy mikor üstökön akarja ragadni a má-t, önmagát ragadta üstökön. Csak így ért-hetjük meg Oláh úr rímes és rímtelen kurjantásait.

x.

Új magyar könyvek.

Balassa Benő. Takarékpénztárak ellenőrzése, különös tekintettel a gyakorlati követelményekre. Takarékpénztári számvizsgálók igazgatósági és felügyelő-bizottsági tagok, jogtanácsosok és részvényesek használatára. Zalaegerszeg, 1907. Szerző. (8-r. XIII, 258 l.) 4 K 40 f.

Csermely Gyula. Román parasztok. Elbeszélések. Budapest, 1908. Légrády testv. (8-r. 191 l.) 3 K.

Ferenczy Árpád dr. A semlegesség elmélete. Nemzetközi jogi tanulmány. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. 100 l.) 3 K.

Híres asszonyok. Vázlatok a világtörténet nevezetes nőalakjairól. Második kiadás. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 348 l.) 8 K.

Jászi Viktor dr. A magyar közigazgatási jog alapvonalai. I. kötet. Bevezetés. Szervek. Közszolgálat joga. Debreczen, 1907, Hegedüs és Sándor. (8-r. VII, 451 l.) 9 K.

Kaposi M. L. dr. A nemzetiségi kérdéstről. (Pszichológiai alapon.) Budapest, 1908. Pátria. (8-r. 53 l.) 2 K.

Kuncz Aladár. Toldy Ferencz. Budapest, 1907. Szt. István T. (8-r. 102 l.) 2 K.

Laban Antal. Az árpádházi szent Erzsébet-Legendák irodalmunkban. Budapest, 1907. Pfeifer T. (8-r. 128 l.) 2 K.

Ladik Gusztáv dr. A közszolgálati alkalmazottak jogviszonyai. (Az élő magyar jog.) Budapest, 1908. Toldi L. (8-r. XXXVI, 469 l.) 12 K.

Manninger Vilmos dr. és *Bakay Lajos dr.* Onomatologia medica. Orvosi neveléskönyv. Budapest, 1907. Mai. (16-r. XXI, 357 l.) 8 K.

Márki Sándor dr. I. Ferencz József, Magyarország királya. Budapest, 1907. Franklin T. (Nagy 8-r. 352 l.) 20 K.

Márkus Dezső. Felsőbíróságaink elvi határozatai. A magyar kir. curia és kir. ítélőtáblák elvi jelentőségű döntéseinek rendszeres gyűjteménye. XVII. kötet. 1906. Budapest, 1908. Grill. (8-r. 764 l.) 14 K.

Maszák (Szegedy) Elemér dr. A tuberkulózis. (Az egészség könyvtára. IV.) Budapest, 1907. Franklin T. (8-r. 78 l.) 1 K.

Mering J. dr. A belgyógyászat tankönyve. Az ötödik német kiadást fordították Kovács Richard dr. és Laufer Lipót dr. Átnézte és előszóval ellátta Korányi Sándor dr. A balneológiai vonatkozásokat a magyar fürdőkkel kibővítette Vámosy Zoltán dr. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. XII, 626; VII, 545 l.) 30 K.

Molnár Ferencz. Az ördög. Vigjáték három felvonásban. Harmadik kiadás. Budapest, 1907. Franklin T. (16-r. 182 l.) 2 K 50 f.

— — Muzsika. Elbeszélések. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 252 l.) 6 K.

Müller Vilmos. A jegybank-ügy. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 172 l.) 2 K 50 f.

Pap Antal dr. Dohányjövődék. A magyar dohánygyedáruságra vonatkozó törvények és szabályok rendszeres gyűjteménye és az egyedáruság eredményeinek ismertetése. Harmadik bővített kiadás. Eger, 1907. (8-r. VI, 160 l.) (Budapest, Toldi L. biz.) 3 K.

Pavlik Sándor dr. A legeltetési rendről, a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894. évi XII. t. cz. rendelkezései alá eső területeken. Kolozsvár, 1908. (Budapest, Pátria biz.) (8-r. 106 l.) 2 K.

Prém József. Bosnyák Anna. Tragédia öt felvonásban. A m. tud. Akadémia Teleki-pályázatán száz arany jutalmat nyert. Harmadik kiadás. Budapest, 1908. Lampel R. (8-r. 163 l.) 2 K.

Prohászka Ottokár. Modern katolicizmus. Budapest, 1907. Szt. István T. (8-r. 70 l.) 1 K.

Prónai Antal. A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. Budapest, 1907. Szt. István T. (8-r. 135 l.) 2 K.

Remekírók, magyar. A magyar irodalom főművei. Budapest, 1907. Franklin T. (8-r.) Az 55 kötet ára 220 K.

13. kötet. *Kisfaludy Károly* munkái. II. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Heinrich Gusztáv (333 l.)
17. „ *Széchenyi István gr.* munkáiból. II. Sajtó alá rendezte bevezetéssel, szemelvényekkel és irodalomtörténeti jegyzetekkel ellátta Berzeviczy Albert. (356 l.)
31. „ *Eötvös József br.* munkáiból. II. sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Voinovich Géza. (319 l.)
45. „ *Arany János* munkái. V. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Riedl Frigyes. (287 l.)
46. „ Ugyanaz VI. (377 l.)

Sebess Dénes dr. és *Böröcsök Andor dr.* Erdélyrészi birtokrendezés. Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. 429 l.) 8 K.

Sinclair Upton. A posvány. (The jungle.) Budapest, 1907. Eggenberger. (8-r. 233 l.) 4 K 50 f.

Szabó László. Az írás mestersége. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 135 l.) 1 K.

Szemere György. A Forray-család. Regény. Budapest, 1907. Budap. Hirl. (8-r. 786 l.) 4 K.

Szabó Endre. Derű-ború. Költemények. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 288 l.) 2 K 60 f.

Szegh Dezső. Magyarországon a Balkánon Gazdaságpolitikai tanulmány. Budapest, 1908. Eggenberger. (8-r. 77 l.) 2 K.

Tihanyi Lajos dr. A magyar országgyűlés ujonczmegszavazási joga. Jogtörténeti és közjogi tanulmány. Budapest, 1907. Benkő. (8-r. 70 l.) 1 K 20 l.

Timon Ákos. A szent korona és a koronázás közjogi jelentősége. Budapest, 1907. Budap. Hirl. ny. (8-r. 14 l.) 60 f.

Tomcsányi Vilmos Pál. A parlamentek költségvetési joga. Politikai tanulmány. Budapest, 1908. Benkő Gy. (8-r. X, 261 l.) 6 K.

Trautmann Henrik. A könyvvitel tankönyve. Második, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 447 l.) 8 K 60 f.

Vámbery Rusztem. Büntetőjog és ethika. Budapest, 1907. Politzer, (8-r. VIII, 200 l.) 5 K.

Vámosy Zoltán dr. A mérgezésekről. (Az egészség könyvtára. III.) Budapest, 1907. Franklin T. (8 r. 160 l.) 2 K.

Vértesi Arnold. Varga Imre. Regény. Budapest, 1908. Franklin T. (8-r. 188 l.) 4 K.

Virágh Gyula dr. A férj, feleség és a gyermek jogviszonya. Családjogi tanulmányok. Budapest, 1907. Athenæum. (8-r. 105 l.) 2 K 40 f.

Wilde Oszkár. Dorian Gray arczképe. Regény. Angolbói fordította Schöpflin Aladár. Budapest, 1907. Lampel, R. (8-r. 360 l.) 4 K.

— — Ezmék. Angol eredetiből fordította Werner László. Budapest, 1908. Heltai B. (8-r. 245 l.) 5 K.

Zolnay Jenő dr. Árpád vezér sírja. Új nyomokon. Történelmi tanulmány. Budapest, 1908. Kókai L. (8-r. 62 l.) 1 K.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN RÓL.

I.

Az egyéniségnek az a teljessége, mely Széchenyi Istvánban megnyilatkozik, nem a léleknek csöndes, zavartalan nyugalmában, hanem a lélek tusakodásának folytonosságában mutatkozik. Kedélyvilágának gazdagsága megfosztja attól a nyugodt harmoniától, mely kevésbé teljes egyéniségeknél oly természetes. Egyetlen motívum feltétlen uralmából ered ezeknek békéje s különböző és egyaránt erős motívumok harcza által meg nem zavarható.

Széchenyi lelkének harmóniája nem az egyszerű melódiához hasonló, melynek egyetlen motívuma van s a kísérő hangok összessége csak azt emeli még jobban ki, simulva hozzá, de nem versenyezve vele. Az ő nagy lelkének számtalan hatalmas motívuma folyton harcban van egymás ellen s csak lassan, küzdelmesen emelkedik ki belőlük, mint egy fenséges symphonia nagyszerű accordjaiból, a lelki harmónia.

Az a materialistikus irány, mely Széchenyit kizárólag a maga szempontjából próbálja magyarázni, ép oly egyoldalú, mint ellenfelei. Nemcsak azért, mert Széchenyi egyéniségének e teljességével nem számol, hanem azért is, mert az emberi természetnek általában csak egy oldalával vet számot. Grünwald Béla munkája e felfogás alapján áll. Vizsgáljuk részletesebben e felfogást. Kétségtelen, hogy a test nagy hatással van érzelmeinkre és ezáltal gondolatainkra is. De ha érzelmeinket és gondolatainkat eredetileg tisztán materiális okokból származtatjuk is, lehetetlen nem látnunk, hogy azok elvégre is (bármilyen legyen származásuk oka) külön önálló létet nyernek, miként a gyermek önálló,

szüleitől különvált egyéniség. Habár a physikai tényezőknek kétségkívül továbbra is hatása van az eszmékre és érzelmekekre, e hatás kölcsönös. A lelkesedés rendkívüli hatása a physikumra, mely az energiát megkétszerezi, a csaták történetéből ismeretes és a kedélyhangulatok hatása az idegekre közismert dolog. A materiális és ideális tényezők egymásra való hatása tehát nem egyoldalú, hanem kölcsönös és ha végig vizsgálva Széchenyi naplóit, be is lehetne bizonyítani, hogy kedélyvilágának komorsága, baljóslatú látományainak sötétsége együtt járt betegségének rosszabbodásával: még akkor is csak azt lehetne megállapítani, hogy a kettő között kapcsolat van, mely valószínűleg okozati, de hogy melyik az ok és melyik az okozat e két parallel tünet közül, azt azoknak párhuzamosságából és kapcsolatából még egyáltalán nem lehet bizonyítani.

De ha egyoldalúság Széchenyi kedélyvilágát csupán a materialismus szempontjából itélni meg, még nagyobb egyoldalúság e materialistikus felfogást csupán az ő egyéniségére alkalmazni, meghagyva ellenfeleinek az idealistikus felfogás által ép oly egyoldalúlag megrajzolt arczképeit és a két különböző szempontból megrajzolt képet hasonlítani össze, miközben a régi államférfi egyénisége egy ultramodern elmélet, az őt háttérbe szorító forradalmár pedig régi világnézet' szerint bíraltatik. Hiszen ha materiális indokokban kell keresnünk a lélek problémáit, e materiális indokok ép úgy megvoltak a század többi politikusaiban is, és azoknak ép oly nagy hatása volt. Deáknak passiv phlegmatikus, Wesselényinek fékezhetetlen szilaj véralkata ép oly materialis tényezők, a melyeknek befolyását tagadni nem lehet. Csak ezekből magyarázható az, hogy Wesselényi Miklós, ki ragaszkodott a rendiséghez, az utasításokhoz és conservativebb és dynastikusabb volt, mint Széchenyi, miként juthatott mégis ellenfelei táborába, csak későn véve észre, hogy azokkal egyetérteni képtelen. Csak így magyarázható meg, hogy Deák, minden forradalmi politikának ellensége, miért nem volt Széchenyi segítője, midőn a veszély mutatkozott. Megvoltak benne is, megvannak mindenkinben e materialis indokok és ha a lélek problémáit ezekből magyarázzuk, ezekből kell azt magyaráznunk mindenkinél. Nem mondhatjuk, hogy csak a beteg testnek tulaj-

donitunk ily befolyást, ha vizsgáljuk a vérmérsékletek természetét. Mert ugyan melyik vérmérsékletet mondjuk betegnek és melyiket egészségesnek a sok közül. És vajon Deák phlegmatikus véralkatát nézzük-e egészségesnek, mely őt passivitásra bírta olyankor is, midőn tán közbelépése óhajtható volt; vagy Wesselényi sanguinikus vérmérsékletét mondjuk egészségesnek, mely annyiszor ragadta őt túl a megfontolás határain? És mondhatjuk-e, hogy ezek materialis tényezők és mondhatjuk-e, hogy lélektani és politikai befolyásuknak nagy jelentősége van?

Kölcsönös tehát a hatás lélek és test között és nemcsak a beteg, hanem az egészséges embernél is kölcsönös. Azt, hogy a test mennyiben hat a lélekre, nem a test gyengesége szabja meg, hanem a lélek ereje. Gyenge lélek könnyen reagál a test legkisebb behatásaira, jöjjenek bár azok nem egy idegbeteg szervezettől, hanem egy athléta túlhevés vérmérsékletétől is. Az erős lélek ellentáll s a beteg test hatásain is diadalmaskodhatik.

Széchenyi lelki életében e küzdelemnek nagy jelentősége van és e küzdelem csupán azért látszik specialis esetnek, mert ő azt tudatosan megfigyelte és feljegyezte és e tudatos feljegyzések összessége reánk maradt. Kortársainak ily irányú belső küzdelmei régen eltemetvék és míg azoknak a multban mintegy csak szobrát látjuk, Széchenyit úgy látjuk, mint embert, minden ember természetes belső küzdelmeivel. Ezek ellen a materialis behatások ellen küzd ő folytonosan. Érzí, hogy ezen materialis tényezőknek a lelki életben nagy szerepük van és idealismussal küzd ellenük. Tapasztalja, hogy az embert szervezeti idegeinek állapota és érzékei révén környezete és a külvilág mennyire befolyásolják. Tapasztalja, hogy e behatások miként keltenek az ember lelkében erős, gyakran indokolhatlan és ép azért meggyőzhetlen érzelmeket és miként válik ezáltal, ép ezen materialis behatásokból az érzelem által látszólagos idealis tényező, mely az emberi észszel is daczol és felette oly könnyen diadalmaskodik. Az ő harcza az érzelmek ellen nem az anyagi haladás erejének közdelme az idealis erőkkal szemben; hanem egy erős idealista harcza egy oly tényező ellen, melyben az emberi ész legveszélyesebb vetélytársát látta és melynek — gyakran materialis — szülőkeit felismerte.

Épen az érzelem e sajátos természete az, a mi Széchenyit az érzelemmel szemben oly bizalmatlanná teszi. Imponderabilis erő az, minden más erővel incommensurabilis. Nem tudjuk, honnan ered; nem tudjuk, hova ragad. Gyakran a porból támad s gyakran ép miatta veszítjük el lábunk alól a talajt. Elhíteti velünk függetlenségünket, midőn csak láthatatlan befolyásának rabjai vagyunk. Olyan, mint a szivárvány, mely — a néprege szerint — gyöngé nővé teszi az erős férfit, ki rajta átmegy, és viszont. A nyers materia, az anyag hatása mireánk, így válik e szivárványon keresztül a legnagyobb ideális erővé, melylyel szemben megállani nem lehet.

De épen az érzelmeknek ezen gyakran anyagias eredete az, a mi ellen küzd Széchenyi. Hiszen tudja ő is, hogy vannak érzések, melyek egészen más természetűek s ezen érzései ellen nem is küzd. Az ő egész élete: szenvedélyes lelke parancsai iránti — semmi utilitarizmussal meg nem magyarázható — teljes odaadás. Mert ezen érzéseket — hiányozván materialis alapjuk — sikerül esze parancsaival összhangba hoznia. Mindig sikerül. De küzdelem nélkül soha.

* * *

Kettős szempontból magaslik ki Széchenyi István egyénisége kortársai közül. Nagyszabású egyénisége kettős szempontból jellegzetes. Képességeinek intenzivitása egyrészt, sokoldalúsága másrészt jellemzi egyéniségét mindenek felett. Voltak a magyar nemzetnek az ő korában is higgadt, objective mérlegelő politikusai s voltak izzó fajszeretettől lángoló érzelmi politikusai. De nem volt egy sem, a kiben az érzelmek viharos árja az ész kritikájának rideg objectiválásával oly tökéletesen egyesült volna, mint Széchenyiben; és azokban is, a kikenél e tulajdonságok egyike vagy másika megvolt, hiányzott azoknak oly foka, melyet korában egyedül csak Széchenyinéél találhatunk. A higgadtan bíráló tárgyilagos politikus látköre a közjogi kérdéseken túl alig terjedő, produktív alkotó eszméket nem ad, a közeli veszélyeket, melyeket ő jósol, nem bírja meglátni. Az érzelmi politikusok pedig, midőn politikájuk bukásba sodorja a nemzetet, a közvéleménnyel való összhangzásukban keresik igazolásukat és találnak vigasztalást. Széchenyi szelleme nem

szorítkozik a közjogi kérdésekre, látja a nemzeti élet minden ágú vonatkozásait, meglátja a közelgő veszélyeket és a magánjog, a gazdasági és társadalmi élet minden ágában talál nemzeti vonatkozást. És midőn a nemzetet egy nagy catastropha felé látja rohanni, lelkének minden mély érzelve feltámad benne és a felelősség érzete irtózatossal erővel nehezedik rá és míg a veszélyek direct előidézői egymást hibáztatják, ő mint a mozgalom megindítója vádolja magát, hogy a catastrophanak indirect oka volt. Az érzelmenek és a belátásnak csodálatos mélysége nyilatkozik meg nála és elősegítik egymást kölcsönösen. Csak az ő szenvedélyes lelke érezhette meg az érzelmi politikust és a forradalmárt Kossuthban akkor, midőn kortársai ebben még kételkedtek s csak az ő világos, érzelmek által soha tévútra nem vezethető esze láthatta a dolgok okozati összefüggését oly tisztán, hogy a nemzeti catastropha indirect okait is felismerve, a politikai vezetés súlyos felelősségét olyan erővel érezhesse, mire azok, kiknek ítéletét érzelmeik mindig megtévesztik, teljesen képtelenek.

Az észnek és az érzelmenek ezen egyaránt erős volta az, a mi őt fiatalságában a skepticismus áldozatává teszi. Ez a küzdelem sekélyebb vagy egyoldalúbb egyéniségek előtt ismeretlen. A kiből hiányzik az észnek azon kiméretlen romboló ereje és vágya a teljes igazság után, mely belső ellenmondást tűrni képtelen, könnyen küzdi le a skepticismust, vagy könnyen békül meg vele. Az érzelmen egyszerű embere, ki az emberi ész hatalmát nem ismeri, kiből nem hagynak nyomot annak szigorúan logikus okoskodásai, könnyen nyugszik meg apái hitében, és lelkében nem érez disharmóniát. De a ki, mint Széchenyi, egy eminenten practikus kételkedő s minden fallacián keresztül látó éles szellemmel az érzelmen azon mélységét egyesíti, mely a vallás harmóniája nélkül ellenni nem tud és nem akar, csak erős küzdelmek után szerezheti vissza lelke elveszett egyensúlyát. Kiábrándulva a katonai pályából, érett politikai ítéletével átlátva az osztrák hadsereg értéktelenségét és a monarchia akkori politikájának minden eszményi czélt nélkülöző ürességét, de hazáját még az ujjaszületésre alkalmatlannak hívén; áthatva a francia skepticismus dialektikájának erejétől s apái hitében ingadozva: rabjává lesz annak a han-

gulatnak, melyet 'a nagy német költő *Werther*ben és azután annak, melyet *Faust*ban esetel. Miként az utóbbinak hő-sét, úgy ragadja meg őt is az addig követett czél értéktelenségének tudatában a szilaj elhatározás, belevetni magát az élet forgatagába, a világi gyönyörökbe és mint amaz, úgy emelkedik ki ő is először a tökéletesbülés eszméje után törekedve, azután pedig a másokért való produktív munkában keresve az élet feladatát. Hitét is megtalálja; nem azt, melyet a dogmatikus vakhit gyermekkorában tanított, hanem azt, mely egyéniségével, tudásával, világos eszével egyaránt harmonizál. A vallás elavult formáin megtalálja annak lényegét és miként *Faust* nagy költője, abban igaz megnyugvást talál. A logika semmi okoskodása erkölcsi erőt nem adhat és érzelem alap nélkül a léleknek nem adhat harmóniát. A tuskodó lélek az igazságra végre rátalál, hogy a vallás alapja minden érvenél inkább szilárd és pozitív: tény, tudniillik egy erős, kiirthatatlan, lelkünkbe olvadt érzésnek ténye.

Valamint Széchenyi az ember, úgy Széchenyi a politikus is tehetségeinek nemcsak ereje, hanem sokfélesége által is kitűnik. Az államférfi minden egyes tulajdonsága nagyobb fokban van meg benne, mint kortársaiban s megvan mindazon tulajdonság, melyek egyike vagy másika azokban olyan szembeötlő. Egyéniségének egységét ép ez teszi. De ez az oka ép, mint a vallásos kérdésnél, örökös küzdelemnek is. Mert megvannak benne az ellentétes elemek, mert ezen elemek mindegyike erős és mert ezek mindegyikének ereje egyforma. Deák hideg józansága lelkének indulatai felett oly kétségtelenül tartja meg mindig a prioritást, hogy a lélek mély küzdelmeinek alig van tere; Kossuth phantasiája oly domináló lelkének minden tulajdonsága felett, hogy a tényeknek folytonos kiméletlen kritikája és a sikertelenségek lánczolata sem képes soha benne az önvádat, a phantasia és a bíráló ész harczeit felkelteni. Széchenyi élete örökös lelki harcz, örökös belső küzdelem. Épen lelki tulajdonságainak aránya volt e küzdelem oka. Épen mert egyéniségében egyik elem sem volt oly erős, hogy a másik felett diadalmaskodva azt végkép elnyomja, épen a lelki harmóniára való ez a rátermettség, épen a harmóniáért való ez a küzdelem adja meg Széchenyi egyéniségének minden kortársától annyira elütő jellegét.

A tárgyilagosan ítélő hideg észnek és az érzelem mélységének ugyanazon *conflictusa* nyilvánul Széchenyi politikai világnézetének kialakulásánál, mint vallásos meggyőződésénél. Miként vallásos érzelmeinek traditionalis dogmatismusába beleütközik a kor skeptikus szelleme: úgy ütközik össze lelkében a korszellem a nemzeti eszme traditionalis elavult formájával. És valamint világosan ítélő, tiszta belátása nem tudta elfogadni a szülői házban beléje oltott vakhitet, úgy nem tudta az ő széleskörű európai tapasztaláson megerősödött s a kor színvonalára felemelkedett államférfiúi belátása a nemzeti eszmének azt a fogalmát elfogadni, melyet a korabeli nemzedék vallott magáénak. Hosszú, kínos lelki küzdelmek következnek ebből, küzdelmek a skeptikus belátás és a vallásos érzelem között, küzdelmek az európai korszellem és a nemzeti érzelem között. Vallásos érzése és nemzeti érzése e lelki harcokból diadalmasan került ki, de tisztultabb vallás és tisztultabb nemzeti irány az eredmény, mely az emberi érzés kritikáját kiállja és evvel összhangba jut. Ugy a vallásos, mint a nemzeti érzés az ember lelkében mélyen gyökeredző, de alapjuk, megjelenési formájuk a különböző viszonyok és fejlődési stadiumok szerint változó. Múlnak az idők, változnak a viszonyok és a korszellem halad és a mi a vallás és a nemzet eszméjében mulandó volt, annak el kellett múlnia. Míg el nem múlik, az idealismus legerősebb gátja marad, mert sohasem lehet ott idealismus, a hol az ész és az érzés nem harmonizál. De eljönnek a nagy reformátorok, meglátják a mulandó formában az örökké igaz lényegét, lerontják a külső formát, mely idejét múlta és új, megfelelő formába öntik a lényegét. A kortársak pedig hittel fordulnak ismét feléje s az idealismus az embereken ismét fellobog.

A nemzeti iránynak az a felfogása, mely Széchenyi kortársainál divatozott, úgy Széchenyi egyéniségével, mint a nemzeti irány lényegével merőben ellenkezett. A múlt dicsőítése, a jelen bálványozása, a jövő iránt elvesztett remény, ezekkel épűgy ellenkeztek, mint minden hibának a körülményekben vagy másokban való keresése és az európai korszellem elől való merev elzárkózás. Az a felfogás, mely a nemzeti iránynak az európai korszellemtől való rideg elzárkózásában keresi minden maradiságnak leg-

erősebb előmozdítóját, a haladás legnagyobb ellensége, mert az dicsérve a jelent, lehetetlenné teszi a szebb jövőt, palástolva a hibát, lehetetlenné teszi a javulást. De ez a felfogás a történelem szempontjából sem nevezhető nemzetinek. Magyarország a maga nemzeti egyéniségét nem az exclusivitasban kereste s már állami létének kezdetei ezzel ellenkezők. Más fajokkal való egybeolvadásból keletkezett ez a nemzet a honfoglalás után, felvéve a leigázott fajok szokásából és nyelvéből igen sokat. A magyar királyság keletkezése pedig egy oly átalakulás által vált századokra kiható fontosságúvá, mely a nemzeti exclusivitas követelményeivel minden ponton ellenkezik. A keresztyénség felvétele nemcsak idegen vallást jelentett, hanem idegen európai új világnézletet, idegen szokásokat, idegen befolyásokat. Mátyás dicsőséges nemzeti uralma is európai korszellem erős befolyásáról nevezetes és a renaissance szellemétől áthatott. Sőt oly erős az idegen intézmények és irányok hatása, hogy Széchenyi ép azt rója fel legnagyobb politikusaink hibájaképen, hogy midőn az európai szellemet meghonosítani igyekeztek, a nemzeti egyéniség sajátosságait igen kevésbé kutatták. Széchenyi a közéletet választja és felállítja az elvet, melynek a magyar nemzeti irányra nézve állandó axiómaként kellene fenmaradnia, hogy a nemzetnek minél magyarabbá és minél európaiabbá kell lennie. Ez a tétel az, melyben az ő európai belátása és az ő magyar érzelme összhangba jut. Jövőre is ezen elvnek örök érvényű igazságként kell tiszteltetnie. Mindig az lesz a nemzeti irány érvényesülésének történetében kritikus idő, midőn az az európai eszmékkel ellentétben állónak nyilvánittatik. Mindig fognak akadni ilyen időkben felvilágosult emberek, a kik inkább az emberi érzést tagadják meg, mint az emberi ész és felvilágosodást. S mindig lesznek ilyen időkben olyanok, kik inkább az emberi észszel és felvilágosultsággal állanak szemben, hogysem a nemzeti érzést kelljen megtagadniok. Szomorú idők. Hanyatlás és tespedés időszakai. Idealismus után hiába epedő korszakok, melyekből más kivezető út nincs, mint a melyet Széchenyi a maga időszakára nézve megtalált: a nemzeti szellem és az európai korszellem összhangba hozatala. Egy Hajnóczynak és társainak európai felvilágosultsága, egy Berzeviczy Gergelynek

modern szelleme nem tudott megbékülni a nemzeti irány-
nak avval a formájával, melyet időszakuk mutatott. És az
ő kortársaiknak nemzeti érzésétől ez a kozmopolitikus fel-
világosodás érthetetlen marad és idegen. Magasabbra jutot-
tak, semhogy korukkal együtt érezhettek volna, de arra,
hogy korukat magukhoz emeljék, hiányzott bennök az alkotó
erő. Felemelkedtek az európai korszellem színvonalára, de
a nemzeti irányt ezzel összhangba hozni nem volt erejük.
Széchenyi nagysága ebben mutatkozik. A mi a nemzeti
egyéniségben muló, esetleges, a körülmények által okozott,
részben elavult, az az ő szemében kiméltre nem érdemes.
Nem érez kegyeletet sem a múlt, sem a jelen iránt. Ki-
mondja nyíltan, hogy nemzetét nem olyannak szereti, a
milyen a jelenben, hanem olyannak, a minővé a jövőben lenni
fog. Ellentétbe helyezkedett nemzedéke egész világnézletével,
hogy nemzete egyéniségét érvényesüléshez juttassa. Nem-
zedékének világnézlete a nemzet érdekeivel, a nemzet egyé-
niségének érvényesülése feltételeivel homlokegyenest ellen-
kezett és az a gondolkozási mód, az a világnézet, melyet ő
oly kiméltlenül támadott, minden egyéb volt még erede-
tére nézve is, mint nemzeti. Nemzedékének egész gondol-
kozása, egész világnézlete, mint minden más nemzedéké, az
események productuma volt, de ezeket az eseményeket nem
mi irányítottuk, és azokra Magyarországnak döntő befolyása
nem lehetett. Nélkülünk irányítottak az események és elle-
nünk. Magyarország önállóságának és függetlenségének sérel-
mével és Magyarország önállóságának és függetlenségének
csorbitása céljából. Az események ilyenén alakulása az
egyed generatiók gondolkozására is mélyen hatott. Széchenyi
államférfiúi tekintete jól látta, hogy a magyarság elnyo-
mása e ponton okozott legnagyobb károkat. Nemcsak téte-
les törvényeink lettek megsértve és önállóságunk nemcsak
közjogi téren szenvedett csorbát. Egy idegen dynastia nagy-
nagyhatalmi érdekei és egy osztályérdektől vezetett aris-
tocratia közös mulasztásai által az állami élet organumai
és erőforrásai hiányában ennek az országnak gazdasági
ereje, függetlenségének materialis alapja kifejezetlen maradt.
De ennél is károsabb volt az a hatás, melyet az ország
provincialis helyzete az egyes nemzedékek gondolkodás-
módjára gyakorolt. Mert természete az a szolgaságnak, hogy

a jellemet megtámadja és ennek eredeti nemességét elveszi. És nem lehet egy elnyomott nemzedéken át egy ország büntetlenül. Gondolkozására, egész világnézetére rányomja e szolgaság a maga bélyegét. Megromlik az államias érzék, (a mely nélkül politikai érzék el nem képzelhető) és midőn ellenség az állam, ellenség a hadsereg és az ország pénze idegen czélokra fordítatik, föltámad az ellenszenv és bizalmatlanság az állam, a hadsereg és majd minden köz-cél iránt. elvész az áldozatkészség és az önzés nemzeti aggodalmak mögé rejtőzik. Erény az államhatalom gyengítése, erénye a köztartozások alól való kibúvás, mert hisz mindez menekvés az idegen uralom elől. Mélyen belevésődnek ez érzések és eszmék a nemzet gondolkozásába és hatásukat még akkor is éreztetik, mikor már vannak nemzeti közczélok, sőt akkor is, mikor lesz nemzeti államhatalom. De a tespedésnek ezen időszaka a nemzet érzületére másként is kihat. Divatba jön a multak nagyzóló csodálata és a nemzet hibáinak való tömjénezés; a gyenge menekvése az álmodozás, az ábrándok világa, hol ő is erős. A nemzet hibáit másokra tolja, a kormányra. Ausztriára, geographiai viszonyaira és önmagából nem képes erőt meríteni. Minél kisebbé lesz a valóságban, a képzelet világában annál nagyobbá válik és ez természetes, mert hiszen minél ritkábban próbálja meg a rideg valósággal szemben az ellenállást, annál kevesebb alkalma nyílik, hogy gyengeségét megismerhesse. Elvvé válik a nemzet dicsőítésének kötelessége és az igazmondás — honárulás. Egy elnyomott nemzet szolgaságának szomorú eredménye ez a gondolkozás és szomorú látni, hogy mint tekinti nemzeti egyéniségéhez tartozóknak mindazon hibákat, melyek pedig épen az idegen elnyomtatás következményei. Ezekből óhajtja Széchenyi nemzetét megszabadítani s ezen munkája által lesz nemzetének nemcsak gazdasági, culturai és politikai, hanem ethikai reformátora is.

A régi Magyarország világnézlete a régi Magyarország közviszonyainak következménye. A ki e világnézetet lerombolta, lerombolta a nemzeti függetlenség hiányának, a provincialis helyzetnek egyik legkárosabb következményét s egy nagy lépést tett a nemzet szellemi függetlensége felé. Mert természete az az elnyomásnak, hogy az elnyomottak gondolkozására is kihat s azt megrontja.

(Kihat tehát a politikai uralom a politikai gondolkodásra.)

De nem az elnyomók formálják e gondolatvilágot czél-tudatosan a maguk érdekei szerint, hanem épen az elnyomottak gondolkozására hatnak ki automaticce a viszonyok s alakítják azt oly módon, hogy az elnyomottaknak is árt s az elnyomóknak sem használ. Épen úgy, mint a rendiség kérdésében, Ausztria és Magyarország viszonyára nézve is ezt tapasztalta Széchenyi s mindkét félre egyaránt károsnak a régi Magyarország azon világnézetét, mely helyzeténél fogva idővel kialakult.

Ez az alakulás igen érthető és természetes. Minden hibának másokban keresése a provincialis helyzetnek szükségképeni folyománya. A rendi alkotmány elleni támadások a rendiség és az alkotmány összezavarására vezetnek s a magánérdek védelme is a közcél jellegét nyeri. Az önismeret hiánya, az öndicsőítés, az elmaradottságban való elégedettség, helyzetünk természetes következménye. Ugyancsak ebből ered a közhatalom iránti bizalmatlankodás s annak ellenében a vis inertiae. Erősíteni, pénzzel támogatni egy ellenséges hatalmat czélunk nem lehet. Mindez természetes. De mindebből szükségképen eredett az ethikai tévedések egész sora, mely nem a nemzet egyéniségéből, hanem annak provincialis helyzetéből eredt.

A ki másban látja minden baj okát, a fennálló visszaélések vagy mulasztások miatt felelősséget nem érez. Nem érzi a javításnak kötelességét sem. Remél vagy desperál; de nem dolgozik. A kötelességérzet alszik.

A ki csak Bécsset okolja, csak Bécsset vádolhatja. Hős a távollevő bűnössel szemben; a közeleiben levőkkel szemben elnéző. Vádolja az udvar mulasztásait, de elmulasztja vádolni azt, a ki meglopja a domesticát. Szilaj erélye szavakban párolog el s lelkiismerete sohasem sügja a javítható visszaélések látásakor: hic Rhodus, hic salta. Az igazi politikai bátorság alszik.

A mely nemzet tétlenül tölti napjait, küzdés nélkül és erőpróba nélkül: nem ismerheti önmagát. nem ismerheti erejét. A világ első nemzetének hiszi magát s a ki őt nem hiszi annak, ellenségének tartja. Elnyomja ez a hit a világosan látók igaz szavát s az őszinteséget bünteti s a poli-

tikai tudást. Lesznek, a kik a nemzet önérzetét akarják kímélni a valóság titkolásával — mintha ilyen eszközökkel lehetne nemzeti nagyságot megőrizni — s minél gyöngébb a nemzet, annál inkább akarják vele elhitetni, hogy erős. A nemzet közéletét áthatja e képmutatás.

A mely nemzet ellenségének látja a közhatalmat, ellenséges indulattal is nézi azt. Erejét bénítja, céljait nem segíti. Feltámad a közczélok iránti közöny s a közczélokért való áldozatkészség kivész.

Igy hat ki provincialis, feudális helyzete a nemzet ethikai gondolkozására is.

Ezen világnézetet, mely helyzetünkből s nem nemzeti nagyságunkból keletkezett, kísérelte meg Széchenyi lerontani.

De ha e kiváló egyéniség nagysága épen abban állt, hogy nemzetének és nem nemzedékének volt képviselője; hogy a nemzeti egyéniség lényegétől el tudta választani azt, a mi esetleges, akkor épen az, a mi őt nemzedékétől elválasztotta, teszi nemzete geniusának igazi képviselőjévé a jövőben és épen egykori népszerűtlenségének okaiban rejlik örök nagyságának alapja.

A nemzetek világnézlete valóban specialis viszonyaikban leli magyarázatát. De nem csupán gazdasági viszonyaikban, és nem mindig érdekeiknek megfelelően, miként a materialisták hiszik. Nem csupán gazdasági viszonyaikban, hanem a politikaikban is, mert hiszen íme a régi Magyarország egész gondolkozása Ausztriához való viszonyunk politikai következményeiből magyarázható s habár a rendiség megszüntetése erősített is volna e viszonyban minket — s a fennálló gazdasági rend gyöngített — még is kétségtelen, hogy Ausztria óriási túlsúlyát velünk szemben — külpolitikai, dynastikus és hadi események folytán kialakult — európai helyzete adta meg. Európa ezen hatalmi viszonyai a gazdasági renddel természetesen kapcsolatosak, de itt is, miként az egyes belvilágában, azt kell mondanunk, hogy ha az ideális tényezők eredeti alapoka kizárólag materialis természetű lenne is: ezen ideális tényezők keletkezésük után önálló létet nyertek s mint önálló erők veendőik számba. Legyenek bár valóban a materialis tényezők okozatai, egyszersmind ható okok is lesznek, melyekkel számolni kell. De ha ez igaz, akkor annak keresése, hogy a

politikai viszonyoknak mi az alapoka, improductiv kérdés és érdektelen. Mert ha az egymásra ható okok és okozatok ezen lánczolatában időrendi szempontból keressük a legelső lánczszemet, oda kerültünk vissza, hogy a «természet állapot» kérdését ismét fontosnak deklaráljuk s az ismeretlen jövőt az ép oly ismeretlen régmultból divináljuk. Ha pedig az okok és okozatok ezen szövevénye mögött egy végokot keresünk, odajutottunk, hogy a politika oly igen realis problémáinál oly térre tévedünk, melyet az elméletek elmélete, maga a philosophia is megismerhetetlennek declarált.

Sokkal realisabb ezen sokféle ok és okozat állandó kölcsönhatását vizsgálni s az egyes eseteken mutatva ki a szabályszerűséget, egyszersmind rámutatni az egyes nemzetek specialis tapasztalataira.

De úgy látszik, minden időszaknak megvan a maga álmódosása s a próza örökre gyűlöletes marad. Leomlottak a zord feudális idők büszke lovagvárai, romlásukat diadalmas örömmel üdvözik a haladó kornak lelkes fiai. Egy egész korszak omlott velük össze; velük fellengző, képzelgő nemzedékek minden romanticismusa. A haladó korszak szelleme összetörte a bevehetetlen várak győzhetetlen urainak önérzetét.

Új nemzedékek jöttek, új eszmékkel — és új képzelgés támadt és új ábrándozások is. Lovagvárak helyett légvárakat épít, — ép oly bevehetetleneket — bennük ép oly győzhetetlennek érzi magát. Erős várak nekik az elméletük, mely egyetlenegy okkal mindent megmagyaráz.

Pedig ezen elmélet egyoldalúságát könnyű észrevenni s annak tarthatatlanságát amaz igen egyszerű módon lehet bizonyítani: en ouvrant les yeux.

A tények beszélnek ellene.

Magyarország történelmének ezen időszaka azt is mutatja, hogy egy korszak politikai gondolkozásmódjának nemcsak alapja nem pusztán materialis — mert nemcsak a gazdasági, hanem az összes politikai viszonyok következménye — hanem azt is, hogy ezen gondolatvilág nem is szolgálja híveinek érdekeit.

Mert hiszen épen azért volt szüksége ennek a nemzetnek Széchenyire, hogy meggyőzőssék világnézetének ránézve

káros és vészthozó voltáról. Neki kellett nemzetét meggyőznie, hogy ez a világnézet nemcsak elavult, hanem sohasem is volt helyes s hogy az minden haladásnak akadálya. Neki a nemzet érzelmi világát, tévutakra került etikáját kellett megváltoztatnia. Ez a téves etikai felfogás ugyancsak nem szolgálta az uralkodó osztály érdekeit, sem a nemzet érdekeit; épen azért nem szolgálta, mert nem céltudatos vezető szellemek gondolatvilágának, hanem mert a politikai viszonyoknak volt természetes, semmi célt tudatosan nem szolgáló, — impolitikus nemzedék által kifejlesztett — productuma.

A felelősség érzése a közügyekben, az öntevékenység kötelességének tudata, a politikai bátorság s a közügyért való áldozatkészség minden időben szükséges. A viszonyok sajátos alakulása, azoknak rövidlátó értelmezése ezen etikai erőket meggyöngítették. Széchenyi lángesze átértette e viszonyokat, megmutatta, hogy azok között és azok ellenére is van a munkálkodásnak tere és a kötelességnek célja. Széchenyi tevékenységének etikai értéke ebben mutatkozik.

II.

Annak a régi Magyarországnak, melyet Széchenyi át akart alakítani, a legjellemzőbb vonása az a nagy ellentét volt, mely a közjog paragraphusai és a valóság tényezői között mutatkozott. Az államéletnek majdnem teljes hiánya mutatkozik a valóságban, midőn a közjog az ország függetlenségét és önállóságát declarálja. A mi evvel ellentétben állott a valóságban, az a gravaminális politikus előtt csak sérelem volt, melyen segíthet a törvényhozás; Széchenyi szemében tény volt, mely az erőviszonyokból szükségkép fejlődött ki. A sérelmi politikus tehát a sérelmeket kívánta orvosolni, Széchenyi ellenben az erőviszonyokat akarta megváltoztatni.

Valójában ekkor csak birodalmi és megyei ügyek voltak s a végrehajtás terén az állami önállóság sehol nem nyilatkozott. A helytartótanács a bécsi állami minisztériumtól függ, a kamara a bécsi udvari kamarától. Nemcsak a külügy és hadügy, hanem a pénzügy, a vámügy, a bank-

ügy is Bécsben irányítottatik. Kifejlődik ennél fogva Magyarországon az a felfogás, hogy hátramaradásunk és elmaradottságunk minden oka a körülményekben és részben a bécsi kormányban keresendő. Elvész a felelősség érzete ott, hol elveszett a hatalom és az idegen hatalomra hárul a felelősség egész súlya. Ez a felfogás azonban maga is az elmaradottságnak egyik hatalmas tényezője lesz s ezért fordul Széchenyi ellene. Kimutatja, hogy hátramaradottságunk okai főként mi vagyunk és kimutatja, hogy Auszriától való függésünk ellenére van tér a működésre, van mód a cselekvésre, melynek elmulasztásáért e téren a felelősség ránk nehezedik. Auszriához való viszonyunk természetének teljes felismeréséből ered e felfogása és ő az első, a ki midőn észreveszi, hogy voltaképen sokkal kevesebb maradt már meg állami önállóságunkból, mint a mennyit közjogunk mutat, mégis több maradt meg annál, mint a mennyit maradi politikusaink hisznek. Ő az, a ki felfedezi, hogy azon birodalmi gépezet, mely törvényeink ellenére megalakult, voltaképen az erőviszonyok szükségképi folyamánya volt s nem csupán önkényes jogsértés. De ő az, a ki egyszersmind azt is felfedezi, hogy Magyarország függetlenségéből valami mégis fenmaradt; ő az, a ki rámutat erre a térre és megmutatja, hogy azon dolgozni kell és lehet s hogy ezen megmaradt terrenum megművelésével egyszersmind azt is elérhetjük, hogy az erőviszonyok megváltoznak és előnyünkre változván meg Auszriához való viszonyunk, tényleges állami függetlenségünk köre kitágul.

Az országos pénztár által egy új, egy magyar pénzügyi miniszterium kezdeteit, a Tisza szabályozása által egy magyar közlekedésügy kezdeteit próbálja megteremteni. Észreveszi, hogy a bécsi kormányt a monarchia nagyhatalmi érdeke vezeti és hogy a mi evvel nem ellenkezik (és a mi ezt nem érdekli) az annak érdeklődési körén kívül esik. A belkormányzati önállóság csiráinak lehetőségét ebben látja. Ugyanezen eszme vezeti társadalmi tevékenységében is. Nem lévén más, mint csupán birodalmi és vármegyei közigazgatás állami szervet kiányában, észreveszi, hogy ott az egyesülési tér, melyen e kettő között és e kettő daczára alkotni lehet. A nyelv kérdésében is azt látja, hogy a bécsi udvar germanizáló törekvéseinél veszedelmesebb az, hogy a

társadalom maga elnemzetietlenedett és hogy bár a bécsi udvar megakadályozhatja a törvényhozás latin nyelvének megváltoztatását, a társadalom magyarosítását nem akadályozhatja meg. Látja, hogy az országnak nincs egységes társadalma, nincs nemzeti tárgya, mert fővárosa nincs. Az aristocratia Bécsben mulat, a nemesség vármegyéiben él. Összehozni az ország elszórt nemességét, hazahozni a külföldről mágnásait, összehozni őket egymással és egymással megismertetni őket, egységessé tenni a társadalmat és azt szellemében és nyelvében is nemzetivé tenni: ez az a cél, a melyért egy virágzó fővárost kell teremteni és az az eszköz, melynek megmentésében Ausztriával összeköttetésünk nem gátolhat.

A társadalmi egységnek ezen hiánya csupán saját mulasztásainkból ered s midőn e tekintetben nem használtuk fel még azt a tért sem, melyet Ausztriához való viszonyunk számunkra fenhagyott, egyúttal azt is elértük, hogy ennek folytán az országnak még a megmaradt térből is egyre többet kellett veszítenie, mert a társadalom egységének és magyarságának hiánya Ausztriával szemben igen gyengítette. És e gyengeség legfőképen az ország rendi szervezetéből ered, mely a magában sem egységes rendi társadalmat a nép alsó osztályaival is élesen szembe állította. Ezen osztályok jogos elégedetlensége volt a birodalmi egység hiveinek legerősebb fegyvere és minden függetlenségi törekvésünk természetes akadálya.

A rendiség megdöntése Széchenyi szerint kettős szempontból volt tehát szükséges: először azért, hogy a nép érdekeit a nemzetével egyesítse; másodsor pedig azért, hogy a kiváltságos osztályok helyzetét megjavítsa és gazdasági erejét fokozza. Ausztriával szemben tehát erkölcsi és anyagi gyarapodást kívánt ez által elérni és ez által az erőviszonyoknak a mi érdekünkben való megváltoztatását létrehozni.

Az a felfogás, mely Széchenyi politikai rendszerét jellemzi, az osztályellentét kiegyenlíthetetlenségének divatos elméletével homlokegyenest ellenkező. Ellenkeznek avval a magyar történelem ezen korszakának tényei is. A történelmi materialismus minden politikai változást kizárólag gazdasági változásokból magyaráz. Midőn így szélső materialista

alapon áll, voltakép mégis bevette elméletébe az ideológiát. Mert ha minden fennálló állami rend az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően csak úgy változhatik, hogy vagy az uralkodó osztály vagy annak érdeke változik: akkor hallgatólag elismertük, hogy minden uralkodó osztály tudja, hogy mi az érdeke s hogy annak minden tagja a célzt szolgálja. Túlságosan kedvező e vélemény az uralkodó osztályokra és a tényekkel ellenkező. Még az is, a mi egy osztálynak nyilvánvaló, mindenki által látott érdeke, megsérti gyakran ép annak tagjait, néha idealismusból, még gyakrabban önzésből. A materialismus az ember önzéséből indul ki és helyesen; de feledi, hogy az osztályérdek is gyakran kíván áldozatot és hogy a következetes önzés nem fog megállni az osztályönzés indirect, esetleg távoli előnyöket ígérő követelésénél, hanem egyenesen és direct az egyéni önzés érdekében tör elő. Az már idealismus, ha a munkás átlátva osztálya érdekét, sztrájkba lép akkor is, a mikor esetleg egyéni érdeke ellenkezőt kíván; és azok a párisi munkások, a kik 1848-ban megcsinálták a juniusi insurrectiot osztályuk érdekében, bizonyára nem a maguk érdeke szempontjából cselekedtek. Az uralkodó osztályok pártjai igen gyakran segítik elő a democratia érdekeit, s nemzetiségi és felekezeti szempontból is, de az egyéni érdek szempontjából is annak gyakran hívei, mert nemcsak gazdasági, hanem faji, vallási és pártszempontból is van osztályérdek s mert az önzés nemcsak mint az osztályok, hanem mint az egyének önzése is nyilatkozik.

De nemcsak az akarat hiányzik gyakran az uralkodó osztály vezetőiben arra, hogy az államot osztályuk érdekei szerint irányítsák és alakítsák át annak intézményeit; hanem hiányzik igen gyakran annak belátása is, hogy minő intézmények hát voltaképen azok, a melyek egy osztály érdekeinek megfelelnek. E belátás gyakori hiányát tagadni annyi volna, mint azt állítani, hogy minden uralkodó osztály született céltudatos számító politikus s az intézmények hatását mindig pontosan ki tudja számítani. Ezt pedig valóban az aristocratia leglelkesebb védői sem állíthatják. De mutatja ennek ellenkezőjét a történelem és mutatja Magyarország ezen korszaka is. Széchenyi egész politikai világnézlete azon meggyőződésen alapul, hogy a rendiség

a nemességre nézve anyagi érdekei szempontjából is káros és vészthozó és hogy midőn a nemesség azt megváltoztatja, nemcsak kötelességet teljesít, hanem jó üzletet is csinál. Világos ebből, hogy a történelmi materialismus ma oly radicalis elve akkori viszonyaink szempontjából milyen conservativ. Mert hiszen ha Széchenyi azt hitte volna, hogy a rendiség az uralkodó osztályok érdekeinek megfelel és hogy csak az uralkodó osztályok megdöntésével lehet azt lerontani: akkor (miután democratikus elemeink nem voltak) minden reformkísérlettel fel kellett volna hagynia.

Azt mondják, beáll igenis a termelés módjában egy bizonyos változás, a mikor át kell a politikai viszonyoknak akkor is alakulniok, ha az uralkodó osztály ugyanaz marad, de érdeke megváltozik s Széchenyi kora épen oly korszak volt, midőn az érdek megváltozott. A tények mást mondanak. A nemesség adómentessége például ugyanolyan hasznos vagy káros volt Széchenyi idejében a nemesség osztály-érdeke szempontjából, mint száz évvel azelőtt. Káros volt annyiban, mert a bécsi udvart agressiv vámpolitikára kényszerítette s így az eredmény csak az volt, hogy a magyar nemesség fizetett ugyan indirecte adót, de csak a birodalom céljaira, saját országa felvirágoztatására s így osztálya érdekeinek előmozdítására azonban nem fizetett. De elvitázhatatlanul hasznos is volt e rendszer, miután nem fizetni nyilvánvalóan hasznos dolog. Így volt ez Széchenyi idejében, de így volt azelőtt száz évvel is: akkor is épen ezen okokból volt káros és ezen okokból volt hasznos adót nem fizetni. A termeles módja vagy annak tán valamelyes változása arra ki nem hatott.

A dézsmára nézve kimutatta Széchenyi, hogy a szorgalom elfojtására alkalmasabb módot ennél találni nem lehet. A robotról kimutatta, hogy mennyire nem igazságos és hogy általa milyen temérdek munka vész kárba. Az ősiségről kimutatta, hogy ez azon ok (a törvény előtti egyenlőtlenség mellett), mi miatt a magyar nemesnek nincs hitele és minőlfogva a magyar birtokos szegényebb, mint birtokánál fogva lennie kellene. De ez már így volt igen régen, nagyon sokkal Széchenyi fellépte előtt. Nagyon rég volt az, a mikor ezen intézmények beváltak; nagyon rég volt az, a midőn a termelés azon módja, mely ezeket indo-

kolttá tette, már megváltozott és mégsem követte azokat a politikai változás olyan automaticæ. Mert szükség volt egy Széchenyi Istvánra, ki átlássa, hogy a reformokat az aristocratia nélkül létrehozni nem lehet és a ki átlássa, hogy van egy nagy tér, melyen az uralkodó osztályok önzése daczára üdvös reformmunkát lehet végezni.

Ezekből látszik, hogy az uralkodó osztályok, ha meg van is bennük a szándék, hogy osztályérdekük szerint rendezzék az államot, nincs meg bennük mindig a képesség arra, hogy meg tudják találni a módot, melylyel ezt elérhessék. Hogyha a gazdasági viszonyok átváltozása szükségképen impracticussá tesz is egy rendszert, mely azelőtt gyakorlati volt, szükség, hogy legyen valaki, a ki erre rámutasson. Hiába van meg az önzés az uralkodó osztályban és a gazdasági viszonyokban a változás, ha nincs államférfi, a ki e változás consequentiáit levonja és ez önzést cél-tudatos irányba terelje. Amíg ez az államférfi meg nem jelenik, a gazdasági viszonyok változása a népen nem segíthet és mihelyt megjelenik, az uralkodó osztály önzése e népnek kevésbbé árt.

Széchenyi államférfiúi genialitása főként e két tényben mutatkozik. Ha Széchenyi István az egyes osztályok közötti érdekellentét kiegyenlíthetlenségéből indult volna ki, egész reformmunkássága lehetetlenné vált volna. Mert hiszen egy oly osztály, a mely a kiváltságosok ellen keresztül tudta volna vinni e reformokat és azok kikényszerítésére erővel birt volna, Magyarországon nem létezett. Épen azért olyan fontos elméleti szempontból is Magyarország történelmének ezen korszaka, mert mutatja, hogy az osztályérdekek állandó ellentétéről, a gazdasági erők kizárólagos uralmáról szóló theoriák mennyire tarthatatlanok ebben az általánosságban. És ha az osztályok érdekei között az ellentét nem mindig kiegyenlíthetetlen, sőt vannak időszakok, mikor az átalakulás érdeke és lehetséges iránya közös; ha szükség van ilyen időben arra, hogy az érdekeknek ezen közösségét ki is mutassa valaki és arról (ad hominem argumentálva) meg is győzze kortársait: akkor nemcsak tág tér nyílik a genie számára, hanem megjelenésének késlekedését is súlyosan megérzik a századok és ha a fenforgó szükség ellenére hosszú időn át még sem jelent meg, akkor ez azt mutatja,

hogy a *geniere* nézve mégis igen nehéz azon vásári elvet alkalmazni, hogy a hol kereslet van, ott a kínálat is mutatkozik. De magának a *genienek* megjelenése is a gazdasági élet hatásától független és függetlenül alakul ki egyénisége is. Az értelem és érzelem azon egyensúlya, mely a maradiságtól és kosmopolitismustól Széchenyit egyaránt megóvta és mely, midőn reformeszmékre inspirálta, megmutatta a módot is, melylyel azokat elfogadtatni bírja, Magyarország gazdasági viszonyaiból alig magyarázható. Megvoltak e viszonyok azelőtt is és nem volt Széchenyink, ki volt már alakulva Széchenyi egyénisége e viszonyok ismerete nélkül is. De ha a *genialis* embernek van szerepe a történelemben és ha az épen ezen érdekközösségek föltalálásában és kimutatásában mutatkozhatott; ez azt is bizonyítja, hogy lehetséges aristokratikus vezetés mellett is haladás és hogy az emberi természet önző oldalának bármilyen erős hangsúlyozása sem zárja ki az érdekek közösségét és ezek alapján az együttes működést.

Azon érdekek mellett, melyeknek az összes kiváltságosokat arra kellett birniok, hogy a rendiség lerombolására törekedjenek, voltak még ezen kiváltságos osztálynak egyes töredékei, melyeknek külön specialis érdekeik is voltak ez actióban. Ez is mutatja, hogy az osztályok közötti ellentét nem olyan merev és nem olyan általános és hogy az osztályok egyes töredékeinek egészen különleges és más osztályokéval közös érdekei lehetnek. Dessewffy Aurél emlékiratában erre nézve igen érdekes megjegyzéseket találunk, melyek mutatják, hogy a konzervatív államférfi mily jól látta az anyagi rugókat és specialis érdekeket ott, a hol sokan csak idealismust láttak és lelkesedést. (Lásd erről szerzőnek Dessewffy Aurélról írt tanulmányát.)

De Széchenyi nemcsak az érdekekkel számolt, hanem az érzelmekkel is. Ismerte azok erejét és felhasználásukat el nem mulasztotta. Fontos ez azért is, mert az osztályok érdekközösségéről felállított elveinek ez a *correctivuma*. Lehetnek ugyanis az egyes osztályoknak közös érdekei; lehetséges, hogy a kiváltságos osztálynak érdeke a reform: de a kiváltságos egyénekre ez gyakran áldozattal jár. A dészma előli a szorgalmat, a robot tékozolja a gazdasági erőt. Hasznosabb a megváltás, általa a szorgalom nő és fél erő-

vel jobb munka végezhető. De a kiváltságos birtokos mégis aggódik az átmenet miatt, mert egy helytelenül keresztültüvített örökváltság ártalmára lehet. Megvan a közteherviselésnek a maga számtalan előnye, kulturállammá a nélkül egy ország sem lehet s az általános gazdasági fellendülésből, a közlekedés javulásából mindenkire előny remélhető. De az előnyök lassan következnek be, az áldozat pedig rögtönös. Érdeke az osztálynak, de az egyénnek nem az. Szükséges tehát, hogy az egyénekben felébresztessék az idealismus, nehogy a közérdek veszélyeztessék, nem ugyan az osztályérdek által, hanem az egyéni érdekek miatt. És valamint optimismus volna azt hinni, hogy mihelyt egy uralkodó osztályra nézve megváltoztak gazdasági érdekei, rögtön akadnak vezetői, a kik átlátták, hogy a változott viszonyok között mi az osztály érdekeinek megfelelő: ép úgy optimismus volna azt hinni, hogy ezen osztály minden tagja is átlátja, (ha egyszer akad, a ki rámutasson) az érdekek közösségét és egyéni érdekeit hajlandó alárendelni. Optimismus azt hinni, hogy az ész ilyen erős; pessimismus azt hinni, hogy az érzésnek nincs semmi ereje. Azok, a kik az embert csupa érdekekből állónak mondják, úgy látszik csupán az ész által vezetettnek hiszik. Mellőzik az érzelmet, mely megzavarja az ész számításait, de megzavarja önzéseit is.

Midőn pedig az idealismus felébred az emberben és a közczélokért lelkesülni ismét megtanul, akkor e közczélokért tenni egyéni érdek szempontjából is hasznos dolog. Az önzés elvének hívei feledik, hogy az önzés nemcsak anyagi természetű. Az amerikai milliomos tovább is gyűjti folyton vagyonát, nem azért, mintha arra anyagi szempontból volna szüksége, hanem azért, mivel az tekintély és hatalom. Midőn pedig egy nemzet közéletében az idealis áramlat erős, azzal együtt küzdeni nagyobb dicsőség és többet járul a küzdő tekintélyéhez, mint a mennyit kiváltságai megtartásával elérhetne. Midőn pedig a kiváltságos állapot bukása biztosra vehető, egyéni érdek szempontjából is helyesebb védtelenül hagyni a tekintély régi alapjait és azoknak megtámadása által az újakat szerezni meg. Így szövődnek össze a közéletben az idealis és realis motívumok.

Az egoismus tulajdonképen az «én» érvényesülését jelenti és ha tudni akarjuk, mi az egoismus, tudnunk kell,

mi az az «én». Az egyik ember énje csupa anyagnak látszik; őt nézve azt kell hinnünk, hogy az egoismus az anyag; elvőség. A másik emberben inkább nyilvánvalók, mert erősebbek az anyagiak mellett feltünő más indokok és érdekek. Mert lehet az érdek nem materialis is és lehet a közérdekkel nem ellenkező. A gonosztcvő érdeke a köz érdekével ellentétes, a közérdekbe ütközik már létezése is. A nagy ember egyéniségének érdeke a közérdekkel összeesik. Széchenyi István egyénisége nemzetének közéletével annyira összeforrott, hogy az ő életében az egoismust és altruismust egymástól elválasztani alig lehet. Benne e kettő egybe esik. Annyira egynek érezte magát nemzetével. A közügy bukását saját törekvései bukásának, törekvései háttérbe szorulását a nemzeti ügy elbukásának okaként látta és mind a kettő egyaránt mélyen érintette. Úgy dolgozik a nemzet ügyeiért, mint saját érdekeiért s valóban minden érdeke, minden érzése összeforrott vele. Nem önmegtágadás tőle, hogy dolgozik és szenved érte; hiszen ez az ő erejének szükségképeni megnyilatkozása. Nem hibája, hogy türelmetlen vetélytársaival szemben, a más irányba vezetni akarókkal szemben; mert hiszen ez a nemzeti politika pontosan kiszámított helyes irányának megvédelmezése csupán. A nemzet ügye az ő személyes ügye, személyes ügye gyakran nemzeti ügy. Az egoismus és altruismus nála nem ellentét; nagyságából, idealismusából a kettő azonossága szükségképen következik.

III.

Gróf Széchenyi István politikája Ausztriához való viszonyunk tekintetében is teljesen eredeti. Nemcsak abban, hogy megtalálja Magyarország függetlenségének tényleges megcsonkítása mellett a productiv működésre még mindig megmaradt terrenumot, hanem abban is, hogy e viszonyban, melynek századokon át annyi terhét éreztük, meglátja azon momentumokat is, melyek idők folytán ránk nézve igen hasznossá tehetik e viszonyt. Itt is az a magasb felfogás vezeti őt, mely a múlt és a jelen specialis viszonyai által nem hagyja magát tévútra vezetetni a jövő iránt s az ideiglenes és muló helyzet következményeitől el bír tekin-

teni és e viszony lényegét képes átértetni. Átlátja, hogy e viszony mindkét fél akarata felett álló erő által alkottatott. Átlátja, hogy a monarchia nagyhatalmi állása nemcsak a dynastiának, hanem Európának is igen fontos érdeke, hogy tehát az, a ki e viszonyt megbontja, Európa érdekeit sérti, a ki pedig e nagyhatalmi érdekekkel azonosulni tud, Európa érdekeivel azonosítja magát és így azokat a maga céljaira használhatja fel. Ezért hibáztatja az aggressivitást és helyesli a productiv politikát. Magyarországnak szerinte a birodalom súlypontjává kell válnia. Hogy az ehhez szükséges értelmi és anyagi súlyt is megszerezhesse, ebben áll reformmunkásságának feladata. Az ő nemzeti eszménye közjogi kérdésekben is nem megalkuvó, hanem voltaképen minden elszakadási politikánál merészebb és magasra törőbb, mert az nem a szabadság, hanem az uralkodás. Egész Európa segélyével az egész monarchia feletti uralkodás.

De Széchenyi nemzeti eszménye nemcsak merészebb közjogilag, hanem szorosabban vett belpolitikájában is megnyilatkozik. Ő az első, a ki rámutat arra, hogy a nemzeti törekvéseknek a belpolitikában is kell nyilatkoznia és ő az egyetlen, a ki e nemzeti irányt minden vonatkozásában keresztülvitte, annak minden vonatkozását megtalálta és minden érdeket alárendelt neki. Megmutatta, hogy nemzeti politikát nemcsak közjogi téren lehet csinálni, hanem lehet és kell minden más téren is. Magánjogi reformokkal is lehet: a rendiség megszüntetése által Ausztriával szemben egységes nemzetet teremteni, melynek törekvései ellen az alsóbb osztályok elégedetlenségét többé nem lehet kijátszani; az ősiség lerontása, a hitelviszonyok javítása vagyonos birtokos osztályt teremt, melyet könnyebben lehet megadóztatni, és ezáltal egy önálló magyar pénz- és közlekedésügy kezdeteit megteremteni. A nemzeti kaszinó a szellemi surlódás és a társadalmi egység céljait szolgálja, mert hiszen egységes társadalom és egységes közvélemény nélkül nemzeti politikát folytatni nem lehet; a lóverseny az egyesületi életre nevel, mert hiszen egy országnak, melynek önálló kormánya nincs, társadalmi úton kell magát kormányoznia. De szolgálja a kaszinóval együtt és Budapest szépítésével egy főváros megteremtésének eszméjét is, mert hiszen hogy legyen egy ország önálló, hogyha

központja nincs és ha, miként hatóságai birodalmiak vagy vármegyeiek, társadalmi élete bécsi vagy megyei. Béctől és a vármegyéktől, az udvartól és a kiváltságos osztályoktól kell kicsikarni egy megalakulandó magyar államiság kezdeteit, hatóságokat, melyek Béctől kevésbé függenek és melyektől a vármegyék inkább függenek. Béctől és a vármegyei élettől kell elvonni egy magyar főváros számára az elemeket és ott őket egyesíteni megismertetve a vármegyék nemeseit egymással és az aristocratiával; az aristocratiával pedig saját hazáját ismertetni meg. Végül pedig át kell hatni ezt az országot nemzeti szellemmel az állami és társadalmi életben egyaránt. És hogy a magyar nyelv szalonyelvvé és törvényhozási, közigazgatási és törvénykezési nyelvvé lehessen, annak fejlesztésére kellett a magyar tudományos Akadémiát megalapítani. Hogy minden egyes actióban mindig a nemzeti szempont (nem annak külsősége, hanem annak végcélja) legyen irányadó, ez az elv jellemzi Széchenyi politikájának egész rendszerét. Ezért kellett lánczhidat építeni, midőn még nem voltak jó utcáink sem; ezért kellett akadémiát alapítani, midőn még az elemi oktatásügy is igen gyenge lábon állott. Nem a culturalis, nem a közlekedési, hanem a nemzeti eszmének kellett dominálnia.

Ezen eszme domináló ereje ép oly erősen nyilatkozik nála az egyes osztályok érdekeivel és eszméivel szemben is. Szembeszállott az aristocratia maradiságával, szembeszállott a democratia túlzásaival is. Küzdött a jobbágyság megszűntetéséért, bár az aristocratia úgy vélte, hogy az az ő érdekeinek meg nem felel; de küzdött a kényszerítő örökváltás ellen is, mert úgy hitte, hogy az a nemesség szegényebb részét tönkre teszi. Nála pedig ez is elkerülendő volt, mivel nem osztályérdekből, hanem nemzeti érdekből indult ki minden kérdésben. A közteherviselés elvét is nem úgy óhajtotta keresztülvinni, mint Kossuth, hogy tudniillik az adózó nép terhe könnyíttessék, mert ez bár kétségkívül humánus, de kétségkívül osztályszempont, hanem azt óhajtotta, hogy a nemesség vállaljon magára új czélok, új productiv befektetések elérhetésére adót, mert ez a nemzet érdeke. Ha a nép terhén könnyítünk, azzal csak a megyei és birodalmi pénzügy tekintetében eszközünk humánus re-

formokat; a régi terheknek a nép által leendő további viselése mellett egy országos pénztár felállításával a magyar pénzügyi és közlekedési önállóság céljaira adóztatjuk meg a nemességet.

Valamint az osztályérdekeknek, úgy a liberalizmus követelményeinek is el kell szerinte a nemzeti eszme követelményei megett némulnia. Az ő felfogásában az osztályok érdeke és a liberalizmus követelményei bizonyos pontig a nemzeti érdekekkel összeesnek, de a hol beáll az összeütközés, ott feltétlenül a nemzeti eszmét illeti az elsőbbség. Széchenyi István az első politikusaink közül, a ki a nemzeti kérdés egész fontosságát már akkor átlátja és a ki érzi, hogy a szabadságnak és egyenlőségnek túlhajtása nemcsak az aristokratikus kormányzás érdekének, hanem a nemzeti eszmének is árt. Óhajtotta a polgári egyenlőséget és szabadságot, de a teljes politikai szabadságot és egyenlőséget sem a helyes kormányzás érdekében, sem a magyarság érdekében nem óhajtotta.

«Mi oly körülmények között vagyunk, miszerint most a magyarság egyenesen a nemességgel van összekötve, és valljuk meg, hogy itt minden democratia egyenesen csorbát üt a nemzetiségen», «nálam ugyanis a főszempont nem az alkotmány, mert alkotmányt octroyozni lehet 24 óra alatt a legszabadabb alapon, nemzetiséget azonban kifejezni . . . nem lehet.»

«Ha egy bárkában ülök és abban van gyermekem és más gyermek és ha a bárkába bejön a víz és előttem apodictice áll, hogy ezen két gyermeket benn nem tarthatom; az igaz, ha a magamét lököm ki és a másikat benntartom, azt az ujságban fogják hirdetni; de biz én inkább a magam gyermekét conserválom és a másikat kilököm. E tekintetben tehát a liberalizmus egyenesen a nemzetiség rovására történik.»

Hasonlóképen nyilatkozott 1848-ban a szabadság olvasztó erejébe vetett hit uralkodásának napjaiban, midőn a nemesség régi politikai jogai mellett felszólalt: «Azt mondják, a nemzetiséggel most már nem kell annyit törődni, mert a közös szabadság összeforraszt bennünket. De ha a szláv is, német is azt mondja és mi kevesebb számmal vagyunk: végre ki fogja egymást felolvasztani?»

És továbbá: «A nemzet, ha a nemzetiségét veszti, egyesesen annihiláltatik s a szellem öletik meg, habár a test megmarad is».

Ezen szemponttól vezettetve ajánlotta az óvatosságot az ösiség kérdésében, midőn annak rögtönös eltörlése követeltetett; félvén, hogy a birtokok idegen kézre kerülnek. Ezen szempontból ajánlotta a nemesség régi politikai jogainak fentartását a vármegyei szervezetben is. Ezért óhajtott a főrendiház kezdeményezési jogát s fontosságát megővendőnek s ezért óhajtotta a majorátusi intézmény fentartását, habár elismerte, hogy más szempontokból az «egy esztelen scandalum».

De nemcsak a szabadság és egyenlőség elveinek, hanem magának az anyagi és szellemi haladásnak is másodsorba kell szerinte a nemzeti eszme követelményei előtt szorulnia.

A *Kelet Népe*ben így szól: «A magyarság terjesztése... ellentétben áll az anyagi javak s kivált a művészet s tudomány... terjesztésével is». Felemlíti, hogy gőzerőművesekre lenne szükségünk, de egy ily iskola — rebus sic stantibus — csak német nyelven volna felállítható, miután erre való magyar ember elég számmal nem található; ennél fogva — semhogy német iskolát állítsunk — el kell az egésznek maradnia.

Ezen felfogásából kitűnik, miért tartotta politikai viszonyainkat oly felette bonyolultaknak s miért félt attól, hogy a túlzók elhamarkodott lépései a haladás egyszerű kérdéseiben is oly végzetesekké válhatnak, míg más országban az ily ballépések csak okulásul szolgálnak. Nemzetiségünket feltette. Ez politikájának sarkköve.

Ha a nemzet önmagában keresi boldogulásának eszközét s nem panaszokban és vádakban, de önerejében találja meg azt; ha az ország anyagi erejét maga fejti ki s kezéből nem adja ki; ha a haladás, a szabadság és az egyenlőség érdekeit ép úgy, mint az egyes osztályok érdekeit, a nemzeti irány követelményeinek rendeli alá s egész belpolitikáját a szerint irányítja: akkor, de csakis akkor lehet — Széchenyi szerint — a monarchia súlypontja Magyarország. Addig szabad sem lehet; akkor uralkodni fog. De ez idő csak így következhetik be; másként nem. És mindennek alapfeltétele az, a mit fenmaradásunk con-

ditio sine qua nonjaként hirdetett: «hogy a kelet népe legyen az oknak népe.»

A mily közel van valamely nemzedék ezen ideálhoz, olyan közel van Magyarország ahhoz, hogy a monarchia súlypontja legyen.

Szomorú igazság a mai nemzedéknek. Boldog időszak, melyet önérzetes reménnyel fog eltölteni.

Széchenyi nemzeti politikája leginkább extensiv s egyszersmind legintensivebb is minden politikusaink között. Mert nemcsak annak kereste és találta is meg módját, hogy az ország határain kívül — a monarchiában s általa a keleten — miként érvényesüljön a nemzeti eszme; hanem megmutatta azt is, hogy miként kell annak magában az ország belpolitikájában is érvényesülni. A gravaminalis politika, mely előtte és utána uralkodott, mindkettőre egyaránt képtelen. Sem az egyik, sem a másik irányban nem látván módot a nemzeti irány érvényesítésére, pusztán a gravaminalis térre szorítkozik s még ezen egy téren sem bir sikert mutatni fel. Széchenyi politikája nemcsak e téren volt practikusabb, de a nemzeti törekvéseket két — teljesen parlagon heverő — mezőre irányította. Ebben nagy az ő nemzeti politikája. Nemcsak mindenkinél magasabb célokat tűzött ki, de ezáltal — s az erre vezető eszközök által — a nemzeti politika számára új tereket nyitott, melyeken minden haladás biztos, minden munka eredményes s minden építés szilárd. A munkálkodás, az építés magában is fontos feladatait egy nagy nemzeti cél eszközévé tette s ezáltal minden productiv culturmunkának nemzeti értéket adott. Nagyszabású, lángésszel kigondolt terv ez, méltó ama nagy államférfihoz, kinek fajszeretettől izzó lelkében megszületett. Örökségül a késő utódokra hagyta, míg jön egy nemzedék, mely arra méltó legyen. A míg a szó kedvesebb, mint a tett s az óhajtás a cselekvésnél többet ér: Széchenyi István időszaka el nem következett. Hagyjuk pihenni békén, tett-vágyó lelkének emlékezetét meg ne sértse egy tehetetlen nemzedék üres kegyelete. Fordítsuk el tőle szemeinket, az ő emléke nekünk csak néma vád.

MADÁCH FIATALKORI NÉGY SZÍNŰVÉRŐL.

— Részlet egy nagyobb tanulmányból. —

Madách többet írt fiatal korában négy szindarabnál. De a mi e számon felül van, vagy elveszett, vagy töredék. A meglevő négyet szűk korhatár csatolja együvé, hasonló dramaturgiai fölfogás s azonfelül némi eszmei rokonság is. Az első Madách subiectiv érzelmeiből fakad, s nyoma van ennek a későbbiekben is, habár mind halványabban.

Ismeretes, hogy Madách pesti tanuló évei alatt, tizenhét éves korában, szerelmes volt egy tizennégy éves leányba. Az ilyen ábránd, a mint támadt, rendesen észrevétlenül foszlik széjjel is. Madách rajongása azonban nem lobbant el az ifjúkorban szokásos hirtelenséggel, hanem örök nyomott hagyott lelkén. Ábrándját boldogtalan szerelemmé, elválásukat csalódássá színezte ki, s úgy érezte, mintha e fájdalom költővé avatta volna. Ekkor lépett föl az irodalomban, kinyomatva huszonhat versét egy kis füzetben, *Lantvirágok* *) cím alatt, nem a könyvpiacon szánva, csak szétosztásra barátai közt. E bánat hatása alatt írja később első szindarabját is. Hazamegy Sztregovára, tanulmányába temetkezik s elfoglaltságot keresve, megyei szolgálatba lép. Fájdalmát azonban sem szeretteinek köre, sem tanulmányai, sem új környezete nem tudják véle feledtetni. A megyei élet kicsinyes viszonyai, műveletlen vagy félművelt emberei visszatetszést keltettek benne; a pártdüh, korteskedés, birtokpörök, az igazságtalan és lomha igazságszolgáltatás, az érdekek rejtett hálózata undorral töltötték el; családjának sok ügye-baja, gazdaságuk gondja terhére voltak. Magába

*) A kéziratban előbb *Lantszikrák* volt a füzet címe.

zárkózott s szinte szenvedélylyel tetézte fejére a bánatot. Elhiteti magával, hogy nem csak szerelmében csalódott, hanem barátait is elvesztette, hiszen azok kedvesének testvérei. Csalártnak nézi a szerelmet, hűtelennek a barátságot. Tönkretett élet és eljátszott jövődő romjain látja magát. Mindez heves világgyűlöletté forr ki benne, melyet a fiatal szív nem bír magába fojtani, kivált ha oly subiectiv, mint Madách. Magányában ismét írói próbálkozásban önti ki lelkét. Ide vonzotta hivatása. A nyomtatott füzet szintén további munkásságra ösztönözte. Nemcsak szerelmét akarja elsiratni, s kiönteni emésztő bánatát. Ember- és világ-gyűlölete túlcsap a lyrai kitörések körén. Egész életkörét, egész sötét világát akarta megrajzolni, föltárni a fiatal szív sorsát, a barátság és szerelem csalárdságát, a bizalom és az eszmények megrendülését. Így keletkezik *Csak tréfa* című színműve, mely egészen a költő szerelmi bánatának s akkori heves világgyűlöletének tükre. Ihletét ugyanazon érzéstől veszi, melyek költeményeit sugallták, s színművei majdnem annyira subiectivek, mint versei. 1840-től 43-ig négy színművet ír, s többé-kevésbbé mindnyáján e csalódás árnyéka borong. Bayer méltán figyelmeztet arra, hogy fiatalkori színműveinek csupa lemondó — vagy csalódott — szerelem a tárgyuk.*)

A *Csak tréfa* nem első kísérlete Madáchnak, de első befejezett darabja s egyetlen társadalmi színműve. Darabnak gyöngye; Gyulai Pál arra sem tartotta érdemesnek, hogy fölvegye Madách összegyűjtött munkái közé. Riedl Frigyes azonban közzé tett belőle egy jelenetet.**)

A darab hőse egy köztársasági elvekért rajongó fiatal ember, Zordynak hívják; követ a pozsonyi diétán; gazdag, de jószágai pör alatt állanak. A diétáról egyszerre visszahívják, a mi akkor, a követi utasítások idejében, megtörténhetett; pörét is elveszti. Mindezt egy kaczer delnő, Széphalmyné ármánykodása okozza, ki Zordy helyébe fiát lépteti föl követnek, a kit össze is akar házasítani a pör nyer-

*) *A magyar drámairodalom története.* II. 317. l.

***) *Madách egy kiadatlan tragédijából. Egyetemes Philologiai Közlöny.* IV. 56—63. Később Palágyi Menyhért ismertette a *Pesti Napló* 1898. évi 186—187. számában, azután életrajzában.

tesének leányával. Az utolsó perczen ugyan segítségére sietne áldozatának, mert ez közben az ő leányának kezd udvarolni, de már késő, Zordy földönfutóvá lett, s vagyonával együtt elveszti barátait, párthiveit, szerelmesét is. Elkeseredésében olyan embergyűlölet fogja el, mint athéni Timont. Sorsát *Csak tréfa* czímen színdarabban írja meg, melynek alakjaira mindenki ráismer; kedvese az előadás alatt elájul; bátyja a botrány miatt kénytelen Zordyt, kinek régebben jó barátja volt, párbajra hívni. A viadalban Zordy marad életben, de csak azért, hogy annak önkezével vessen véget. Látnivaló, hogy a fiatal költő úgy túlozza az élet sötét oldalait, mint szerepét a rossz színész, Hamlet lezkeje szerint, A szereplők vonásai is túlságosak. Az egész egy elkeseredett szív gúnykaczaja az emberek és társadalom fölött. A vallásszabadság körüli torzsalkodás, a védegyeletet gúnyoló piperkőcz, az áldemokraták, a haladás ócsárlói: a kor vonásai és torzalakjai. Fiatal írók szokása szerint egész lelkét föltárja művében. Az ő megyebeli élményei öntenek életet a «szélirányú pártok» rajzára s az igazságszolgáltatás torzképeré, melyet asszonyi fortély csür-csavar; az ő családjának is nagy jószágai álltak pör alatt, melyek később a Bach-korszakban az ősiségi patens folytán oda is vesztek. Hősében egyenest magát rajzolja. A szerelmében csalódott Zordy, a ki elkeseredését színdarabban önti ki, s abban a hitben, hogy örökre leszámolt a szerelemmel, az irodalomban keres életezést: az írónak álarcz nélküli mása. Zordy az ő sebéből vérzik s az ő átkait szórja a világra. E közvetlenség erejénél fogva olyan le-sujtó egyes kitöréseiben Zordy pessimismusa. Egy fiatal költő előtt, a ki olyan áhitattal lép elébe, mint Kepler elé a tanítvány, így önti ki csalódásának keserű tanulságát:

(Nyugodtan) Ne hígy gyermeknek, hogyha hízeleg,
 Mert csint tett vagy játéért jött könyörgni.
 Ne hidd a papnak, hogy hívéen keserg,
 Számolja temetési jövedelmét.
 Haldoklónak se hígy, ha bűnein
 Sopánkodik, e percznyí bánatával
 Istent vágy csalni. Csalj, ölj, kaczagj!

Ez az általánosítás Madách vonása. Bánata mindent elsötétít előtte, a meddig ekkor gondolata ér, mint a hogy'

később boldogtalansága gyászba borítja az egész világot, midőn bölcselme azt öleli föl. Most még csak sarcasmusa van, egyes emberek-, állások-, hivatásokra; nem összefoglaló bölcselmi eszméje. Mégis egész *Az ember tragédiájáig* nincs műve, mely részleteiben annyi eszmét és gondolatot tartalmazna. Ezek a sötét képek rajzanak föl lelkében ugyan, élete végzetes csalódásának idején. Zordynak ebből a tanításából formál akkor egy költői levelet Szontaghhoz, melyben megárad keserősége. E kitörések foszlányait lyrai jajkiáltásokká szaggatja, melyekre akkor a férfi-kor tapasztalata a világfölfogás hitelesítő bélyegét üti.*)

Madách mindössze ily töredékes gondolatokat akart megőrizni művéből. Semmi nyoma annak, hogy előadására vagy kinyomtatására gondolt volna. Át sem dolgozta, mint többi ifjúkori darabját. Még csak a *Férfi és nő* maradt eredeti kidolgozásában. Midőn írói kedve újra éledt, ezt is lemásoltatta, de átsimitásához nem jutott. Azért is látszik itt világosabban a szál, mely a művet Madách életéhez fűzi.

---

*) E versek Madách összes műveinek gyűjteményében *Egy örült naplójából* gyűjtőcím alá sorozták. Az idézett töredék így folytatódik:

Mert hogyha jó vagy: bibliánk hazug,
 Hogy a díj tetteinkhez méretik.
 Hígy mindent gaznak, ez az emberek közt
 Kopernikusnak csillagrendszere,
 Mely legtöbb mozgást biztosan megfejt.
 Rendbontó üstököse csak kevés
 S ki tudja még, rendbontó-e ez is?

A végsorok később külön kis verssé forrták ki magukat. L. *Egy örült naplójából* 27. sz.

A színműben föl villan ez a gondolat:

. . . az ég magas,
 Átok, keserv odáig míg fölé
 Esővé lesz s hizelkedő az is,
 A dúsakat áldja csak.

Erre az eszmeszikrára ráakadni u. ott 25. sz. Loránt azt mondja a költőtánítványnak:

Menj, ne lássak embert,
 Mert képmásában az Istent utálok.

Ez a gondolat-forgács u. ott 26. sz.

A *Férfi és nő* szerzőjének huszadik évében (1843) már akadémiai jutalomért versenyzett, a nélkül azonban, hogy csak figyelmet is ébresztett volna. Pedig nem érdektelen kísérlet. A fiatal költő Herakles és Deianeira történetével igyekszik megvilágítani büszke jellegét: «A férfi nagy nő nélkül is,» minek azonban a cselekvény meglehetősen ellene bizonyít, egész a végkifejlésig. Tárnya Sophokles *Trachisi nők* című tragédiájából van kölcsönözve, kinek munkái a Solger-féle német fordításban ott álltak Madách könyves polczán, sűrűn tarkítva czeruza-jegyekkel. De csak a mese vázát vette onnan; máskülönben egészen a maga lábán jár.

A gyöngéd Sophokles Deianeira gyötrelmeit rajzolta legtöbb figyelemmel, ki hervadó szépségében nem bízva többé, varázs-szerrel akarná megtartani Herakles hűségét; remegésében, mint Péterfy megjegyezte, «mintegy költői fátyolon át elénk tűnik a nemi élet természetessége a görögnél s egy kissé a nőnek nyomott helyzete».*)

Madách széttépi e fátylat s alóla teljes szilajságában tárul elénk a férfi szenvedélyének kegyetlensége, a mint könnyedén eltaszítja a megúnt hitvest egy új rableányért, a ki pedig megcsalja. Madáchnál Herakles gyötrődése a központ, a ki az isteni nagyrahitottság s a földi szerelem vágyai közt hánykódik, s a női hiúság és önzés áldozatául esik el. A fiatal költő a szerelem zsarnoksága ellen lázong, mely leköti a férfi életét, kinek pedig más hivatása volna a világon. Herakles félisteni erejét fölemésztik kiolt-hatatlan szenvedélyei, a nagyrahitott hős élete delén aszszonyok guzsalyánál vesztegel, csalárdságuk miatt gyötrődik, miközben hiába eped az eszményi nő után, a ki méltó társa lehetne; de végül leszáll hozzá az eszményiség nem-tője s az égbe emeli. Látnivaló, hogy a költő szemében az ember képviselője, sorsa a férfi végzetét példázza.

Ez a darab is subiectiv, noha az alakok inkább a maguk lábán állanak. Madách kínja feszíti Herakles szívét csak úgy, mint Zordyét; az ő lelke vonaglik így csalódásában, míg gyötrődését megsokallva, a költői hivatásban keres vigasztalást. Nyilván indulatának kohójában öntötte formába alakjait, hogy bennök világnézeté kovácsolja hangulatát.

*) *Összegyűjtött munkái*. II. 33.

A darab egészen subiectiv érzéséből fakad, de aztán merész általánosításba megy át; ez Madách gondolatmenetének rendes szokása. Színműveinek állandó sajátága e kettős vonás: egyik, hogy főbb alakjain hangulatának fénye-árnya játszik; másik, hogy hősei többnyire fogalmak személyesítőivé nőnek, küzdelmek és sorsuk a költő világnézetét hirdeti. Herakles a férfi megtestesítője, mint Ádám az emberé. Erre értette Gyulai Pál, a mit Madách összes műveinek előszavában e darabról mondott: «Van benne valami csira, mely *Az ember tragédiájá*-val rokon».

A másik két színmű, melyeket Madách ez időszakban írt: *Csák végnapjai* és *Mária királynő* történelmi drámák. A kettő közel egykorú s a *Férfi és nő*től sem eshetnek távol. Ezzel együtt *Csák* is megjelent 1843-ban az Akadémia drámai pályázatán s dicséretet is aratott.*) Ez a példánya megvan a pályaművek közt az Akadémia kéziratárában; Madách összes munkáinak gyűjteményében csak 1861 őszéről való átdolgozása van közölve.**) *Mária királynő* felől nincs ennyire biztos adatunk. Eredeti kézírata sincs meg, csak átjavított szövege ismeretes 1855-ből; de van benne valami gondolat, melynek révén rokonságban áll a *Férfi és nő*vel. A két történelmi darab közt is van hasonlatosság. A kettő rokon történelmi háttér előtt játszik: Csák fölkelése arra az időre esik, mikor az Árpádház férfi-ágának kihaltával a korona leányfőre szállna, a nemzet nagyobb része azonban idegen férfi-királyt keres; hasonló sorsra jut

*) A M. T. Akadémia főttkári hivatalában őrzött kézírású jegyzőkönyvek szerint a titoknok 1843 márczius 21-én 13 pályaműről számol be, ezek közt a 7. sz. *Férfi és nő*. 5. felvonás. Jelígeje: A férfi nagy nő nélkül is. Hoffmann. — 9. sz. *Csák végnapjai*, 5 felvonás, előjátékkal. Jelígeje: Verflucht vom Vater und geliebt vom Weibe, zuletzt ein Stern im wildem Meer versunken, Herweg. — Ugyane pályázaton résztvett egy *Mária királyné* is (12. sz.), de ez nem Madáché. Nagyrészt prózában van írva; az alakok jelleme más, Forgách például Károly híve. A jutalmat Obernyik Károly *Főúr és pór* című darabja nyerte el; Szigligeti Gerőjét pedig kiadásra méltatták „ívétől négy arany tiszteletdíj mellett”. «Dicséretet arattak még Zrinyi, szomorúját. 5 felvonás. — *Csák végnapjai*, dráma, 5 felvonás és *Zsidó jü*, dráma, 5 felvonás». Jelentés az 1843-diki drámai jutalomra érkezett szomorújátékokról. *Akadémia Évkönyvei*. IX.

**) Ez a példány a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában van.

az ország Nagy Lajos után, Mária és Kis Károly idejében. Mindegyik darabot két párt küzdelme mozgatja, melyek motívumai nagyjában egyezők: egyfelől küzdelem az idegen király ellen, másrészt a nő gyöngesége magasabb hivatásra. A történelmi cselekvénnyel mindkettőben szerelmi mese van összenőve; a két női főalak lelkében a szerelem és hivatás csatázik, akár Heraklesében. Madách a maga szerelmi vívódását önti ezekben az alakokba is. *Csákon* e gondolatnak csak visszfénye rezdül át, ott a hazafias elem az uralkodó. *Mária királynőben* a történelmivel egyenrangú szerelmi mese. Ebben sok a romantikus vonás a történelmi decoratiók közt. A darab azzal kezdődik, hogy a tenger melléken lázadás készül a nőuralom ellen (I. felvonás), az elégedetlenek behívják az országba Kis Károlyt (II.) s meg is koronázzák (III.). Ezzel szemben a királyhű országnagyok férjet keresnek Máriának, a ki megvédelmezze trónját s összetartsa széthulló birodalmát. A két tábor küzdelme Mária körül zajlik: egyik trónjától, másik szerelmétől akarja megfosztani. Hívei követség útján fölajánlják kezét az orléansi hercegnek (II.), később házasságra erőltetik Zsigmonddal (III.), pedig Mária leghívebb lovagját szereti, Forgách Zsigmond pohárnokot. A királynő szívében kegyetlen harcot vívhatna a szenvedély a kénytelenséggel, a kötelesség érzése a boldogság utáni vágy természetijogával; ez a vívódás azonban nem tör ki, midőn mi megösmékedünk velők, már mindketten beletörődtek a lemondásba. Mária feláldozza szerelmét a koronának, Forgách mindent e szerelemnek áldoz. Büszkeségét: hiszen maga vezeti a követséget az orléansi herceghez. Becsületét is, mert lovag létére orgyilkosa lesz Károlynak, midőn az kinyújtja kezét a korona után (IV.). Életét is kockára veti érte. Midőn a királynő lemegy a fölkelők közé, hogy megjelenésével fojtja el a zendülést, a pártosok rajtok ütnek. Forgách ereje fogytaig védelmezi a királynőket; e harc emlékét őrzi a krónikás ének kétsoros töredéke. Azonban megsebesül s mindnyájan Palizsnay fogságába esnek (IV.). Palizsnay vránai perjel, a fölkelés vezére, ádáz ellensége Máriának. Ő lázongott leginkább a női kormány ellen s becsmérőn fogadkozott, hogy a leány-király még szerelemmel fogja átkulcsolni térdét. Ez is tüzei, de meg szemtől-szembe látva, vad szenvedélyre gyúlt iránta s most a fog-

ságban szerelmével üldözi Máriát. Az ütközetben úgy rémlett neki, mintha Mária megcsókolta volna sebesült lovagját. Ha a királynő legalább bevallaná szerelmét, megnyugodnék, de azt nem bírja elviselni, hogy a becsmérelt nő jobban tudjon uralkodni a szenvedélyen nála. A legszörnyűbb kegyetlenségekkel akarja kicsikarni Mária titkát s a maga meghallgattatását. Az özvegy királynét, a ki szintén foglya, levetteti a vár fokáról; Mária szemeláttára szúrja át Forgáchot. S mindezt azért, hogy Mária szerelmét kierőszakolja vagy legalább titkát kicsikarja tőle. Egész a rémdráma határáig jutunk, midőn egyszerre szétfoszlik a bonyodalom. A számitó Velenceze kimódolja, hogy a Rendek elismerjék magyar királynak Zsigmondot, kinek könnyelműségén majd búsán megveszi jó szolgálatainak bérét. A velenceziek aztán Máriát is kiszabadítják, hogy elfoglalja helyét a trónon, Zsigmond oldalán.

A cselekvény két szálból fonódik: egyik ága történelmi, a másik költött szerelmi mese, e két szálból van összesodorva Mária sorsa. A fiatal költő nem tud kellő egyensúlyt tartani; érdeklődése a romantikus meséhez vonja, de ezt agyonlapítják a történelmi diszletek. Buzgó tanulmány nyomai látszanak a darabban, de az író nem tudja jó hasznát venni fáradságának. Madách Fessler művéből merített, a kit íróink ez időtájt sűrűn forgattak. Forrását jól választotta meg. Fessler sokkalta bővebb Pray- és Thuróczy nál; Katona rideg, Engel is szüksézává hozzá képest, Buday és Virág is szegényebbek nála. Ő felhasználja Bonfini színes előadását, lengyel részről Dlugossra támaszkodik s a hagyományt sem mellőzi egészen. Madách más történetírókba is beletekintett, így Katonába biztosan,* de egészben Fessler után igazodik.

---

* Sandivog meneküléséről Fessler annyit mond: Dem zu äusserster Unzufriedenheit gereizten Sandivog wurde die Abreise von Jadra verwehrt; allein der kluge Mann, das Gewebe weiblicher List durchschauend, zerriss es, indem er Mittel fand, glücklich zu entkommen (IV. 29—30.) Katona erre nézve Dlugosst idézi: Sandiuogius autem, omnium eorum, quæ contra se ordinata fuerant, conscius, equis per varia loca, quibus redeundum erat, locatis . . . equos mutando . . . Cracouiam . . . pervenit. Katona, Pars IV. 62. — Madáchnál az I. felvonás végső jelenetében Sandivog azt mondja:

. . . Egész utamban mindenütt lovak . . .

A dráma anyaga teljesen egyezik Fessler IV. könyvének első részével: a darab ugyanazon ponton kezdődik és végződik, mint Fessler előadása. Megtalálni nála Madách összes szereplőit és minden eseményét, a legapróbb részletekig, minők a Károly koronázásakor olvasott evangélium szövege s uralkodásának baljós előjelei. A darab menete is összevág Fessler elbeszélésének sorrendjével. Fessler szerint a gyilkosság után Károly hívei elmenekültek, a gyilkosság jelenete a drámában is ezzel végződik (IV. felvonás 2. szín; Fessler IV. köt. 62. l.). Fessler azután Zsigmond győri táborába vezet, Madách ide is követi, ámbár e jelenetre nem sok szüksége van. (IV. felvonás 3. jel. — Fessler IV. k. 63. l.). Még oly vonások is Fesslerre vezethetők vissza, melyeket az író érzékének szeretnénk betudni, mint azt, hogy Mária nem szemtanuja a konczolásnak (IV. felvonás 2. jel. — Fessler IV. 61. l.). Egy helyütt a szöveg szószerint Fesslerből van kiírva.*) Ennyi tanulmányt, *Bánk bánt* és a *Kegyenczet* leszámítva, nem találni az akkori történelmi darabokban. S mégis épen ebből tetszik ki a kezdő író, hogy ennyire rabjául esik forrásának. Olyan is átvesz, a mi nem tartozik tárgyához, mint Hedvig és a lengyelek dolga. Tanulmányaiba nem tud életet önteni; eseményei közt nem nyilik távlat, alakjainak nincs multjuk, noha ezen könnyű lett volna segíteni. Mellőzi, hogy Károly maga is gyilkosa volt Johannának, s hogy nápolyi trónját

---

*₁ Bonfini, Livius mintájára, hosszú beszédet ad Horváthy Pál szájába, midőn az Károlyt Magyarországra hívja. *Decad. III. Lib. I. pag. 279—282.* Fessler ennek egy részét lefordítja (45. l.), s ezt a részt, és csakis ennyit, Madáchnál is megtalálni. «Der Eid verbietet Euch nach Ungarns Thron zu streben, doch nicht verwehren mag er den ungesuchten anzunehmen.» Madáchnál (II. 1.):

KÁROLY

... nem fogom a magyar koronát
Soha keresni.

HORVÁTHY PÁL

Azt ne is keresd.
De hát esküdhettél-e arra is,
Hogy a magyar nép sem fog megkeresni?

is magyarországi rokonainak köszöni, a kiktől el akarja ragadni koronájukat; pedig ez mily élesen hívná ki ellene a Nemezist. Az egész jobban van elgondolva, mint kivive. A kettős vezérmotivum elég szerencsés: a nőuralommal való elégedetlenség s az idegen uralom elleni szenvedélyből a kor lelke szólna; de a darabban mindez összegabalyodik: a királynő tulajdon pártja is úgy gondolkodik, mint a zendülők, hogy férfi kell a trónra; viszont a pártosok vezére szerelmében maga szeretné visszavinni Budára Máriát. A motivumok így megbénulnak, s a darab menete támo­lygó.

A darab más része, a szerelmi regény, a költő leleménye; szereplőit a történelemből vette, de sorsukat maga szövi. A színfalszaggató romantika egész telhetetlenségével dúskál a szerelem hárm­as variációjában. Forgách lemondó önfeláldozása s Palizsnay gyilkos szenvedélye az ellentét szabályai szerint vannak szembeállítva. Forgách szótlán lemondása s határtalan önfeláldozásával, ajkán a királylány egyetlen csókjával, meggyilkolva vetélytársától kedvese előtt, még a romantikus lovagok közt is ritkítja párját. Nem kevésbé romantikus alak Palizsnay, a szeretőt tartó, vérengző perjel. Sz­enedélyessége némileg Petúr bánra emlékeztet. Ilyenformán fogta föl Czako is, a ki *János lovag* címmel szomorújátékot írt róla, melyet 1848-ban adtak. Nála Palizsnay élete céljának nézi, hogy a trónt megtisztítsa a vérengzőktől, ha újabb vérontás árán is; előbb Károly vesztére dolgozik, azután bosszút áll Erzsébeten; mintegy a Nemesis bosszuló vitéze. Madáchnál lázongó hős, a kinek a szerelem elgyöngíti karját, mint Heraklesét. A romantika m­úzsája sugallta Madáchnak, hogy e vérengző barátban a gyűlöletet szerelemmé változtassa, s a fogoly rabjává tegye porkolábját. Sorsában a végzet kaján káröröme tükröződik: gyűlölte a királynőt, mert nő; később megszereti a nőt s nem érheti el, mert királynő. Az ellentét fegyvere ejti el, mely könnyen fúródik át a romantikus lovagok páncélján. Ez a szerelem megtöri a darab szerkezetét, mert váratlanul üti föl fejét a kifejlés előtt s új bonyodalmat támaszt a darab végén.

Természetesebb Madách másik leleménye, a királyi szűz támadó szerelme az udvarában élő dalia iránt. Ezt az érzést Czako is beleszötte darabjába; nála Frangepán a

választott lovag, Zsigmond bizalmas embere s üzenetvivője mátkájához. Ez szembeszökön romantikus szereposztás. Madách természetesebb s egyszerűbb volt, midőn Mária pohárnokát, a történelem szerint koronájának és életének hű védelmezőjét választotta erre a szerepre. Azonban Forgách csak egy üres pánczél. Általában az alakokra csak rájok vannak aggatva a történelmi nevek, mint a XIV. századi dolmányok. Maga Mária is élettelen vázlat. Találóa mondotta róla Riedl, hogy anyjával együtt jobbára hivatalos ügyeket intéznek előttünk. Magától épen oly fásultan rendelkezik, mint másokkal; mindenbe beletörődik; szinte kérdéses, érzi-e a sors csapásait; vér nem bugygyan azok nyomán soha. Végzete kegyetlen dilemma elé állította, női s uralkodói hivatása kétfelé vonják, s egyikről sem bírván lemondani, mindkettőben vesztesé válik. Megtagadja szívét, boldogságát, anyját, mindent feláldoz a koronáért, s végül is Zsigmond teszi azt fejére, a kit nem szeret. A költő Herakles életének mérgét oltotta Mária lelkébe, ő is a szerelem és magasabb hivatás csábjai közt vergődik s a hivatás mellé szegődik, mint Herakles, de arra nem való. Ebből a szempontból *Mária királynő* drámája szinte a *Férfi és nő* párdarabjának, ugyanazon alapeszme változatának tetszik. A költő ugyanarra a válaszütra állítja itt a nőt, a hol amott a férfi állott. Herakles megdicsőülést talált ezen az úton, a nőt a tragikai bukás kényszerűsége várja. A férfival hivatása feledteti a szerelem gyötrelmeit, ez szinte önvigasztalása Madáchnak; a nőszív azonban életének egész célját, minden boldogságát eljátszotta, ha megtagadja szerelmét. Ez mintegy elkésett intelem kedveséhez.

Több tekintetben hasonló ehhez másik történelmi darabja, *Csák végnapjai*. A női főalak Máriára emlékeztet, s a háttérben itt is megvillan valami hasonló gondolat, bár elmosódottan. Ebben is kettős a cselekvény, ezt is két párt küzdelme mozgatja, s az indítékok is hasonlóak: egyfelől a nő gyöngesége magasabb hivatásra, másrészt küzdelem az idegen király ellen. Azonban folyvást Csák és hívei vannak előttünk, ellenfél mintha nem is volna, így csak az üres levegőt szabdalják kardjokkal. A költő pusztá adatok helyett itt a kor hangulatát törekszik felidézni, s e részben műve sikerültebb az előbbinél.

Csák kora a hazafias erények és bűnök szövedékével jó drámai háttér; Csákból is faraghatni drámai hőst, az idegen király elleni küzdelem magábanvéve félig-meddig azzá avatja. Már Kisfaludy Károly drámát kezdett róla, mely azonban töredéknek maradt, s Madáchnál később, de művének megjelenése előtt, Szász Károly és Székely József költői beszélt. Madách Kisfaludy nyomán indul, mintegy az ő félbenmaradt munkáját kívánja folytatni, melyet Toldy kiadásából ismerhetett.*) Hősét a nemzeti szabadság bajnokának tünteti fel, kiirtva belőle a garázda olygarcha minden vonását. Képzeletében Csák a lovagok virága, az utolsó Árpád-sarj jogának védelmezője, III. András árva leányának gyámola. Az ő táborában s trencsényi várban él a királyleány, a küzdelem céljának megszemélyesítője; ez adja meg a pártnak az erkölcsi súlyt. Csákról úgy beszélnek hívei, mint valami félistenről, a hazafiság és önfeláldozás mintaképeről. A 43-iki kidolgozás előjátékában egymásután gyűlnek táborába legkonokabb ellenfelének, Omode nádornak fiai, régi ellenei megtérnek hozzá. Csupán hatalmas fegyvertársa, Zách, pártol át mellőle a királyhoz. Ezt a költő később az I. felvonásba olvasztotta, a hol, a rozgonyi csata után, inkább is van helyén, s elhagyta az előjátékot, melylyel különben is csak a negyvenes évek divatának hódolt. A darab tulajdonképen a rozgonyi veszített csata után kezdődik, a mikor Csák már le van verve. Elszéleszti népét s leghívebb pártfeleivel visszahúzódik a trencsényi várba, hogy alkalomadtán új fölkelést szíjon (I.). Élete azonban küzdelem helyett csak örökös készülődés, melyet végtére is oly csekély ok sarkall tette, hogy Károly Záchnak ajándékozza Késmárk városát, mely eddig szabad volt. E hír hallatára Csák az ország négy tája felé küldi az Omode-fiukat, sereget toborzani (II.). Ő maga Záchhoz megy, hogy visszahódítsa régi párthívét. Zách visegrádi kastélyában a királylyal találkozik, ki vadászat közben ott tart pihenőt. Mennyi balfogás, s épen a döntő jelenetben! Mit szóljunk ehhez a Csákhhoz, a ki elég botor, hogy egyszerre Záchnál teremjen, holott ez szemünk láttára igye-

---

*) *Kisfaludy Károly minden munkái.* Öszveszedte Toldy Ferencz, 1831. X. kötet. Pótolékok.

kezett őt a király hűségére téríteni s a kiről tudja, hogy Károly csak az imént tüntette ki kegyével. Mily ügyefogyott ez a Zách, ki Csákot a szomszéd szobába rejti, midőn a királyt várja. És mily eszeveszett az udvari bolond, a ki felszakítja e benyiló ajtaját, épen mikor Károly kifakad a miatt, hogy Csák még életben van, sőt új fölkelésre készül, a miért a kegyesök halált kiáltanak fejére. S mikor ennyi erőszakolt véletlen árán a két ellenfél szemben áll egymással: mi történik? Csák óvást emel a törvénytelen ítélet ellen:

Kihallgatatlan a magyar nemest
 Itélni nem szabad. Most itt vagyok
 Most halljatok meg és ítéljetek. (43-iki szöveg.)

A költő nyilván fenséget akart alakjába lehellni, midőn a jog és törvény hívének mutatja. E törvényszéki stylusban mondott pár szó azonban inkább látszik furfangos kibúvónak a kelepczéből, melybe véletlenül esett. Lehet-e Csáknak olyan mondanivalója, a mi az udvar előtt újság volna s neki mentségére lehetne? Elismerheti-e jogos bírának Károly szemén-szedett híveit, egy bizalmas vadásztársaságot? Egy-két hang pártolja kívánságát; ezeket Károly rögtön párttűtőknek bélyegzi. Csák önelégülten és bántatlanul távozik; a király utána szól:

Fogd e levelet,
 Mellyt Róma küld, menj, feloldozánk.

S mégis nyomban újra el akarja íteltetni Csákot, halálra, orvúl; mire Zách, a gyanúba kevert házigazda, hűségét ezzel bizonyítja:

Már gyilkosom van.

Még gyöngébb e jelenet a későbbi átdolgozásban, hol Károly híveire támad, a mért Csák élve ment el, s maga bérel ellene olasz orgyilkosokat. A költő nagyot vét, mikor a királyt ily fondornak mutatja. Ha jobban megérti a történelmet, tisztábban rajzolhatja Károly győzelmét, a ki békét és nyugalmat szerez az országban s ezzel pártjára hódítja a nemzetet. Tragikusabban rajzolhatja Csákot is, a ki e nagy változásban egyedül marad változatlan s a szabadság varázsától elvakultan, nem veszi észre, hogy az idő elpártol tőle, igazsága csorbúl, s a föld kisiklik talpa alól. Ez rész-

vétet keltene a hős iránt s megnyugvást bukásában. De hogy nyugodjunk bele megtörésébe, ha Károly nem nyert meg bennünket; hogy lássuk nyugodtan oly ember kezén az országot, a ki orgyilkosokkal czimborál? Ennyire elhomályosúl czélja a költő előtt a döntő jelenetben, ennyire ellankad ereje. Kitér az összeütközés elől, nem fejleszt semmi bonyodalmat s e kitérés után ott fonja tovább Csák sorsát, a hol abba hagyta.

Visegrádról hazaérkezvén, küldöttei is hazaszálingóznak, csüggedten, maroknyi néppel. Csák mégis ki akarja bontani zászlaját, mintha megint az egész felvidék sereglene alája. Ekkor tudja meg, hogy míg ő odajárt, a királyleány klastromba ment, mert nem akart több vérontásnak okozója lenni. Ez erejét szegi Csáknak. Nincs mért küzdenie tovább.

. . . mért? Hogy Károly helyett
Sváb vagy tatárt emeljek trónusunkra?
Vagy tán azt kéritek, köztársaságot
Állítsak? (13-iki szöveg.)

Kettétöri kardját, elzarándokol Erzsébet után, hogy haldokolva ölébe hajthassa fejét:

Öledben édes a nyugvás, királyné,
Öledben az Árpádok alszanak.

Ez a darab történelmi része, Csák tragœdiája, mely azonban sem a történet, sem a valódi tragikum szempontjából nem kifogástalan. E kor hangulatát, lappangó s fel-fel lobbanó tüzét eléggé eltalálta Madách, de a történelemmel nagyon is szabadon bánt. Kisfaludy példájára a szabadság önzetlen bajnoka gyanánt festette az átkos emlékü országháborítót, damnandæ memoriæ, mint az okiratok mondják. Sorsán is változtatnia kellett: nem hagyhatta a férgeknek megenni, ha nem akart új *Stibor vajdá*-t írni.

Azonban oly történelmi vonásokat is mellöz, melyeknek hasznát vehette volna; hogy Csák nádorispánságot viselt Wenzel alatt, ellenállását az a hazafi kötelesség színében tüntetné föl. Alakjának legfőbb hibája, hogy sorsa nem jelleméből folyik s nélkülözi a tragikum vaskényszerüségét. A mi öt megtöri, alig van jobban előkészítve, mintha kövel sujtanák agyon. Sorsának fordulása Erzsébet szökésében

gyökerezik, kinek szinte külön drámája van a darabban. A költő föltámasztja a hagyományt, mely szerint Omode nádor Erzsébetet egyik fiának szánta. Erzsébet a darab elején boldogtalan szerelmét gyászolja, kedvese elesett a rozgonyi csatában. Ott az újon hantolt sir mellett vall neki szerelmet a megholt öcsöcse, Dávid, a mi némileg III. Richárdra emlékeztet. A trencsényi várban is folyvást üldözi Erzsébetet, mint valami eszelős; ez azonban semmibe sem veszi a gyámoltalan fiút, ki a harcok közt lantpengetéssel öli az időt. Dávid végre kardot köt s bátyjának kiszabadítására siet, a ki valami rablókalandon fogságba esett. Mire diadalittasan visszatér, Erzsébet elhagyta a várat. Az átdolgozás elejtette Dávid harci kalandját s hajlóbbá tette iránta Erzsébet szívét. De mikor a háborodott Dávid azzal rémitgeti, hogy éjfélkor fog szobájába nyitni, feltében akkor szánja rá magát, hogy kolostorba meneküljön. Szökésében — mindkét szöveg szerint — Omode János, segíti, Dávid testvérbátyja a ki abban bizik, hogy Erzsébet nélkül új fölkelésük terve dugába dől. Dávid Trencsényit tartja a szökés szerzőjének s halálra keresi. Csák nyomában ő is eljut Erzsébet klostromához, beszél is vele, de az előbb rá sem ismer, aztán elutasítja. Károly bérenczei is ott settenkednek, a magából kikelt Dávidot Csáknak nézik s orgyilkuk az ő szívébe furódik Csák helyett, a kit épen ő keresett halálra.

Az első kidolgozás is némileg külön mesét szőtt Erzsébet körül, a második még inkább; amaz szorosabban fonta össze Csák sorsával az Erzsébetét, a kit hazafi érzése készített szökésre; emitt szerelmi ostrom elől menekül. Ez kibebíti Csákot, a ki nem csupán Erzsébet lovagja volt; kardján a nemzet sorsa állott; a kifejlésben ez a kapcsolat elhomályosul. Ez a fordulat nem természetes. Küzdhetne a szabadságért tovább Erzsébet nélkül, sőt érte magáért is, hiszen ő eddig is nem egyszer kívánta visszatartani. Az egésznek menete megtörik itt, sínylik egyöntetősége: a darab hazafias motivumból indult s szerelmi szeszély akasztja meg. De Madáchnak nem volt ellenére, ha Csák lelke a nő gyöngeségén törik meg, mint Heraklesé; nem bánta, ha újra megmutathatja, mennyire nem való nagy földatra a női lélek. Erzsébet a meghasonlásnak ugyanabban az örvényében küzködik, mint Mária.

Se nő, mert azzá lennem nem szabad,
 Se férfiú, mert nincs hozzá erőm,
 S nő mégis, mert lelkem szeretni óhajt . . .
 És férfiú, mert éltem tengerén
 Csatázni és lemondni kell tanulnom.

Ez jól van elgondolva, de kidolgozás közben Erzsébet alakja zürzavarossá vált. Kedvese sirjánál végig hallgatja Dávid szerelem-vallását, sőt csókját is eltűri; később bevallja, hogy érdeklí az a szerelem, s mégis menekül előle, noha tudja, hogy azzal összezúzza Csák szívét, kit atyjaként szeret. A költő többnyire adósunk marad a lelki küzdelmekkel s az elszánások indokaival; megérett elszánások helyett tényekkel, fejlődés helyett kész változással áll elő. Csák felbuzdulása és elcsüggedése épen oly hirtelen, akár Palizsnay szerelmének fellobbanása. Ily hibákon az átdolgozás sem javított, sőt még növelte a zavart, midőn új vonásokat toldott a régiékhöz, de elmulasztotta azokat összhangba hozni. Sebteben dolgozta át darabját; maga jegyezte föl a kézirat címlapján: «. . . átdolgoztam teljesen, 1861 aug. 12-én, végeztem szept. 28-án.» Drámai szempontból semmit sem változtatott művén, mintha érzéke mit sem fejlődött volna e húsz év alatt. Csak apróságokkal bibelődött. Sokat rövidített, elhagyta az előjátékot s elejét beleolvasztotta az első felvonásba; azonkívül is kihagyott két egész jelenetet; egyiket a második felvonás elejéről, melyben az Omode-fiuk rablókalandra vetemülnek; a másikat a IV. felvonás végéről, mely Csákot hirtelen változással a trencséni várból rögtön bujdosása végeztéljához vezette. Kitérült néhány népjelenetet s azokkal együtt egypár személyt is. *) Viszont beleszötte a rákosi királyválasztó-gyűlés leírását, melynek mondvacsinált lelkesedése, a Rendek nembánomsága megerősíti Csákot szándékában; azonfelül jobban kiszínezte Erzsébet tanakodását Jánossal a szökés előtt, mely még így is tulságosan gyors. A befejezésen is módosított. **) Ezek a fontosabb változások. A mellett az egészét újra írta; összébb vonta a párbeszédeket s legnagyobb részt más szavakba öltöztette. Siettében néhol ellentmondásba kerül azzal, amit

*) Fekete hadnagyot, Csák fegyvernökét s még három közvitétz.

**) Az első kidolgozás végét Mózes befejezéseül használta föl.

a régi szövegből megkimélt,¹⁾ máshol olyasmit is kihúz, a minek hiánya az értelmet homályossá teszi.²⁾

Az átdolgozás révén a darabban két korszak hangulata olvad össze. Némely helyütt a negyvenes évek forradalmi tüze lobban föl Csákban; felvillan előtte a köztársaság eszméje is, de mennyire máskép, mint mikor azért Zordy lelkesült!

Nem Róma e hon, mellynek harci lelke
Hirért sovárgott. Itt minden kebel
Forintokért ásítózik s fölötte
Ha nincs erő, egymást rabolja ki.
A szentek honja csak köztársaság,
Csak szentek érdemlik meg azt. (43-iki dolg.)

Máshol mintha a nemzet lankadó önérzete, a sorssal megbékülő hajlandósága ejtené aggodalomba.

. . . én ostortól, zsarnokoktól
Nem féltém a magyart, tudom, lerázza
Ha megsokallja terhét. — Oh de féltém
A kegytől, mely hasonlást hoz közé;
Féltém, ha más nyelven szól nép s királya
Mert mindkettőnek jól gondolt szavát
A fordító gazúl ferdíti el. (I. 1.)

Megyan ez már az eredeti fogalmazásban is, csakhogy a kifejezés most önkénytelenül a korhoz simult s az egész közelebbi vonatkozást nyer.³⁾ A századok hamva alól eleven

¹⁾ Így pl. Csák Budára indul, de az átdolgozásban Visegrádra érkezik; itt csakugyan inkább térhet be a király vadászat közben Záchhoz.

²⁾ Az új kidolgozásban Károly így szól a távozó Csák után:

Menj, menj, ne bosszants, fogjad e papirt,
Megsemmisítek mindent, csak ne lássunk.

Az olvasónak ki kell találnia, hogy ez az okmány nem lehet más, mint amnestia.

³⁾ Ott nem is Csák, hanem Omode Miklós mondja:

. . . én ostortól, zsarnokoktól
Nem féltém nemzetem, mivel lerázza
A nép nyakáról, ha igen nehéz lessz.
De hogyha nyelvét megtagadja, félek,
Nem léssen egyetértés nép s király közt,
Mert mindkettőnek jól gondolt szavát
Elferditendi a gaz fordító.

parázs villan elő. Csák fölkelése, veresége, titkos készülődése és elcsüggedése a közelmúlt rajzának tetszik, kettétört kardja mintegy symbolummá emelkedik. Ez hatotta meg a kolozsvári közönséget, mikor a darab ott — 1886 október 9-én — színre került; ezt emeli ki Meltzl Húgó, ki az előadás alkalmából írt a darabról.*) Ő Csák tragédiájában történelmünk «könnyekre fakasztó» példázatát látta. Szerinte *Csák végnapjai* nemzeti nagy tragœdiánk, *Bánk bán*-nal, meg a *Tigris és hiéna*-val rokon. E három színmű — mondja — «sajátságos módon egészíti ki egymást, megfelelően a magyar nemzet három rendbeli tőzsomszédjának: a szláváságnak, németségnek és olaszáságnak . . . A Katona-féle *Bánk bán* határozottan misogermán, a Petöfi-féle *Tigris és hiéna* misoszláv, a Madách-féle *Csák* misoromán». Csak-hogy ebből a szempontból ép annyi joggal *Bánk bán* mellé sorozhatni *Rákóczi fogságát* Szigligetitől, Rákosi Jenő *Endre és Johanná-ját*, melyek szintén német- és olasz-gyűlöletet szítanak, s magának Madáchnak *Mária királynő-jét*, mely Kis Károly hitszegésének rajzával sokkal erősebben «misoromán» s Zsigmond ellenes hangulatával egyúttal «misoszláv» is. De mindez ép oly kevésbé teheti bármelyiket is nemzeti művé, mint jó darabbá.

Csák még Madách fiatalkori művei közt sem mindenben a legsikerültebb. Az alapeszme tiszta kifejezése, a benső küzdelem, a megkapó lyrai hang, a pathos ereje s az egésznek conceptiója révén, ha mindez csak embrióban van is meg benne, a *Férfi és nő* nagyobb hatású. *Mária királynő* szegényes, de a ráfordított történelmi tanulmány tiszteletreméltó. *Csák*ban az erős hazafias érzés, a kor hangulatának rajza s az egésznek gyászbaboruló lelkesedése a batás forrása. Mind a mellett megőrizték rokonságukat az átdolgozásokon keresztül is. Mindnyáján valami hasonló gondolat rezdül át; szerkezetük s drámai és kifejezésbeli gyöngéik is hasonlók.

Tagadhatatlan, sok e színművekben a fogytkozás, de

Itt épen a kegyről nincs szó, a mi mintha az októberi diplomára vonatkoznék. De Róbert Károly korából sem ri ki, hiszen amnestiát kirdetett ellenfeleinek s jóssággal igyekezett megnyerni a nemzetet. Madách azonban alkalmasint a maga korából vette ezt az aggodalmat.

*) Megjelent a kolozsvári *Ellenzék*-ben 1886. okt. 11.

gyöngéik nem a tehetség hiányában, mint inkább a tekintetben mutatkoznak, hogy az író nem járatos a dramaturgia és a színpad titkaiban. Ha valamelyik darabját a színpadon láthatja, inkább fennakad a gyakori helyváltozáson, az események rendezetlenségén, melyek — a *Férfi és nő*-t kivéve — nem kristályosulnak egy központ köré; s bizonyára több gondot fordít a cselekvény egységére, a megfelelőbb beosztásra. Tán észreveszi, hogy hosszan időz csekélységeknel, túl van terhelve részletekkel; nincsenek kiemelkedő jelenetei; a természetes fordulópontok elsüppednek. Nem tud érdeket gerjeszteni, kétségben tartani a kimenetel felől. A mint megköti a bonyodalmat, rögtön szét is vágja. Csak meghallja, hogy Erzsébet eltűnt s tüstént vége mindennek. E részt azonban kortársai sem ügyesebbek, maga a színészkedő Szigligeti sem. Sőt Madáchnál még inkább találni egy-két megkapó jelenetet, a dictio némely fordulatát s föllobbanását néhol, a fenség egy-egy vonását. Jellemrajza is fogyatékos, de az sincs jobb oldalak híján. Egy-egy mellékalakot olykor sikerül pár nagy vonással elének állítania; de főalakjainak jellemében, a kik többet vannak előttünk, összehalmoz sok össze nem illőt s elmosza az uralkodó vonásokat. Személyei akaratlan bábok a körülmények kezében, nem kovácsai önsorsuknak. A kifejlés ritkán foly jellemükből; az író a történelemhez tartja magát, a nélkül, hogy a tényeket előkészítené s kénytelenségnek mutatná.

Mindez nem csupán Madách hibája, hanem a koré. Az állandó színpad megtermi szükségletét, de a színpadi irodalom még gyermekéveit éli. Van már egy-két kitünő alkotása, minő *Bánk bán* s több tekintetben a *Kegyencz* is, de a darabok tömege kezdetleges. Madáchnál kortársainak fogyatkozásait egyéni jó tulajdonok mérséklék s a gyöngye kidolgozás legalább magas céljt sejtet. Nem csupán egyes részletekben akadni az orozslán-körmök nyomára, még nagyobb érdemei vannak irányának és munkásságának egészben véve. Itt van mindjárt az, hogy több irányban próbálja meg erejét; továbbá egyéni fejlődése, mely némi részben együtt jár a műfaj fejlesztésével; azonfelül is néhány oly vonása, melylyel páratlanul áll kortársai között. Első lépése egy mellőzött műfajban tett kísérlet, a komoly társadalmi

színműben, oly korban, midőn a jelen élet a vigjáték és bohózat világába szorult, s e műfaj valódi művelői, Obernyik és Czakó, még föl sem léptek. Később a történelmi darabokhoz pártol, s itt két tekintetben is haladást jelent: szélesebb történelmi alapra épít s mégis szabadabban alakít kortársainál.

Pesten jártakor s midőn darabjait írta, a komoly drámai nemben minden író a történelmi színművek hódítottak magukhoz. Ezeket a közönség rég idő óta kedvelte s hű maradt régi kedvenceihez. Dugonics *Bátori Máriá*-ját még 1838-ban is adták. Kisfaludy Károly legzajosabb sikereit e fajta műveinek köszönte. *Stibor vajda* még 1837-ben is élt a színpadon, Madách ezt is láthatta. Katonának *Bánk bán*-on kívül is van ilyen darabja színész korából: *István, a magyarok királya* című átdolgozás. Vörösmarty színműírói pályája hasonló darabokkal kezdődik. Első kísérletei azonban, *Salamon* (1827) és a *Bujdosók* (1830), csak nyomtatásban láttak napvilágot. Madách pesti évei alatt a színház műsorán Szigligeti kezdett tért hódítani, kinek csak 1838-ban négy történelmi színművét adták: *Vazul* és *Aba, Gyászvitézek* és *Pókaiak* címűeket. Korántsem valódi tragédiák ezek, csak hol pöre, hol a lovag-dráma vonásaival feleziczomázott történelmi jelenetek, a szélesebb történelmi alapnak és művészi alakításnak egykép híjával. Más írók történelmi darabjai sem különbek, Gaál *Szvatopluk*-ja, Kúthy *I. Károly és ulvara*. Czakó jó elnevezést talált az ilyen darabokra, midőn a maga *Szent László*-ját drámai történetrajznak nevezte.

E bátortalan kísérletek mellett a romanticismus hatása mutatkozott, főleg Hugó Victoré, kinek munkáit egyes műkedvelő főurak írókkal és színészekkel vetekedve fordítgatják; de olykor a német romantikusoké is. E téren is Vörösmarty adta a mintát (*Kincskeresők* 1833), Szigligeti a tömeget. Az író, ki a történelmi adattal szemben elveszté bátorságát, itt szabadjára ereszti képzeletét. Szinte a mesék túlzásaival színez; varázsgyűrűk, álruhák, hallgatóságok, véletlen fölismerések segélyével köti s oldja meg a bonyodalmat; meglepetésekkel vadássza a hatást, szörnyőségekkel a megdöbbenést. Rettenetes boszúk és kegyetlen megpróbáltatások; két ellenséges család közt fakadó s vérbefúló szerelem,

mint Jósika *Aldorjánok és Jenők* című darabjában; elszakított s végtére mégis egymásra találó szeretők, mint Szigligetinél *Romildá*-ban; ismeretlen huguk szerelmeért atyjokkal versengő testvérek, mint *Gyászvitézei*-ben, mely egészen Vörösmarty *Vérnásza* másolatának tetszik; kitett és szüleiket föltaláló ifjak, mint *Micbán családja*-ban, mely Katona Simon bánjának elbeszélését fejt darabbá az anyáról, ki hét ikergyermevét szégyelvén, hatot kitétet: ilyenek e darabok tárgyai és személyei. Kúthynál még a mindenki másnál becsületesebb néger is megjelenik (*Fehér és fekete*), a kit egy keresztyén nő lelki nagysága mégis ámulatba ejt. Azonban a magyar romantika ritkán száll idegen tájra, mint Eötvös a *Bosú*-ban; tárgyát többnyire a magyar monda és hagyomány világából, a történet regényes jeleleteiből veszi, az ős- vagy lovag-korból, melyeket olykor valami regényes félhomályban olvaszt össze, mint Jósika említett darabjában. Kúthy és Vachot Imre Zách Klára történetéből írnak tragédiát, Szigligeti a Pókaiakéból. A történelmi és romantikus elem összefolyik: történelmi alakok és nevek vegyülnek a romantikus mesébe, vagy a költött mese történelmi háttér előtt játszik, mint Vörösmartynál a *Vérnász*, *Marót bán* és *Áldozat*, mi által az egész némi történelmi látszatot nyer.

Madách műveiben is e két irány találkozik. Izlése mindegyiknek túlságait kerülni igyekezett, s a kettőnek mérsékelt vegyületéhez vonzódott, a regényes történelmi színműhöz. A romantika varázsa alól ő sem tud szabadulni, de többnyire csupán érzelmes vonásaival él, merészségét, zajos külsőségeit kerüli. Herakles ős-mondáját a romanticismus requisitumával cifrázza fel; van ott egy rejtekéből minden látó és halló cselszövő; egy vándor lantos, a ki elszerteti Herakles elől kedvesét. Történelmi darabjaiban még jobban mérsékli a regényes vonásokat. A történelmet nem pusztán háttérül veszi, hanem alapul; csak egyes részleteket sző át romantikus szálakkal, akkor is legalább a hagyományra támaszkodva. A korszak kezdetleges darabjaitól eltérően *Mária királynő* darabját az adatok egész tömegére építi, seregestől hozza színre az eseményeket. Sehol költött személy, költött cselekmény, csak Mária hagyomány-örizte szerelmén borong a romantika felhős félhomálya. *Csák*-ban is

mindössze a szerelmesek alakja romantikus: a fegyverzaj közül kolostorba vágyó királyleány, s Dávid örületig csigázott szenvedélye. Szabadabban bánt a történelemmel, mint kortársai tenni merték; nem pusztá adatra, hanem egy történelmi érzésre építi művét, mely összhangzik saját korának hangulatával; a legjobb úton van ahhoz, hogy a múlt nyelvén a jelenhez szóljon. Lépésről-lépésre szemlátomást halad a valódi történelmi tragédia felé.

Madách valóban kiválik kortársai közül s nem egy tekintetben fölöttük áll. Ritka eleven érzék vezeti a tárgy megválasztásakor: minden darabjában valódi tragikai mag rejlik, ha kifejlődni nem tud is. Valamennyi kortársánál több érzeke volt a történelem és lélektan problémái iránt. Más is megírta a szerelmes királylány tragédiáját, a ki föláldozza szerelmét a koronáért; Eördögh István *Nő és királyné* *) darabjának épen Nagy Lajos fiatalabb leánya a hőse, Hedvig, kinek sorsában a Máriáé ismétlődik. Madách megtalálta Mária lelkében az ellentétes vágyakat, szerelmét összeütközésbe hozta a kötelességérzettel, a kor felfogásával s az ország érdekével, s mind e közt megtalálta a tragikum forrását. Az egyén sorsából nemének természetére vont következtetést, s evvel az egyes eset tanulságát kiszélesítette. E pontban Mária majdnem oly megszemélyesítője a női nemnek, mint a férfinak Herakles.

Műveiből rendszeresen eszme és tanulság fejlődik; legfőképp ebben áll kortársai fölött. Ez időszak a drámában főként hazafias lelkesülést s némi látványosságot keresett, eszméket legkevésbé. Nem is találni, legfőlegb oly semmitmondó általánosságban, s alig kivehetően, mint Garaynál. Többször akadni politikai irányzatra, de inkább a vígjátékokban; tragédiában csak az egy Obernyiknél, a *Főúr és pórban*, mely az osztály-ellentétet akarná ostorozni, de már kiindulása hibás, mint később az *Örökségben* is. Utóbb Czakó inkább ad eszméket s költőibb mezben és több erővel. A *Vegrendelet* a párbeszédben thesisül kimondja, hogy bünt az idő nem hagy büntetlenül, a mit aztán a cselekvény, s *Leonáé* is, igazol. Madách eszméi másfélék; inkább lélektani természetűek s a *Csak tréfát* kivéve, nincsenek a dic-

*) Nagy Ignác *Színműtár*-a, 1842. II. köt., 2. sz.

tióban széttördeelve, hanem a cselekvényből és a hős sorsából világlanak ki. Legjobban sikerült ez a *Férfi és nőben*, melyet egész külön hely illet meg e korszak színművei közt. Történelmi darabjaiban a kor eszméit mélyebb emberi érdekekkel párosítja. *Mária királynő* a *Férfi és nő* alap gondolatának mintegy másik partján köt ki. *Csákban* a történelmi eszme az uralkodó, de ezt is kiszélesíti, s az Árpád-ház kihaltának sötét háttére előtt Csák küzdelme és elcsüggedésében mintegy a nemzet sok százados balsorsát és küzdelmeit sűriti össze. A cselekvény eszmei magaslatán természetesen a hősök is eszmék képviselőivé válnak. Herakles a férfi lelki háborgásának megszemélyesítője; Mária példaképe a szerelmét megtagadó nő bűnhődésének; Csák némileg a hazafiság megtestesítője.

Ez s egyéb jellemző vonásai színműveinek éppen nem önkénytelenek. Megvolt a maga felfogása a drámáról, s ez sokat megmagyaráz műveinek természetéből. Ő nem műkedvelésből fogott tollat; kora ifjúságától fogva írónak készült, valósággal azzá nevelte magát. Megvoltak dramaturgiai elvei, melyeket maga vont el magának olvasmányjaiból. Mielőtt darabjaiba fogott, előbb zavaros széptani értekezést rótt össze, melynek a drámára vonatkozó töredékei fenmaradtak. Az író nincs több tizenkilencz évesnél, nincs mit csodálkozni tévedésein. Akkori kedves írója, Sophokles, az eszményi minta szemében, műveiből vonja ki elveit s példáival bizonyít. Igaz, hogy Sophokles úgyszólván a legmodernebb a görög tragikusok közt, színpadja a legnépesebb, szakít a trilogiával s egyben kerek egészet ad, a kart pedig jóformán csak nézővé teszi; de ő sem való újabbkori drámaíró egyedüli tanítójaul. Sophokles drámai művészetét elég szerencsésen elemzi, de a gyakorlatban szerencsétlenül utánozza, nem gondolva eléggé a görög és az újabb dráma természetes különbségeivel. Önkénytelenül eltanulta tőle a hosszan húzódó cselekvényt, mely Sophoklesnél is az «epos kerekain gördül», a nagy vonásokkal való jellemzést, s a hagyomány tiszteletét. Egyrészt Sophoklesre vihetni vissza Madách azon vonását, hogy ellentétes természeteket állít egymás mellé, egymás kiemelésére, a mi hatásos s nem is művészietlen; mint Sophoklesnél Elektra és Chrysothemis, úgy állnak szemben Madáchnál a hü Deianeira s a csélesap Jolé; az átszellemült, önfeláldozó

Mária s a nyersen természetes Sophra; sőt Forgách és Zsigmond is. Mindez észrevétlenül ment át Madách vérébe, a nélkül, hogy elméletében számot adna róla. Ez elmélet kiinduló pontja az, hogy «eszmét vegyen fel mindenkor a költő, melyet művében dicsőíteni vágyik és vívja ki ennek győzelmét száz ellene küzdő gátnak daczára. Ez képezi a színmű erkölcsi cselekvényét». Ez eszme ellen küzd a hős, ki- nek azonban valami jogczimre kell támaszkodnia. Ez tisztább fölfogása a tragikumnak, mint a minőt Madách kortársai- nál találni. Szokott hibája azonban, hogy a bűnhődés ritkán foly az alakok jelleméből, hanem mintha az ő műveiben is a görög végzet erejével uralkodnék az erkölcsi világrend.

Elektrán s a *Trachisi nőkön* úgy veszi észre, hogy a cselekvény egyenlő súlylyal nyugszik két-két alak vállán, így szerinte a színműnek több hőse is lehet. Van erre példa újabb íróknál is, Shakespeare *Julius Caesarja* is ilyen, de ez korántsem annyira általános, mint Madách képze- li s gyakorolja is. A *Férfi és nőben* két főalak van, *Csáokban* szintén, *Mária királynőben* három is. Mindebben sok a tévedés, de mindez nyomot hagyott Madách lelkén és művein. Az eszmei tartalom fontossága, mely bátran nyilat- kozhatik több alakban is: ez a két elv némi részben kulcsot szolgáltat *Az ember tragédiája* fogantatásának titkához.

Bizonyos azonban, hogy a maga korának darabjait is tanulmányozta; erre vall egy pár megjegyzése. Megrója, hogy az írók nem veszik eléggé számba a regény és dráma különbségét, s főleg a század «korhibájának» tartja, hogy «már színművünk alig létezik, melynek tárgya ne lenne a szerelem.» Ez Madáchnál is nagy szerepet játszik, de subjek- tiv okból, s mindinkább háttérbe szorul. A szenvedély há- borgását bölcselmi szemmel vizsgálja s nem szerelmi ára- dozásokat ír le, sőt éppen a szerelem és hivatás összeüt- közését szereti rajzolni.

Nem volt hát egészen s még kevésbbé maradt volna tovább elméletének rabja. Már darabjai írása közben újabb írókat tanulmányozott. Ismerte Hugó Victort; *Cromwellje* megvolt kézikönyvtárában,*) más darabjait láthatta, hiszen Pesten léte alatt ötöt játszottak a budai színházban. Itt-ott

*) L. Morvay: *Adalékok* 25. l.

föl is csillan nála egy s más reminiscencia: Csák úgy top-pan üldözői elébe Visegrádon, mint *Hernaniban* az összeesküvők közé Carlos király. Forgatta Shakespeare-t, német kiadásban,*) s hogy nem haszon nélkül, azt elárulják egyes felöltő vonások. Dávid szerelemvallása, midőn Erzsébet megholt jegyesét siratja, III. Richardra emlékeztet. Az Omodé-fiak boldogtalan anyja úgy roskadoz a bánat súlya alatt, mint Constanzia a *János királyban*; Kis Károly koronázásakor úgy beszéltet a baljós jelekről, mint Shakespeare-nél szokás. Egyes sorok *Julius Caesar* Vörösmarty-féle fordításának hatását mutatják, mely 1840-ben nyomtatott ki. *Csák* első kidolgozásának előjátékában azt kiáltja neki Zách:

Nézz sebjeinkre, nézd e szájakat,
Mind annyi vádol, Csák!

Ez Antonius sirató beszédére emlékeztet a tanácssteremben. A késmárki polgár, — kinek itt neve is van, Srot — azt mondja Róbert Károly adomány-leveléről:

Magas póznán hordtuk hát azt a firkát,
Körül a város minden részein,
Vadul kiáltva: Válság és Szabadság!

Ezt a két szót ordítja Cinna Caesar meggyilkolása után. Srot panaszában, Csákhhoz való nagy bizodalomban, mintha egy classikus magyar mintának, Tiboreznak árnyéka is megrezdülne, mikor azt mondja:

E nagy világon nincs egy lábnyi hely,
Hol pártolásra lelne a szegény.
Csákhhoz jövék tehát az egy apához,
Ki meghallgatja a panaszkodót,
Ki véle érez és helyette tesz. (43-iki dolg.)

Bizonyára nemcsak egyes szólamokat kapott volna föl, hanem szokott komolyságával merül el a compositió és lélektan vizsgálatában. Ily biztató kezdet után talán eljutott volna a tiszta történelmi tragédiáig, s fiatalon jeles drámairóvá vívhatja ki magát, ha drámairói pályája abba nem marad.

De abba maradt, még pedig hosszú időre. Házassága s az idők járása hozták magukkal, hogy sokáig nem gondolhatott írói terveire.

VOJNOVICH GÉZA.

*) U. o.

A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS MAGYARORSZÁGON ÉS A KÜLFÖLDÖN.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Magyarország állami és közgazdasági életében az utóbbi években beállott s jövőben bekövetkezendő alakulások előtérbe tolták annak szükségét, hogy mezőgazdaságának fejlesztése érdekében úgy a magán- mint a köztevékenység az eddiginél fokozottabb mérvet öltjön, mert a múlt hiányainak pótlása mellett újabb feladatok várnak megoldásra, újabb nehézségek legyőzésre.

Mezőgazdaságunk erő kifejtésének fokozására, helyzetének megjavítására irányuló tevékenység sikeréhez azonban elengedhetetlen a mezőgazdasági szakértelem fokozottabb érvényesülése. Elsőrendű érdek tehát, hogy a mezőgazdasági szakismeretek minél szélesebb körökre kiterjesztessenek és minél mélyebbre hatoljanak.

A magyar mezőgazdasági szakképzésnek tehát alkalmazkodni kell az újabb idők követelményeihez, a melyeknek a szakoktatás némely része eddigi szervezetében már nem egészen felelt meg. Ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy a jelenlegi földmívelésügyi miniszter újbóli hivatalba lépése után csakhamar elhatározta a gazdasági szakoktatásnak a mutatkozó szükséghez képest való újjászervezését.

A közoktatás hármas tagozatának és a különböző gazdasági érdekkörök igényeinek megfelelően a mezőgazdasági szakképzésnél is általában három fokozatot szoktak megkülönböztetni; ezek a felsőfokú, középfokú és alsófokú mezőgazdasági szakoktatás.

A tulajdonképeni mezőgazdasági szakoktatás ezen hármas tagozatát nálunk a múlt század 70-es évei óta a legutóbbi időkig a gazdasági akadémia, gazdasági tanintézetek és földművesiskolák képviselték. Ezek közül a gazdasági tanintézetek 1906/907. években újjászervezésen estek át, a mikor ezekből gazdasági akadémiák lettek, a múlt évben pedig az alsó- és felsőfokú mezőgazdasági szakképzés, illetőleg a földművesiskolák és főiskolai színvonalú oktatás kérdése is szőnyegre került.

Ezen elhatározás folytán a megvalósuláshoz közelednek azok az óhajok, a melyek a magyar mezőgazdasági szakoktatás kérdésében több mint egy évtized óta, a szakörök részéről több ízben kifejezésre jutottak.

A földművelésügyi miniszter a magyar mezőgazdaság jövőjére végre is nem csekély kihatással bíró szándéka azonban az érdekelteknél és a szakkörökben nem találkozott azzal az élénk és meleg érdeklődéssel, melyet az ügy fontosságánál és horderejénél fogva méltán megérdemelt volna.

Annál inkább feltűnhetik ez a mérsékelt érdeklődés, mert a földművelésügyi miniszter szándéka, legalább az alsó- és felsőfokú mezőgazdasági szakképzés kérdését illetőleg, az Országos Magyar Gazdasági Egyesülethez intézett leirat révén a nyilvánosság elé is került.

E miniszteri leirat ismertté váltá után az OMGE. tanügyi szakosztályában mérsékelt részvétel mellett lefolyt tárgyalásokról az egyesület lapjában foglalt közlésen, majd utóbb e tárgyban az OMGE. javaslata alapján a földművelésügyi miniszteriumban tartott értekezlet lefolyásának rövid ismertetésén kívül alig néhány napi- és szaklapban jelentek meg a kérdést érintő elfogulatlan közlemények. Az utóbbiak közül is egyik másik inkább tanuskodik a kérdés előbbrevitele iránti jóakaratról, mint a mezőgazdasági szakoktatás viszonyainak és a mai kor kivánalmainak kellő ismeretéről.

A mikor a gazdasági szakoktatás újjászervezésének kérdéséről szó esik, természetesen nem kerülhető el, hogy a meglevő szervezetre és állapotokra utalás ne történjék. A meglevő intézményekről a vélemények nem egyformák, a mint azt a szaklapokban imitt-amott megjelent nyilatkozatok mutatják. Közöttük nem egy a helyzetet nem festi

épen rózsásnak, az optimistikus felfogások jogosultságát pedig az újjászervezés szükségének ténye is némileg meg-ingatta. Annál inkább feltűnhetik tehát az olyan kijelentés, minő egyik tekintélyes napilapban fennebb jelzett reformok megkezdése alkalmával *A gazdasági szakoktatás újjászervezése* című közleményben látott napvilágot.

Az említett közlemény azzal kezdődik, hogy a gazdasági oktatás terén a művelt államok között meglehetősen elől járunk, miután pedig szakoktatási intézményeinken néhány sorban végig tekintett, következőket mondja: «Gazdasági oktatásunknak ez a vázlatosan megrajzolt képe is impozáns és elismert dolog, hogy a világ egyetlen művelt államában sincs a gazdasági oktatás olyan erősen kiépítve, mint Magyarországon».

Nem akarom bonczolgatni, hogy mezőgazdasági szakoktatásunk viszonyaira ez a nyilatkozat minő mértékben illik rá, de a külföldi mezőgazdasági szakoktatást — részben az irodalomból, részben személyes tapasztalatból is — ismerve, nem merném állítani, hogy a mezőgazdasági szakoktatás kérdésében a külföldtől már mit sem tanulhatnánk.

Azt pedig nem lehet tagadni, hogy a gazdasági szakoktatás a külföldön az utóbbi években is folyton fejlődött és több oly intézmény létezik már régen, a melyeket nálunk még most is hiába keresnénk, a melyek pedig a hazai mezőgazdaság érdekében figyelmet érdemelnének.

Épen azért most, mikor a mezőgazdasági szakoktatás kérdése még nem került le teljesen a napirendről, talán számot tarthat némi érdeklődésre a művelt államok mezőgazdasági szakoktatásának rövid ismertetése és párhuzamba állítása a magyar mezőgazdasági szakoktatással. Ezen szándékom kivételénél a legfelsőbb szakképzésre különösen súlyt kívánok helyezni, annyival is inkább, mert a mint már említettem, szakoktatási intézményeink egyik csoportja a gazdasági tanintézetek átszervezésén már keresztül esett s ezen intézkedés céljának és eredményének mérlegelése felesleges, de meg azért is, mert többszöri külföldi utaimon az európai művelt államok (Ausztria, Németország, Franciaország, Svédország, Dánia és Oroszország) felsőfoku mezőgazdasági szakoktatási intézeteit leginkább volt

alkalmam személyesen is megismerni és fejlődését figyelemmel kísérni.

A különböző államok mezőgazdasági szakoktatásáról jó áttekintést nyújt — bár nem hiánytalan — az 1900 évi párisi nemzetközi kiállítás nemzetközi bíráló bizottságának 1904-ben kiadott jelentése is,*) melyből több, korábban előttem nem ismert adatot merítettem.

Mielőtt az egyes államok szakoktatási szervezetét ismertetném, statisztikai adatok alapján kívánok áttekintő képet nyújtani a mezőgazdasági oktatásügy állásáról.

Statisztikai adatok.

Az oktatásügy fejlettségére általában több körülményből lehet következtetni; az intézetek s ott működő tanerők száma, a tanítás eszközeinek mennyisége és minősége, a mi bizonyos mértékig a ráfordított költségektől függ, a tanerők szakképzettsége, az intézményeket látogató tanulók száma s a tanítás eredménye, a mely utóbbit azonban konkrét számokban alig lehet kifejezni, mindmegannyi támpont valamely szakoktatási ág megítélésére.

Ezen szempontok alapján nézzük, hogyan állottak a viszonyok a gazdasági tanügy reformjának megkezdése előtt Magyarországon és a külföld művelt államaiban. Az utóbbiak közül első sorban Ausztriát és Poroszországot veszem szemügyre, mivel hozzánk legközelebb esnek s ezekről az 1903—1904. évekből, tehát olyan időből állanak rendelkezésemre megfelelő adatok, mikor a mezőgazdasági szakoktatás újjászervezése Magyarországon még nem indult meg és legalább területnagyságra Magyarországgal az összehasonlítás szintén megengedhető. Utánok azonban ki fogok terjeszkedni többé-kevésbé egyéb európai államokra is, N.-Britannia kivételével, hol a mezőgazdasági szakoktatás tekintetében egészen sajátos viszonyok uralkodnak.

A gazdasági szakoktatási intézetek állományát Magyarországon, Ausztriában és Franciaországban a rendelkezésemre álló legutóbbi adatok alapján, következő összeállítás tünteti fel:

---

*) M. Leon Dabat: *Rapport de l'Enseignement special agricol. classe 5. Tome premier* (Rapport du Jury International) Paris MCMIV.

Magyarország.¹⁾

száma	Intézetek rendeltetése	Tanerők		összes	Tanulók
		tanár	egyéb ²⁾		
1	felsőfokú gazdasági akadémia	11	8	19	176
1	erdészeti főiskola	4	3	7	200
1	állatorvosi főiskola	9	22	31	405
1	szőlészeti és borászati tanf.	8	—	8	10
	Összesen	32	33	65	791
4	kf. okt. gazdasági tanintézet	27	10	37	456
1	kertészeti tanintézet	4	6	10	45
	Összesen	31	16	47	501
22	alsófokú oktatás földműves iskola ³⁾	72	34	106	636
9	vinczellér iskola	26	1	27	246
2	szőlészeti és pinczészeti tanf.	5	1	6	27
4	erdőőri iskola	8	2	10	161
5	tejgazdasági iskola	7	2	9	55
4	kertmunkásképző iskola	3	3	6	50
3	egyéb alsófokú iskola	7	1	8	55
	Összesen	128	44	172	1230
	Főösszeg	191	93	284	2522

A mező- és erdőgazdasági intézeteken működő tanerőkön kívül még 15 gazdasági szaktanár a népiskolai tanítóképző intézeteken teljesített szolgálatot, 4 szaktanár pedig különleges termelési ágak előmozdítása körül működött.

Ausztria.⁴⁾

száma	Intézetek rendeltetése	Tanerők		összes	Tanulók
		rs. tanár	rk. tanár		
2	főisk. gazd. főisk.	26	60	86	735
2	állatorvosi főisk.	—	—	—	—
	Összesen	26	60	86	735

¹⁾ Magyarország földművelésügye az 1904. évben. Budapest 1906, 102. oldal.

²⁾ E rovatban az assistensek, gazdasági intézők és irodatisztek foglaltatnak.

³⁾ Ezek közül 18 állami iskola.

⁴⁾ Die land- und forstwirtschaftlichen Lehranstalten in Österreich im Schuljahre 1904/1905. Land- und Forstwirtschaftliche Unterrichts-Zeitung. XIX. Jahrgang III. Wien 1905. 41. oldal.

száma	Intézetek rendeltetése		T a n e r ő k		összes	Tanulók
			rs. tanár	rk. tanár		
3	közép-és felsőbbf. okt.	gazd. akad. }	103	58 ¹⁾	161	1127
9		gazd. tanint. } ---				
5		középf. erd. isk.	31	23	54	319
2		kert és szőlőisk.	15	12	27	103
1		sörfőzőiskola	5	11	16	25
		Összesen ---	154	104	258	1574
37	alsófokú oktatás	földmíves iskola ---	141	146	287	1438
72		téli gazd. isk.	137	374	511	2267
16		tejgazd. és házt. isk.	25	22	47	324
14		szől. és gyüm. isk.	32	35	67	312
9		erdőőri iskola ---	65	53	118	578
6		kertésziskola ---	19	11	30	87
12		egyéb kisebb isk.	28	18	46	189
		Összesen ---	447	659	1106	5195
		Főösszeg ---	627	823	1450	7504

Az osztrák állam adataiból hiányzanak az állatorvosi szakoktatásra vonatkozó számok, melyeket nem sikerült megszerezni, de (a wieni és lemergeri intézeten) hozzávetőleg 15 rs. tanár, 20 egyéb tanár és tisztviselő = 35 tanerő és 500 tanuló vehető fel. Az analogia kedvéért az állatorvosi szakoktatásra vonatkozó számokat Ausztriára vonatkozó számokhoz hozzá kell venni.

Poroszország.²⁾

száma	Intézetek rendeltetése		T a n e r ő k		összes	Tanulók
			rs. tanár	rk. tanár ³⁾		
7	felsőfokú oktatás	egyetem és akad. }	106	101	207	2168
		gazdasági intézet } ---				
2		erdészeti akad.	26	6	32	110
2		állatorvosi főisk.	40	10	50	872
		Összesen ---	172	117	289	3150

¹⁾ E rovatban a mezőgazdasági szakoktatás létszámába nem tartozó szakerők foglaltatnak.

²⁾ *Das landwirtschaftliche Unterrichtswesen im Preussischem Staate. Landw. Jahrbücher XXXII. Band. Ergänzungsband II.*

³⁾ E rovatban a mezőgazdasági szakoktatáson kívül álló erők foglaltatnak.

száma	Intézetek rendeltetése	T a n e r ő k		összes	Tanulók
		rs. tanár	rk. tanár		
16	középf. mezőgazd. isk. ---	126	40	166	2366
3	okt. gyüm. és bor. isk. ---	11	27	38	106
3	ipari szakiskola ---	15	15	30	386
	Összesen ---	152	82	234	2858
21	alsófokú ok- földműves iskola ---	75	49	124	896
128	ok- téli gazd. iskola	310	468	778	4823
13	ok- tejjgazd. iskola ---	25	20	55	372
4	ok- rétmesteri iskola	23	16	39	378
9	ok- gyüm. és szől. isk.	26	18	44	192
2	ok- erdőéri szakiskola	5	10	15	100
	Összesen ---	464	581	1055	6761
	Főösszeg ---	788	780	1578	12769

E mellett Poroszországban a különféle állandó jellegű tanfolyamok egész sora létezik, melyek némelyike a már számításba vett intézetekkel kapcsolatos, vagy különleges természeténél fogva maradt a fenti táblázatból ki. Utóbbiak közül csak a női gazdasági és háztartási iskolákat említem, melyekből magában Poroszországban 16 működik. A német birodalom többi államaiban erdészeti, állatorvosi és más különleges intézeteket nem számítva, 2 főiskolai intézet, 2 gazdasági akadémia, 6 mezőgazdasági középiskola, 20 földművesiskola és 50 téli gazdasági iskola létezik.

A tulajdonképeni szakiskolákon kívül mezőgazdasági kamarák, egyesületek és más testületek alkalmazásában nagyszámú vándortanító is működik

A többi államoknál nagyjából csak 1900. évi adatokra támaszkodhatom s ezek nem mindegyike olyan teljes, mint a fennebbi államokra vonatkozók. A legbővebb adatok még Franciaországot illetőleg állanak rendelkezésre s ezek voltak legpontosabban egységes táblázatba foglalhatók. *)

*) M. L. Dabat: *Raport, Tome I.* alapján szerkesztett összeállítás.

Franciaország.

száma	Intézetek		Tanerők		összes	Tanulók
	rendeltetése		rs. tanár	rk. tanár		
1	felsőf. okt.	mészőgazd. főiskola	25	33	58	160
1		erdészeti főiskola	3	5	8	30
3		állatorvosi intézet	30	45	75	640
		Összesen	58	83	141	830
3	középfokú oktatás	mezőgazd. tanint.	25	33	58	414
1		kertészeti tanint.	11	7	18	150
1		mezőg. ipari szakisk.	8	5	13	20
1		tejgazd. tanintézet	3	2	5	20
		Összesen	47	47	94	604
40	alsófokú oktatás	földműves iskola	170	220	390	1300
3		tejgazd. iskola	6	3	9	30
2		baromfityen. iskola	4	2	6	20
14		tangazdaság	14	70	84	378
1		erdőőri szakiskola	3	2	5	25
		Összesen	197	297	494	1753
		Főösszeg	302	427	729	3187

A földművelésügyi kormány fenhatósága alatt álló ezen szakoktatási intézményekhez és közegekhez tartozik még 75 megyei gazdasági tanár és 180 járási gazdasági szaktanár, 1 lótenyésztési szakiskola 4—6 tanulóval, 15 tejgazdasági munkásképző iskola (megfelelnek a tangazdaságoknak) 40—50 tanulóval, 1 juhászati iskola, 1 selyemtenyésztési intézet.

A gazdasági ismeretek többé-kevésbé rendszeres iskolai terjesztésében azonban részt vesznek még elsősorban a közoktatásügyi kormányzat alá tartozó állami tudományegyetemek és középiskolák egy részén szervezett mezőgazdaság tanfolyamok is. Ugyancsak nagy szerepet játszik és jó szolgálatot teljesít a gazdasági magániskolai oktatás is (*l'enseignement libre agricole*), melyet gazdasági egyesületek, (vallási és egyéb) testületek és szerzetesrendek tartanak fenn. A magániskolák sorában felsőbb gazdasági szakképzésre 2 intézet működik az állami gazdasági intézeteknek megfelelő szervezettel; az alsóbbfokú szakképzésre a kath. iskolatestvérek szerzetesrendje tart fenn 10—12 intézetet, melyek

szervezete a földművesiskolákénak felel meg. Megemlítendő az árvaházegyesületek gazdasági árvaházai is, melyek közül 25 főbb árvaháznak a földművelésügyi kormány állandó segítséget nyújt.

Ennélfogva Franciaországban jóval nagyobb azok száma, a kik rendszeres mezőgazdasági oktatásban részesülnek, mint a mennyit a fennebbi táblázat kitüntet, nem is említve a vándor-előadásokat és elemi iskolai szakképzést.

Az egységes *Olaszország* *) gazdasági szakoktatásának hármastagozatában a legfelső szakképzésre szolgál 4 egyetemi, illetőleg akadémiai mezőgazdasági intézet, 1 erdészeti intézet, 3 nagyobb és 5 kisebb állatorvosi iskola; a középfokú szakoktatást képviselik: 1 kertészeti iskola, 5 szőlészeti és borászati iskola és 1 olajtermelési szakiskola; az alsófokú mezőgazdasági szakoktatás két csoportra oszlik: a hatóságok iskolák csoportjába sorakozik 27 földműves iskola, 5 szőlészeti és borászati tanfolyam, a melyek a megfelelő középiskolákkal állanak kapcsolatban és 1 állattenyésztési, illetőleg tejgazdasági iskola; a magániskolák csoportjába tartozik 7 gazdasági iskola és 4 kertészeti iskola.

A mezőgazdasági szakoktatási intézeteken kívül a mezőgazdasági ismeretek terjesztésében közreműködnek a mezőgazdasági vándortanárok, számszerint 39, és kísérleti állomások, nem is említve a közoktatási intézeteket és különböző tanfolyamokat.

Az iparilag és kereskedelmileg fejlett, de kicsiny *Belgium* a mezőgazdasági szakképzésre is nagy gondot fordít s aránylag jelentékeny eredményeket ér el az állam nagyobb megterhelhetése nélkül. A belga mezőgazdasági szakoktatás szervezete bizonyos tekintetekben eltér a többi államokétól. A különböző mezőgazdasági szakoktatási intézeteknek csupán két fokozata létezik, u. m. I. a legfelsőfokú gazdasági szakképzésre szolgáló intézetek és II. középfokú mezőgazdasági iskolák. A legalsófokú elemi szakképzésre külön szakiskolák nem léteznek, hanem a népiskolák, ismétlődő iskolák, s a katonáknak adott tanítás van hivatva ezt pótolni.

A mezőgazdasági oktatás legfelső fokát képviselik: 1 állami felsőfokú mezőgazdasági intézet s 1 vallási alap-

---

*) M. L. Dabat: *Rapport* etc. Tome II.

ból fenntartott tudományegyetemi mezőgazdasági intézet, 1 állami állatorvosi iskola. A középfokú szakképzésre szolgál 3 állami iskola és állami felügyelet alatt álló 17 magániskola. A mezőgazdasági ismeretek terjesztésénél jelentékenyen közreműködnek a közoktatási intézetek is. Figyelemre méltó fejlődést mutat a női gazdasági oktatás is, a melyre elsősorban 9 női gazdasági háztartási iskola szolgál, melyek közül egyet tart fenn az állam helyi gazdasági egyesülettel együttesen, a többit pedig női szerzetesrendek tartják fenn.

Hollandiában úgy a felső-, mint a középfokú szakképzés egy helyen történik, Wageningenben, a hol együtt következő intézmények léteznek: 1. mező- és erdőgazdasági felsőbb iskola, 2. felsőbb iskolára előkészítő iskola, 3. mezőgazdasági középiskola, 4. kertészeti iskola. Az alsófokú szakképzésre szolgál 6 állami téli mezőgazdasági iskola; 4 állami téli kertészeti iskola; az állami iskolákon kívül létezik még 4 államilag segélyezett magániskola ú. m. 1 téli mezőgazdasági iskola, 1 tejgazdasági iskola, 1 kertészeti iskola és 1 erdészeti iskola.

Svédországban a felsőfokú szakképzésre szolgál: 2 mezőgazdasági felsőbb iskola (Alnarp és Ultuna); 1 erdészeti felsőbb iskola, 1 állatorvosi felsőbb iskola (mindkettő Stockholmban). A középfokú szakképzés nincs képviselve. Az alsófokú szakképzésre létezik: 24 földművésiskola és 14 téli mezőgazdasági iskola, 3 tejgazdasági iskola (közülök egy nők részére), 14 tejmunkásképző iskola, az utóbbiakhoz hasonló iskolát néhány gazdasági egyesület is tart fenn; ezeken kívül van még 6 állami erdőőri szakiskola és 1 felsőfokú erdészeti intézetre előkészítő iskola.

Romániában a múlt század végéig mezőgazdasági szakképzésre kétféle iskola állt fönn, ú. m.: I. felsőbb szakképzésre 1 felsőbb gazdasági iskola, II. alsóbb szakképzésre 3 gyakorlati gazdasági iskola.*)

Az 1899. évben új törvény lépett életbe.**) E törvény szerint a mezőgazdasági szakképzésre háromféle iskola szol-

*) M. L. Dabat: *Rapport* stb. Tome II. 470. old.

***) L. Fleischner: *Das landw. Unterrichtswesen in Rumänien. Land- und Forstw. Unterrichts-Zeitung*. XVIII. Jahrg. Wien 1904. 207 old.

gál: I. felsőfokú mezőgazdasági központi tanintézet (Scola centrale de agricultur din Romana), Herestrauban Bukarest mellett, ettől 7 km. távolságra. II. középfokú 4 mezőgazdasági középiskola (sc. practice de agricultura), III. legalsófokú 8 mezőgazdasági elemi iskola (sc. elementare de agricultura). Ezenkívül tanítják a mezőgazdaságtant a bukaresti egyetemen, ugyancsak Bukarestben van állatorvosi iskola és 1 kisebb erdészeti iskola. Más különleges szakiskolák (szőlőművelésre, kertészetre, tejgazdaságra) nincsenek.

A legnagyobb európai állam, *Oroszország* a mezőgazdasági szakképzésre a különböző intézmények tekintélyes számával rendelkezik, a mennyiben 1899-ben magában az európai Oroszországban 156 intézet állt fönn. Ez a szám az ország nagy terjedelméhez képest ugyan kicsiny, de ez a szám az intéző körök terve szerint még állandóan növekedik.

Az orosz mezőgazdasági szakoktatás hármastagozatában a felsőfokú szakképzést a következő 9 intézet képviseli: 1 mezőgazdasági főiskola (Moszkva-Petrovszky) 18 tanerővel, 198 tanulóval; 1 erdészeti akadémia (Szt.-Pétervár) 21 tanerő, 501 tanuló, 1 mező- és erdő-gazdasági intézet (Novo Alexandrovszk) 20 tanerő, 260 tanuló; 2 egyetemi mezőgazdasági osztály (Riga, Karkow), az egyik 22 tanerő, 180 tanuló, (Karkowból az adatok hiányoznak); 4 állatorvosi iskola (Jurjev, Karkow, Kazán, Varsó) 113 tanerővel, 1146 tanulóval; összesen 194 tanerő, 2285 tanuló; középfokú szakképzésre szolgálnak: 4 mezőgazdasági tanintézet, 1 földmérő szakiskola, 2 szőlészeti iskola, tehát 7 intézet, 1519 tanulóval; az alsófokú szakképzést szolgálják: 40 elsődrendű és 20 másodrendű földmivesiskola 1092, illetőleg 688 tanulóval, 20 kertészeti szakiskola 679 tanuló, 9 tejgazdaság szakiskola, 103 tanuló, 30 erdészeti szakiskola 537 tanuló, 18 egyéb gazdasági iskola 469 tanuló, tehát 140 alsófokú mezőgazdasági iskola 3594 tanuló. A gazdasági intézetek három fokozatán tehát összesen 3594 tanuló volt.

Az oroszországi alsó- és közép-fokú gazdasági szakoktatás intézményeit személyesen nem ismerem; 1903. évi oroszországi utamon Pskow városban építkezés alatt látott középfokú tanintézet figyelemre méltó áldozatkészségről tanuskodott. A felsőfokú mezőgazdasági szakképzésre szolgáló

intézmények, moszkvai gazdasági főiskola, melyet szintén láttam, és a rigai közgazdasági egyetem mezőgazdasági facultása után itélve, — melyekre alább még rátérek — a nyugoti viszonyokhoz képest is figyelmet érdemelnek.

A közölt adatok már magukban is képet nyújtanak a hazai és több külföldi állam mezőgazdasági szakoktatásának arányairól. A külföldi államok közül Ausztria és Poroszország az intézmények, valamint a tanerők és tanulók száma tekintetében jelentékenyen túlszárnyalja Magyarországot, a mely különbség akkor sem tűnik el, ha figyelemmel vagyunk a bizonyos mértékű területi eltérésre és népességre.

A szakoktatás állapotának kérdésében azonban pusztán a számok még nem döntenek, a helyzet kellő megvilágítása végett az intézmények szervezetére is ki kell terjeszkedni. E részben csak a szorosán vett mezőgazdasági szakképzéssel foglalkozom, sorra véve azokat a szempontokat, a melyek a szakképzés minőségére és eredményére fontosak.

Mielőtt azonban a mezőgazdasági szakoktatás tagozatainak részletesebb ismertetésére rátérnék, érintenem kell az államnak a szakoktatás ügyével szemben elfoglalt álláspontját és szerepét.

A szakoktatásügy irányítását, vezetését és felügyeletét, részben intézményeinek szervezését és fenntartását is európa-szerte állami feladatnak tekintik. Az állami illetve kormányzati ténykedés mértéke azonban az egyes országokban eltérő. Nálunk a mezőgazdasági szakoktatás négy alsófokú iskola kivételével teljesen állami, az állam a fenntartó, vagyonbirtokos, a földművelésügyi miniszter a kezdeményező és végrehajtó. A legközelebb áll hozzánk Franciaország, a hol a mezőgazdasági szakoktatás minden tagozatában állami szervezet. Azonban léteznek ott nagyobb számmal magánjellegű intézmények is, a melyek nélkülöznek minden hivatalos jelleget. Ezzel szemben Belgiumban a felsőbb és az alsóbb oktatásra szolgáló nem állami intézmények bizonyos fokig hivatalos jellegűek. A többi európai országban a felsőfokú szakoktatás teljesen állami, a közép, de különösen az alsófokú szakoktatási intézmények fenntartása, kezelése azonban kisebb politikai egységek (tartomány, megye, járás) és társadalmi testületek (gazdasági egyesületek, kamarák)

feladata, a szervezet és nevelés szabályozását, ellenőrzését és felügyeletét azonban az állam itt is magának tartja fenn és a mellett a fentartás költségeihez kisebb-nagyobb mértékben hozzájárul. A szakoktatásügy ezen sajátosságait az illető helyeken érinteni fogom.

Alsófokú szakoktatás.

A tulajdonképeni alsófokú mezőgazdasági szakoktatást Magyarországon a földművesiskolák képviselik. Eredeti rendeltetésük, mint nevük mondja, földműves kispályás fiatalembereket nevelni, kisebb gazdaságok vezetésére képesíteni e mellett nagyobb gazdaságok részére munkafelügyelő-személyzetet (gazdát, hajdút, majorost) nevelni. A felvételhez kívánt feltétel írni-olvasni tudás, betöltött 17 éves életkor, egészséges, munkára alkalmas testalkat. A tanfolyam tartama két teljes év, mely alatt a növendékek az intézeten részben ingyen, részben mérsékelt díj ellenében teljes ellátást nyernek. A tanulás részben elméleti, főleg azonban gyakorlati és ez utóbbi oly irányú, hogy a növendék az egyes munkák végzésében is résztvéve, ebben teljes jártasságot szerezzen. A gyakorlati oktatás érdekében az iskolák gazdasági üzemmel állanak kapcsolatban, a melyek nagysága 150—600 kat. hold között változik. A földművesiskolák ellen a közelmúltban is leginkább merültek fel panaszok. A kifogások közül csak azokra terjeszkedem ki, a melyek ezen intézetek célját érintik. Az egyik kifogás, hogy a földművesiskolák az eredeti célt nem szolgálták megfelelően, a mit igazolni látszott egyrészt az a különösen az utóbbi évekig állandó panasz, hogy ezen iskolákból kikerülők gazdatiszti pályára törnek és elfoglalják a magasabb képzettségűek elől az állásokat. Ez a jelenség magában véve szintén nem örvendetes, a főbaj azonban nem ebben a tényben, hanem inkább abban rejlik, hogy éppen a földműves kispályás, tehát kisbirtokosok fiai nem látogatják kellő számban ezen iskolákat, a kiknél a mezőgazdasági ismereteket fejleszteni tulajdonképeni feladatuk volna és ennél fogva nem érvényesülnek a kispályás szakismeretének fejlesztése körül a kívánatos mértékben. E jelenségek oka többféle lehet, a legfőbb az, hogy a kis-

gazdák szakismeretek szerzését általában még nem tartják szükségesnek. Ez a nézet, sajnos, nálunk nem csak a kiskgazdákra szorítkozik, hanem más körökben is lehet ily fel-fogásokkal találkozni.

E mellett azonban figyelemreméltónak tekinthető az a körülmény is, hogy a kiskgazda két teljes éven át nem szívesen nélkülozi gyermekét, ki neki, különösen a nyári hónapokban, becses támasza, mikor munkáskézben úgyis hiányt szenved, s a mikor néha semmiféle idegen munkás nem pótolhatja saját gyermekét.

Ezzel a körülménnyel számol az *ausztriai* és *porosz*, illetőleg németországi alsófokú mezőgazdasági szakoktatás, a hol a téli gazdasági iskolák intézménye egymásra következő két téli félévi tanfolyammal lehetővé tette a kiskgazdának az intenzivebb mezőgazdasági oktatásba való bevonását. E téli gazdasági iskolák intézménye egyúttal becses támasza a mezőgazdasági vándortanításnak, a mennyiben a nyári időnyre felszabaduló tanerők hasznos gyakorlati működést fejtenek ki a vándoroktatással, melyet a helyszínén adhatnak a gazdaközönségnek.

A vándoroktatásnak a téli gazdasági iskolák szervezetébe való bekapcsolása a vándoroktatás sikere szempontjából is hasznosnak mutatkozott, mert biztosabb alapot nyújt azon körülmény folytán, hogy a téli iskolák tanulói révén a tanár érintkezésbe jön vidékével, a mely érintkezés közvetlenségét a gyakorlati életbe kikerült növendékek nagy mértékben növelik.

Mindezekon kívül azonban nagy előnye a téli gazdasági iskoláknak az, hogy fenntartásuk kevesebb költséggel jár s mivel e miatt nagyobb számban létesíthetők, módot nyújtanak a szükséges elméleti ismereteknek minél szélesebb körökre való kiterjesztéséhez.

Az *ausztriai*, valamint a *porosz* és hasonlóan a többi németországi földművesiskolák (Ackerbauschulen) célja jobb-módú kiskgazdák fiainak s általában azoknak, a kik földművelő foglalkozásra szánják magukat, két teljes évi tanfolyamon*) alapos mezőgazdasági szakképzést nyújtani ahhoz, hogy haladásra képes birtokosok és bérlők vagy ügyes

---

*) Bajorországban három éves tanfolyamon.

gazdasági alkalmazottak váljanak belőlük. A szakszerű kiképzéssel karöltve ezen iskolákban általános oktatás is jár, melynek célja a tanulók általános elemi ismereteit is fejleszteni, hogy a községi életben is kellően érvényesülhessenek.

A téli gazdasági iskolák (landwirtschaftliche Winterschule) feladata olyan földmívelő gazdák számára, a kiknek munkaerejét szüleik a nyári munkaidényben nem nélkülözhetik, vagy anyagi viszonyaik miatt földmivesiskolai tartózkodás költségeit nem fedezhetik, egymásra következő két téli féléven át, rendszeres mezőgazdasági iskolai képzést nyújtani.

A földmivesiskolák szervezete nem egységes, hanem a vidék viszonyaihoz és szükségleteihez alkalmazkodik. Abban nagyjából megegyeznek, hogy a felvételhez előírt életkor 13—18 év, a tanítás nemcsak tulajdonképeni mezőgazdasági szaktárgyakra terjed ki, hanem a mezőgazdaság alap- és segédismereteire is (physika, chemia, geometria, számolás, rajz), a melyekre több idő jut, mint nálunk; gazdasági munkák végzésére kevesebb súlyt helyeznek, sok helyen hiányzik erre az alkalom is.

A tanítószemélyzetet a mi földmivesiskoláinkon kizárólag a mezőgazdasági szakoktatás létszámába tartozó mezőgazdaságilag képzett szakerők alkotják s ezek kezében nyugszik a nem-mezőgazdasági tárgyak oktatása is. Ausztriában és Németországban a földmivesiskolai, valamint téli iskolai tanítás körül a közoktatásügyhöz tartozó tanerők is közreműködnek, a mi úgy pénzügyi, mint oktatási szempontból is előnyösnek mutatkozik.

Az osztrák földmivesiskolák legtöbbször kisebb gazdasági üzemmel is összeköttetésben áll. Németországban azonban a földmivesiskolák egy része teljesen nélkülözi a mezőgazdasági üzem kapcsolatát.*) A mezőgazdasági üzemet nélkülöző földmivesiskolák, valamint a téli gazdasági iskolák legtöbbször kisebb kert és kísérleti tér felett rendelkeznek.

Az oktatás a téli gazdasági iskolákban ugyan főleg

*) Németországon kívül még csak Dánia az az ország, a hol kizárólag elméleti oktatásra alapított, alsófokú mezőgazdasági iskolák vannak.

elméleti, de nagy mértékben támaszkodik szemléltető előadásra.

A míg nálunk háromnak kivételével az összes alsófokú szakiskolákat az állam tartja fenn és állami kezelés alatt állanak, addig Ausztriában az egyes országok autonóm hatóságai és testületei, vagy ezek támogatásával kisebb autonóm testületek, egyesületek és magánosok, Poroszországban helyi (tartományi és járási) autonóm testületek és mezőgazdasági kamarák az iskola-fentartók, az állam mindkét helyütt anyagi támogatással hozzájárul a fentartáshoz és a tanítás egységét, a mennyire szükséges, szabályozza.

A téli iskolák sikerét mutatja, hogy pl. Ausztriában*) a földmívesiskolák végzett növendékeiből csak 56% ment a szülői gazdaságba, 37% ellenben nagyobb mezőgazdasági üzemek szolgálatába lépett, addig a téli gazdasági iskolák végzett növendékeiből 96% a szülői birtokra került és csak 4% lépett idegen szolgálatba.

A téli iskolák kedveltségét és sikerét Poroszországban mutatja azok gyors szaporodása, a földmívesiskolákkal szemben. A földmívesiskolák száma 19 volt 1903-ban, ellenben 1905-ben csak 18, a földmívesiskolák fentartási költsége az 1903. költségvetési évben 303,998 márka. Ezzel szemben a téli gazdasági iskolák fejlődését mutatják a következő számok: 1903-ban volt 128 iskola, 916 tanerővel, 5011 tanulóval, ellenben 1906. évben 152 iskola, 1046 tanerő, 6006 tanuló; a fentartási költség 1903-ban 883,107 márka, ebből saját bevétel 172,244 márka, ellenben 1906-ban a fentartás költsége 1.135,770 márka, ebből saját bevétel 216,064 márka.

A téli iskolák intézménye a francziáknál is tetszésre talált és 1902-ben *Mugeot* minisztersége alatt meg is nyílt az első téli gazdasági iskola Franciaországban is.

Az alsófokú szakoktatás szempontjából különösen figyelmet érdemel *Franciaország*, a hol az alsófokú iskolák két-féle csoportja különböztethető meg, u. m. gyakorlati gazdasági iskola — földmívesiskola — (*école pratique d'agriculture*) és a tanító gazdaság (*ferme école*). Eredetileg az utóbbiak képviselték az alsófokú szakoktatást, míg a gyakorlati iskoláknak az 1875. évi törvény adott létet.

---

*) *Land- und Forstw. Unterrichts-Zeitung.*

A gyakorlati gazdasági iskolák célja a kisbirtokosok (bérlők) fiait értelmes gazdákká nevelni. Ezek az iskolák nagyjában megfelelnek a mi földművesiskoláinknak, melyekhez abban hasonlítanak, hogy a gyakorlati oktatás céljára kisebb-nagyobb gazdasági üzem*) felett rendelkeznek.

A gazdasági üzemet rendszerint nem az állam, hanem a megye (departement) vagy egyesület, sőt magánosok tartották fenn, a szükséges épületekről is sok iskolánál ily módon történt gondoskodás s e tekintetben a megyék, mint néhány példán láttam, messzemenő áldozatkészséget tanúsítottak.

A francia földművesiskolák színvonala általában magasabb, szervezete és fegyelme szigorúbb, az előképzettség és a tananyag tekintetében egyaránt nagyobbak az igények, mint nálunk. A felvétel szigorú írásbeli és szóbeli vizsga alapján történik, felvételi vizsgához 14—18 éves ifjak, megfelelő okmányok bemutatása mellett, jelentkezhetnek. Az oktatási idő legtöbb iskolánál két év, néhánynál három év; újabban azonban általában két és fél éves tanulmányi időt találtak legmegfelelőbbnek. A tanítás nemcsak szaktárgyakra, hanem általános ismeretekre is kiterjed, azonkívül a tanulók katonai gyakorlati oktatásban is részesülnek. Minden iskolán az igazgató mellett egy tanár működik mezőgazdasági, egy a természetrajzi, chemiai, physikai szakmákra, egy tanító elemi tárgyakra, egy állatorvos az állategészségi oktatásra, kertész-tanító és katonai oktató. A tanulók rendszerint benlakók, az ellátás díja évenként 400—500 franc; kinlakók tandíja 50—60 franc. Minden iskolánál 4000—5000 franc áll rendelkezésre ösztöndíjak céljára.

Az igazgatás, fegyelem és tanítás ellenőrzésére minden iskolánál felügyelő-bizottság (comité surveillance et de perfectionement) van, mely a németek curatoriumának felel meg. E bizottság tagjai: a kerületi gazdasági felügyelőn kívül három megyebizottsági tag, két gyakorlati gazda, a megyei gazdasági tanár és egy lyceumi tanár.

A tanítás elméleti és gyakorlati, egymással váltakozva; a különböző gyakorlati munkákban váltakozva minden növendék részt vesz. A tanulók szorgalmának és haladásának

---

*) Az iskolák közül 28-nál a gazdaság 5—50, 12-nél 75—300 ha.

ellenőrzésére rövidebb és hosszabb időközönkénti kikérdezés szolgál. A tanfolyamot záró vizsga a felügyelő-bizottság előtt történik.

Az alsófokú szakképzésre, az 1848. évi törvény szerint, csak az oktató vagy tangazdaságok voltak hivatva földművelő gazdák fiait gyakorlati gazdasági ismeretekre tanítani, használható előmunkásokat, munkafelügyelőket kiképezni. Az oktató gazdaságtan, tulajdonképeni iskolai elméleti tanítás, nagyon szerény keretek közt mozog. Az oktató gazdaságok nem állami vagy testületi kezelés alatt állanak, hanem az állam által megszabott feltételeknek megfelelő mintaszerűen kezelt magánüzemek, amelyekben szerződéses megállapodások mellett, bizonyos számú és minőségű, legalább 16 éves ifjút tanonczul felvesznek, a kik minden munkát végeznek, miközben a helyes eljárásokat és fogásokat gyakorlatilag sajátítják el. A gazdaság tulajdonosa egyúttal az intézmény igazgatója is, kinek az állam által fizetett személyzet (állatorvos, kertész, munkafelügyelő) segítkezik. A tanoncok elhelyezésére szükséges épületekről is a tulajdonos vállalkozó gondoskodik, de minden tanonc után megfelelő évi díjat kap; a tanonczidő 2—3 év, a melyek végeztével az ifjak bizonyítványt és az általuk végzett kézi munkáért végkielégítést kapnak.

A tangazdaságokhoz fűzött remények nem egészen teljesültek, a mit mutat az a körülmény is, hogy az első szervezésnél számításba vett 70 tangazdaság helyett 1870-ig csak 52 jött létre s ezek száma is jelentékenyen megapadt úgy, hogy ma már csak 14 oktató gazdaság létezik, ellenben létesültek a fennebb említett földművésiskolák, mint az alsófokú szakoktatásnak elsőrendű szervei.

Azt a nagy lelkesedést tehát, melylyel nálunk egyesek a ferme école intézmények iránt viseltetnek, a francziák nagyobb részének felfogása és a tények nem épen igazolják.

A mint a statisztikai részben is feltűnhetett, Franciaországban a mezőgazdaság egyes ágazataira (gyümölcsészetre, kertészetre, szőlőművelésre) nincsenek külön alsófokú iskolák, mint Ausztriában, Németországban és nálunk is. E helyett azonban a földművésiskolák simúlnak hozzá az egyes vidékek földműveléséhez, egyikben a gyümölcsstermelés és almaborgyártás, másokban a szőlőművelés lép előtérbe,

ismét másokban viszont a kertészeti oktatás nyomja rá bélyegét az iskola tanítási irányára. Hasonló, bár kevésbé éles különbségek találhatók a tanítógazdaságoknál is. Ennek meg van az az előnye, hogy a tanítás nem esik teljes egyoldalúságba.

A földművesiskolák és oktató-gazdaságok fentartása az 1900. évi állami költségvetésben 1.210,731 franczal szerepel. Ezenkívül a gazdasági árvaházakra 37,200 franc volt előirányozva. Ez az összeg csak a személyi, elméleti és gyakorlati oktatás költségeit foglalja magában, mert a gazdasági üzem és épületek fentartása az államot nem terheli.

A francziák földművesiskoláikkal teljesen elégedettek és a gazdaközönség azon rétege számára, melyből tanulói kikerülnek, általában megfelelőnek tartják; az irány helyességét mutatja, hogy a növendékek 90%-a kimutathatólag a szülői gazdaságba tér vissza s alig 2% marad gazdasági alkalmazott.

Az illetékes körök figyelmét azonban az alsófokú szakoktatás bizonyos hiányai még sem kerülték el, melyeknek orvoslására az 1900. évi kiállítás és nemzetközi gazdacongressus alkalmával szerzett tapasztalatokból is merítettek eszméket és iparkodnak azokat megvalósítani.

A szükséges reformok érdekében *Mougeot* minisztersége alatt 1902-ben történtek meg az első fontos intézkedések. A földművesiskolákat érintő rendelet szerint, ezek jövőben lehetőleg vasúti állomás közelében létesítendőek, valóságos mintagazdasággal, melyhez a szükséges birtoknak vagy állami tulajdonban kell lennie, vagy szabad használatra állani s a kezelésnek állami számlára történni, nem mint eddig, a megye vagy igazgató számlájára. Különös súly helyezendő ezen gazdaságokban a vidék gazdáit érintő kísérletek végzésére. A tanerők minősítésére is szigorúbb feltételek állapítottak meg, a melyről jelen tanulmány más helyén, a tanárképzésnél leendő szó. A földművesiskolák specziálizálása tekintetében szükségesnek találták, hogy méhészetre, mezőgazdasági és háziiparokra, baromfitenyesztésre nagyobb gond fordítottassék, a mely célból külön tanfolyamok szervezendők. A legérdekesebb újítás azonban a téli iskolák és téli tanfolyamok, valamint a nők mezőgazdasági tanításának meg-honosítása.

A téli iskolák meghonosítását Risler, a párisi főiskola igazgatója már 1900-ban ajánlotta oly czélból, hogy a rendszeres mezőgazdasági kiképzés azoknak is hozzáférhetővé tétessék, a kik földművesiskolák látogatására anyagi eszközökkel nem rendelkeznek, sem fiaikat nyáron át nem nélkülözhetik. Az első téli iskola az 1902-ben kibocsátott rendelet alapján Langres-ben létesült, külföldi példák nyomán, a francia viszonyoknak megfelelő szervezettel.

A női gazdasági szakoktatásra Franciaországban már régebben két tejgazdasági iskola működik. Ezen intézetek és a külföldi államok női mezőgazdasági oktatásának sikerei folytán, a francia kormány is elhatározta, női háztartási iskolák létesítését s az első e nemű intézetet 1900-ban léptették életbe.

A téli gazdasági iskolák intézménye, melyek meghonosítását, a mint láttuk, Franciaország is megkezdte, nem kizárólag Németország és Ausztria különlegessége, hanem ez a szervezet, mint a statisztikai részben olvasható, régebben fennáll Svédországban és Hollandiában is, sőt az utóbbinál az alsófokú szakképzésre csakis téli gazdasági iskolák szolgálnak. Svédországban a téli gazdasági iskolák rendszerint az u. n. felsőbb népiskolákkal állanak kapcsolatban, a mely a skandináv országok közoktatásának sajátos intézménye. A svéd földművesiskolák a francia tangazdaságokhoz hasonlóan magángazdaságokkal kapcsolatban állanak, a felvételhez szükséges életkor 18 év, a földművesiskolai tanfolyam tartama két év.

Az alsófokú szakoktatás szépen fejlődött *Olaszországban* is, a hol az alsófokú szakképzésre a francziákéhoz hasonló földművesiskolák léteznek. Ezek az iskolák azonban egyúttal a középfokú szakoktatást is képviselik, bár erre a színvonalra nem emelkednek.

Az olasz földművesiskolák — melyeket magánosok, testületek és hatóságok létesítettek — régebben sok kívánnivalót hagytak szervezeti és egyéb tekintetben. Ezt látva, a földművelésügyi kormány 1878-ban kidolgozott és 1880-ban a törvényhozás által elfogadott javaslat alapján újra szervezte a földművesiskolákat, egyúttal számukat is növelte úgy, hogy minden provinciára egy földművesiskola és minden fővidékre egy szakiskola jusson.

A földművesiskolákkal legalább 20 ha. nagyságú gazdaságnak kell összekötve lenni, a melyről a helyi hatóságnak kell gondoskodni, a legtöbbnek nagysága 30—35 ha., de akad ennél nagyobb is. A beruházási költségnek, valamint az évi kiadásoknak három ötödrészét az állam, kétötöd részét a helyi hatóság viseli. Az évi fentartási költség egyenkint 20,000—50,000 lira. A felvételhez szükséges életkor 14—17 év, az előképzettség elemi iskolai végzettség. Az igazgatón kívül a gazdasági tárgyakat egy, a természettudományi tárgyakat is egy tanár tanítja. A tanfolyam tartama három év, de gazdaságok vezetésében való begyakorlás végett a tanulók még negyedik évre is visszamaradhatnak.

A 27 földművesiskola 1907. évi költségvetése 717,624 lira, a szakiskoláké 337,201 lira. A földművesiskolák sikerét mutatja az, hogy a 27 iskola tanulóinak száma 1891/92. évről 1899/90-ig 631-ről 1213-ra emelkedett.

Röviden érintem még *Oroszország* alsófokú mezőgazdasági szakiskoláit, melyek hasonlítanak némileg a mi földművesiskoláinkhoz. A tanfolyam tartama azonban 3—4 év, aszerint, a mint a belépők elemi iskolát vagy csak alsóbb elemi osztályokat végeztek. Az elméleti oktatás főleg télen történik, nyáron a szabadban dolgoznak. A gyakorlati oktatás céljára legtöbb orosz földművesiskola néha több száz ha. nagyságú gazdasággal rendelkezik. Nagy súlyt helyeznek a háziiparok (fonó, szövő, bognár, kovács, asztalos, szíjgyártó munkák) elsajátítására, mely célból megfelelő műhelyek is tartoznak felszerelésükhöz. A tanulók ellátása olcsó, évenként 160 franc, némely iskolánál csak az első-második évben fizetnek évi 60—80 franc összeget és a későbbi években díjtalanul kapnak ellátást. A tanítás nagyjából díjtalan. Az iskola teljes végeztével néhány hónapra magángazdaságokban helyeztetnek el a növendékek, a gazdasági gyakorlat teljes elsajátítása végett.

Az alsófokú iskolákat az állam támogatása mellett, a zemstvok (gazdasági közigazgatási bizottsági szervek) létesítik és tartják fenn.

A mint a közöltekből kitűnik, az alsófokú általános mezőgazdasági szakképzés minden államban kellő figyelemben részesül és szolgálatára általában a földművesiskolák állanak. Ezen iskolák száma azonban a külföldön nem

igen növekedik, hanem e helyett mellettük az alsófokú szakoktatási intézeteknek új csoportja alakult ki, a téli gazdasági iskolák képében. Kétségtelen, hogy ezen téli iskolák nagy előnye a csekély létesítési és fentartási költség, azonban tagadhatatlan, hogy több szakszempont is szól mellettük, a melyeket az illető helyen ki is emeltem.

A mi földművesiskoláinkat a külföldiekkel összehasonlítva, megállapítható, hogy a mi a berendezést illeti, különösen a gazdasági üzem kapcsolata tekintetében, nincs hiány és a kormány és törvényhozás áldozatkészsége félreismerhetetlen. Más kérdés, mennyire elégitik ki azt a célt, hogy a rendszeres mezőgazdasági ismereteket a kisgazdák körébe bevigyék. Az alsófokú szakoktatásnak ebből a szempontból való fejlesztése és kiegészítése érdemes nálunk is beható mérlegelésre.

Középfokú szakoktatás.

A középfokú szakoktatás a különböző államokban nagy eltérést mutat, a mi már az idetartozó intézetekbe való felvételhez kívánt előképzettség tekintetében jut kifejezésre.

Magyarországon a középfokú gazdasági szakoktatási intézeteket, a kertészeti tanintézetet leszámítva, az 1906. évig négy gazdasági tanintézet (Debreczen, Kassa, Kolozsvár, Keszthely) képviselte, bár a hivatalos kiadványokban (állami költségvetésben, évi jelentésben) ezek is a felsőbb gazdasági intézetek között szerepeltek. Az 1904. évi állami költségvetésben «Gazdasági tanintézetek és mezőgazdasági ismeretek terjesztése» cím alatt az állatorvosi főiskola, gazdasági akadémia és gazdasági tanintézetek, földművesiskolák, tanfolyamok, ismeretterjesztés, együttesen szerepelnek, elkülönítés csupán annyiban létezik, hogy az állatorvosi főiskola személyi kiadásainak részletezése külön történik.

A földművelésügyi miniszternek 1904. évi működéséről szóló jelentése statisztikai függelékében a szakoktatási intézmények csoportosítása következő: «Felsőbb gazdasági tanintézetek» (állatorvosi főiskola, gazdasági akadémia és négy gazdasági tanintézet), «földművesiskolák, vinczellériskolák, egyéb gazdasági iskolák.»

Az 1907. évi költségvetésben már különválasztva áll a

«felsőbb gazdasági oktatás», vele szemben nem alsóbbfokú szakoktatás, hanem «földművesiskolák és gazdasági ismeretek terjesztése» szerepelnek. Az említett évben a négy gazdasági tanintézet és a meglevő gazdasági akadémia az utóbbival teljesen egyforma szervezetet kapott; e szerint a gazdasági tanintézetek megszűntek és helyettük most öt gazdasági akadémia van.

A tanintézetek célja volt növendékeiket a mezőgazdaságban előforduló teendőkkel és műveletekkel megismertetni, a fontosabb műszaki fogásokra megtanítani s a gyakorlati alapvetés után elméleti szakképzés által nagyobb mezőgazdasági üzemek kezelésére előkészíteni.

A gazdasági tanintézetekbe való felvételhez kívánt előképzettség gymnasium vagy reál iskolai hat osztály, vagy a polgári iskola teljes végzése volt. A tanfolyam három évig tartott, mely időből az első év gazdasági gyakorlat megszerzésére, gyakorlati munkák elsajátítására s néhány alapvető tárgy tanítására szolgált, míg az elméleti tanításra gyakorlati oktatással két év állott rendelkezésre. A harmadik év végével a tanulók, minden egyes félév végén tartott vizsga eredményéhez képest, végbizonyítványt kaptak, a mely az egyévi önkéntességre is jogot adott.

A gazdasági tanintézetek (valamint a gazdasági akadémia) mindenikével a gazdasági munkák elsajátításához valamint a gyakorlati oktatás céljára megfelelően felszerelt (350—600 kh. nagyságú) gazdasági üzem áll kapcsolatban. A tanított anyag és a tanítási mód a tanintézeteken nem az általános középiskolai rendszerhez alkalmazkodott (előadással, tankönyvekből gyakori kikérdezéssel), hanem a felsőbb oktatás rendszerét követte, majdnem egészen úgy, mint a gazdasági akadémián. A tanintézeti végbizonyítvány az egyévi önkéntességre adott jogot, egyébként pedig a gazdasági akadémiával azonos jogokat biztosított.

A gazdasági tanintézeteknek akadémiákká fejlesztése s a felvételi feltételeknek gymnasiumi vagy reáliskolai érettséghez való kötése az illető tantestületeknek is régi óhaja volt. Ezen átszervezés egyik indítékául az a körülmény is szolgált, hogy előbb megkívánt előképzettség mellett olyanok is léptek gazdasági pályára, a kiknek nem igen volt kilátásuk a középiskola sikeres végzésére s az ilyen

gyenge és hiányos előképzettség mellett a mezőgazdasági szakképzés sem lehetett fokozottabb kívánalmaknak megfelelő.

Nem szenved kétséget, hogy egyforma előképzettség a szakképzést megkönnyíti. Azonban más kérdés az, hogy sikeres tanítás nem lett volna-e megfelelően biztosítható más-ként is, mint a tanulmányi időnek két évi megnyújtása által, a mi természetesen a pályakészültség költségét is növeli. E tekintetben a francia mezőgazdasági középiskolák szolgáltatnak tanulságos példát, a melyek bizonyos tekintetben hasonlítanak a mi volt gazdasági tanintézeteinkhez.

Franciaországban a közép fokú iskolákat, mint fentebb láttuk, hat állami intézet (école national) képviseli. Ezek közül három tulajdonképeni mezőgazdasági középiskola (Grignon Rennes, Montpellier), egy kertészeti tanintézet (Versailles), egy mezőgazdasági ipari tanintézet (Douai) és egy tejgazdasági tanintézet (Mamirolles).

A mezőgazdasági iskolák (école d'agriculture) szervezete nagy általánosságban egyforma, azonban a tananyag beosztása és egyes tárgyak behatóbb kezelése folytán némi eltérés mégis mutatkozik közöttük. A grignoni intézet az intenzív földműveléssel foglalkozik tüzetesen, elhelyezése miatt (fél-óránnyira Páristól) és berendezésénél fogva leginkább megközelíti a mezőgazdasági főiskolát, a montpellier-i iskola szőlészeti kérdésekben világhírű intézet, a rennesi tanintézet pedig a gyümölcsfatermesztés, almaborkészítés és állattenyésztés terén foglal el elsőrangú helyet.

E három tanintézet célja elméletileg és gyakorlatilag képzett mezőgazdákat nevelni, a kiknek hivatása annak idején birtokos, bérlő vagy gazdatiszti minőségben nagyobb mezőgazdasági üzemeket vezetni, vagy pedig közszolgálati (megyei gazdasági tanári, gazdasági egyesületi tisztviselő) pályára lépni.

A tanfolyam tartama a rennesi intézetben két év, a másik kettőnél két és fél év, a melyből azonban mezőgazdasági gyakorlat megszerzésére nincs külön fentartva semmi idő, hanem a mezőgazdasági gyakorlat, ép úgy, mint a laboratóriumi munka, csak elméleti oktatás támogatására szolgál.

A felvétel nincs megszabott iskolai végzettséghez kötve, hanem a főbb közismereti tárgyakra kiterjedő szóbeli és

írásbeli vizsga alapján történik. A vizsgai jegyekhez azonban hozzáadják az iskolai végzettség értékszámait, a minél állatorvosi oklevél 20, lyceumi, tanítóképezdei és gyakorlati gazdasági iskolai, például földművesiskolai oklevél 15, ennél alacsonyabb iskolai végzettség 10 egységet számít. Ezen értékszámok és a felvételi vizsgánál nyert 0—20 egységszám összege szerint sorozzák és veszik fel a jelentkezőket, a kiknek részére előírt legkisebb életkor 16 év. Az elméleti oktatásra szolgálnak az előadások, ismétlések, illetőleg kikérdezések, a gyakorlati oktatást szolgálják a laboratóriumok és a gazdaság, gyümölcsös és konyhakert, fűvészkert és kísérleti tér, az utóbbi alkatrészek tekintetében különösen Grignon tűnik ki, Montpellierben a szőlőtelep lép előtérbe.

A tanulók szorgalmának ösztönzésére és előmenetelének megítélésére nagy súlyt helyeznek az időnként (10—10 előadás után) való kikérdezésre, minek eredményét ép oly figyelembe veszik az évvégi osztályozásnál, mint a félévi vizsgák eredményét. A tanulók egyébként is folytonos felügyelet és ellenőrzés alatt állanak, a mely feladat külön segédszemélyzetre hárul. A szaktárgyak mellett a kötelező katonai gyakorlat katonai személyek (tiszt és két altiszt) vezénylete alatt történik.

A mezőgazdasági iskolákéhoz hasonló szervezete van a kertészeti tanintézetnek (é. n. d'horticulture), de a felvételi feltételek valamivel enyhébbek, a mennyiben, a kik alsófokú gazdasági iskolát végeztek, előzetes vizsga nélkül vétetnek fel. Még kisebb előképzettséget kívánnak az állami tejgazdasági iskola (é. n. de laiterie) növendékeitől. Ennek az intézetnek a színvonala alacsonyabb, mint a gazdasági tanintézeteké.

A maga nemében figyelemreméltó intézet a mezőgazdasági ipari tanintézet (é. n. de l'industrie agricole), melynek rendeltetése cukor-, sör- és szeszgyárak vezetésére és ebben való segédkezésre hivatott egyéneket és pénzügyi közegeket kiképezni. A tanfolyam tartama közvetlenül belépők részére (pénzügyi közegek kivételével) két év, gazdasági tanintézet vagy főiskolát végzetteknek egy év. A közvetlen felvételhez ugyanaz a kor és előképzettség kívánatik, mint a mezőgazdasági tanintézetekbe jelentkezőktől. Az intézet a gyakorlati oktatás és kutatás céljára kisebb cukor-, sör- és szeszgyárral rendelkezik.

Ausztriában a mezőgazdasági szakoktatási intézetek hármas csoportosítása következő: I. főiskolák, II. felsőbb és középiskolák, III. alsóbb iskolák. E szerint a középiskolákkal egy csoportba tartoznak a felsőbb iskolák is.

A felsőbb iskolák «gazdasági akadémia» czímmel: Teschen, Lieberd és Tabor (Csehországban), Dublány (Lengyelországban), nagyjában megegyeznek a mi volt gazdasági tanintézeteinkkel, a tanfolyam a két elsónél két év, a kivánt előképzettség gymnasiumi vagy reáliskolai hat osztály, Dublányban a tanfolyam három év, a kivánt előképzettség teljes gymnasium vagy reáliskola, de felvételi vizsgálat alapján a VI. osztályból is felvehetőek jelentkezők. A gazdasági akadémiák mindegyikével nagyobb iskolai gazdaság áll kapcsolatban.

A középiskolák (landwirtschaftliche Mittelschule) száma 9, ezek Mödling (Alsó-Ausztriában), Chrudim, Kaaden, Raudnitz (Csehországban) Neutischein, Prerau (Morvában), Oberhermsdorf (Sziléziában), Czernichow (Galicziában), Czernovitz (Bukovinában). Szervezetük hasonló az akadémiákéhoz, némileg alacsonyabb színvonallal. A tanfolyam tartama három év, a felvételhez szükséges előképzettség algymnasium vagy alreáliskola végzése. A középiskolák szintén rendelkeznek kísérleti teleppel, kisebb gazdasággal és kerttel.

A felsőbb és középiskolákon egyaránt a szaktárgyakon kívül majdnem ugyanolyan terjedelemben általános ismeretek (földrajz, történelem, nyelvtan, vallástan) is taníttatnak. A félévi vizsgákon kívül a teljes tanfolyam végeztével szóbeli és írásbeli érettségi vizsga tehető, a melynek sikeres letétele egyévi önkéntességre ad jogot.

A felsőbb és középiskolák mind az országos kormánytestületek (Landtag) fennhatósága alatt állanak a mödlingi kivételével, melyet egyesület tart fenn. A felügyelet és ellenőrzés a birodalmi kormányt (földművelésügyi ministert) illeti meg.

Ausztriában létező felsőbb szőlészeti és gyümölcsészeti iskola Klosterneuburg (Alsó-Ausztriában) és a gyümölcsészeti és kertészeti iskola Eisgrub (Morvában) tanfolyama szintén három év, a felvételhez szükséges előképzettség gymnasiumi vagy reáliskolai négy osztály sikeres végzése; tantervében a mezőgazdaságtan félévi 15 órával szerepel.

A magyarországi kertészeti intézetben a felvételhez szükséges előképzettség hat gymnasium vagy reáliskola; tantervében mezőgazdaságtan az utóbbi évekig nem szerepelt.

Poroszországban a mezőgazdasági középiskolák (Landwirtschaftschulen) rendeltetése az 1875. és 1892. évi szervezet szerint a gyakorlati életnek megfelelő olyan általános műveltség nyújtása, a mely egyévi önkéntességre jogosít, e mellett teljes elméleti szakképzést nyújt a mezőgazdasági hivatásra.

A porosz (és hasonlóan más német) középiskolákon a tanulmányi idő tartama három év, a legtöbb középiskolával azonban 2—3 évi előkészítő iskola áll kapcsolatban, melynek célja a mezőgazdasági középiskolába lépni kívánókat a felvételre előkészíteni. A felvételhez szükséges a középiskolába a mi algymnasiumainknak megfelelő képzettség, az előkészítő iskolába teljes elemi iskolából, vagy megfelelő felvételi vizsga alapján lehet belépni. A poroszországi mezőgazdasági középiskoláknál főszólyt helyezik az általános tárgyakra és ezekre még több óra esik, mint az osztrák középiskolákban, ugyancsak több időt szentelnek a természettudományi alaptárgyakra is. A záróvizsga a mezőgazdasági tárgyakon kívül az általános tárgyakra és természettudományi tárgyakra is kiterjed.

A mezőgazdaságot teljesen elméletileg tanítják, az iskolák tehát tangazdasággal összekötve nincsenek, legfeljebb kert és kisebb kísérleti telep felett rendelkeznek, holott az osztrák hasonló iskolákban a tanítás nemcsak elméleti, hanem egyuttal gyakorlati. Az elméleti oktatáshoz azonban megfelelő szemléltető tárgyakat használnak.

A németországi mezőgazdasági középiskolákat nem az állam, hanem a tartományi járási kormánytestületek, mezőgazdasági kamarák tartják fenn az állam támogatásával, a felügyeletet közvetve a földművelésügyi minister gyakorolja, ki a szervezetet érintő rendeleteket a közoktatásügyi miniszterrel együttesen kezeli.

Az 1895. évi porosz kir. rendelet szerint a mezőgazdasági középiskolai érettségi bizonyítvány a kezelő hivataltszti szolgálatra (Subaltern-Bureau-Beamten-Dienst) a felsőbb polgári iskolák és egyéb hat osztályú szakiskolákkal egyenértékű.

A poroszországi mezőgazdasági középiskolák 1903. évi

létszáma 16, évi költsége (túlnyomólag személyi kiadás) 876,812 márka, melyből állami hozzájárulás 451,855 mk., középiskolások száma 1496, előkészítő iskolás 843 tanuló, az 1906. évi létszám 17 iskola, évi költség 946,028 mk., állami hozzájárulás 463,854 mk., középiskolába 1829, előkészítő iskolába járt 1208 tanuló.

A statisztikai részben említett többi államok közül a középiskolai jellegnek leginkább megfelelő intézetek Oroszországban léteznek. Ezek némileg az osztrák, illetőleg német mezőgazdasági középiskolákhoz hasonlítanak, tehát nagy teret engednek az általános ismereteknek. A különbség egyrészt arról, hogy az orosz középiskolákban a tanfolyam hat év, tehát tulajdonképeni szakképzéssel kiegészített lyceum. A míg Németországban a középiskolák csak kisebb kísérleti térrel rendelkeznek, addig Oroszországban a középiskolákkal nagyobb (átlag 200 ha. kiterjedésű) gazdaságok állanak kapcsolatban, a hol különböző mezőgazdasági munkákat gyakorlatilag is végezhetnek, a mely célból az elméleti oktatás főleg a téli időszakra, a gyakorlati képzés nyári időszakra marad.

Az osztrák és német iskolákhoz képest kevésbé kifejezett középiskolák vannak *Belgiumban*, a hol ezen iskolák közül azonban csak három iskola állami, míg a többi 14 iskolát testületek tartják fenn; az állam azonban az utóbbiakat 1890-iki törvény alapján egységesen szabályozza, segélyezi és szakközegei útján ellenőrzi. E középiskolák némelyike tulajdonképen nem külön intézmény, hanem valamely közoktatási intézethez (lyceumhoz) csatolt szaktanfolyam, melyen a tulajdonképeni szaktárgyaknak csak heti 6—6 óra elméleti és gyakorlati tanítás jut. A tanfolyam tartama 2—3 év; a két éves iskolák inkább a belga közép-, a hároméves tanfolyamok a nagyobb birtoknak felelnek meg. Az iskolák első fajára határozottan megszabott előképzettség nem kívántatik, az előírt életkor legalább 14 év. A magasabb középiskoláknál algymnasiumnak, alreáliskolának megfelelő képzettséget és legalább 15 éves életkort kívánnak. A legtöbb iskola pensionatussal, ez pedig gazdasági üzemmel áll kapcsolatban, utóbbi terményeinek a pensionatus a fogyasztója s így ezek az intézmények egymást támogatják.

Olaszországban szorosan vett középfokú mezőgazdasági szakiskolák nincsenek, hanem részben a földművesiskolák pótolják azokat, melyek azonban a felvételhez kívánt előképzettség, a tananyag terjedelme és a berendezés folytán is az elemi szakképzés színvonalának inkább megfelelnek. Ezekkel az iskolákkal szemben a középfokú oktatás fokozatának inkább megfelelnek a különleges szakiskolák a szőlőművelés, olajművelés céljára. A szőlészeti iskolákon két tanfolyam létezik, egyik vinczellérek képzésére szolgál és az alsófokú oktatáshoz tartozik, a másik ellenben nagyobb szőlő- és borgazdasági vállalatok részére tisztviselők kiképzésére szolgál, az utóbbihoz kívánt előképzettség, algymnasium, polgári iskola vagy alsóbb fokú szőlészeti tanfolyam végzése.

A közölt adatokból kitűnik, hogy a középfokú mezőgazdasági szakoktatás az európai államokban nincs olyan rendszeresen képviselve, mint az alsófokú szakképzés. A tulajdonképeni mezőgazdasági szakképzésre a szó szoros értelmében vett nálunk is több oldalról óhajtott középiskolák ma már tulajdonképen csak Ausztriában és Franciaországban léteznek. A porosz és német mezőgazdasági középiskolákon a közismereti tárgyak oly nagy helyet foglalnak el a tanítási anyagban, hogy ezek inkább lyceumoknak vagy polgári iskoláknak minősíthetők, szaktekintetből mezőgazdasági szakképzéssel való kiegészítése.

A mint az előadottakból látható némely államban az általános fogalmaknak megfelelő középfokú mezőgazdasági iskolák nincsenek, hanem az alsófokú szakiskolák közvetlen felsőbb gazdasági tanintézettel állanak szemben. A hol a szó szoros értelmében vett középfokú iskolák hiányzanak, ott a mezőgazdasági oktatásnak a közoktatási középiskolákon jutott hely, a mint azt alább látni fogjuk.

Nálunk a gazdasági tanintézeteknek akadémiákká történt átszervezése óta középfokú mezőgazdasági szakképzés nincs, mégis kérdéses, hogy tisztán mezőgazdasági szakképzést nyújtó újabb középiskolai intézmények létesítése célszerű-e.

KÁROLY REZSŐ.

CSOKONAI.

Kölcsey Ferencz, a finom ízlésű műbíró, az irodalomtörténeti kritika legfontosabb hivatásának hirdette: megállapítani, mint tükröződik a műalkotásokban az írók jellege, életkörülményei, tanulmányai. Majd száz esztendő telt el ezen tétel fogalmazása óta. Irodalomtörténetünk épen ezen évszázad alatt fejlődött és erősödött meg; tárgyköre kialakult, fölfogása mélyült, módszerekben gazdagodott. És mégis, ma is, egyike az irodalomtörténet legérdekesebb és legvonzóbb föladatainak: megkeresni a kapcsolatot az ember és az író, a szerző és művei között.

Igen tanulságosan lehet Kölcsey módszerét Csokonaira alkalmazni. Az a rövid pár esztendő, a melyet neki a sors juttatott, virágos tavasz és gyümöleshozó nyár volt egyszerre. Fiatalon szállt sirba, de költői sikerekben gazdagon és az utókor tudós munkásai lelkiismeretes gonddal rajzolták meg élete pályájának változatos fordulatait. Kísértsük meg, nagy vonásokban, összeállítani azokat a kapcsolatok, melyeket Csokonai élete és költészete között találhatunk.

Vizsgálván a költőnek műveiben nyilatkozó egyéniségét, az első kérdés, a mely fölmerül és tisztázásra szorúl, a következő: az ősoktól öröklött kincs-e a költői tehetség, vagy úgy fejlődik az élet forгатagában, a körülmények szerencsés alakulása között? Nézzük, mit felel rá költőnk példája.

• Affelől nem lehet kétség, hogy Csokonai is, mint minden istenáldotta költő, a költői tehetséget magával hozta a világra. De hogy mennyiben köszönhette elődeinek, arról nem tudunk semmit. Ősei valószínűleg református papok voltak, legalább nagyatyjáról ezt tanítja a hagyomány; az

énekszó, a nyomtatott betű nem lehetett idegen előttük. Atyja művelt ember volt, értelme mindenestre magasabb színvonalon állott, mint foglalkozása — a borbély mesterség — megkövetelte. Édesanyja szerette a könyveket, gyönyörűséggel olvasta a szép históriákat, verseket, különösen Gyöngyösit, a «magyar költők fejedelmét». Ez a pár adat elég arra, hogy költői genialitásának átöröklött voltát, mint föltevést, hangoztassuk, de kevés, ha belőle messzebbmenő következtetéseket akarunk vonni. Gondoljunk csak a költő édes öcsésére, egy atyától, egy anyától való testvérére, a ki legcsekélyebb jelét sem adta költői hivatottságának.

A viszonyok, melyek közé a korán eláruló fiút az élet dobtá, kedveztek költői egyénisége kifejlődésének. Már az iskola falai között, alighogy bezárul mögötte a collegium hatalmas kapuja, veszi az első ösztönzést. A debreczeni collegiumban hagyományos a versszerzés szokása, jobban, mint más iskolában. Tanárai nemcsak költői föladatokat tűztek a fiú elé, úgynevezett propositiókat (*Gloria calcar habet, A szerencse változó, Lurida sub dulci melle venena latent*), hanem buzdítják a versírásra, tanácsokat adnak, segítik; társai bámulják és ünneplik, a közönség megtapsolja. De hány ifjú végezte Debreczenben iskoláit, kitéve ugyanazoknak a hatásoknak, mint Csokonai s hány lett közülük igazi költő, ha nem is Csokonai vagy Arany, de legalább Fazekas vagy Horváth Ádám! Kivülük még Kölcsey, de az is megtagadta nevelő anyját, a collegiumot.

Iskolai tanulmányai félben maradnak, s odahagyja a collegiumot, diploma nélkül, mint majd minden nagy költőnk. A tógát fölcsereéli a vándor köpönyeggel, bejárja fél Magyarországot, a Bodrog, Duna és Balaton mellékét. Nagy tervekkel és merész reményekkel, de igazi hivatás-érzet nélkül barangol városról-városra, faluról-falura. Pénz sem sokkal több csörgött tarsolyában, mint Toldi Miklósnak, a kinek — a mint Ilosvai mondja — egy pénze sem volt. Jóformán minden nap más környezetben él, más embereket lát, más impressiók érik. Folytonos újság és változatoság az élete s a vándorlás gazdag bányája a tapasztalatoknak, hangulatoknak, érzelmeknek. Így barangolt Petőfi is, Csokonainak rokon jellemű, de merészebb szellemű költőtársa, helyről-helyre bujdosott Balassi is, az első magyar

szerelmi lantos. A nélkülözések, a szenvedések, a kaleidoszkópszerűen változó háttér mennyi szép hangot csalt e költők húrjaira! Talán ezek tették őket költökké? De hány meghasonlott kedély, hány nyugtalan vérű vagy szerencsétlen sorsú ifjú fogta kezébe a vándorbotot, a nélkül, hogy a mozgalmas élet vonóvá varázsolta volna a botot! A költő és a sors haragja egy anyaméhből születtek, de ez ritka termékenység. A sorsharag többnyire egyedül, testvére nélkül pillantja meg a napvilágot.

A harmadik tényező, mely Csokonai életére nagy hatással volt, a szerelem. Szeretett igazán, mélyen egy leányt, a ki nem volt méltó arra, hogy egy költő reá pazarolja szellemének és szívének minden kincsét. Lilla, polgári nevén Vajda Juliánna, csak addig fogadta kedvesen a költő hódolatát, míg biztosabb sorsú kérője nem akadt. A csalódás lesujtotta a költőt, de szívét nem törte meg, mert csak ember volt és nem regényhős. Szerelemre azonban többé nem gyulladt. Ellenben igen szép versekre ihlette mély érzelme. Az alatt a pár hónap alatt, míg kedvesének «szájacska»-járól csak biztató hangokat hallott, szerelmes, sőt pajzánul derűs dalokban dicsőítette az imádott leányt. A mint reményei füstbe mentek, megható elégiákban zokogott föl fájdalma. A szerelme tette volna költővé? Hiszen akkor annyi volna hazánkban a költő, mint csillag az égen. fűszál a mezőn!

Csokonainak fordulatokban gazdag életpályája szintúgy nem magyarázza meg költői tehetségét, mint származása. Látszólag hiába tekintettük át mindkettőt. De csak látszólag. Azt nem bizonyítják, hogy Csokonainak költővé kellett lennie, de megértetik, hogy ha már költői tehetséggel volt megáldva, miért fejlődött olyanná, a milyennek költeményei mutatják.

Szóval — s e feleletnél megnyugtatóbbat nem adhatunk: a költői tehetség, ép úgy, mint általában egész lelki valónk, alapjában a természet adománya, melyet azonban az élet alakít és fejleszt.

Csokonai költői tehetségét korán vette munkába az élet. Már az a szűk családi kör is érezte hatását, melyben a kis Mihály gyermekéveit töltötte. Itt, az édes anya oldalán, ismerkedett meg öntudatlanul a magyar rhythmus-

sal és Gyöngyösi zengzetes tizenkettősei belopták fülébe a magyar vers zenéjét. A kötelező iskolai versfaragás megismertette vele a mértékes verselést is és a sok gyakorlat mesterré tette a technikában. A későbbi virtuóz verselő ekkor sajátította el művészetének elemi fogásait.

A technikai készségen kívül az iskolának köszönheti — vagy jobban mondva: az iskola felelős érte — költői fölfogásának egyik sajátos vonását, az alkalmi versek kedvelését. Kétségtelenül divat volt ez is. A hetvenes, nyolczvanas, sőt még a kilenczvenes évek költészetét szinte fölveti az alkalmi versek burjánja és a művészi izlésű Kazinczynak volt oka felemelni ellenük tiltakozó szavát. Gondoljunk csak a deákosokra és mesterkedőkre. Az előbbieket költészete félig, az utóbbiaké jóformán egészen ilyen versekből telik ki. Még Virág Benedek is hányszor szólaltatja meg lantját kicsinyes, a közt nem érintő események alkalmából. De a többi nagy költőnk, ha hódolt is eleinte e divatnak, lassanként kiemelkedett belőle, Csokonai ellenben mindvégig kereste az alkalmiságot. Kétségtelen, hogy a kornak téves izlése támogatta, erősítette Csokonai hajlamát, de hogy később sem rázta le e veszedelmes irány bilincseit, az mutatja, hogy e hajlam gyökérszállai mélyen lenyúltak. Nemcsak arra czélozunk, a mit már föntebb említettünk, hogy versben kellett kidolgoznia a tanártól kijelölt tételt, hanem arra, hogy igen gyorsan a collegium «poeta laureatus»-a lett. Ünnepies alkalmakra, a tanárok vagy a senior nevenapjára, beiktatásokra, előkelő urak látogatására neki kellett az üdvözlő verset megszerkesztenie. E versek tárgya, az ünnepi alkalom, fontos volt az iskola, de kicsinyes a költészet szempontjából, a mit azonban a fiatal, 17—18 éves költő természetesen nem vett észre. A hosszú megszokás következtében később sem tudta megtenni ezt a megkülönböztetést és a forma vagy az előadás, sőt néha a fölfogás segítségével is a költészet birodalmába olyan árút csempészett, melynek ott nem volt jogosultsága. De viszont költői tehetségének nem legkisebb bizonyítéka az, hogy tudott repülni, még az alkalmiság ólomsúlyával is a lábán és repülni magasan, a fönség birodalmába, a hová az őt lenéző apró-cseprő írók még pillantani sem tudtak.

Mindezzel még nem szűnt meg az iskola hatása. Nagy jelentősége volt annak is, hogy verseinek közönsége vagy egészen, vagy nagyrészt osztálytársaiból s a collegium növendékeiből telt ki. Csupa fiatal lélek, eltelve naiv kedélyvel és gyermeki fölfogással, tisztult ízlés nélkül. Bízatták tehetségesebb társukat, szavaljon nekik is, ne csak a collegiumnak. Olyat, a min mulathatnak, nevezhetnek. Csokonai szívesen engedett. Maga is jóformán gyermek még, benn a kamasz években, a mikor az emberi természet szinte megköveteli a jókedvet, a tréfát s minél csattanóbb, minél vaskosabb, annál inkább. A komoly, ünneplő versek után megszületnek az enyelgők, pajkosak s a kiforrott elme és szív kényes ízlésétől távol, a vaskosság durvaságba, a pajkosság sikamlósságba téved, a komikum és illetlenség határa elmosódik. A kitörő kacaj önkéntelenül tanusított elismerés a költő számára, minden siker újabb ösztönzés. Csoda-e, ha évek múlva is visszaemlékszik a költő e diadalokra és érett korában sem restelli lantját férfi barátai számára fölhangolni. Hangos poharazás között rázendít egy-egy dévaj versre és a legalacsonyabb komikum durva eszközével keresi az olcsó sikert. Sőt még komoly verseinek hatását is megrontja egy-egy durvább, pórias vagy szabad szó, az ifjúkorban megszokott tréfák kései fattyúhajtása.

Ebből is fegyvert kovácsoltak ellene. Évtizedeken keresztül hangzott a vád, hogy Csokonai sohasem tudta levetkőzni a collegiumi nyersséget és durvaságot. Ékesen szóló czáfolata ennek a vádnak a mindannyiunk tudatában élő verse *A reményhez* (Földiekkal játszó égi tünemény). *A tihanyi ekhóhoz*, *A magánossághoz* s annyi más költeménye. S ha a horatiusi «vajt fülek» megbotránkozhatnak is egy-egy szaván, viszont e szavak épen annak a költői jellemvonásnak nyilvánulásai, a mely nélkül nincs igazi költő, nincs igazi költészet: az őszinteségnek és természetességnek.

Egyébként a collegiumi élet nem volt hatással költészetére. A kálvinista Róma orthodox szellemét ellensúlyozta az ifjúság zabolátlansága és liberalismusa. Csokonai is teljesen fölszabadította magát az iskola vallásos szellemétől s nem vett át mást tőle, mint a bibliának, a szent könyvnek szeretetét. A bibliából merített képek gyakoriak verseiben s nemcsak azokban, melyeket a collegiumban írt,

közvetlenül a biblia tanulmányozásának hatása alatt (*Hunyadi Ferenczhez, Rút ábrázat s szép ész*), hanem a későbbiekben is, mikor minden hagyománytól szabadon pusztán hajlamát követte. Így a *Dr. Földiről* szóló töredékből és a teljesen világi tárgyú és hangulatú, *Az igazság diadalma* címet viselő versből szinte szokatlanul cseng ki az ó-testamentom zordon szózata.

A négy évi barangolás (1796—1800), noha költői alkotásokban leggazdagabb szaka volt életének, költészetén nem hagyott sok nyomot. Míg Petőfi Sándor vándoréveinek mindegyik állomását egy vagy több költemény jelzi, s e versek tárgyukkal, hangulatukkal utalnak azokra az eseményekre, melyeket költőjük átélt, Csokonai költészete csupán egy-egy névvel (Kisasszond, Tihany, Komárom) mutat reá bolyongásainak pihenőire és tulajdonképen csak két verse, (*Jövendölés az első oskoláról Somogyban, Visszajövetel az Alföldről*) őrzi tapasztalatainak emlékét. Lelkét azonban gazdagították a változatos benyomások és mélyebben vizsgálódva költészetén is fölismerszik egyben-másban e gazdagságát. Tájképi részletek, különösen a Balaton környékének és az Alföldnek rajza, bizonyítják, hogy erősen benyomódott lelkébe a bejárt vidékek képe. A földön kívül megismerte az embereket is. Sok helyen fordult meg, más és más minőségben — volt vendég és udvarló, szerkesztő és tanító — a legkülönbözőbb rangú és társadalmi állású emberek között, grófok és csizmadiák, földbirtokos nemesek és falusi papok társaságában. Emberismeretre, a szó igazi értelmében, nem tett szert, innen későbbi csalódásai Festetich grófban, Rhédeyben; sima modorra, alkalmazkodó képességre még kevésbé, de megismerte magát az emberi lelket, annak sokszínű vonásait. Elég ha a *Dorottyára* hivatkozunk és a *Karnyónéra*.

A legfontosabb eredménye kóborlásainak mégis az volt, hogy megismerte a magyar népet és barátjának, Horváth Ádámnak vezetése alatt, a nép költészetét. A nép meséit már régebben ismerte, s a *Tempefőiben*, tehát 1793-ban, igen jól utánozta. Eltalálta hangját, alkalmazta a tipikus mese-motivumokat, sőt még a népmese sajátos szerkezetét is. Azzal azonban, hogy e mesét egy féleszű kályhafütővel mondatja el, elárulja, hogy nem szerette, sőt lenézte a nép

szellemének ezt a kedves termékét. Úgylátszik, egy színvonalra tette a ponyvairódalom termékeivel, melyekről ép oly megvetéssel nyilatkozott e vigjátékában, mint Bessenyei *A magyar nézőben*.

Népdalt sem Dunántúl hallott először. A debreczeni diákok nótázó kedve híres voit mindég s a Nagyerdő megaggott fái gyakorta gyönyörködhetek a jóhangú diákok énekeiben. A természetet kedvelő Csokonai már tanuló korában is sokat barangolt Debreczen környékén, bejárta a falvakat, tanyákat. Meghallgatta s eltanulta a nép kedves dalait: de mindez inkább csak esetleges, egyes jelenség volt. Dunántúl állandóan falun élt — Bicske és Csurgó is csak nagy falvak — mindennapi érintkezésben a néppel is sűrűn találkozva Horváth Ádámmal, a ki Petőfi előtt legjobban lelkesedett a nép költészetéért. Csokonai még ekkor is inkább csak megérezte, mint fölismerte az egyszerű népdal költői értékét. Nem méltányolta annyira, mint Horváth, de megbecsülte, ha csak mint különöséget is, mint valami specialis magyar sajtáságot. Érdemesnek tartotta őket lejegyezni s a mint a tájszavakból, akként a népdalokból és, egész kötetre valót gyűjtött össze. Sőt észrevétlenül költészetére is hatással volt a népdal. A *Karnyóné* Kuruzsának egyik éneke (Hármat ellett a fürjecske . . .) és Boris szobaleánynak nótái, különösen a *Csurgói kincsem! hallod-é . . .* a maguk valódi népdal-formájukkal és hangulatukkal, nem egyedül álló bizonyságok. Népdalt ugyan nem írt többet, de népdalszerű vonások több költeményén jellemzően föl ismerhetők. A kökény szem kifejezés ép úgy a népdalból került Csokonai versébe, mint a szemnek csillaghoz való hasonlítása. A *Habozás* című Lilla-versnek a szakok élén ismétlődő két sora (Itt hagynám én ezt a várost . . .) szintén népi eredetű s népies a refrainnek ilyenszerű alkalmazása, a mit később Petőfi honosított meg az irodalomban.

Sőt abban is Petőfi kengyelfutója, hogy megkísérelte, mint lehetne a műköltőnek értékesíteni a népdal képeit, fölfogását, érzéseit. A *Két szerető daljával* határozottan lépést tett a specifikus magyar műdal megteremtése felé. A kísérlet nem sikerült, még legnépiesebb sorain is érzik mesterkélttség, de mint kísérlet is jelentős: sokkal egészségesebb törekvés, mint volt később Kölcsényé.

Van végül Csokonainak három költeménye, nem igazi dal egyik sem, noha kettő címében is viseli ezt a jelzést, a *Parasztdal*, *Szegény Zsuzsi a táborozáskor*, *Szerelemdal a csikóbőrös kulacshoz*, melyek egészen népi érzésvilágban fogantak. Az alapjukul szolgáló érzelem természetesen általános: szerelmi vágy, az elválás fájdalma, a bor szeretete, de nyilvánulásuk tipikusan népies. Nemcsak a kifejezések kerültek a nép gondolatköréből, hanem maguk a szereplők is. A kulacst imádó férfi kevésbé, megtalálható már Kleistnek *Liebeslied an die Weinflasche* című költeményében, de maga a csikóbőrös kulacs annál inkább, ép úgy a kedvesétől eltiltott legény, a katonának befogott szeretőjét sirató leány. A helyzet is, a melybe Csokonai alakjait beállítja, annyira magyar és népies, hogy mindegyik verse igazi genreképpé válik.

A ki ezeket a verseket írta, az nemcsak a magyar népköltészetet ismerte, hanem a magyar nép lelkét is, még pedig közvetlenül, magán az egyénen megfigyelve. Az a pompás jelenet a *Dorottyában*, mikor Gergő lakáj, az urak tréfálkozása közben, elbeszéli, mint támadt tűz a szénaboglyában, valamint a költő többi népies teremtése, a sikerült típusok, különösen Szuszmir, a kályhafűtő cigány, e pár költeménnyel együtt fényes bizonyosságai annak, mennyire belátott Csokonai a nép egyszerű fiainak lelkébe. Ez talán a legnagyobb eredménye a költő négy évi bujdosásának.

A mi fontos dolog ezenkívül Csokonaival megesezt, az költői egyéniségének fejlődésére nem volt elhatározó befolyással. Még életének legnagyobb convulsiója, szerelme, sem változtatta meg fejlődésének irányát. Viszonya a nagy urakkal is csak annyiban szerepelt, mint mozgató erő, hogy alkalmi költeményeit át meg átszötte a finom hizelgésnek arany fonalával. A debreczeni tüzvész, mely elhamvasztotta házukat és szeretett rózsalugasát s a tüdejét sorvasztó kór igen jelentős szerepet játszottak életében, de nem költészetében. Egy-egy versre ihlette őt mind a két csapás. Az 1802 június 11-i tüzvészről a *Himfyhez* című versben van emlékezés, de csak a jegyzetben, és a conceptio alatt működött gondolat a kivitel folyamán elhalványult. A tüdejében pusztító betegséget pedig egyik legmegkapóbb versében örökítette meg, *Tüdőgyulladásomkor* cím alatt. A lét és nem

lét között hánykolódva, a halálra vált ember tiszta pillantásával festi a két világot, az «innen»-t és «amonnán»-t.

Az élet nagyon mostohán bánt költőnkkel. Annál kegyelmesebb volt hozzá a másik tenyező, mely alakulására hatott: a tudomány és irodalom. Igaz, hogy ő is nagyon kedvében járt. Rendkívül sokat tanult és olvasott. Arra a korra, melyben egyénisége kifejlődött, a XVIII. század utolsó két évtizedére, általában jellemző a képzett, gazdag műveltségű irodalmi emberek nagy száma. Hogy csak a legkiválóbbakat említsük, ott vannak Kazinczy, Batsányi, Révai, Verseghy. Mind polyhistor, a nélkül, hogy tudományukat fölületességgel lehetne vádolni. Csokonai is méltán illeszkedik közéjük és a sok vád közül, melylyel ellenfelei és kritikusai illették, egy sem volt igaztalanabb, mint Kölcseyé, a ki a philologiai ismeretek hiányát vetette szemére.

Tanulmányai és olvasmányai olyan széles körűek és olyan nagy terjedelműek voltak, hogy lehetetlen róluk pár szóval beszámolni. Tudományának kincseit egy pár értekezésén kívül első sorban művei előszavában rakta le. Azok a fejtegetések, melyekben a költői műfajok kérdését, a nyelvújítást és szóalkotást, a magyar versformát és a rímet, az eposzt és furcsa eposzt tárgyalja, nemcsak gazdagok finom megfigyelésekben, találó észrevételekben, hanem olyan alaposak, hogy nagyrészt ma is megállnak. Nehéz volna azt is pontosan kimutatni, mennyire hatottak tudományos ismeretei költészetére. Nem is a mértéket, csak a módot akarjuk kiemelni: miként hatott költészetére ez az alapos tudományos műveltség.

Csokonai nem volt beteges ambíciójú gyermek, ki már az első osztályokban kiválasztja azt a tárgyat, melyben később ki akar tűnni. Egyforma buzgalommal tanult mindent s még később sem korlátozta érdeklődését egy-két tárgykörre. Ismeretes, hogy a természettudományokért utolsó éveiben is lelkesedett, az útleírásokat, a földrajz népszerű formáját, még *A lélek halhatatlanságában* is a legjobb könyveknek hirdeti, de igazi szenvedelemmel a történelmet, a poetikát s a philosophia különböző disciplináit, különösen a methaphysikát tanulmányozta. E tanulmányozásnak verseiben is sok nyoma található.

Így Csokonaiban sok volt a tudós költőből. A «poeta doctus», a Horatius-Boileau-féle poetika ideálja, ma már hitelét veszítette. Csokonainak is, mint lyrikusnak, nem mindenben vált előnyére nagy tudománya. Elragadta a tudós buzgalom és a kor divatja: sok versét teletömte mindenféle tudományos lommal. A francziásoknak, különösen Barcsaynak módján, szerette csillogtatni ismereteit. Még teljesen subjectiv jellemű verseit is történeti, földrajzi, philosophiai tudománnyal elegyítette. Igaz, hogy e korban, mikor annyi hivatás nélkül éneklő költő iparkodott tudományos mázzal leplezni érzése szegénységét, általános volt ez az eljárás; igaz az is, hogy Csokonai e nemű versei sohasem bántók, mert érezzük, hogy nemcsak a szavak, de a lelkük, a fogalmak is tulajdonai: mégis fölösleges balaszt az, a mit így magukkal czipelnek.

Ezért a veszteségért azonban bőven pótolja kárunkat Csokonai. Ha egyfelől általmára vált költészetének az ő nagy tudományos műveltsége, másfelől ennek köszönhető, hogy új tárgyakkal gazdagította a költészetet: az értelmi lyra mellé bevezette irodalmunkba a gondolatit. Elmélkedő versekben ugyan eddig sem volt hiány nálunk, sőt épen e korban, Bessenyeiék után, szinte túltengett e műfaj, de a francziások elmélkedő költeményei alig voltak egyebek, mint szintelen, fárasztó fölsorolásai egy-egy tárgyra vonatkozó gondolataiknak, a deákosok olyan igazságokat foglaltak prózai versekbe, melyek, Arany szerint, képzelmi szószszal bé nem önthetők, Horváth és társai pedig hideg moralizálással még a fönség határán járó tárgyakat is ellaposították. Csokonai más nyomon járt. Széleskörű és gazdag ismeretei között biztosan tájékozódván, fölismerete, milyen tudományos problémák alkalmasok költői tárgyalásra. A psychologia, ethika és methaphysika kérdesei közül kiválogatta azokat, melyek első sorban érdeklik a laikusokat. Fejtegeti a halhatatlanság kérdését, elemzi a szeretetet, harczol a vakbuzgóság ellen, a tudós alaposságával, de a költő érző szívével. A gondolati és érzelmi elemnek ez a keverése egyik-másik versében valóban művészi s nemcsak a közismertekben. Bizonyosságul legyen szabad az *Ujesztenlei gondolatokra* hivatkoznom. Lejárt egy év, az 1797-ik. Az évforduló a «sasszárnyakon repülő esztendők», a mulandó-

ság gondolatát keltik föl a költőben. Igazi philosophiai szellemmel érzékíti meg a «futós időt» s konkrét példákban szemlélteti pusztító munkáját. Majd egy nagyszerű fordulattal az emberiség sorsára tér, onnan a magáéra s arra a lényre, a ki egész szívét betölti, Lillára. A magasztos gondolatok egy csendes szerelmi accordban zengenek ki:

És ha semmi érdemem
Nem fog fejemre zöld babért tetetni,

Semmi sem! mind semmi sem!
Csakhogy te, Lilla, meg ne szűnj szeretni.

Az érzésbe vegyített tudományos ismeretek stultelenné tették egy pár versét: itt a gondolatokból kiemelkedő érzés költőivé varázsolja a száraz ismereteket.

Csokonai széleskörű tárgyismereteinek leglényegesebb hatását mégis stylusán ismerjük föl. Itt termette legszebb gyümölcseit az a nagy hév és szorgalom, melylyel kora ifjúsága óta a tudományokat bűvárolta. Mindennek a végére akarván járni, a mivel foglalkozott, azt lelkiismeretesen tanulmányozta, alaposan megismerte. Hogy például milyen szeretettel foglalkozott a természettudományokkal, azt mutatja, hányszor veszi hasonlatait, képeit a természettudományok köréből, ha valamilyen érzelmet vagy gondolatot érzéki képben akar megjeleníteni. A physikából, sőt astronomiából vett képek ép oly jellemzők stylusára, mint Petőfiére a természeti képek kedvelése, Eötvösére a mélyenjáró, körmondatokká kerekedő reflexiók.

De nemcsak ilyen esetlegesen nyilvánul előadásán komoly tanulmányainak hatása. Említettük, hogy nem neveket sajátított el, hanem fogalmakat, így mondanivalóját rendkívül világosan és tömören tudta kifejezni. Szerelmi verseiben, valamint azon költeményeiben, a melyek mindennapi, közérthető tárgyakról szólnak, ez nem olyan föltűnő; de ha elvont tárgyról énekel, vagy épen a magasabb lelki jelenségekről elmélkedik, valóban meglepő a kifejezés határozottsága és rövidsége. Nem hivatkozunk *A lélek halhatatlanságára*, melynek bármely lapjáról idézhetnénk példát — itt már a tárgy természete megkívánta a szabatossgot — hanem általában komolyabb tárgyú verseire, melyekben nem ritkák az ilyen versszakok:

... lenge párák éjjeli csillaga,
 A tágas æther mennyezetén alól,
 Sebes bukással földre hullván
 Csak csupa por, hamu ...

Íme a meteor meghatározása költői képben, a nélkül, hogy a tudomány kárát látná az átöltöztetésnek. Aranyra emlékeztet s nemcsak abban a módban, a mint a rideg igazságot a költészet zománczával vonja be, hanem a magát alkotó ismeret alaposságában is. Ugyane költeménynek. *Az ember a poesis első tárgya*, egy másik versszaka meg a kifejezés szokatlan tömörsége által válik ki:

Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
 Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?
 Míg ezt ki nem vizsgálod, addig
 Por vagy, az is leszel.

A metaphysika legnagyobb problémái, a lét, az Isten és a végtelenség — az emberiséget öröktől-örökig izgató fogalmak — mesteri módon vannak pár rövid kérdés alakjába szorítva.

És hogy a befejezésben Csokonait kövessem, egy természettudományi hasonlattal végzem előadásomat. A költészet színes, illatos virág, melynek szálai lenyúlnak az élmények, tapasztalatok, tanulmányok termőföldjébe. Gyönyörködtünk a virágban, vegyi vizsgálat alá fogtuk a talajt, de a virág fejlődését csak akkor értjük meg igazán, ha meglessük azt a rejtett folyamatot, mely a költő lelkében végbe megy. míg a talaj tápláló elemeit, a tényeket, a valót költészetté idealizálja. Ennek megfigyelése és kifejtése azonban, Csokonai költői képzetének elemzése, már új föladat, más alkalomra.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Második közlemény.*)

ÖTÖDIK FEJEZET.

A manx nép püspöke.

Mylrea Gilcristet Angliában avatták és szentelték püspökké, de a beiktatás, a honi szokás minden díszével, peeltowni székesegyházában várt reá. A szertartás nem volt nagyszabású. A benszülött nép gyéren vette ki belőle részét. A manxman sohasem ragaszkodott az egyházhoz valami különösen forró szeretettel. «A pap mind egyforma» — szokta mondani — «mit reméljen az ember az afélétől? Sohasem hallottam, hogy a sárkány kacsát költött volna ki.»

Nem ment érdemszámba az emberek szemében, hogy az új püspök maga is manx eredetű volt. — Atyámfia, — szokták mondani — ismertem az apját, — és az apjával való ismeretség leszállította a fiúnak kijáró tiszteletet. — És miféle szerzet? — kérdezték itt is, amott is a tűzhely körül. olyanok, kik jóformán a maguk atyafiságát sem ismerik. — Amolyan legazdálkodott úrféle lehet, — szolt a válasz, a mire aztán jót nevettek mindannyian.

A püspököt Teare főesperes iktatta főpásztori székébe, és csalódottságától telhető méltósággal végezte tisztét. Thor-kell az egész szertartás alatt gúnyosan figyelte apósát, s közben nem is egyszer hunyorgott apró szemével s nem egyszer szopta be ajkát, mintha valami jóízű falat maradéka lett volna nyelvén. Teare főesperes arczát nagyon is

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385. számában.

égették vejének folyton rajta nyugvó pillantásai, s midőn a szertartás véget ért és a lelkészi kart s a gyülekezetet képviselő papság kifelé indult, jóakaró mosolylyal a főbíróhoz fordult, így szólva hozzá: — Nos, Thorkell, igaz, hogy volt köztünk egy és más, a miben nem értettünk egyet, de azért hiszem, hogy az égben mégis egyik leszünk a békeességben s egymásnak kölcsönös megértésében.

A főbíró hallhatóan vihogott, s így szólt: — A magam részéről nem vagyok benne egészen bizonyos.

— Vajjon? — mondotta, felvonva szemöldökét, a főesperes. — Aztán miért nem, miért nem?

— Azért, mert a szentírás azt tanítja, hogy ott nem lesz többé köny,*) főesperes, — felelte Thorkell, s kaczagott, mintha egy ló nyeritene.

A püspök és bátyja, a főbíró, nyeregbe ültek és útnak eredtek a püspöki palota irányában. Az idő már későre járt, midőn bekanyarodtak a magas szilfák alatt a püspök udvarába. A vén ház ki volt világítva tiszteletökre. Ott vára-kozott már reájok a félvak Quayle Kerry, ki átjött Ballamonából, hogy gondjába fogadja és lefektesse új otthonában a püspök gyermekét. — Oh, oh, mily kedves legényke, jótállok róla, hogy nincs párja az egész szigeten, mint az egyszeri ember mondotta volna, — tört ki a lelkesedés Kerryből, s a püspök szelid bizalmassággal megsimogatta karját. Mylrea Gilerist fölment abba a kis szobába, hol a gyermek pihent; lehajolt a bölcső fölé, s megérintette ajkával a szeliden alvó gyermek ajkát. A püspök méltósága, mely négy órával ezelőtt a szentegyházban vette körül, sokkal kevésbé illett e hallgatag férfinához, mint az apai gyöngédség itt, az anyátlan árva gyermek bölcsőjénél.

Thorkellnek szokatlanul jó kedve volt ez este. Húszszor is ivott az új püspök egészségére; húszszor[is eszébe juttatta a saját érdemét abban, hogy a hozzája tartozónak járta ki a püspökséget. Gilerist mosolygott s néhány szóval felelt. Nem áltatta magát; szeme nyitva volt, hogy lásson. Tudta, hogy Thorkell nem arra vetette a fő-

---

*) Az eredetiben: that there will be no more tears. Szójáték, melyet nem lehet lefordítani. *Tear*, a főesperes neve, magyarul *könyvet* jelent. *A ford.*

súlyt, hogy őt tegye püspökké, hanem inkább arra, hogy olyan valakinek a kezére ne kerüljön a püspökség díszje és jövedelme, ki nem áll oly közel hozzá, mint a saját testvéröcscse. «Közel van hozzám az ingem», — mondotta volt Thorkell a főesperesnek — «de a bőröm még közelebb.»

A püspök másnap haladéktalanul hozzálátott munkájához. Hívóinek serege éber figyelemmel tartotta rajta szemét. A palota bizony dűledezett egy kissé, a püspöki uradalom pedig, mely körülbelül egy négyszög mérföldnyi szántó lehetett, oly túratlan állapotban volt, mint a göröngyös hegytető. Az egész püspökség jövedelme nem ütötte meg az évi ötszáz font sterlinget, de azért ő már ebből a jövedelemből hozzáfogott földjeinek árvédelméhez és lecsapolásához, fát ültetett s ha nem is fényesen, de kényelmesen helyreállította házáat. Patmoszom roskadozik, — mondotta — s kénytelen leszek kissé szűken mérni a szegényeimnek.

A püspöki méltóság külső díszét nem tekintette kötelezőnek magára nézve. Nem volt hintaja, háta-lova. Főpásztori szemléire gyalogszerrel indult. Ha Douglasba kellett utaznia, azt mondotta, hogy átkel a Pyreneusokon, s a püspöklaktól az András-templomig a zombékon át vivő fárasztó vándorútját a pusztán való bolyongáshoz szokta hasonlítani. — Megvallva az igazat, — szokta volt mondani — nagyon is nagy czímet kell viselnem a szerény módhoz képest.

Első püspöki ténykedésével nem nyerte meg sem a nép, sem a felsőbb osztályok kegyét. Határozottan elítélte a csempészkedést s azokat, kik e foglalkozásból éltek, eltiltotta az úr asztalától. — Szörnyűség az, mily kegyetlenül bánik a szegény emberrel; rontja becsületes keresetét törvényeivel, szabályaival és mindenféle tilalmával.

Csakhamar világossá lett mindenki előtt, hogy a püspök nem hajhászta a népszerűséget. Iskolát alapított minden egyházközségben, egy-egy urasszony segítségével, ki a püspök által megállapított összeg erejéig gondoskodott a tanító fizetéséről. A tanítókat a pap szerződtette. Egyszer csak a saját egyházközségéből való küldöttség jelentkezett a püspöklakban, élén Gawne Jabezszel, a körmönfont kis szabómesterrel és Taubman Mátyással, a potrohos malátakészítővel. Bepanaszolták a Mihály-templom iskolájá-

hoz kinevezett tanítót. Az elégedetlenek úgy mondták, hogy az iskolamester nem tudja becsületesen elválasztani a szót, a háza pedig, a hol az iskolát tartja, nagyon messze van az apró gyermekeknek. — Mi tehát arra kérjük méltóságodat, — mondotta a küldöttség szónoka, a kis Jabez — engedje meg, hogy megfelelőbb embert állítsunk arra a helyre, és engedelmével ajánlanánk is mindjárt egy alkalmas jelöltet. — A püspök azonnal tisztában volt a helyzettel; Jabez, legutóbbi szavaival, kiugratta a macskát a zsákból, s bajos lett volna azt manx macskának mondani, mert nagyon is hosszú volt a farka. A püspök másnap el látogatott az iskolába, megvizsgáztatta a tanítót meg a tanítványait, aztán még egyszer magához hívatta a kérelmezőket, és így szólt hozzájuk: — Úgy látom, hogy Quirk James teljesen megfelelő ember arra, hogy oktatója legyen bármely angol iskolának, s ennél fogva nem mozdíthatom el állásából; de egy nézetet vallok veletek abban a tekintetben, hogy háza nagyon is messzire esik az eklézsia középpontjától, s ennél fogva elvárom a gyülekezet tagjaitól, hogy záros határidő alatt új iskolát építsenek alkalmasabb helyen, a templom közelében, mert máskülönben elvesztik igényeiket az eddig élvezett kedvezményekhez. — A válasz nagyon megzavarta a kérelmezőket, de Isten nem hiába áldotta meg őket a jó kedély adományával, s a kis Jabeznek furcsa mosolyra húzódó szájával menten kifejezést is adtak annak a komoly igyekezetőknek, hogy megfelelhessenek ő méltósága kivánságának s megépíthessék az új iskolaházat a templom közvetlen közelében.

A püspök, ámbár féltékenyen őrizte az egyház tekintélyét, ismeretes volt arról az oldaláról is, hogy szívesen enyhítette a jogot a könyörületességgel. Még egy hónapja sem kormányozta egyházmegyéjét, midőn a hajdúja lehangoló történetet mondott el neki egy kegyetlen bűnhődésről. Egy Peeltown környékbeli fiatal leányt bujasággal vádoltak s kimondották reá az ítéletet, hogy hat vasárnapon át hat templom ajtajában vezekeljen bűneinek részesével együtt. A férfi, gazdag ember létére, megalkudott a főesperessel, hogy lefizet váltságpénzül hat font sterlinget, s attól az időtől fogva nem is emlegette őt senki; de a leány, kinek nem volt egy fillér vagyona sem, a gyaláztatól való rette-

gésében elmenekült a szigetről. A főesperes megtudva Angliában való tartózkodása helyét, levelet írt amaz egyházközség papjának s tudtára adta, hogy a leány egyházi fenyték alatt áll. A pap a maga részéről feltárta a leány előtt, mily borzasztó volna reá nézve, ha az Úr nyájának közösségéből kirekesztve kellene meghalnia. De az nem hajtott semmi szóra, míg el nem jött lebetegedésének ideje; akkor aztán, gyötrelmében, győzött rajta az a gondolat, s ellenszegülése megtört. Midőn kikelt betegágyából, ölében tartva szegyenének gyümölcsét, önként visszatért a szigetre, hogy levezelje bűnét. Három vasárnapon állt már három templom ajtajában, de nem győzi tovább egészséggel, oly gyenge, hogy alig bírja már gyermekét, s oly messzire van még szülőfalujától, Peeltowntól.

— El kell engedni büntetésének hátralevő részét, mondtotta a püspök. — Az egyház nem azért mérte reá a fenytéket, hogy elviselhetetlenné tegye számára a szegyet és a bánatot.

A püspök csak évek elmultával tudta meg a teljes igazságot e nő esetéről, s csak akkor értette meg bűnhődésének szörnyű jelentőségét. Az a vezeklő leány Kerruish Mally volt.

A sziget a yorki főegyházmegyéhez tartozott s ennél fogva az angol egyházi törvények voltak kötelezők reá nézve, de a püspök a maga-alkotta törvények szerint ítélkezett és senkinek sem volt oka reá, hogy panaszkodjék emiatt. Némely ítélete eléggé sajtószzerű volt, de mindmennyi a gyöngébbik ügyét támogatta. Egy ember, kit rendszerint az izgága Quayle nevén szoktak emlegetni, egy duhaj ficzkó, ki sok mérföldes messzeségben tövis volt minden hivatalbeli ember szemében, hosszú betegség után meghalt, és semmit sem hagyott törvényes fiára, ki szeretettel ápolta betegségében. A püspök azt tartotta, hogy ez csúfjára válik az emberiesség minden törvényének, és jogát gyakorolva, úgy rendezte, hogy a fiú is kapjon részt a hagyatékból. Az ifjabbik Quayle, mint látni fogjuk, rosszal hálálta meg a püspök jóságát. Egy rosszhírű gazdag férfiú, névszerint Mylechreest Thormod, végrendelkezés nélkül halt meg, s egy törvénytelen fiút hagyott maga után. A püspök utasította az egyházi bírót, hogy tegyen félre egy pénzösszeget a hagyatékból a gyermek eltartására

és nevelésére. De Thorkell közbelépett a polgári hatóság nevében, megsemmisítette az egyházi ítéletet, elrendelte, hogy foglalják le az elhalt minden vagyonát a sziget kormányzójának javára, és a törvénytelen gyermek sorsát az emberek irgalmasságára bízta. Utóbb látni fogjuk azt is, hogy a fattyugyermek jóval hálálta meg Thorkell rosszaságát.

Mylrea püspök rendszabályai és szokásai nemcsak hogy kedveztek — némelykor nagyon is túlságos elnézéssel — a gyöngébb fél ügyének, hanem feltétlen bizalommal fordultak a néphez, bizonyítékul fogadva el tőle az önként felajánlott esküt, a mivel valósággal félelmetessé tették a hamis eskü gondolatát. Bátorította a hitet minden formájában, csak a babonahitet nem. Rendületlenül megbizott minden fogadalomban, de senki sem hallotta, hogy visszavonta volna szavát, ha egyszer kimondotta valamire azt, hogy igen, vagy azt, hogy nem.

Egy őszfejú vén lator, a «buta Billy», kit ember még dolgozni nem látott, a ki, mint mondani szokták, mások kegyelemkenyerén élt, s többet nyitogatta a koresma, mint a templom ajtaját, elég hamar észrevette, hogy a püspök udvarháza felébredt hosszú álmából. A püspök épen reggeli sétájára indult, s a mint a lejtős pázsit napos oldalán állva, áthajolt egy magas sövényen s révedező szemmel a tengerre nézett, lépteket hallott az úton a háta mögött, aztán egy párbeszédet, melynek ez volt a rövid foglalatja:

— A püspök udvara felé, hm? Jaj bizony, van ott elég, a mivel megtöltheted az éhes gyomrodat; untig elég, s hozzá még jó szívvel is adják.

— Hej, nem a gyomor visz oda engem, hanem az idegek, öcskös, az idegek. Mert egy kortyantás abból az igaz pálinkából jobban meggyógyítja az embert, mint minden patikaszer a világon.

— Jaj, Billy, Billy, de nagy igazad van neked, bizony, hogy nagy igazad.

A beszélgetés a püspök füle hallatára harsány és tomboló kaczajba fult, melyet mélyebb és halk nevetés kísért.

Fél óra mulva a buta Billy már ott állt a püspök udvarházában, a püspök előtt. A vén lator nagyon lógatta a fejét, viharvert kalapját a szemébe húzta és két remegő kezével nehézkesen támaszkodott vastag kökényfa-botjára.

— Aztán, hogy mén a sorod, atyámfia? — kérdezte a püspök.

— Az egyik helyen egy kis harapni valót kapok, a másik helyen egy kis kortyantani valót, de tegnap óta egy harapásnyi árpakenyéren kívül egy falat étel sem fordult meg a szájamban, — felelte a buta.

— Nehéz sors az, szegény embere, — mondta a püspök; — de tartsd eszedben, hogy ezentúl jöjj ide minden nap.

Billy kapott egy csöbörre való rozsot, a mi megért hatvan fillért, s ment vele tüstént a csapszékbe, a hol becserezte annyi pálinkára, mely megért tizenöt fillért. S a buta Billy, midőn benyakalta a jó kortyanatot abból az igaz italból, nagyon kaczagott és eldicsekedett vele, hogy túljárt a püspök eszén. De az ital a fejébe szállt s a kaczajból káromkodás lett, a káromkodásból verekedés. míg a csapláros ki nem tette a szürét az útra, hol Billy, a folyadékká olvadt rozs kábító hatásától mély álomba merült. A püspök e napon történetesen este is kísétált, és szegény kosztosát, ki oly keservesen járt és még keservesebb fekvőhelyre jutott, felszedette az útról és hazavitette magához. Billy másnap reggel, midőn észrevette, hogy hol van, és eszébe jutott, hogy mi történt vele tegnap, mindaddig merőben szokatlan érzés hatalmába esett, és egy őrizetlen pillanatban kiosont az udvarból. Az őszhajú vén latrot sohasem látták többé a püspök udvarházában.

De ha Billy nem is mutatkozott többé, annál sűrűbben tette tiszteletét minden atyafisága. Szállóigévé vált a szigeten, hogy a püspök elriasztja a koldust minden ház kapujától, csak a magáétól nem, s hogy rajta kívül senki fia koldusra szert ugyan nem tehet.

Volt egy könyve, melyet úgy hívott, hogy *Matricula pauperum*; abban tartotta nyilván a szegényeit, a viszonyaikról tett különböző megjegyzéseivel együtt. Ismerte családtörténetük minden eseményét, tudta, hogy Corkell Jemmy felesége mikor esett ágynak csipőfájása miatt és mikor szúrja le Quirk Robbie a süldő disznaját.

A buta Billy nem egyedül hitte, hogy túljárhat a püspök eszén. Midőn a püspök új csizmát akart varratni, vagy új köpönyeget akart szabatni magának, a szabó vagy

a varga beállított a püspöklakba és ott maradt, míg el nem készült a munkájával. Az első télen, melyet Patmoszában töltött, új köpönyegre volt szüksége, s ennél fogva elhivatta Gawne Jabez, azt a körömfont kis rókát, ki annak idején az összeesküvők szónoka volt a Quirk James tanító ellen szőtt fondorlatban. Jabez kiszabta a köpönyeget, és épen fel akarta cifrázni zsinórral és dús paszománttal, midőn a püspök megparancsolta, hogy csak egy gombot varrjon reá és egy gomblyukat vágjon rajta, elég lesz az is, hogy összetartsa. Jabez csak leejtette a munkáját, ég felé emelte a két kezét, a hogy keresztbe vetett lábbal ott ült a konyhaszталon, és fájó csodálkozás hangján így kiáltott:

— Méltóságos püspök, mi lenne a szegény gombkötőkből meg a hozzájuk tartozókból, ha mindenki ilyeneket parancsolna a szabójának?

— Miért mondd ezt, Jabez?

— Csak azért, mert akkor éhen pusztulnának valamennyien.

— Komolyan mondd, Jabez?

— Komolyan bizony, méltóságos püspököm.

Akkor varrj reá annyi gombot, a mennyit csak elbir, — mondotta a püspök.

A manx nép még nem egyezhetett meg egymással Mylrea püspök lelki világát — nemességét és alázatosságát, önmegettartóztatását és egyszerűségét illetőleg — midőn egy nagy esemény felvilágosította a manx sziveket arról a megoldatlan kérdéstről, melyet észszel felérni nem tudtak. Nem kisebb szerencsétlenség volt az, mint az inség. A püspök székfoglalásának második évében szakadt a szigetre, és sok változásnak lön okozója. E változások elseje az volt, hogy a nép ez időtől fogva oly tisztelettel nézett püspökére, mint Izrael nézett egykor Sámulre, a főbíró meg oly bizalmatlansággal, irigységgel, s végül a félelem és a gyűlölet oly gyűlékével, mint Saul nézett Izrael prófétájára.

A sziget népe hűbérül birta földjét, három emberöltőre szóló hűbér gyanánt; a harmadik öltő mindenütt lejárában volt s a gazdaságok visszaszálltak a sziget birtokosára. A haszonbérlok e miatt elcsüggedtek s nem telt örömük többé a gazdálkodásban; földüket ugarban hevertették s a kereset másik, egyedül kínálkozó módjára, a hering-halá-

szatra vetették gondjukat. De a hering ez évadban elkerülte a szigetet s a nép halszűrése hiányában, üres csürrel, s a hosszú nyár aszálya következtében burgonyatermés nélkül, a szegénység karjába dőlt.

Ekkor a püspök még jobban kitárta udvarházának kapuját, mely nem volt zárva soha, mióta a szigetre érkezett. Úgy látszott, az ég különösen elárasztotta áldásával. Az aszály leperzselte a fűvet még a nyirkos lapályon is, s a porrá vált földön elsárgult a gyöngye, vékony, törpe kalász, melyet learatni többé nem lehetett. De a püspöki földek dús asztagokat termettek, s midőn a nép jajveszékelt kezdett nyomorúságában, a püspök pásztorlevelet küldött papságának, hírül adva, hogy nyolczszáz vékával több búzája, árpája és zabja termett, mint a mennyire háztartásának szüksége van. Akkor aztán jöttek éjszokról és délről, keletről és nyugatról a vevőknek a hosszú úton elfáradt, csekély pénzzel ellátott, vagy épen pénztelen csoportjai, s vásártérre alakult át a püspök udvarháza. A püspök azoknak, kik pénzzel jöttek, annyiért mérte a gabonát, mint az inség előtt, a ház mögött levő csürben pedig ládát állított fel azoknak, kik a hátulso kapu felől jöttek s nem hoztak semmi mást, mint az üres zsákjukat. Egyszer napjában megszemlélte a ládát s ha már kevés volt benne, a mi elég gyakran gesett, újra megtöltette, ha pedig tele volt, a mi bizony vajmi ritkán esett meg, mosolygott, s azt mondta, hogy Isten elfordította haragját népéről.

A nyolczszáz véka elfogyott egy hónap alatt, de az inségnek nem szakadt vége. Akkor a püspök vett még nyolczszáz véka gabonát: a búzát tíz shillingjével, az árpát hat shillingjével és a zabot négy shillingjével, s eladta fele árán. Azonkívül megparancsolta, hogy a szegény embernek nem szabad elcsapni a vékát, hanem tetézve kell adni.

Elmult még egy hónap; a második nyolczszáz véka is elfogyott, s az inség csak nem szűnt. A püspök várta a hajókat Liverpoolból, de hajó nem jött. Szegény pap volt, kinek nagy volt a czime, de a pénze kevés; mind a mellett írt Angliába, megrendelve ezer véka gabonát és ötszáz zsák burgonyát, s kötelezte magát, hogy az árát megadja hat nappal azután, hogy megkapja a legközelebbi évi fizetését. Kínos várakozással mult el egy hét, s a püspök min-

den nap vigasztalta és bátorította az aggódó embereket, kik eljöttek udvarára megtudakolni, hogy jön-e már a gabona; és minden istenadta nap felmentek a hegy tetejére, kémlelni gyuladt szemökkel, hogy feltünik-e már a tengeren egy angol hajó vitorlája. Midőn béketűrésök már kétségbeeséssé vált, a vén *King Orry* levelet hozott a püspöknek, mely tudtára adta, hogy az aszály általános volt, hogy az inséget megérik szerte az egész királyságban, s hogy ennek következtében tilalom alá vetették Angliában bármi élelmiszer kivitelét. Az éhező sokaság ekkor feljajdult keservében. — Gyötör bennünket az éhség, — nyögték. — A szegény ember örökre szegény, — dörmögték; s a püspök hallgatott.

Éppen ekkor más szerencsétlenség is fenyegette a népet. Marháját, melyet el nem adhatott, felküldte legelni a hegyek közé, s a gyermeknép legfőbb tápláléka a tehén teje volt, s a birkák gyapja az öregeknek egyetlen ruházata. A perzselt réteken és lapályon kívül, melyen úgy kiszáradt a fű, hogy majd föl nem gyujtotta a nap, a szép rekettyés hegyhátak voltak a szegények egyedülvaló menedékei. A juhász napvirradtakor oda hajtotta fel hat anyabarányát és egyetlen kecskáját, a napszámos ember pedig a tehénkéjét; felkapaszkodtak oda, a hol azt hitték, legszebben zöldel a fű, estalkonyatkor pedig, midőn fáradt testtel és nehéz lélekkel hazafelé bandukoltak, halkan dudorászták a dalt a hegyről, mely zöldnek látszik, ha messziről nézed, de pusztá és kietlen, ha közelébe érsz.

E válságos időben egyszerre csak azt kezdték sutogni az emberek, hogy a főbíró ajánlatot tett a sziget földesurának, hogy haszonbérbe veszi a hegyi legelőket Ramseytól Peeltownig. A hír nagy ijedelmet keltett s eleinte nem is igen hitték, hogy igaz volna. De egy napon a főbíró a kormányzóval és a nagy tanácsossal a Sulby völgyébe hajtattott, onnan pedig fölfelé kapaszkodtak a hegyoldalra. Nemsokára azután könnyű szekér követte nyomon őket a szekérúton Ballaugh felől s a völgybe érve, a keréknyomon döcögött utánuk fel a hegyoldalra. Az emberek, kik marháikat legeltették odafönn, leszálltak a hegy aljára s tanakodni kezdtek a völgyben lakókkal; sokuknak volt elsötétülve az arcza és keményen összeszorulva az ajka, s fenyegető szavak és tüzes

átkok hallatszottak körükből. Menjünk a püspökhöz, mondotta egyikök, s mindannyian útnak eredtek a püspöklak felé. Félóra múlva jött a püspök egy sereg toprongyos ember élén a püspöklak felől, s halovány, elszánt volt az arcza. A kis szekeret fele útjában utolérték a hegy oldalán. A püspök azt mondotta a kocsisnak, hogy álljon meg, aztán megkérdezte tőle, hogy mit visz és hová viszi. A kocsis azt felelte, hogy ennivalót visz a kormányzónak, a főbírónak meg a nagy tanácsnak, kik a hegyek oldalát mérik föl.

A püspök körülnézett, s az ajka összeszorult, az orrlukája remegett. Ki ad nekem egy kést? — kérdezte erőltetett nyugalommal.

Átadtak neki egy hatalmas kést, minőt a pásztorember szokott viselni a csizmája magas szárában. Arra odament a kocsihoz és elvágta a lovak kötélzszeresét; a kettős rúd leesett s a ló kiszabadult. Akkor a püspök a kocsihoz fordult és nagyon nyugodtan így szólt hozzá:

— Hová való vagy, barátom?

— Sulbybe, nagyuram — mondotta az, remegve félelmében.

— Holnap adok majd helyette bórszeresét.

Azzal a püspök tova ment s nyomon követte piszkos és szedett-vedett társasága, a szekeret pedig ott hagyták az út közepén, tehetetlenül.

Midőn fölértek a hegy tetejére, ott látták a kormányzót, a főbírókat és kíséreit, kik némi távolban a mérőlánczot húzták. A püspök feléjük tartott, s midőn szemtől szemben állt velök, így szólt:

— Uraim, ma nem hoz ide ennivalót senki; a lovak szeresét elvágták s a szekér az ennivalóval ott vesztegel a hegy oldalán.

Thorkell e szavak hallatára elsápadt dühében, kezét ökolbe szoritotta, dobbantott lábával és szűrő pillantást vetett a püspök mögött álló emberekre.

— A mily igaz, hogy én vagyok a főbíró — mondotta és szitokkal kísérte szavát — meglakol, a ki tette. Ne ringassa magát csalódásban — senki, még maga a püspök sem veszi le róla a törvényes büntetést.

A püspök nyugodtan hallgatta, aztán így szólt: — Thor-

kell, a püspök nem fog közbenjárni érte. Büntesd meg, ha tudod.

— Istenemre meg is teszem — kiáltotta a főbíró és szemével az öcsse mögött levőket mustrálgatta.

A püspök egyet előre lépett. Én tettem — mondotta, s arra nagy hallgatás következett.

Thorkellnek megrándult az arcza, feje a két válla közé roskadt, egész lénye a dacz kifejezését öltötte magára, nem szólt egy szót sem, és nem kérkedett többé.

A püspök most a kormányzóhoz közeledett. — Önnek épp oly kevéssé van joga, bérbeadni ezeket a hegyeket, mint amott a tengert — mondotta és karjával a nyugatról látszó nagy kék sávra mutatott. Ez is, meg az is az Istené meg a szegényeké. Fogadja el tőlem, sir, azt a figyelmeztetést, hogy a mint leteszi az első követ, hogy körülkerítse ezt a földet, mely egyes-egyedül a jó Istené: én leszek az első, ki félrelöki azt a követ.

A nagytanács zavartan felzihelődött és a hegység a szegény népe maradt.

Aznap erős szél fújt a hegy tetején, s másnap reggel híre futott a szigeten, hogy egy árpával megrakodott hajó a rossz idő elől Douglas kikötőjében keresett menedéket. — S mily szörnyű gyönyörűség, annyi gabonát látni együtt, hogy elég, unos-untig elég volna mindannyiunknak, — adták át egymásnak a szót. Három óra leforgása után százával tódult a férfi meg az asszony a kikötőbe, s vitte magával a pénzt, hogy gabonát vehessen. De akárhányan mentek, a kapitány csak a fejét rázta s azt mondotta nekik, hogy nincs mit eladnia.

— De adjon el — adjon, adjon el — kiáltották.

— Nem adhatok el semmit. A rakomány nem az enyém. Magam is szegény ember vagyok, — felelte a kapitány.

— Igaz lehet, de nem azt tartja-e a közmondás, hogy «ha a szegény ember megsegíti a szegényt, nevet az Isten.»

A püspök oda ment a hajó oldalára és alkuba akart bocsátkozni a rakományn.

— Irott kötelezettséget vállaltam, hogy Whitehavenben rakom ki az egészszet — mondotta a kapitány.

Arra elborult az emberek arcza, vad szitok kelt ajkukon és egymásra néztek tehetetlen dühökben. Emészt ben-

nünket az éhség — csak nem pusztulhatunk éhen — a heringet a kopoltyújánál, a hajót a kötelénél fogva, — lefoglaljuk, — dűnnyögték egymás közt.

S a püspök hallotta fenyegetéseiket. — Fiaim, — mondotta — a jó Isten a megmondhatója, hogy mi lesz ebből a szegény szigetből, ha nem fordítja el róla szörnyű haragját; de ezt a jó embert köti az írás, ne vonjuk magunkra Isten újabb neheztelését.

A békétlenség moraja, de aztán a békés megadás hosszú sóhajtása hallatszott, s a püspök fölemelte a két kezét, a lesorvadt képű emberek térdre borultak a rakodón az Úr szolgájának szikár, meggörnyedt alakja körül, s kiszáradt torkukból s nem kevésbé kiszáradt szívékből harsányan kiáltották az égbe, hogy küldjön segítséget számukra, mert a halál fiai lesznek mindannyian.

Egy héttel ezután másik hajó kötött ki, kedvezőtlen szelektől hajtva, Castletownban. Walesi zabrakományt vitt Dumfriesba az odavaló polgármester megrendelése folytán. A kedvezőtlen szél nem ült el, s a rakomány megfűlledt és romlásnak indult. Az éhező nép, inségeben fékét vesztett indulattal, fölszólította a kapitányt, hogy bocsássa árúba a zabot. Az nem tehette. Akkor a püspök átkelt a «Pyreneusain» és látta, hogy az élelem, melyre népe áhitozik, ott romlik el mindnyájuk szeme láttára, S midőn a kapitány neki is tagadó választ adott, mint a többieknek, eszébe jutott, hogy hajdanában Dávid is, midőn éhséget szenvedett, megszegte a törvényt s evett az áldozati kenyérből; és haladéktalanul a Rushen kastélyba ment, maga mellé vett egy csapat fegyveres katonát, visszatért velök a kikötőbe, lefoglalta a hajót, kapitányát és matrózait bilinesbe verette és hatalmába ejtette a rakományt.

Mily vad öröm vett erőt az embereken! Minő rivalgás támadt, hogyan patakozott a köny a mogorva férfiak érzéketlen arczán!

— Türelem! — kiáltotta a püspök. Hozzátok ide a vásári mérleget és a körtéket.

A körtéket meg a mérleget előcipelték a rakodóra, minden véka gabonát lelkiismeretesen lemérték s a kapitány bemondása szerint a legjobb ár szerint megbecsülték. Akkor aztán szabadon bocsátották a kapitányt és hajósné-

pét, s a püspök kifizette az egész rakomány árát a saját zsebéből. Midőn hazatérőben átment a vásártéren, a nép nyomon követte könyvelábadt szemével és zokogva, ujjongva áldotta lépteit.

Azután megemlékezett Isten az ő népéről s elfordította róla a reá mért megpróbáltatást. Tavasz elejével a kivett hálók ezüstös fényű halakkal telve kerültek vissza a halászok bárkáiba s béke és megelégedés honolt ismét a legszegényebb szívében is.

A manx nép most már megismerte püspökét; megismerte, hogy a legerősebb lélek ő a megpróbáltatás óráiban s a legtisztább lelkű szent az öröm és a béke idején. Buta Billy, az az őszhajú vén lator, elővette a bicskáját s belevágta az almáriomajtájának belső felére ezt a két betűt: *M. p.*, alája meg egy évszámot, így jegyezve föl az Úrnak azt az esztendejét, midőn Mylrea püspök a szigetre érkezett.

Egy irlandi kőműves, egy Looney Patrick nevű katolikus ember, akkor éppen a vásártéri templom négyszögletű tornyának építkezésénél dolgozott, s látva, hogy alatta megy el a püspök, térdre borult az állványon s meghajtott a fejét, kérve a jó ember áldását.

Ott állt éppen egy ragyogó szemű hét éves szőke kis leány és a püspök, kedvét lelve a gyermek boldog arcában, fejére tette kezét és így szólt: — Isten áldjon meg, édes gyermekem.

A kicsike föltekintett reá ártatlan szemével és meghajolva, így felelt: — Magát is áldja meg, uram.

— Köszönöm, gyermekem, köszönöm, — mondotta a püspök. — Nem kételkedem benne, hogy a te áldásod er annyit, mint az enyém.

Ilyen volt Mylrea Gilcrist, Man sziget püspöke. Szüksége is volt minden lelki erejére és szelidségére, hogy elviselhesse a reá váró megpróbáltatást.

HATODIK FEJEZET.

Kedves fészek a püspök udvarházában.

A főbíró és a püspök gyermekei, mint egy fészekaljának kis madarai, együtt töltötték életök öt első évét a püspöklak otthonos fészkeben. A dolgoknak ez a rendje kedves volt mind a két testvérnek, a míg tartott. Ennek következtében vajmi csöndessé vált Ballamona házatája, de a ház ura nem bánta azt. A főbíró nem fogadott vendégeket, vagy legalább is alig fogadott egyet-egyed. Cselédségét elbocsátotta, az egy Hommy-beg kivételével, ki megmaradt kertésznek s hozzá magára vállalta a lóápoló kötelességeit is. Az új Ballamonába dohos szag vette be magát, a régi Ballamona falát belepte a moha, födelét meg a zuzmó. A főbíró korán kelt és későn feküdt. A nap javarészt nyeregben töltötte, éjszaki kerületének egyik városából a másikba kelve át; mert hetenkint kétszer ült törvényt Ramseyben és Peeltownban. Rendszerint estalkonyatkor tért vissza házába, s ott ült egymagában a tűzhelynél, télen, midőn égett benne a tőzeg, épp úgy, mint a nyári estéken, midőn a tűzhely üres volt. Egy árva hang is alig szakította meg a magános szoba halálos csendjét, ha csak egy-egy pörlekedő gazda galléron nem csipte és az idézés leghathatósabb nemével, a testi erő felsőbbségével, a főbíró házába nem czipelte birtokháborításon ért szomszédját, perdöntő ítéletet kérve. Ily esetekben a panaszos és a panaszlott, lármás tanuival, mint megannyi kaffogó és csattogó kuvasz, a pitvarba csődült, és Thorkell, hátrafordulva székében, megbírságotlva egyiköket, néha mindkettejüket is, zsebre rakta a pénzőket, aztán, ki nem elégítve egyik felet sem, elkergette az egész társaságot, hogy más úton-módon intézze el ügyét künn az országút sötétségében.

Eközben a püspök udvarháza hangos volt a gyermekek lármájától, kis lábaik dobogásától, mely nem hagyta fölveretlenül a régi hajlék egy zúgát és búvóhelyét sem. Ott volt Ewan, a főbíró fia, vékony dongájú, érzékeny gyermek, ki félrebillent fejjel és elmerengő szemmel hallgatott, ha valaki hozzá beszélt. Ott volt — nagy szemével és nyugodt lényével — a kis Mona, Ewan szende hugocskája, ki

szerette, ha kényeztették, s némelykor sirva fakadt, holott senki sem tudta, miért? Aztán ott volt Dániel — Danny — Dan, a püspök fia, egy helyre kis semmirekellő, kibem már volt egy csipetnyi a férfiúból, zömök, olyan széles, mint hosszú, bozontos szőke hajú, rendszerint maszatosképű gyermek, ki nagyon sokat kaczagott és szinte soha sem sírt, élt-halt a verekedésért vagy egy mindenek fölött gyönyörűséges kis hadakozásért, s a legragyobb mértékben felháborodott mindig, ha meg akarták csókolni. Aztán a püspök, áldja meg érte az Isten! valóságos apja és egyben anyja volt az anyátlan fiókáknak, noha Quayle Kerry továbbra is mellettök maradt gondviselőnek. Olyankor, midőn mesét mondott, vagy néha dalolt is nekik, Mona ott ült a térdén s a mellére hajtotta kedves fejét, Ewan pedig a székebe fogózkodott, saját vállára billentve bátortalan fejét s kinézve az ablakon, egyébként pedig éberem figyelve a beszédre az ő különös, kissé szórakozott módja szerint. S midőn Dan, az eféle dolgok úri lenézésével, megzavarta a nótát vagy a mesemondást, és a szék hátán át felkapaszkodott a püspök hátára, Monát a földre állították és az, ki a legnagyobb gyermek volt négyük között, egyszeriben kezére, térdére ereszkedett, s a nagy emberkével a hátán, négykézláb mászkált a padlón, nyerített, mint a ló, vagy talántán vakkantott egyet-egyet, mint a kutya, és úgy tett, mintha át akarná ugrani a feldőlt gyermekszék négyes korlátját. Midőn pedig Dan lesiklott a nyeregből és egyszeriben kocsis lett a vitéz kis lovasból, ki ugyancsak megránczigálta a lova sörényét, míg a hosszú haj kuszán nem hullott a püspök arcába, hej, volt is akkor sikoltó nevetés, dobogás és hempergés a földön. Aztán, midőn eljött a vacsora ideje s behozták a levest s a kis Monának sirásra állt a szája, mert ennie kellett belőle, Ewan meg duzzogott, mert árpakásaleves volt és nem zabkalács, Dan pedig néma igyekezettel habzsolta a maga részét és lármásan többet követelt, mint a mennyi untig elég volt számára, mily agyafúrt kifogásokat nem eszelt ki a jó püspök, mily furfangokra nem vetette magát, mily ravasz vén koponya nem vált az ő becsületes, egyszerű fejéből! Hát mikor jött Kerry a dézsával meg a törülközővel s a három pöre kis alaknak fürödni kellett, s a püspök elosont, hogy tovább szőjje

félbenhagyott beszédét, s a kis Mona belecsimpaszkodott csuromvizes kezével Kerry szoknyájába, s Ewan oly meredten állt a három hüvelyknyi vízben, mint a czövek, s roppantul prüszkölt, míg másfél hüvelyknyi vonalat irt le a spongyával a fél arczán, a Dan gyerek meg ott ült a dézsa fenekén, szerte locscsantva minden irányban a vizet, és nagyot rikkantva minden locscsanásra; akkor a szörnyű zenebona visszahúzta a püspököt a félhomályos szobájából, melynek irománynyal borított asztalára borongó fényt vetett az ernyővel beárnyékolt lámpa. És végezetül, midőn elfogyott a nappal gondja s kezdődött az éjszaka még nagyobb gondja, és három akaratos fejet nem minden fortély nélkül a hálóköntösbe bujtattak, a püspök feküdni vitte a három kapálódzó, visító kis malacgot — Monát az ölében, mert az kicsi volt, Ewant a hátán, mert az meg nagy volt, és Dannyt a vállán, mert magasabbra már nem kapaszkodhatott. Most három pár térdecske a földre ereszkedett a gyermekágy előtt, aztán három szöszhajú fejecske iregveforogva helyezkedett el a vánkoson, fölöttük meg a püspök csóválta nagy komoly fejét, aztán a beálló csendet már csak egy-egy félálomban suttogva mondott kérdés szakította meg, vagy egy-egy gyermekversike, mely csak az első vagy második soráig jutott el, aztán elhallgatott, s végezetül hosszú, mély nyugalom s az álom csendje, s a püspök lábujjhegyen felosont abba a félhomályos szobába, melynek asztalán ott állt az ernyővel beárnyékolt lámpa, mellette a félbenmaradt holnapi szentbeszéd.

És így repült el az öt hangos, vidám esztendő, s ámbár közte volt az inség és a romlás esztendeje, és sok más sötét felhő vonult át rajta, mely legfeketebben a püspök udvarházára vetette árnyékát: az az öt esztendő a boldogságnak mégis egész világát zárta magában. Akkor aztán midőn Ewan megérte hatodik évét, Mona és Danny meg az ötödiket s a fiúk maguk gombolták be a manchester-bugyogójukat, a főbíró átjött Ballamonából és kiszedte a kis kolibrifészket.

— Gilerist, — szolt Thorkell — elrontod a gyermekeket s a magaméit én elviszem.

A püspök komoly arca egyszerre elhalványodott, s midőn szünet elmúltával így szolt: — Nem, nem, Thorkell, te azt nem akarhatod. — mély hangja remegett.

— De akarom, — felelte a főbíró. — Az apa bánjék úgy a gyermekeivel, mint egykor majd a világ bánik velök, midőn nem lesz többé más atyjok, mint a világ — nekem ez az életelvem s az én gyermekeimet szerinte nevelem.

— Kegyetlen bánásmód az, Thorkell — mondotta a püspök és a köny szemébe szökött.

— Ha kiméled a vesszőt, elrontod a gyermeket — felelte Thorkell.

— Lehet, hogy neked van igazad, — mondotta remegő hangon a püspök, és nem volt ura több szavának.

De a főbíró állta szavát. Ewant és Monát hazavitték Ballamonába. Ott nem bezézte őket senki, jóformán magukra hagyták őket. Naponta háromszor zabkenyeret és árpakása-levest kaptak, hogy fejlődjék a csontjuk meg az agyvelejök; télen-nyáron hideg vízben fürösztötték őket, hogy a testük megedződjék; kivágott nyakú ruhát viseltek, hogy erősödjék a tüdejök; sötétben feküdtek le és minden tagjukban remegve bujtak össze, úgy aludtak el, a mi nagyon jó volt arra, hogy bátorodjék a lelkük és megóvja őket a bahunasságtól.

Hogy ez a spártai fegyelem mégsem hatott károsan a kicsinyek testére, lelkére, csakis azért történhetett, mert a természet hatalmasabb, mint a szokás, s mert Isten nagyon jó a megtört gyermekszívhez. Nem is hallotta kacagni őket senki, midőn a főbíró közelükben járt és senki sem látta, hogy valaha belekapaszkodtak volna a mellényébe, vagy megezibálták volna a haját, vagy lovagoltak volna a hátán, mint a hogy arról sem hallott soha senki, hogy a főbíró leguggolt volna, hogy könnyebben kapaszkodhassanak föl reá apró lábaikkal. A ház nem volt zajosabb, vagy piszkosabb, vagy rendtlenebb azért, hogy ők otthon voltak; nem verték föl csendjét hangjukkal, és nem forgatták föl rendjét fürge kezükkel, mint a hogy Danny hathatós közreműködésével fölverték és felforgatták a püspök udvarházát, hogy a lakályos vén ház minden szobája, hunyorgatva és biccentve, mintegy mondani látszott: «Gyermek van itt; az ő tanyája ez, ő az úr az egész házban». De ha elsompolyogtak az ő kis hátulsó szobájukba, hol nem égett tűz a kandallóban, hogy «el ne puhuljanak», nem lett volna képes elrejteni jókedvüket, mely mindig ott leselkedett, ki-

törésre készen, kis arcukon, nem lett volna képes elrejtteni jókedvüket, mondom, a világ minden álarca sem, melyet azért gyártottak időtlen idők óta, hogy bús tragédiának láttassák az életet. Kaczagtak és dévajkodtak, lármáztak és énekeltek ott, s Ewan adta a papot, a szék támlája volt a szószek, köténye a miseing, Mona pedig, az ő tágra nyílt szemével ott ült előtte a padlón, mint énekkar és gyülekezet egy személyben. S ha játék közben megesett, hogy egyszerre eszökbe jutott Danny, akkor Ewannak csak félrebillent a feje s merengővé vált a szeme, Mona meg hirtelen lecsüggesztette az alsó ajkát s a napsugár egy szempillantás alatt eltűnt nevető arczáról.

A püspök, midőn elvesztette a főbíró gyermekeit, nagy ürességet érzett szívében; de a kis Danny nem igen vetette búra fejét a dolgok új rendje miatt. Ép oly hangosan kacagott, mint azelőtt s egyáltalán soha sem sírt, s midőn reggelre kelve nem látta unokatestvéreit, nyomban ki is törölte őket emlékezetéből. Öntudatlanul mégis érezte ugyan játszópajtásainak hiányát, de ennek csak az lett a következése, hogy a püspököt most még többször kívánta játszótársául mint azelőtt, s a püspök sohasem vonakodott. Együtt futkározott a cserjésben a két jó czimborá, s midőn a püspök elbujt egy-egy fa törzse mögé, Danny minden bizonynyal hamar megtalálta; de ha Danny bujt el, a püspök bizony kereste szélteben-hosszában és sohasem hallotta meg a rekettyebokor mögül, egy lépésnyiről hallatszó elfojtott vig nevetést, míg Danny kitörő kacajjal előre nem tört, mint egy hógörgeteg. Még a kiejtésök is egyforma volt, a Danny selypítő beszédmódja szerint. — Mondd meg, toczisz, hány kejeke van a toczidnak? — Néd. — Jaj, de nad hided van ma, bácsi. A' bizon. Gyejünk, melededjünk ed ticzit a tűznél.

Sajátszerűen és öntudatlanul a testi közösség egy neme fejlődött ki a püspök és esküdt kis czimborája közt. Ha úgy tetszett, hogy egy pisszenés sem zavarja meg a csendet, a püspök meghallotta a kis ember sírását három vastag köfalon át két emelet magasságából. Ha a gyermek a háztól félmérföldnyire elesett és megütötte magát, a püspöknek úgy tetszett otthon, mintha elbotlott volna egy éles kőben és feltörte volna térdét. Ha Danny felmászott egy

magas falra, a püspököt, bár semmit sem látott, szédülés-fogta el dolgozószobájában.

De bármily különös volt ez a közösség a püspök és a kis fia közt, a lelki kapcsolat Danny és a dadája közt még sokkal bámulatosabb volt. A püspök csak megérezte a kedvenczét fenyegető veszélyt; de Kerry valami titokszerű adományánál fogva, tudni látszott a gyermek hollétét a nappal vagy az éjszaka bármely pillanatában. Quayle Kerry ki félvak volt már akkor is, midőn a kis Ewan megszületett, azóta egészen elvesztette a szeme világát, s különös adománya csakugyan teljes mértékben pótolta a látóképességét. Igaz, hogy csak Dannyt, a gondjaira bízott gyermeket illetőleg; hanem aztán ebben a vonatkozásban valóságos prófétai látóképesség volt.

— Jaj, — kiáltotta, és fölugrott a rokkája mellől, — az istenadta gyermeke lenn van a kápolnában, mint mondani szokták.

— Nem lehet az! — mondotta a püspök — az imént zártam be az ajtaját.

De Kerry, a püspökkel, lement a kápolnába, s meg is lelte a szökevényt, ki a nyitott ablakon mászott be, s megmosva piszkos kezét a keresztelő medenczében, éppen a gyertyákat gyújtogatta föl az Úr asztalán.

— Jaj nekem, — kiáltotta Kerry, égneke emelve kezét és világtalan arcát ijedtében — hogyan is mondja csak a példabeszéd: «A kis fenyőfa édes testvére a nagy fenyőfának»; — a mivel azt a gondolatát akarta kifejezni, hogy a kis bűn egytestvér a nagy bűnnel, s hogy a kis Danny, kit most szentségháborításon értek, nagyobb bünt is fog elkövetni egykor.

— Mit nem beszél, Kerry, mit nem beszél, — mondotta a püspök és elvezette a kis bűnöst.

Ugyanarra a napra — pünkösöd hetének csütörtöki napja volt — papi gyűlés volt a püspök udvaránál, s a papok már gyülekezni kezdettek a könyvtárszobában, mely nyugat felől a tengerre nézett. A püspök, elejét veendő az újabb balesetnek, felvitte Dannyt a saját szobájába. Ott vizet öntött a mosdóba, mert meg akarta mosni szemét, melyen a gyöngülés jeleit vette észre mostanában. Hogy végbe vihesse a mosakodást, levette orráról a pápaszemét

s oda tette maga elé az asztalra. Danny csintalan pillantással nézegette, hogy mit tesz az apja, s midőn a püspök behajolt a mosdótálba, elcsente a pápaszemet s a nyakánál belecsúsztatta a köntösebe. A püspök fújva és prüszkölve törülgette meg arczát, s midőn egy fésűvonással hátrasimitotta a hosszú haját is, kinyújtotta kezét a pápaszeméért. De hiába tapogatódzott utána az asztalon, s látva, hogy nem találja meg, szólította Dannyt, hogy keresse ő is. A kópé nyomban le is guggolt és négykézláb keresgélgni kezdte a szoba minden lehetséges és lehetetlen zugában. De nem találta meg, nem biz' ő. A papigyűlés várta elnökét, de a pápaszem csak nem került meg, s nélküle a püspök, minthogy a gyűlésen könyveket kellett bujnia, világtalanabb lett volna, mint a denevér. Keresték a földön és az almárjom tetején, a széken és a szék alatt, minden asztalon és minden papirlap alján, minden zsebében, de a pápaszem nem volt sehol. A püspök végre is megállt és erősen a szeme közé nézett a kis embernek, ki a padlón ült és hallhatóan vihogott.

— Hol van a szemüvegem?

Danny hangosan föl kaczagott.

— Hol van a szemüvegem, te Danny gyerek?

A Danny gyerek még harsányabban kaczagott.

Az ily feleletből persze nem lehetett kiokosodni, s a püspök mit tehetett mást, mint hogy megint a térdére ereszkedett, meggyőződni, hogy nem rejtette-e a kis semmirekellő a pápaszemet a tűzhely ellenzője mögé, vagy a szék párnája alá, vagy a borotváló készülék mellé a tűzhely fölött. Danny pedig ez egész idő alatt átkulcsolva kezével térdét, föl s alá ugrált a szobában, mint egy kidülledt szemű béka és rikácsolt, kaczagott, míg vérvörös lett az arca és végigpatakzott a köny arczán.

Jött a vak Kerry, jelenteni, hogy a tisztelendő urak tudni szeretnék, hogy mikorra várhatják a püspököt, mint mondani szokták; s a püspök két percz múlva már lenn volt a könyvtárszobában, papjai közt, kik felállással köszöntötték s némán meghajoltak előtte, midőn magas termetét sorban meghajtotta mindegyikök előtt.

— Bocsánatot kérek, uraim, a késedelemért, — mondotta méltósággal; és elfoglalta helyét az asztalfőnél.

Alig, hogy a papság leült, recsegve-ropogva fölpattant az ajtó, s kaczagó napsugár lövelt a félhomályos szobába, melyet a húsz fekete papi ruha csak még jobban elsötétített: hármassal ugrással berobogott Danny, nagy bajjal tartva egyensúlyban picziny orrán egy pápaszemet.

A főesperes is jelen volt a papi gyűlésen, s midőn a világtalan Kerry utólérte s nagy bajjal kivitte a szobából a kis tolakodót, megcsóválta almához hasonló kis fejét és tőle telhető bölcs ünnepélyességgel így szólt:

— Oh, püspök atyám, megöli jóságával ezt a gyermeket. Kivánom, hogy meg ne csalódjék az aratásban.

A püspök nem felelt semmit, csak reálehelt a visszahódított pápaszemre és megtörölgette piros selyemzseb-kendőjével.

— A magam részéről egy véleményen vagyok vöm, a főbíró életnézetével, — folytatta a főesperes; — úgy kell bánni a gyermekkel az apai háznál, mint a világ fog bánni vele egykor.

— Nem, nem, hanem sokkal nagyobb szeretettel, — mondotta a püspök. — Ha jó ember válik belőle, tized lehet tenni egy ellenében, hogy a világ éreztetni fogja vele korbácsát — hadd tudja meg akkor, hogy az apai ház a szeretet otthona volt.

— Igen, méltóságos uram, de nem szabad megfeledezni arról a szabályról sem, hogy a maga helyén és idejében nem szabad megvetni a pálczát.

A püspök válasz helyett lehajtotta fejét.

Egyszer, valami alkalommal, még a gyermekévek idején, átvitte a püspök Dannyt Ballamonába, s a két gyermek, foglyai az apai háznak és száműzöttjei a szeretet otthonának, egyszeriben a püspök karjába rohant, Mona az arcához simult, Ewan pedig a lábát ölelte át és reáhajította szőke fejét a mellénye zsebéből lecsüngő pecsétnyomóra. De a mi Dannyt meg az unokatestvéreit, s az unokatestvéreket meg Dannyt illette, azok ilyenkor, a gyermekek szokott módja szerint, nem mozdultak el helyükből, s egy ideig tartózkodva, kimérten nézegették egymást, míg egy mosoly fel nem olvasztotta a fagyot a rideg kis arczokon, s a három kis manó, ökölbe szorított kézzel, egymásnak nem rohant, ujjongó csatakiáltások közben gyomrozva egymást

öt perczen át. Danny sohasem engedte volna el az eféle üdvözetet, s minthogy sokkal lovagiasabb volt, semhogy a köszöntéssel csak Ewant tüntette volna ki, férfias pártatlansággal jól helybenhagyta mindig Mona unokatestvérét is.

De aztán újra eljött az idő, mikor nem volt szükség többé az eféle köszöntésre, mert iskolába küldötték őket, s találkoztak egymással minden nap. Csak egy iskola volt, melybe küldhették őket, az egyházközség iskolája, melynek Quirk James volt a tanítómestere, ugyanaz a Quirk James, ki Gawne Jabez, a szabómester vélekedése szerint «nem tudta elválasztani a szótagjait».

A község kirk Michael, vagyis szent Mihály temploma közelében építette új iskolaházát, épen fele útban a püspöklak és Ballamona közt. Hasonlóképen fele útján volt a tengerpartra vivő ösvénynek is, s ez a közelség soha véget nem érő gyönyörűség forrása volt. A kis tanulók iskola után, a hosszú nyári estéken, seregestől vonultak ki a tengerpartra, a püspök fia a foltozóvarga fiával, a főbíró kis leánya Jabez nagy leányával, kit merő túlbuzgóságból küldött még iskolába az apja. Együtt volt ott a rongyos meg a jól öltözött, a tiszta meg a piszkos gyermek, s a legnagyobb kamasz tréfát űzött a legkisebb gyermekkel, nem nézve, ki az apja: a főbíró-e, vagy a buta Billy? Danny és Ewan, jobbról meg balról kézenfogva Monát, vígan ugrabugráltak alá a part fövényén, egészen addig, hol az előfok vörös sziklái kirugtak a tengerre és határt szabtak a nagy mindenségnek. Mona, csacsogva és énekelve, szabadjára eresztve göndör haját a szélben, majd Dannyt rántva félre, hogy nézze a tengeri hinárt, majd meg Ewant bökve oldalba, hogy nézzen meg egy békateknőt, oly közel ment a víz határáig, hogy a nagy tarajos hullámok reálócsesantak czipőjére, akkor aztán félig őszinte ijedelemmel, félig csak kényeskedve, sikoltó kacajjal egyszeriben hátraugrott. A fiúk aztán levetköztek és megfürödtek, Mona pedig, ki elvégre is csak leány volt, őrizte a parton az urak ruháját, vagy együttes kiabálással fölverték a sirályokat, Danny meg csúfot űzött Carey anyó csirkéivel, a szélkiáltókkal, vagy megpróbálta utánozni a tarvarjú mélabús rikkantását, megdöbálta a sziklán gubbaszkodó hosszúnyakú madarat: vagy a sikamlós tengeri hináron s az éles palaköveken át fel-

kapaszkodott oda, hol a szekfű virágzik a meredélyeken s a tengeri kacsa fészkel, aztán alákurjantott valami szédítő magasságról Ewanra, ki leleketét visszafojva nézett föl reá, és Monára, ki sirva és remegve állt a fővenyen.

Mily fenséges korszaka volt az Danny életének! Mint fejlődött és izmosodott az a lurkó napról-napra! Tíz éves sem volt még, s elhagyta félfejjel Ewant, és birokra kelt minden tizenkét évesnél kisebb csavargóval. Aztán micsoda gyönyörűség volt az, midőn a halászok közé keveredhetett a tengerparton! Ha ott kószálhatott a csónakjaik körül, eszeveszetten csapkodhatta a vizet az evezőlapáttal, vagy rángathatta a vitorlákat, kilapátolhatta a vizet, ellökhetette a parttól a ladikot és toványargalhatott a tarajos hullámonkon, túlkiabálva, eleven ördög módjára, a víz harsogását.

— Öröm nézni ezt a gyermeket — mondotta Quilleash Billy. — Nincs ennél boldogabb ezen a teremtet világon.

Danny meg a Quilleash Billy testi-lelki jóbarátai voltak egymásnak. A kis lurkó el is tanulta a vén tengerifarkas legvelősebb szólásait, aztán hazament velök a püspök udvarházába és elsütögette valamennyit az édesapja előtt.

— Vihar lesz, — mondotta egy izben a püspök, és fel-nézett a szálló felhőkre. — Úgy bizony, — mondotta reá Danny, felpislantva apró szemével az égre — jó ideje már, hogy elszakadt az a hosszú macskafarka, de az a nagy kerek ördög hal nagyon alacsonyan úszik az égen. — Szél kerekedik, — mondotta más alkalommal a püspök. — Az ám, gyűjti már Dávid a garast a papnak — felelte a kis eretnek.

Az iskola is csak amolyan másik játszóhely volt Danny szemében, a tengerpartnál kissé nyugalmasabb, de nem kevésbé gyönyörűséges játszóhely. A tanító nagyon meg-siketült azóta, hogy a püspök képesnek nyilvánította arra, hogy taníthasson bármely angol iskolában. Siketségét palás-tolta tőle telhetőleg, mert élénk emlékezetében volt még, mily elégedetlenek voltak vele a községbeliek, és erthető okok miatt idegenkedett attól a gondolattól, hogy elveszítse keresetét. De a tanítványait nem vezethette felre, és Danny, a vakmerő kis ficzkó, tréfát üzött tökéletlenségéből. — Mily betűkből áll ez a szó: számvetés, — kérdezte a tanító az asztala körül álló fiúktól. És Danny, rendkívül komoly, majdnem ünnepélyes ábrázattal jelentkezett, hogy ő majd

megfelel a kérdésre, mondván: — Kétszer egy az kettő, kétszer kettő négy. — Nagyon jól van — mondotta reá a tanító. — Most pedig, fiam, mondd föl nekem a sokszorozási föladatot. — Kétszer . . . — És ekkor, míg a tanító félrehajtotta fejét, mintha nagy figyelemmel hallgatná a feleletet s a többi fiú kínosan összehúzta arczát, hogy ne lássék meg rajta a nevetés, vagy pedig nyíltan kaczagott, Danny a világ legkomolyabb ábrázatával darálta el az ismert kis nótát: «Jemmy velsz legény volt, Jemmy a zsi-vány, Jemmy — —». — Ne oly gyorsan, fiam — szakította félbe a tanító. Mire Danny újra kezdte, most már jobban tagolva a szót: «Quirk Jemmy velsz legény volt, Jemmy — —». Erre már vad ujjongássá nőtt a kaczag és a kunczogás. A tanító meg ráütött az asztalra a nádpálczájával. — Csönd legyen fiúk, hadd mondja el ez a gyermek a föladatát. Nem egy nagy kamasz közületek példát vehetne róla, és jól járna vele. Csak folytasd, Dániel — eddig helyesen mondtad — kétszer öt az tíz, kétszer hat — —

Volt az osztályban egy fiú, ki sehogy sem tudta megérteni a helyzetben rejlő humort, egy csendes, nyulánk fiú, valamivel idősebb mint Danny, de a tanulásban sokkal különb; ez a komoly fiú egy este, az előadás végeztével, ott maradt az iskolaszobában és kikottyantotta a tanítónak az egész csintalanságot. Nem volt része a várt elismerésben, mert mr. Quirk éktelen dühbe gurult arra a feltevésre, hogy ő siket volna, és kegyetlenül elpáholta a följelentőt. De ezzel még nem ért véget az árulkodó bűnhődése. Fél órába sem telt, s a besugásnak és a keserves meglakolásnak híre futott a leggyorsabb telefonon: az iskolásgyermek nyelvéen, a legnagyobb birodalomban: az iskola világában, s ugyanaznap este, míg Mona, hazamenet, kék harangvirágot szedett a sárgásszinbe játszó rekettyésben, Ewan pedig poszméhet hajszolt a szunyogtól sűrű forró levegőben, Danny, halálsápadtan, egyedül törtetett előre nagy ívben a zombékon át, oda, hol egy viskó állt a hegyre vívő ösvény oldalán. Ott betört az udvarra, galléron ragadott egy fiút, kivonszolta az útra, és kegyetlenül püfölte néma dühében, míg a fiú kétségbeesetten ordított és szabadulni akart kezéből.

A következő pillanatban, mankójára támaszkodva, egy

öreg asszony biczegett elő a viskóból és Danny felé fordulva, néhány jókora csapást mért e fegyverével a fejére és a hátára.

— Jaj, ez a fajzat, — rikoltotta — eredj el innen, — az ördög — ki hinné? — Isten a tanum — a te fajtád — eredj innen, mert összetöröm minden csontodat.

Danny ép oly kevéssé vetett ügyet a vénasszony ütlegeire, mint az átkozódására, s épen a huszadik ökölcsapást akarta mérni a gyáva áruló fejére, midőn egyszerre lódobogás hallatszott az ösvényen, s megszólalt egy mogorva hang a fejük fölött: — Megállj, mert mindjárt a nyakadba csördíték a korbáccsokkal.

A főbíró volt. Danny a ló jobboldalára ugrott, az asszony meg a gyermekkel a baloldalára.

— Mi történik itt? — kérdezte a főbíró s az unokaöcscsére nézett; de Danny lihegve állt, szeme tűzben égett, az ökle összeszorult, a lába olyan volt, mintha vasból lett volna, és nem felelt.

— Ki fia ez az ordítózó gyáva ficzkó? — kérdezte a főbíró, megvető mozdulattal mutatva a fiúra, ki félig elbűjt az öregasszony szoknyája mögé.

— Gyáva? — felelte az asszony. — Gyávanak mondja?

— Ki ez a kölyök, Kerruishné asszony? — kérdezte a főbíró élesen.

E szóra Kerruishné, mert ő volt az, előre húzta a fiút a háta mögül, lekapta fejéről a kalapot, végighúzta ránczos kezét a homlokán, hátrasimitotta haját, a kérdező felé fordította arcát és így szólt:

— Nézze meg jól, főbíró uram; csak jól nézze meg. Ritkán fordul meg ezen a tájon, de ha már itt van, jól nézze meg. Nem látta még a képmását? Nem? Soha sem látott ehhez hasonló arcot? Nem? Akkor sem, ha belenéz a tükörbe, főbíró uram?

— Eredj a házadba, asszony, — mondotta a főbíró halk, rekedt hangon, és megsarkantyúzta lovát.

— A mi pedig ezt a kölyök-sátánt illeti, — folytatta az öregasszony, visszalódítva a fiút, és Dannyra mutatva botjával, — ez lesz az mégis, ki egyszer még a nyakára teszi lábát kegyelmednek, — el ne felejtse, a mit mondok, főbíró uram.

TERÍTETT ASZTAL.

Még itt van a nyár; fénylik a vidék,
Az ősz fuvalmát nem érezni még.
Hegyet, völgyet, mezőt öröm lep el,
Mindegyik együtt szinte ünnepel.
A hegytetőről szerteszét tekintek,
Rám mindenütt áldott jelekkel intnek.
Itt áll, mi eddig csak remény vala,
A természet terített asztala.

Lent a mezőn a tápláló kenyér,
Sűrű keresztje véget alig ér.
Emitt a fák a lankás oldalon,
Érett gyümölcsessel rakva gazdagon.
Feljebb egymásra már pirulva néznek,
A gondüző bort ígérő gerézdek;
A csüggedő ember már bizni mer,
Hogy vállain könnyebb lesz a teher.

Készíteni e sok szép ajándokot,
Egymással ég és föld kezét fogott.
Egyikről fény, kövér eső s meleg,
Másik termő keblét nyitotta meg.
Dajkálva őket az anya-természet,
Gondja alatt pezsgő élet tenyészett,
S a mit közös jószáguk titka szült,
Most íme mind szemünk elé került.

Terített asztal vendégekre vár,
Kik rég várnak e pillanatra már,
Járulnak is, ki távol, ki közel,
Mint egy ünnepre, úgy érkeznek el.

Hú gyermekit kegyes szóval kínálja
 A magasból az ég és föld királya ;
 Jelenti a szó, mely mennyből ered,
 Hogy ő igaz s hogy bennünket szeret.

Jövel munkás nép, az idő siet,
 Legyen most itt az első hely tied.
 Kapát, kaszát kik hűn forgattatok,
 Gondoskodott az ég ma rólatok.
 Arczotokról kemény rögek porába
 Nem hullongott a verejték hiába ;
 Jutalmául legalább egy komor
 Télen át megkimél tán a nyomor.

A gazda is vegyül a nép közé ;
 Az asztalnál a legfőbb rész övé,
 Övé a föld, övé a drága gond,
 Kalásztenger gyöngyszemet néki ont.
 Jószívuleg tekintse jó előre,
 Ha egy kevés másnak is jut belőle ;
 Adott jóval szegény lesz gazdagabb,
 De a ki ád, az százszor boldogabb.

Koldúsok! bár későn érkeztek is,
 Az asztról hull morzsa nektek is,
 Hisz annak örvendő vendége mind
 Az égre gondol, ha rátok tekint.
 Áldó szavát bús ajkatokra adja
 A könyörület egy-egy jó falatja ;
 Elhiszitek, egy pillanatra bár,
 Hogy ti is éltek s öröm néha vár.

S lássátok vendégül a jó anyát.
 Mindnyájatok szülőjét: a hazát.
 Ki annyi bút, bajt oly régen emel,
 Egy ünnep évet méltán érdemel.
 Hasson fülébe innen a kiáltás,
 Hogy országos legyen az asztaláldás.
 S mely szívében már-már csak pisla fény,
 Erős lángra lobbanjon a remény.

SULLY PRUDHOMME HÁTRAHAGYOTT KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Egy év leforgása alatt két előkelő francia költő végezte be földi pályafutását, hogy belépjen a halhatatlanság pantheonjába. Az egyik Sully Prudhomme, a másik François Coppée. A kettő közti ellentétet éles látással figyelte meg Doumic és praegnans módon fejezte ki. Sully Prudhomme a lelki élet analysisét eszközölte bámulatos finomsággal, mi képessé tette őt arra, hogy e lelki rajz mesterévé váljék. Ez az, mit Zyromszki egy Sully Prudhomeről írt mélyreható tanulmányában (megjelent Páris 1907) *paysage interieur*-nek nevez. Sully Prudhomme a gondolkodó lélekben folyton harcban álló küzdelmét figyelte meg az észnek és szívnek, a kételynek és hitnek, az aspirációnak és a kérlelhetetlen világtörvénynek, a szabadságnak és fatumnak, s kicsiny, finom részletekig árnyalt rajzokban örökíté meg. Coppée a külvilág rajzát adta és pedig Paris kis emberei világának rajzát.

Egy alapvonás tette a két szellemet rokonná: az érzékenység, a gyöngédség és szeretet, az eszményen csüngő lélek aspirációja, mely összeütközésbe jön az élet kérlelhetetlen realitásával. Mindkét költőben egy *mimosa pudica* érzékenysége élt a szenvedés iránt; a megérzett fájdalmat csodálatos melancholiával, bűbájos tökélyű versben tolmácsolták.

A lelki élet sebeit veszi észre Sully Prudhomme, a párisi szegény emberek nyomorát Coppée.

Az igazi lyrikus Sully Prudhomme, kit első szerelmi csalódása tett a *Törött váza* halhatatlan költőjévé. A női legyező érintésére megrepedt váza képében symbolisálta azt a lelki állapotot, mely költővé avatta. Az ő szíve a váza:

Még épnek látja a világ,
De ő a finom mély sebet
Érzi, hogy nő, terjed tovább;
Tört szív: hozzá ne érjeteK

Ily szív a valóságot durvának, fájdalmasnak érzi. Ellenállhatatlanul a pessimismus felé sodródik. Csalódása nem enged, hogy a benyomásokat üde, egészséges frissességgel élje át. Elemzi. «Csodálatos elemzés! — írja Doumic. Hatása alatt örömeink fölbomlanak, szenvedéseink növekednek, sebeink mélyülnek, régi bánataink felujulnak.»

Sully Prudhomme a romantika útján indul el, a «Parnassiens» iskolájában tanulja az alak-tökélyt, a halálnak művészi fölfogását, a költészet örök éltű formáiban élő emberi szenvedés tolmácsolását és mégis, főként mélyreható bölcselmi tanulmányai megedzették gondolkodását arra, hogy ellensúlyozza az egyéni szenvedést a szenvedő emberiség iránti mély részvétellel, mely őt az igazság és boldogság forrásának kutatására vezette. A világtalány mélyébe hatol, megtalálja az emberiség és a világ solidaritását. Ez úton átélt küzdelmét rajzolja meg az *Igazság* és *Boldogság* címűek alá foglalt költeménysorozatban, kivált *Faustus* és *Stella* symbolikus meséjében. A ki őt a pessimismusból a lelki megnyugvásba, a materialismustól a hithez vezérli: Pascal példája volt, kiről mélyreható tanulmányt is írt, midőn már a bölcselmi gondolkodás matematikai pontosságra törekvő logikája elvonta a költészettől és bölesésszűzette. Sully Prudhomme életének utolsó éveiben úgyszólván elszakadt a költészettől.

Ő a bölcselmi költészetet tekinté a jövő költészetének. Az egyén a maga szenvedéseit kapcsolja az emberiség szenvedéséhez, az emberiség szenvedése kapcsolódjék a világ fejlődésének nagy mysteriumához: mert épen e nagy solidaritásban érvényesül az idő végtelen folyamán a tökély: nem az «Uebermensch,» hanem az ember: a természeti erők nagy harmoniájának tetőpontja, végső accordja.

Testament poetique című költeményében mondja: «Az egész világot akartam szeretni és ezért vagyok szerencsétlen, mert gyötrelmeimnek újabb forrást nyitottam. Számptalan szál köt a dolgokhoz. Ha bármi, ha csak egy fuvallom megrezegteti a természetet, mintha lényemnek egy darabja szakadna utána.»

E nagy conceptio adta meg azt a távlatot, melyet megnyit sonettjeiben, megérint egy-egy apró esemény, visszatükröz egy-egy miniature-kép.

Hogy mily következetesen bízott a bölcselmi költészet jövőjében, érdekesen világítja meg Zyromszki toulouse-i egyetemi tanár azon könyvében, melyet fennebb említettem.

Zyromszki elbeszéli egy látogatását, melyet 1905 deczemberében tett a költő châtenay-i házában. Meghatóan írja le e fenkölt gondolkodó lelki nyugalmát. Mikor neki megemlítette, hogy az olvasók az elégiák helyett mindjobban élvezik az *Igazság* című ciklusának mélységes gondolatait, erőteljes kitöréseit, fájdalmas kétségeit, a költő szeme lángra lobbant, ifjabb kora titáni küzdelmeinek emléke villant meg azokban. És akkor egész őszinteséggel nyilatkozott a költészet hivatásáról.

«A magas költészetnek — így szólt — t. i. a bölcselő költészetnek szép hivatása van. Megéneкли a tudomány vívmányait, a gondolatok összekapcsolódását és ha a megoldhatatlan rejtély előtt áll meg, kifejezi a szellem drámáját és azt az erőfeszítést, hogy az ismeretlent karjai közé szorítsa. A költészet nemcsak egyéni érzelmek lyrikus kiáradása. Victor Hugo nem meríté ki a modern lyra minden formáját. Az eszme szépsége nem szorul metaphorákra. A költészetet másként lehet fölfogni, mint Lamartine. Nem kell a költészetnek megkisebbitést éreznie, ha nem az öntudatlanság éneke és nem az álom hullámcsapása. Mert az álom nem a képzelem csapongása, hanem legmagasztosabb elmélkedéseink tükre, melyben végzetünk ködképe csillan meg előttünk.

A költő, ki önmagába zárkozik, elválasztja a maga szenvedését a másokétól; törekeny munkába fog, terméketlen pusztá magányában él. Az emberiség halad a maga útján és nem fordul felé, hogy ez üres csengést hallgassa. Hangot kell adni a föld és az ember szenvedéseinek. Az *Igazság* és *Könyörület* azok a műzsák, kiket a szomorú emberiség segítségül hív. Néhol meg kell a költőnek hallgatnia, ha az elcsépeelt tárgyak helyett újakat keres.»

Elég ennyi a jövő költészet programjából. Mélységes távlatot nyit meg; de azért az egyéni érzés közvetlen, erős, őszinte tolmácsolása megmarad a lyra kimeríthetetlen kútfejének. És igazán a sors igazságszolgáltatását látom abban, hogy Sully Prudhomme halála után jelent meg az a kötet, melynek jellemző címe *Épaves* (Hajóroncsok), melyet utolsó napjaiban maga a költő rendezgetett sajtó alá; a kiadást Schnitzler Blanka kisasszonyra bízta, ki az ő irodalmi hagyatékának legatariusai-val egyetértve 1908 május 20-án közrebocsátotta.

Tehát mégis csak a költő szólalt meg ismét. A szétszórt különböző időkben keletkezett költemények a régi, az eredeti Sully Prudhomme-ot elevenítik meg. Első szerelme visszhangzik

egy néhány költeményben. Első csalódása nyilallik át e dalokon. Újra azon lány alakja sugárzik elénk, kinek *Bocsánat* című költeményében megbocsát:

Bár kirablád az én éltémnek hajnalát,
Soh'se feledjem el szemednek sugarát.

E költemények közt remek emlékversek is vannak, de egyik sem oly érdekes, mint Pascal egy gondolatához szőtt elmélkedése, mely mélyen fogta föl Pascal világnézetét. Őt választá kalauznak, ki a pessimismus örvényéből a hit és az eszmények magaslatára vezette.

Én kiválaszték e kötetből kilencz költeményt, melyek az igazi Sully Prudhomme-t, ez igazán lyrikus lelket tükrözik vissza. Igazat adok Gaston Parisnak, hogy «a Sully Prudhomme munkájának soha el nem enyésző részét alkotják azok a kis darabok, melyekben sikerült neki zengzetes versszakokban és varázslatos szavakban megörökíteni szívének legtünékenyebb és mégis legmélyebb felindulásait».

Első szerelem

A legcsekélyebb érintésre
Csendül a serleg üresen ;
A mfg nem tölte még beléje
Szinültig italt senki sem.

De koczintásra megrezeghet,
Nem hallszik kristály-hangja már ;
Csengése sincs, tovább se reszket,
Ha tele van már a pohár.

Az ifju szívnek élő kelyhe
Érintve csak, már megremeg,
A míg öt első lángszerelme
Mézével nem töltötte meg.

De ha az égi Ganymedes
Szinig megtölté hirtelen,
Mint egy halott, oly néma, csendes,
Föl nem zavarja semmi sem.

Mert mit neki e földi élet ?
Szeret ! Hozzá leszállt a menny ;
Rejt mozdulatlan nagy szentséget
Örök magányu mélyiben.

Gyermektitok.

Mindketten megtudák, hogy meghalt az a gyermek,
A szomszéd lányka, kit rajongva szeretett
Fiók, mióta csak szíve megszületett.
Féltek, nem bírja el ily korban ezt a terhet.

Annak szívére, jaj! mi szörnyü súlylyal eshet
A szó, ki sejti már, minő csapás lehet.
Az atya habozott, lecsüng feje s remeg . . .
Elnémul ajaka, a midőn szólni kellett.

Látván szegény fiú sáppadt rémületét
Anyja könyezve szólt: «Ő te rólad beszélt»
De ez a végső szót meghallani se merte.

Nem mert kiáltani: «Oh én szerettem őt!»
De mint virágkehely, ha jégfuvallat érte,
Pilláit zárta le, mint örök szemfedőt.

Egyszerű versmondás.

Megsugtad egykor énekem,
Hogy a véletlen mint taníta
Elmondni első énekem,
Ritmusát annak elsohajtva.

Gyötrött szívem, megtört szívem
Mély sírba szállt e sóhajtásba.
S megcsendüle szivedbe benn,
Midőn menél a szent egyházba.

És ott te térdre borulál,
Imát s a dalt együtt rebegve,
Ez halk szellőként égre száll,
Édes zenében olvad egybe.

Dicsőbb babért nem nyert soha
Még rímelő az énekével;
Nem Chartier sem, bár dala
Királynéhoz szállt telve mézzel.

Ha szívta a dicséneket
Királynő, mint a költő méhe:
Egy angyal ejte könyeket
Szegény szívem törött kelyhébe.

Verseim forrása.

El nem cserélem én, nem, a legboldogabbnak
Ezer örömmel sok búmat, bajomat;
A mély sohajbul ép a legszebb dal fakad.
Ha szóke, barna nők kijátszva cserbe hagytak,
Fájó stanzáimat nekik köszönhetem.
Csengő formát adék mélységes indulatnak . . .
Búból kelt énekem.

El nem cserélem én, nem, a legboldogabbnak
Ezer örömmel sok búmat, bajomat.
Megnyilt mások szive gyötrött szívem miatt,
Ez titkon hallgatá, mint sírnak, mint zokognak,
S ha szólott jajszavuk sikongva élesen,
Magába' föllelé visszhangját mind e jajnak
S visszhangzá énekem.

El nem cserélem én, nem, a legboldogabbnak
Ezer örömmel sok búmat, bajomat,
Ha zord, sötét az ég, a csillag bájosabb.
Nincs oly becse soha a pazar fényzőnnek,
Zord télnek enyheül szór fényt az én egem :
Álmok világa ez, tükrén a fájó könynek
Csillant föl énnekem.

Minden csak a szerelem.

Az ismeretlen végzet ellen,
Mely mindig győz, mindig kegyetlen,
Mért szálltam örökös tusára esztelen
S egyetlen czélja az éltémnek mért vala,
Ha elég volt nekem egy lányka mosolya,
Hogy betöltse szívem.

Egész örömmel mért törekszem
Az önuralmat megszereznem,
Hogy bölcs Zeno szerint akaratom legyen
Sebezhetetlen és a bú-bajt győzze le,
Ha elég, ha a lány csak elfelejtene,
Hogy megtörje szívem.

Egy ifjú búr költő

(ki honát védve esett el).

Üdvöz légy, ifju te, hős búrok lantosa!
 Mint szentély küszöbét, úgy csókolom az árkot,
 A mit a jognak és neked egyszerre ástak.
 Behantolák szived, mely nem hal meg soha.

Sirodra árnyat vet sötét börtön fala,
 Ne sírj, a földi nap a mennynek soh'sem árthat,
 A győztes sirodon csak irigyelve állhat:
 Véres diadala békét nem hozhata.

Kelj föl, ölts szárnyakat, repülj föl, hősi lélek,
 Keresd föl fényinél a megdicsőülésnek
 A trónt, hol szendereg az Igazság szeme.

Az érte ontott vér feléje hadd kiáltson:
 •Törd szét a lánczokat, bilincset rázz te le,
 Isten előtt örök szent mérleged megálljon!

Hogy mint folyt életem . . .

Hogy mint folyt életem, mindenki irigyelhet
 S a perczet áldom is, a melyben születék.
 Ha olykor sújta is, sokat adott az ég
 S föl nem panaszlom azt, a mit megérni kellett.

A boldogságnak is, mely végtelenre terjedt,
 Míg űzém, kergetém, ma látom szűk körét.
 Nyugottan, álmodón: mi lesz, azt várva még . . .
 Mit bánom a jövőt? A lelkem már betellett.

Merészen égbe tört éltémnek sudara,
 Duzzasztá nedv, erő; de hajh! lerázta rendre
 S szétszórta lombjait az idők vihara.

Édes emlékezet, tarlózva mégis lelsz te
 Egy-egy virágra még: a mult bármily avar,
 Az örök feledés mindent el nem takar.

Pascal egy gondolata felől

«A szívnek érvei vannak, melyeket az ész nem ismer.»

Pascal.

Szükség van szívre is. Az ész csak egy magába'
Csókot nem ejthet ám a Szépnek homlokán.
A fenséges titok előtte rejtve, zárva,
Fáklyáját széttöri a sírnek ajtaján.

A szív tanít csupán a hitre, hogy reméljünk
Tünő napok után új napot érni meg
És itt e földtekén úgy járni, hogy ne féljünk,
Midőn sodorva az vak éjbe szállva reng.

Két tűzhely van, a mely lelkünkre vet világot:
Az ész villám gyanánt tör a homályon át;
A szív mint déli nap, úgy szór le égi lángot,
Hogy oszlik ködhomály, hol ontja sugarát.

Az ész csak egy sugár, megvillan, elrepül,
Egyszerre fényt csupán csakis egy helyre vet;
A szív mint nyár heve sugárzón szétterül,
Nem téved el, betölt minden kis szegletet.

Az ész leczkét tanul és hódol a szabálynak;
Hejh! kétes eszköz ez, szeszély alkotta csak;
Magát érzi a szív mesternek, tanítványnak,
Szeretni szerető szívek tanítanak.

Az ész korlátait megszegyenülve látja,
Tünő emléke mind a végtelenbe vész;
A szív soh'sem feled, ha fellobbant a lángja,
A szeretet tüze nem larkad, nem enyész.

Rögös útján az ész miként öreg zarándok
A századok súlya alatt görnyedve jár;
Szabad, ifjú a szív, mint tenger oczeánnak
Fénydús ege ragyog, öröme so'se száll.

Ész által lesz tudós, szív által az apostol,
Lángszellem nagy lehet, fenköltté szív tehet.
Ah ne szakítsuk el az egyiket a mástól,
Nem hiszszük azt, miben az ész kételkedett.

Áprilisi fuvalom

Ha szóke hajzatod egy lenge, könnyű fodra
Nyakad havához ér s megcsikland tégedet,
Megfordulsz hirtelen, valakire gondolva,
Senkit se látva, szólsz: A szellő lehetett.

Ápril rózsája, mit te tüztél kebeledre,
Hullajt egy levelet ujjadra könnyeden.
Hogy mi lehet oka, te azt még meg se sejtve
•A szellő!• — mondod és haladsz ösvényeden.

Oh nem! A halk sohaj, mitől fürtid remegnek
S a csók, mit rózsaaik finom ujjadra nyom,
Csak szárnycsapása volt az első szerelemnek;
Ő játszék te veled, én édes angyalom!

HEGEDÜS ISTVÁN.

VOLTAIRE.

— Első közlemény. —

I. FEJEZET.

Voltaire ifjúsága.

François-Marie Arouet — a későbbi Voltaire — 1694 november 21-én született Párisban, Saint-André des Arcs kerületében; ma már születésének helyét és idejét biztosan tudják. Hét éves volt mikor apja, a törvényszék hajdani jegyzője, a «Chambre des comptes» gondnoka és adószedője lett és e minőségében lakást kapott a palota régi udvarában, a Sainte-Chapelle-lel szemközt. Ugyancsak hét éves volt, mikor elvesztette anyját, Marguerite Daumard-t; gondolkodóba ejtethet, vajjon milyen következményei voltak az anya hiányának Voltaire erkölcsi fejlődésében.

Az Arouet család öt gyermeke közül csupán három maradt életben: Armand, ki atyját követte állásában, egy leány, ki Mme Mignot lett és ez az utolsó szülött, külső látszatra vézna és beteges, de a ki, mint a jövő mutatta, alapjában véve erős szervezettel és bámulatos életkedvvel volt megáldva.

Az Arouet és Daumard családok Poitou-ból származtak: az Arouet-k, a kik kereskedők, cserzők, posztókészítők voltak, végre a szabad foglalkozásokra emelkedtek, a jegyző és gondnok személyében; a Daumard család tagjai előbbrehaladtak a társadalmi létra fokain, újabban nemességet kaptak és a jogi pályán működtek.

Mindkét részről Voltaire tisztán polgári származású, körülbelül ugyanabból a társadalmi bölcsebből került ki, mint Boileau.

Ezen egyszerű származásból az öntudat egy bizonyos formáját nyerte, bizonyos módot, mely szerint az életet tekintse. A XVII. század végén a polgárság kezdi elvitatni a származás

kiváltságait, de azért, hogy megszerezze és nem azért, hogy eltörölje a nemesség kiváltságait. Hangoztatja, hogy a személyes érdem, meg a munka, és az érdem meg a munka külső jele, a gazdagság, osztozkodjék a származással a társadalmi előnyökben. A polgárság nem forradalmi gondolkozású: minden polgár, a ki valamire viszi, nemes akar lenni és nemesekké akarja tenni gyermekeit, a talár vagy a kard által. Corneille két fia hadnagy; Racine idősebb fia a követségre készül. Egy roueni kereskedő fia elveszi d'Argenson rendőr hadnagy lányát és hadtestparancsnok lesz. Egy könyvkereskedő fia az államadók bérlője lesz és fiából parlamenti tanácsost nevel: ez lesz utóbb Hénault elnök, a ki udvari hivatalt ér el: a királyné főudvarmestere lesz.

Nincsen tehát semmi csodálatos abban, ha Arouet, az apa, a ki alárendelt hivatalnok a «Chambre des comptes»-ban, fiából királyi ügyvédet akart nevelni: ez a család szabályszerű előléptetése lett volna. Az ifjú, ámbár visszautasította ezt, megtartotta mégis osztályának alapelvét: hogy a polgárságban csak az együgyű kíván polgár maradni. Megtartotta azonkívül azt az érzést, hogy nagyobbítani kell a távolságot, mely az ő társadalmi osztályát elválasztja a kispolgárságtól, a kézművesek népétől; innen a fennhéjzás, melylyel megemlékezik arról, hogy Jean-Baptiste Rousseau apja cipóket készített az ő apjának; ez ugyanaz a fennhéjzás, melylyel Saint-Simon herczeg megjegyzi, hogy az a Voltaire, ki most bizonyos személyiség, az ő apja jegyzőjének a fia.

A társadalmi osztály változtatása egyes ember számára sokkal könnyebbé vált most, hogy a társadalom minden állást elismert és eltörölte a foglalkozások szerinti megbélyegzést. Hivatalnokok, szabályrendeletek ellenére, elhagyják a fekete öltönyt, a kabátot és gallért, megjelennek a színházakban és bálokon, és az udvari emberek modorát veszik föl. Az orvosok társadalmi emberek lettek. A kereskedők is csiszolják modorukat és életmódjukba némi előkelőséget és fényűzést visznek be és élvezik a társadalom örömeit.

Az irodalom szeretete a jó modor kelléke. M. Jourdain és Turcaret megfinomodnak. Az irodalmi emberek járatosak náluk, mint egyenrangúak, mint barátok, nem lenézőn s nem lenézetten. A költők, philosophusok, tudósok, miután az irodalmi embereknek sajátos fennhéjzó kicsinyes-égét elhagyták vagy eltakarták, kevésbé hozzácsatolva a nagyurak udvartartásához, megfordulnak a világban és ők lesznek a jó társaság kovásza. Arouet, az apa, nem ódivatú jegyző. Kedves nőt vett

feleségül, kiról nem kell semmi rosszat gondolni csupán azért, mert kissé rágalmazták. Kitünő összeköttetéseket tartott fenn nagyon előkelő clienseivel — a Saint-Simon és a Richelieu családokkal — bizonyára az utóbbival volt bensőbb a viszony, minthogy a jegyző és a herczeg fiát élethosszig tartó barátság fűzte össze. Caumartin de Saint-Ange, Ninon de Lenclos, Chateaufort abbé, a ki François Marie keresztapja volt, abbé Gedoy, Rochebrune dalköltő, barátai voltak és látogatták. Ismerte Corneillet és Boileaut, színházba járt; ilykép a nélkül, hogy elhagyta volna az apai házat a gyermek, ki később Voltaire-ré lett, három különböző világhoz tartozott egyszerre: a nagyurakéhoz, a parlamenti nemességéhez és az irodalmi emberekéhez. Zavaros és sokoldalú öntudat alakult ki benne.

Tíz éves korában François-Mariet a jezsuitákhoz adták, a Louis-le-Grand collegiumba. Kilenc évvel azelőtt legidősebb fiát a jansenistákhoz adta az apa Saint-Magloire-ba. Ez az ellentmondás talán egyszerűen azzal magyarázható, hogy a jansenismus ügye 1704-ben mily rossz állapotban volt «a lelkiismeret esete» után. Ez a kedves és kissé könnyelmű ember, Arouet apa, nem bírt ellenszegülni az új áramlatoknak.

Bizonyos, hogy a mikor legifjabb gyermekét a jezsuitákra bízta, ezzel szép összeköttetéseket akart biztosítani a jövőjére. Tényleg Voltaire megismerkedett a collegiumban Tencin bironok két unokaöcsésével, d'Argentallal és Pont de Veyle-lel, Cideville-lel, ki a roueni parlament tanácsosa lesz, Fyot de la Marchesal, a kiből a bourgogni parlament elnöke lett, a két d'Argensonnal, a rendőrkapitány fiaival, kik mindketten miniszterekké lettek.

Tanítói voltak: Thoulié atya, a rendnek tanulmányi főnöke (később abbé d'Olivet), Lejay atya, Tournemine, Porée, Carteron. Nehéz kiválasztani az igazságot az anekdotákból, melyek iskolai éveiről elterjedtek; nem lehet azonban kételkedni a lényegben, a mely köré csoportosulnak és a mely két főtényezőből áll, s e kettő: Voltaire korán érett esze és korán érett szemtelensége.

A jezsuiták vagy nem bírtak, vagy nem tudtak buzgó kegyességet oltani belé.

Ép oly kevésbé sikerült nekik Voltairenak erkölcsi szilárdaságot adni. Nem tudom, mit csináltak volna a jansenisták egy ilyen természetből. De a Louis-le-Grand becsületes jezsuitái csak úgy nevelhettek erkölcsös lényeket, ha egyszersmind alázatos hívőket is neveltek belőlök; ott, a hol nem plántálhatták a

lélekbe az engedelmes hitet, a mely sohasem elmélikedik, ott hiányzott az erkölcsi alap is, ott nem maradt egyéb, mint nyájas modor a világgal szemben, kiegyezés a század erkölcsével és a belső kísértésekkel; mind az az elernyedtt szenteskedés, a melyből egyes vallásuk kegyes szokást tudott csinálni, Isten dicsőségére és az egyház hasznára. A ki nem mint jó katolikus került ki kezeik közül, az nem lehetett mélyen, komolyan erkölcsös. Voltaire némely ballépésének talán az az eredete, hogy nevelői képtelenek voltak az erkölcsöt a catechismustól különválasztani. Meg kell hagyni különben, hogy a XVIII. század elején a «szent atyák» finom szónokok, kitünő humanisták és ámbár ők maguk nagyon kegyesek voltak, inkább törekedtek a jó ízlés — mint az ájtatosság fejlesztésére. Úgy látszott, hogy megelégszenek azzal, hogy irodalmi férfiakat nevelnek, kikből hiányzik minden jansenismus és a kik bizonyos külső alárendeltséget mutatnak az egyházzal szemben.

Innen származik a mosolygó elnézés, melylyel Voltaire fejlődését észlelték: puer ingeniosus, sed insignis nebulo, mondja egyik osztályzatuk. Koránérett tehetségének jelei: egy epigramma, egy rögtönzés, egy pap latin ódájának francia versbe való átvitele, elragadtatással töltötték el őket. A díjak kiosztásánál, 1710-ben, egyik közülök bemutatta őt I. B. Rousseau-nak, mint «oly kis fiút, kinek bámulatos tehetsége van a költészethez» és a költő kíváncsian tekintette meg a «kis tanulót», kinek elég kedvezőtlen külseje volt, de élénk és éber tekintete.

Hármincz évig, az encyklopædiai harcz forró idejéig, nem szakadt meg Voltaire és a jezsuiták között a jó viszony. Ezek csak lassan szokták meg a kétségbeejtő gondolatot, hogy le kell mondaniok ily ragyogó szellemről; hálásak voltak neki, azért is, hogy oly rossz viszonyban volt a jansenistákkal. És ő a maga részéről úgy érezte, hogy nagy hálával tartozik ilyen tanároknak; mindannak ellenére, a mi őt eltávolította tőlük, ellenére a nagy gyűlöletnek, melylyel szerzetük politikája és elvei iránt viseltetett, annak ellenére, hogy látta protestatióik érdekelt voltát: mégis tényleg kellemes emlékében maradtak Tournemine és Porée atyák; és megtartotta baráti becsülésében a módszert, mely szerint a jezsuiták nevelték tanítványaikat. Jól tudta, hogy nekik köszöni ízlését, hogy nekik köszöni biztosságát, finomságát; nekik köszönheti az előítéleteket és a korlátokat is. Oly erős volt az adag, hogy soha sem bírt tőle megszabadulni.

A kis Arouet-t keresztapja, Châteauneuf abbé vezette be a társaságba. Bemutatta őt az öreg Ninon-nak, ki a fiú élelkségétől megnyerve, két ezer tallért hagyott rá, hogy könyveket vegyen rajta. Bevezette a Temple társaságába és megismertette az epikureusokkal. Chaulieu, Courtin, Abbé Servien, M. de Sully: oly társaság ez, mely hivatva van arra, hogy kiélesítsen a kis polgárban két hajlamot, mely úgylis természetében volt: az élvezetek és a szellem utáni vágyat. Innen származnak az első nehézségek az öreg Arouet-val, a ki szerette ugyan az élvezeteket és a szellemet, de mértékkal, vagyis a nélkül, hogy ezzel a komoly tisztességet sértse. A komoly tisztesség a talárral együtt jár, François Marie nem akart erről hallani sem, hiányzott belőle minden komolyság és csak a bolondságokat kedvelte. Későn tért haza, dobálta a pénzt, ha volt, és adósságot csinált, hogy legyen. Verseket írt és nem akart mással foglalkozni, a fiókjában egy tragédiát tartogatott és az Academie françaiseban egy ódával pályázott. Az apa elismeréssel volt a verselés iránt, de csak mint társadalmi kellemesség, nem mint életpálya iránt.

Elhatározta, hogy idegenbe küldi korhely fiát. Châteauneuf marquis, a ki elment az Egyesült tartományokba a királyt képviselni, elvitte magával a fiatal Arouet-t, apródjai között. Haagában élt, mint menekült, Mme Dunoyer, egy kalandornő, a ki ott irogatott és egy nagyon csinos élelks leány anyja volt. Olympe Dunoyer — barátai Pimpettenek nevezték — a kit hirtelen elhagyott a Camisards-ok hajdani vezére, Jean Cavalier, kihez nőül kellett volna mennie és kit egy bizonyos Winterfeld grófhhoz adtak — elcsavarta a tizenkilencz éves apród fejét. A kamasz nem volt az a komoly udvarló, kit Mme Dunoyer a leánya számára kívánhatott volna. Szegény volt, mint a templom egere. Azért elment és lármát csapott a követségénél. A két szerelme elválasztották. Arouet csinos leveleket írt «édes szívének», mámorosakat és daczosakat, a minőket Dorante és Cherubin írhattak egymásnak. Pimpette szívesen bele egyezett a szökésbe; Arouet férfi ruhákat küldött neki. Akkor a nagykövet visszaküldte apródját Párisba (1713 decz.), de ez az örült nem vesztette el bátorságát, igyekezett Tournemine atyában és d'Evreux érsekben érdeket gerjeszteni egy katolikus jó cselekedet iránt, mely abban állt volna, hogy visszahozzanak Franciaországba egy fiatal hugenotta nőt. Végül Pimpette Hollandiában maradt és mint mondják, vigasztalódott Guyot de Merville-lel.

Arouet nem őrizte meg tovább hűségét, mint haragját, «édes szíve» iránt. Azonban Arouet mester, miután egy elfogadási parancsot követelt, a melylyel bezárathassa korhely fiát, miután azon gondolkodott, hogy a szigetekre küldi, mégis annyira megpuhult, hogy beadta irnoknak Alains mesterhez, ki ügyész volt a törvényszéknél; a Place Maubert mellett lakott. Ott Voltaire talált egy társat, a ki a perek vezetését ép úgy szívből unta, mint ő és ép úgy rajongott az élvezetekért és a költészetért: egész életre szóló barátságot kötöttek. Az a jó Thieriot volt, az önző, a lusta, a kényelem és a nyugalom oly nagy barátja, hogy nem rettent vissza értük még az árulástól és a becstelenségtől sem; Voltairen élösködött, a ki fáradhatatlanul szolgált — és megbocsátott neki. Újabb csapás. Az akadémia nem koronázza meg ódáját, melyet XIII. Lajos fogadalmáról írt. La Motte befolyása a díjat az öreg du Jarry abbénak juttatja, Arouet vére forr az igazság ilyen megtagadásánál, egy satirát ír a híres M. de la Motte ellen, botrányt üt és újra feltűzeli az apa haragját mihaszna fia ellen, a ki csupa ostobaságot csinál. Szerencsére M. de Caumartin elvezeti Sainte-Ange-ba, a míg a zaj lecsendesül. A Loing csinos vidékén, irodalmi ember társaságában, kinek fejében volt az egész XVII. század minden nagy eseménye és minden anekdotája, Arouet-ben, először életében, komoly gondolatok ébrednek; egyszerre csirázik benne az *Henriade* és a *Siècle de Louis XIV.* eszméje.

A nagy király meghal és a felszabadulás örömeiben, a helyreállított béke tudatában, kitör a Régence ünnepe. Felkelés a bigot szomorúság és a súlyos despotismus ellen, mely az utolsó királyság alatt virágzott, a cynismus, kételkedés és kicsapongás kirakata, a játék, szerelem és fényűzés szenvedélye, a szellem, multság és satyra merész forrongása, de egyszersmind pénzvágy és játék láza; pénz kell az élvezethez, nincs oly nagy név, mely nem alkudozik és kereskedik. Ime a légkör, melyben Voltaire él, visszatértekor Saint-Ange-ból. A legszabadabb társaságokba jár, de olyanokba, a hol az ész mindent megbocsáttat és mindent kipótol. A Templeban a nagy Vendome priorhoz és Sceauban du Maine herczegnőhöz jár. A Templeban találkozik Chaulieuvel, Bussy abbével, d'Aydie lovaggal, Froulayval, Bouillon lovaggal, Hénault elnökkel. Sceauxban Polignac érsekkel, M. de Malézieuvel, Mlle Delaunayvel. Sully elvezeti őt Sullybe, a hova eljönnek La Vallière herczeg és Gondrin asszony, a jövendőbeli

toulousei grófnő. Oda férkőzik, mint egy angolna, minden helyhez, a hol a hiúság és az élvezetek érvényre jutnak: Maisonban az elnökhöz, a kinek fia kedves barátja volt; Vauxban a híres Villars generálishoz és szép feleségéhez, Párisban és Chatillonban Huguère bankigazgatóhoz, ott találja Danchet és Crebillon költőket és a kalandor Goertz-öt, XII. Károly zavaros fejű miniszterét.

Ott látjuk őt Richelieunél Poitouban, a fiatal száműzött herceg társaságában, Sourceban Orléans mellett, Bolinbrokenál, Ussében, Touraineben, a hová a könnyűvérű költő, Grécourt jár, a Rivière Bourdet-n Normandiában és a Rue de Baunneban Párisban, Bernières elnöknőnél. A becsületes Mimeure marquise egyik barátnője Voltairenek, ő nála vívja Voltaire első észbeli párbaját Pironnal, a csípős bourgogne-ival. A vöröshajú, érett Rupelmonde Hollandiába viszi; tizenegy napot tölt Haagában Jean Baptiste Rousseau költővel, kit addig mint mestert tisztelt; halálisan összeveszve válnak el.

Jár az operába és a Comédie-ba, a színésznők páholyába. Hiába fáradozik Duclos kisasszonynál. De megnyeri a csinos Suzanne de Livryt, kit kedves Genonvilleja juttat neki, a kire azért nem haragszik. Jó barátságban van Lecouvreurrel.

Alig hogy kilép a Bastilleből, hová a kormányzó záratta, már bejáratos lesz a királyi kastélyban, ugyancsak a kormányzónál; fogadja őt Dubois, és Canillac barátja lesz. Barátságban van Mme du Deffand-nal és des Alleurs lovaggal. Conti herceg vacsorára hívja. Rossz egészségű, gyakran beteg és mindig betegbnek hiszi magát, mint a milyen, számártejet iszik és lopkodja Mme de Rupelmonde piluláit; a forges-i fürdőket használja; ott találkozik Mme de Prievel, a kinek barátja Bourbon herceg, a királynak rokona, és az orleansi herceg halála után első miniszter. Mme de Prie meghívja Voltairt magához Belébatba és Fontainebleaubá, a királyhoz. Fogadják az udvarnál; az ifjú királynőnek, Maria Leczinskának, tetszik a fiatal, mulatós és kedveskedő költő: «szegény Voltaireem»-nek szóllítja egész bizalmasan; 1718 óta elhagyta a polgári hangzású Arouet nevet és neve M. de Voltaire. Így húsz éves korában a gondnok fia, Alain mester irnoka, befentes lett a legfényesebb társaságban. Harmincz éves korában fölfeszítette az udvar kapuját. Szellemével fizetett, rögtönzéssel, mesével, epigrammával, szatirával, levelekkel; mindez oly pénz, mely nem tette őt szegénynyé. Nem

kerülte a szemérmertlenséget, de nem is kereste. Grécourt és Caylus előadásai, a díszmenetek, melyek la Vallièret és Maurepast mulattatták, megbecsültetik Voltaire finomságát, sziporkázó vidámságát és képzeletének merészségét. Volt elég, a mitől mámoros lehetett. Mámoros is volt. Hitt a szellem társadalmi előjogaiban. «Valamennyien költők vagy valamennyien hercegek vagyunk itt?» kérdezte Conti hercegtől. Ez a szó bizonyára mutatja a kalandor öntudatosságát, a ki tudja, hogy a mulató emberek elpuhult világában a követelése szerint ítéli meg az embert; de érezni benne bizonyos sugárzó naivságot, a melylyel komolyan veszi az ő fejedelemségét az ész birodalmában.

Mégsem szédült bele a sikerek örvényébe. Az asszonyok, Pimpettetől a szép Emiliáig, nem zavarták föl alapjában. Érzékenyebb, mint szenvedélyes, és szívének inkább van szüksége barátságra, mint szerelemre. Élénk és mély rokonszenvvel viseltetett a fiatal Maisons iránt és la Faluère de Genonville iránt; volt erős és tartós barátsága, mint d'Argentallal, fáradhatatlan hűséget és érdemeket mutatott Thiériot val szemben.

Különösen polgári józan esze, a kéj és hiúság diadala között, nem vesztette szem elől a tisztességet; a tisztesség volt mindenek előtt irodalmi hírneve. Voltaire egyéb is akart lenni, mint vacsorák és fehér éjek mulattatója. Az volt vágya, hogy halhatatlan legyen, és úgy élve, mint Chaulieu vagy la Fare, — azt képzelte, hogy majd megállja helyét Racine és Boileau mellett, kiknek műveit könyv nélkül tudta.

Már 1715 óta egy *Oedipuson* dolgozott, azzal áltatva magát, hogy Sophokles kísérletét megjavítja és — a mi még vakmerőbb remény volt akkor — hogy elfelejteti Corneille darabját. Előkészítve talán egy jezsuita tanára által, fölvilágosítva mindenestre Fénelon vagy Dubos abbé megjegyzései által, az volt terve, hogy forradalmat idéz elő első kísérletével; megírta az *Oedipust*, minden szerelmeskedés és szerelem nélkül. De a színeszek nem engedtek maguknak törvényt szabni kezdőtől és hogy előadhassa darabját, Voltaire kénytelen volt a komoly Philoctetést az öreg Jocastéért sóhajtoztatni.

Ügyes és ragyogó tragédiáját először 1718 november 18-án adták elő és általa fölismerték a fiatal íróban Campistron és Crebillon egyenrangú társát és Corneille meg Racine méltó örökösét.

Ha Franciaország nem volt is hiányában tragédiáknak, az

bizonyos, hogy egy jó eposza sem volt. Ronsard és Chapelain révén elfogadták azt a nézetet, hogy a francziáknak nincs epikai képzeletük. Mily kiváló helyet kellett elfoglalni annak, a ki meg akarta hazudtolni e véleményt; Voltaire, Boileau ellenére is, modern és nemzeti tárgyban állapodott meg. Dubos abbétól irányítva vagy M. de Caumartintól csábítva, Voltaire IV. Henriket választotta, az egyetlen francia királyt, a ki valóban népszerű volt és kiról legendák kezdtek támadni, az utolsó uralom szörnyű elnyomása alatt. Tárnya volt a válság, melyből a jelenkori Franciaország kialakult, a dynastia, a politikai rend, a társadalmi élet és a civilisatio — nagy és pathetikus tárgy — hazafias és bölcsészeti forradalmak, harczok, csaták, küzdelmek, szerelmek és — a mi még inkább kísérthette a szabad szellemet — bő alkalom, hogy megmondhassa véleményét a királyoknak, az egyháznak és a szerzeteseknek. A kényszerű pihenés a Bastilleban Voltairt munkára serkentette. Vázlatát szalonból szalonba vitte, kastélyról kastélyra, elfogadva a bókokat és a javításokat és vállalata iránt oly kíváncsiságot keltve, mely előre biztosította annak sikerét.

Szívesen ajánlotta volna XV. Lajosnak IV. Henrikről írt művét. De philosophikus ajánlása szemtelennek tünt fel. Még a nyomtatás jogát is megtagadták tőle. Titokban kiadatta Rouenban és a «Ligueról» szóló költeményt (ez a *Henriade* első czíme) behatol Párisba, becsempészve Mme de Bernières utazókocsiján. A kritikusok ellenére Franciaország üdvözölte epikus költőjét; Voltaire dicsőségben uszott.

De a tisztességhez tartozott a pénz is. Túlságosan polgár volt, túlságosan jól értette meg a Régence és a Systeme tanításait, semhogy ezt ne tudná. Arouet mester nagyon is korán halt meg ahhoz, hogy megismerje, mily sokat örökölt a fia az ő nézeteiből. Talán kibékült volna vele, látva hogyan fog hozzá, hogy költői hivatása ne tegye őt éhenkorászszá. Voltaire megítélte az irodalmi emberek összeköttetéseit és kiadóit és elhatározta, hogy ő nem lesz oly szegény ördög, a kit a kiadók díjaznak, a kit ezek kihasználnak és a becsületes emberek megvetnek. Megértette, hogy ha az ember Sullyvel és Richelieuvel akar érintkezni, nem szabad vers kereskedőnek lennie, a ki ebből él és hogyha az ember a világgal jó lábon akar állni, ha már nem lesz nemes, legalább nagyon gazdag legyen. És ő erre törekedett.

Egész fiatal korában váltói vannak az uzorásoknál, húsz éves korában rendezett viszonyok közt van és bizonyára már inkább kedvére való, hogy kölcsönző legyen, mint adós. Gondosan és jól öltözködik, de tud számolni. Csak hiúságból játszik és magát vádolja, hogy «még a sapkáját is elveszti», de biztosak lehetünk a felől, hogy nem tette kockára ingét: föltárja veszteségeit, hogy tekintélyt szerezzen magának. Nagyon józan, nem kockáztatja egészségét, erszényét örültségekért. De a takarékoság megőrzésre való. A kis Arouetnak mindenk előtt szereznie kellett.

Az udvartól fizetést húzott — ez volt kijelölt útja az íróembernek — : 1200 francot az orleansi hercegtől, 1718-ban, 2000 francot 1722-ben a királytól és 1500 francot a királynétól 1725-ben ; megvolt apai öröksége, 4250 franc jövedelem. Ez csinos összeg volt egy költőnek, de nem elég, hogy a nagyvilágban megéljen belőle. Voltaire spekulált. A pénzemberek, kikkel érintkezett, beléoltották a bankjáték kedvét és szellemét, a kockáztatás megdöntött merészségét, a lelkiismeret nyugodtságát a nagy nyereségeknél. Megkísérelte a «Compagnie des Indes»-nál, abba fektette 1722-ben majdnem összes javait; Bernière elnökkel azzal foglalatzkodott, hogy uzorás pénztárt alapítson, vagyis valószínűleg valami kereskedelmi vállalatot. Egész vagyont nyert a Paris testvérek által a hadsereg felszerelésénél.

Társaságot alapított, mely kihasználta a főszámvivő Desforts sorsjátékát, melyen a sorsjegyeket járadékkal fizették és a nyerményeket pénzzel: szép rész jutott rá ebből a vállalatból. Részvényeket vett és eladott, néha megháromszorozva a befektetett összeget. Befektetett, a jó szerencsére bízva vagyonát, cadixi és amerikai kereskedelmi vállalatokba. Spekulált Barbaria búzájára. Alkudozott képekre és metszetekre. Kezdte elhelyezni pénzét nagyuraknál, kik pénzzavarban voltak és életjáradékokat vett. Hogy visszatérhessen Londonba, zsebében volt egy 8—9000 francról szóló váltó, Medina nevű zsidóhoz intézve. Nem ilyen tárczája szokott lenni költőnek. Medina tönkremenése csak pillanatra zavarta. Már erős bordái voltak. 1735-ben Dumoulin csődje által 25—30,000 francot elveszít, Michelénél 1740-ben 30—40,000-et: de képes elviselni nagy veszteségeit is. Jore 1736-ban 28,000 franc járadékra becsüli.

Ez a nagy előmenetel nem járt minden keserűség nélkül: barátok elvesztése, barátnók árulása, a földszint fűtülése, az

frók veszekedése, perek stb. Voltaire életének egyik jellemző vonása a nagyhangúság: dicsekvő és nagyzóló és a szélrózsa minden irányában kiáltja ki a rosszat és a jót, a mi őt éri. Egyike ama zajos izgatottaknak, a kiknél a közönbösek mindig örülnek, ha baj éri őket. Foglalkoztatja a szemeket és nyelveket. Semmi sem megy zaj nélkül, a mi vele történik és ez a gyakori zaj terjesztve hírért, egyszersmind kibebbíti társadalmi tekintélyét.

De 1725-ig a kellemetlenségek, melyek őt érték, nem oly természetűek, hogy meggyűlöljék a társaságot, melyben élt. Gúnydalai miatt Tulleba küldték 1716-ban: de a jó kormányzó alig hogy aláírta a parancsot, felhatalmazta, hogy Tullet Sullyvel helyettesítse; néhány hónapi vidéki tartózkodás a Loire partján, egy barátja kastélyában. A *J'ai vu*-ért, a melyet nem ő írt és a *Pucro regnante*-ért, a minek tényleg ő volt a szerzője, 11 hónapig a Bastilleban tartózkodott: édes állami fogság, dicsőséges egy ismeretlen ifjúnak, mert fontosságot ad neki.

Sértőbb volt Voltaire hiúságára ügye Poisson színészszel, a ki bottal fenyegette őt és a Beauregard rendőrkémmel, ki tényleg megbotozta a sévres-i hídon. Voltaire egy perczig pisztolyához és kardjához kapott, de aztán pört indított Beauregard ellen. A közönség benyomása az volt, hogy ez a költő nem olyan ember, a ki párbajozik. Különben sértegetőinek minősége kissé lealacsonyította őt is. Becsületes embernek nincs dolga komédiással, sem valami «kémmel». 1725 deczemberében valami komor nagy úr, de Rohan lovag, kivel rövid szóváltása volt a Comédie-Françaiseban, Sully herceg ajtaja elé hivatta, a kinél épen ebédelt; a szolgák megbotozták, míg a lovag, hintójából «felügylet a munkánál.»

Voltaire dühöngött, kivált mikor látta, hogy jó barátai, a hercegek és a grófok, az esetet mulatságosnak találták: egy Rohan megbotoztat egy költőt; az ügynek nem lehetnek következményei.

Ez a brutalitás szétoszlatta az illuziókat, melyekben eddig élt. Hogy megőrizze becsületét, vagyis társadalmi helyzetét, veredni akart. Komolyan akarta, hónapokon keresztül. De nem tehette meg; Rohan lovag elosont. Családja és az udvar fedeztek. Hogy biztonságba helyezték, áldozatát a Bastilleba zárták, sok előzékenységgel (1726 április 17). Egy hónap mulva is csak azon ígéretre bocsátották ki onnan, hogy azonnal Angliába megy (1726 május). Ez egyszer valóban tapasztalta a társadalmi

rendet, az egyenlőtlenséget és a despotismust. És valóban elővigyázatos volt a hercegnek minisztere, a ki attól tartva, hogy Voltaire Párisban nem gondolhatja meg eléggé a dolgot, elküldte őt a politikai szabadság és egyéni szabadság országába.

Az 1726. év döntő dátum Voltaire életében: ezért kell is azzal foglalkoznunk, mi volt ő akkor, milyen volt lelkiismerete és milyen kialakult philosophiát vitt már magával Londonba.

Voltaire jelleme összetett: természetes hajlamainak sokfélesége folytán és az akkori zavaros idők hatása folytán is, meg a különböző környezet behatása alatt, melyben élt.

Nem rossz, sőt inkább jó és emberséges, nemes föllobbanásra képes, gyűlöli az igazságtalanságot, de lázban ég az elbizakodottságtól, szomjazza az élvezeteket, különösen azt az élvezetet, hogy érezze, hogy él és cselekszik; pompázó, lármás, befolyásolható, hirtelen haragú, haragtartó, lelkesedő, mozgékony, kíváncsi, szemtelen, ravasz, pajkos, elkényeztetett gyermek. Ezt a természetes alapot hímezte ki az élet. Harmincz éves korában Voltaireban az van meg a nyárspolgárból, hogy nemes akar lenni, megvan a pénz szeretete és gögje, a birtok- és szép összeköttetések utáni vágya. Erkölce egy tözsdejátékosé, megveti a nehéz, kis, napi keresetet és mélyen tiszteli a nagy speculatiót; van egy bizonyos szokása, hogy mindenütt üzleteket csináljon, mely még bőkezűsége is viszi lekötelezetteivel szemben, hogy ezek csak szolgálatokkal fizessék vissza kölcsönét. Szereti a kényelmes életet, a szép bútort, a szép ékszert, a fölkapaszkodó ember fényűzését. Az alacsonyrangú emberek és a szidók megvetéséhez, mely minden társadalmi osztály előítélete, ő még hozzácsatolja a nemesemberek előítéletét: megveti azokat, a kik tollukból élnek. Nem a becsülete ösztönzi: nem saját magáért, hanem a világot akar párbajozni. Ő élhetne megbosszulatlanul. Kardot rántani oly mozdulat, melyhez polgári karja nincsen hozzászokva és melynek philosoph-esze nem érzi elegantiáját. Nem bánik könnyelműen a pénzzel. Hiúságból fényűző, de a takarékoság vérében van. Nem fog scha bele nyugodni abba, hogy meglopassa magát; nagyúri magatartással úgy alkudozik, mint egy nyárspolgár. Szóval író ember, veszekedő mint Vadius és Trissotin, mindig készebb a tollával szidalmakat ontani, mint vért a kardjával, keserű kedvében egészen hasonló azokhoz a szegény ördög ujságírókhoz, a kiket megvet: tolakodó, mint egy modern ujságíró és magának korlátlan jogot

követel a mások életére, méltóságára, becsületére és jó hírnevére. Röviden: az ő lelkiismerete nincs meghatározott típus szerint formálva. Egy társadalmi osztály sem ismeri föl benne szelleme és erkölcsi örökklődő formáját. Mindet össze vegyíti: innen van az a hajlam, hogy valamennyien megtagadják tőle a tiszteletet.

S a mi még rosszabb, nem elégszik meg azzal, hogy lelkiismeretében összeolvassza korának minden lelkiismeretét: átváltoztatja, bírálja őket. Gondolkozásában és életfölfogásában egyaránt szabad és philosophus. Semmi sem teszi erkölcsét inkább gyanussá kortársai szemében, mint két-három nemes eszméje, a melyeket a becsületes emberek átlagos erkölce még be nem fogadott. Udvari ember, még pedig hízelgő és alacsony, térden csúszik a király és miniszterei előtt, a minisztereknek — és később a királynak — kedvesei előtt nem tesz egyebet, mint a többiek. Megvetik ezért, először is mert bitorolja az előkelők alávalóságait, azután mert ezt az eljárást nemcsak arra használja, hogy elősegítse vagyonát. A philosophiát is elő akarja segíteni, és ezt helytelennek találják. Nem tud megszabadulni sem udvaronc, sem philosoph lelkétől és míg gondolkodó emberhez nem méltó illetlen dolgokat tesz, az igazságok, melyeket kimond, udvari embertől ügyetlenek és szemtelenek.

De milyen is volt ez a philosophia 1726-ban? Képzeljük el csak, milyen megjegyzésekre csábíthatta a kor és a környezet ezt a szellemes és tiszteletlen pajkos ifjút.

M. Brunetiére nagyon jól határozta meg a francia gondolkodásmódot, melyet a XVII. században a rendőrség, a király és az egyház korlátok közt tartott: «Húsz módra, mely kimutatta a lélek halhatatlanságát vagy a királyok isteni jogát, nem esett egy sem, mely ezeket megtagadta.»

De mivel annyit tárgyaltak a megengedett dologról, a XVII. század örökségül hagyta utódának a józan ész szeretetét és a szellem általános szabadságát, mely mindent megvizsgálni óhajt és nem hajlandó megelégedni a hagyományos elvekkel és tekintélyekkel. Houdart, de la Motte, Lesage, Marivaux, Mme de Lambert, Mlle Delaunay jól határozzák meg azt a szellemi típust, mely csak a nagy világ követelései és a társadalmi okosság megfontolása előtt hajol meg.

A «Régence» kora nem teremtette meg a szabad csapongásokat: csak a biztonságot és a nyilvánosság jogát adta meg hoz-

zájuk. Kivetni az értelemből Isten és a halhatatlanság fogalmát, melyeket bizonyos irónikus tisztelettel a «hit anyagának» neveztek, szeretni a vallási türelmességet, gyűlölni az üldözést és a polgári harcokat, kételkedésből, illedelmességből, humanitásból; az életet a természet szerint józanul megítélni, vagyis elvetni a keresztyénséget mint természetellenest és visszaállítani a testet és szükségait, mértéket tartani az élvezet hajhászásban, bölcsességből, nehogy magának ártson vele az ember, jóságból, hogy a többieket ne zavarja: íme ez a lényege annak, a mi fölhigitva tartalmát tette a három quarto kötetnek, melyet Desmaizeaux Amsterdamban kiadott 1705-ben. A jó párisi társaság, ezt átvitte a gyakorlatba. Még a hitetleneken kívül is általános volt a fölfogás, hogy a földi és a földöntúli életet különválaszsják és csak a földi élet boldogságát hajszolják.

A XVII. században, a francia deizmus kezd nyilvánulni néhány könyvben, melyeket Hollandiában nyomtatnak, a furcsa *Histoire des Sévarambes*-ban, Denis Vairasse-tól és a merész «Voyage au Canada»-ban La Hontan-tól. Locke és az angol deizmus kezd beszűrődni Franciaországba.

Különösen két ember épített philosophiát a szabad gondolkodásból. Fontenelle általánosította a cartésiusi módszert, segítve a metaphysikával, melybe belefoglalta Spinoza és Malebranche tanait. Világos és finom szabályokban ismételte, hogy az észszerűség a kételkedésben van, abban, hogy az ember lásson, mielőtt hisz és hogy az ember vágyai és szükségai az igazságnak nem bizonyítékai. Erőlködött, hogy bebizonyítsa, hogy a régiék jóslatait nem a földöntúli rossz szellemek szolgáltatták és az ő magyarázata a pogány természetfölöttiről — a papok ravaszsága és a nép hiszékenysége által — kiterjedt mintegy önként a keresztyénség természetfölötti elemeire is. Ő a közönséggel az új astromiát, Copernikusét, Gallileiét és Descartesét ismertette meg. Finoman, zajtalanul helyettesítette eszében Gondviselés eszméjét a mechanikai törvények ismeretével a és a hajdani eget, melynek legmagasabb pontja az örök istenség mozdulatlan székhelye, számtalan térségnek hatalmas kimutatásával, melyeket számtalan világ népesít be; ez az előadás cseppet sem vág egybe a Szentírás elbeszéléseivel. Megváltoztatta a becsületes emberek kulturájának, műveltségének típusát: szónokiból és költőiből, a mi volt, tudományossá és nem kedvezővé tette a vallás iránt, a melynek, hogy fennállhasson, szüksége van arra, hogy a nevelés

uralkodó eleme a képzeletbeli és sentimentalis tárgyak legye-
nek. Még gazdagabb volt a szabadgondolkozás másik forrása,
Bayle, a *Nouvelle de la République des Lettres a Pensées
sur la Comete* és a *Dictionnaire critique*-kel; négy nagy kö-
tet, melynek tizenegy kiadása követte egymást negyven év alatt
(1697—1740.). Bayle küzdött a varázslók ellen, a mely küzdelem
fenyegette a csodákat: a természet törvényei egyaránt ellent-
mondanak az egyiknek, mint a másiknak, fölszabadítja az erköl-
csöt a vallás uralma alól; követelte a még félrevezetett lelki-
ismeret jogait, elvetette a kényszert és a tekintélyt a hit terén.
Derülten, kikürtölés nélkül, a tökéletes szellemi függetlensé-
get gyakorolta, példáját adta a szabad kritikának, mely nem
ismer kiváltságos birodalmat és mely az ész vizsgálatának alá-
veti úgy a vallás, mint a királyság összes rejtjelmeit. Ő volt az
első, a ki arra szoktatta az embereket, hogy az egyház dogmái
ellen más fegyvereket is használjanak, mint az értelmet és a
logikát. A philosophiai értelem szolgálatára bocsátotta a protes-
táns egyház óriási fegyvertárát, megmutatta neki a philologiai
és történelmi nehézségeket, melyek a római theológiát sértik és
megmutatta, hogy a vallás tanulmányozása nyújtja a módokat a
vallás megdöntéséhez.

Baylet meghallgatták. La Fontaine el volt ragadtatva tőle.
Mathieu Marais, ez a savanyú polgár, az elzárt naplójában
«Bayle-pártinak» vallotta magát. Még hölgyeket is meghódított:
Mme de Mérignac élvezte, mint fenséges, emelkedett, élénk, erős
szellemet, melynek nagyon pyrrhonikus*) a philosophiája.

Az értelem még a politikai és társadalmi térre is merész-
kedett. Nagyon vigyázva, nagyon ügyesen, mégis nagyon vilá-
gosan La Bruyére tolmácsolta azon érzéseket, melyek a polgá-
rok között már nagyon elterjedtek: az udvaronc megvetését
és a pénzemberek gyűlöletét. A jellemek festéséről áttért némely
visszaélés kritikájára, melyet «szokás»-nak nevezett, minők: a
születés előjoga és a nemesség megvásárolhatósága, az ügy-
védi rendszer, a bírói szervezet, az egyházi vagyon. A pusztulá-
sok XIV. Lajos uralkodásának végén némelyeket arra indítot-
tak, hogy vizsgálják meg az állam ügyeit: Boisguilbert, Vauban,
meghatva a nép nyomorától, fölvetették az adó reformjának kér-

* Pyrrhon: a IV. században Chr. előtt, görög philosophus és a
skeptikus philosophia megalapítója.

dését és Fénelon addig ment, hogy vádolja a despotismust és a harczy örültséget.

A protestánsok, a «nantesi edictum» visszavonása után, a királyságot okolták. Bayle tagadta, hogy lehet jó zsarnok. Jurieu fölmagasztalta a nép jogát a király jogával szemben és a társadalmi szerződés érdekében fölmentette a hűségi eskű alól a királyuktól elnyomott alattvalókat. XIV. Lajos halála után minden megmozdult. A nemesség és a parlament fölemelték fejüket és a kiváltságosak erőlködése, hogy elvitassák a miniszterektől és hivatalnokoktól az uralom egy részét, szabadelvű mozgalom benyomását keltette akkor. Különösen haragudtak a zsarnokságra, mely sokáig leigázott mindent, hogy végül mindent tönkretegy. Merész röpiratok fölhívták ellene a királyság hajdani szervezetét, korlátozták a királyi hatalmat a parlament ellenőrzésével vagy alávették az «Etats généraux» fensőbbségének. Mindenütt, Saint-Pierre abbénál, Lassay marquisnál, Massillonban, Montesquiuben, mindenütt nyilvánul ugyanaz az ideál: a mérsékelt királyság, mely emberséges, jótékony és béketűrő. 1725-ben egy társaság alakul, hogy tanulmányozza a politikai kérdéseket: a «Club de l'entresol», Hénault elnök palotájában, a place Vendômeon, Alary abbé félemeleti lakásán, oda jön d'Argenson marquis és Montesquieu elnök. Ezek az összejövetelek, melyeket a nép javáért lelkesülő emberek tartanak, a kormánynak gyanusak lesznek és Fleury bibornok 1731-ben figyelmezteti őket, hogy legyenek «körültekintők»; ők megértik és abbahagyják összejöveteleiket. A XVIII. század kezdetének szelleme teljesen bennfoglaltatik a könnyű és merész kis könyvben, a *Lettres persanes*-ban; bájos, kéjes, gúnyos könyv, komoly és játszi, melyben szárnyra kelnek az összes szabadságok, melyeket akkor kívántak, irodalomban, erkölcsben, vallásban és politikában.

A közönség tapsolt (a nélkül, hogy beléjük mélyedne) minden fölkelésnek, a mely a király és egyház tekintélye ellen irányul. Nem igen bánták, hogy a jansenismus türelmetlen volt, és hogy a parlament a legönzőbb szellemben dolgozott: ők voltak azok, kik az egyházi és világi zsarnokságnak ellenálltak. Ez a látszat nagy népszerűséget biztosított nekik. Ime a levegő, melyet Voltaire örömmel szivott be, mióta a collegiumból kilépett.

ÉRTEŚÍTŐ.

*Georg Mücke: Heines Beziehungen zum deutschen Mittelalter.
Berlin, 1908. 167. l.*

E kötet szerzője a legnagyobb szorgalommal szedte össze Heine verseiből és prózájából a legcsekélyebb adatokat is, melyek a középkorra vonatkoznak, hogy megfeleljen két kérdésre: honnan vette Heine adatait, nézeteit és ítéleteit? és hogyan ismerte és értékelte munkáiban a középkort? Az első kérdésre bámulatossággal felel: a költőnek majdnem minden verssorára vagy prózai mondatára, melyek kutatása körébe esnek, kimutatja a forrást, melyből Heine merített vagy legulább ösztönzést nyert; a második kérdésre felelete annyiban nem egészen kielégítő, hogy sehol sem foglalja össze végleges ítéletét, mely azonban lényegében elég világos: Heine tudása igen hézagossá, felszínes és kritikátlan; gyöngé tudós, de nagy író.

Heine viszonya a középkorhoz 1830-ban igen nagy fordulatot szenvedett: a középkor rajongó imádójából szenvedélyesen gyűlölködő ellensége lett. Persze sem az első, sem a második korszakban nem ismerte a középkort helyesen és nem ítélt róla alaposan. Költészetének nem vált ez kárára, de prózája útján számos helytelen fölfogás és alaptalan ítélet vált közkeletűvé és kísért sok esetben még manap is.

A romantika korszakában mint rajongó romantikus kezdte Heine írói pályáját. Ő is rajongott a középkorért, mint kortársai, ő is szerelmes lovagokkal, regényes nőtisztelettel, vallásos zarándokokkal, szerelmi törvényszékekkel népesítette be a középkort, mint akár Fouqué, Walter Scott vagy Uhland, a kik e téren főforrások voltak. Még a Boldogságos Szűz is lelkesíti a későbbi atheitát s ő is alkalmaz úgy verseiben, mint prózájában régies szókat és alakokat, melyek sokszor épen nem régiesek,

hanem csak rosszul kieszelt, affectált csinálmányok. Tudása ez időben, 1820-ig, igen gyarló; középkori ismereteit a korabeli költőkből és folyóiratokból meríti, felszínesen kikapkodva innen is, onnan is egyes adatokat és vonásokat, melyeket azután önkényesen kiszínez vagy czéljához mértén módosít.

Egyetemi évei alatt, Bonnban, Göttingában és Berlinben, annyiban lényegesen javúl a helyzet, hogy most módjában van komoly tudományos előadásokat hallgathatni elsőrangú szakférfiaktól, melynek Schlegel Vilmos, Beneke, von der Hagen és mások. Ez előadások alaposabb tanulmányokra serkentették: hogy helyes képet nyerjen a középkorról, sok (?) krónikát olvas, de csodálatosképen a középkori irodalommal, főleg a költészettel nem igen törődik. Olvasottsága a középkori irodalomban meglepően csekély volt: néhány Minnedal, a Nibelung-ének és a «Wigalois» — egyebet nem olvasott sem eredetiben, sem fordításban, egyéb tájékozottságának egyetlen forrása Karl Rosenkranz műve, *Geschichte der deutschen Poesie im Mittelalter*, 1830.

A jogi tanulmányok, melyek nagybátyja rendeletéből tudományos szakát tették, sohasem vonzották Heinét; ellenben a középkor kezdte 1820 óta komolyan foglalkoztatni és így támadt benne egy furcsa elhatározás: a középkori történetnek, illetőleg művelődéstörténetnek egyetemi tanszékére akart készülni. De e törekvése igen rövid lélekzetű volt és nem is vezetett bármely irányban alaposabb tanulmányra és tudásra. Ezt minden sora bizonyítja, még az az összefoglaló bevezetés is, melyet a «Romantische Schule» című könyvéhez csatolt és mely tele van a leghelytelenebb és legtarthatatlanabb állításokkal és ítéletekkel. Hisz még a német nyelv rokonairól és történetéről is a legkalandosabb nézetei vannak, noha Schlegel előadásaiból és a korabeli irodalomból kellően tájékozódhatott volna.

Ime: Heine rajongása a német középkorért csak a korabeli világnézet divatjából fakadt és teljesen nélkülözte az igazi tudásnak szolid alapjait. A mit ez időben prózában a középkorról állít, az mind idegen kézi könyvekből, főleg néhány korabeli folyóiratból van hevenyészve, fölkapva és többé-kevésbbé önkényes képzelettel kiszínezve. De költészetére ez a középkori rajongás igen kedvező hatással volt, noha ma már tudjuk, hogy önállósága e téren sem volt oly nagy, mint régebben hitték. Mücke a költőnek számos versét vezet vissza forrására (főleg a minnedalosokra), másokról meg kimutatja, hogy Heine egyik-

másik kortársától vett át motívumokat, fordulatokat, formákat. De marad azért teljesen eredeti, melyet csak ő tudott írni, elég és elvitázhatatlan tény, hogy ifjúkori lyrájának legszebb virágait a középkorért érzett lelkesedése és rajongása fakasztotta.

A juliusi forradalom kiragadta, mint az egész kort, úgy Heinét is romantikus rajongásából. De míg kortársai most regényes rajongókból alapos kutatók lesznek, nála a dolog sokkal egyszerűbb: átsapott az ellentétes végletbe és a középkornak szenvedélyes gyűlölettel áthatott ellenségévé lett. Neki most a középkor csupa sötétség, rabszolgaság és butaság; a középkor egyebet sem tud, mint az emberi méltóságot lábbal tiporni, zsidókat üldözni, boszorkányokat elégetni, a legotrombább babonában fetrengeni. Gyűlöletének főtárgyai a papság és a nemesség, és neki most már a középkori festészet és építészet, melyeket még egy-két évvel előbb bámult és dicsőített, csupa izléstelenség és tehetetlen barbárság. Szerencsére mint költő megmaradt romantikusnak és hatalmas költői tehetsége azután prózájában is egyes bájos remekeket teremtett.

Heine undorral és gyűlölettel fordul el a középkortól, de mythológiája élete végeig foglalkoztatta. A középkor meséi, hagyományai, szokásai, babonái lekötik figyelmét, sokat olvas ez irányban és számos verses és főleg prózai művében értékesíti ez ismereteit. Tudása e téren sem volt alapos vagy kielégítő; mythológiája azon a téves fölfogáson sarkallt, hogy a néphit szellemei és dæmonjai régi istenekből lettek, holott már kortársai is tudták, hogy a dolog megfordítva van. Nem sokat tanult Grimm *Mythológiájából* (1835); ez neki bizonyára kemény dió volt, melylyel nem lehetett könnyen végezni. Főforrása Dobeneck Frigyesnek tudományos szempontból értéktelen könyve volt: *Des deutschen Mittelalters Volksglauben und Heroensagen*, 1815, két kötet. Ebből merítette mythologiai anyagát, — de mi lett ezen anyagból az ő keze alatt! A nyelv bája és a stílus remeksége még ma is bámulatba ejti az olvasót, a ki elbeszéléseit Loreleiről, Tannhäuserről, Faustról, a bolygó hollandiról, a Kyffhäuser hegyéről, a német földre menekült görög istenekről, egyes népkönyvek anyagáról stb. elolvassa. Heine írói művészete ez elbeszélésekben fölülmulthatatlan, és tény, hogy az említett népmondák épen az ő előadása révén lettek újabban ismét népszerűekké és ösztönöztek újabb művészeket (pl. Wagner Rikárdot) önálló, nagybecsű műremekek alkotására.

Ezek a mesék és mondák, ezek a zsidóüldözések és boszorkánypörök, melyekkel Heine oly feltűnő előszeretettel foglalkozik és melyek alapján ő a középkort oly szenvedélyesen támadja, voltakép nem is középkori elemek, mert többé-kevésbé már a XIV. és XV. századba esnek, mely korszakot erősen meg kell különböztetni az igazi középkortól. Ezt nem ismerte Heine, illetve nagyon felületesen és hamisan ismerte; ellenben a nevezett két századnak művelődési viszonyairól sokat tudott. Legfőbb nyesebb bizonyítéka ennek a «*Rabbi von Bacharach*» című regénytörredéke, legremekebb alkotásainak egyike. A XV. századi német világ rajza ez elbeszélésben valósággal bámulatraméltó, oly eleven, oly színes, oly igaz Régebben azért azt hitték, hogy Heine ezen műhöz rendkívül sokoldalú és alapos kutatásokat tett, korabeli ritka forrásokat tanulmányozott át, stb. Ez téves fölfogás. Ma már tudjuk, hogy a költő mindössze három könyvből merített; ezek: a limburgi krónika, Schudt nagy műve *Jüdische Merkwürdigkeiten* 1714 és Kirchner munkája *Geschichte der Stadt Frankfurt* 1807. Ezekből vette a nyers anyagot és e nyers anyagból alkotta meg azután színes képzelettel és csodálatos művészettel azt a páratlan remeket, mely regénytörredékében ma is elbájol minden olvasót. És élete végeig merített verses költészete számára is abból a néhány kézikönyvből, melyeket ismert, merített egyes tényeket, adatokat és vonásokat, melyeket páratlan művészettel maradandó becsű remekékké dolgozott föl.

Heine tehát nem volt tudós, noha kezdetben az akart lenni és élete végéig annak kívánt tekintetni. Az igazi középkorról nagyon keveset tudott és ezt a keveset sem tudta jól; sokkal jobban ismerte a középkor estéjét, a mint irodalomtörténetemben a XIV. és XV. századot elneveztem. De szakember itt sem volt, kritikát nem gyakorolt, hanem kizárólag politikai álláspontja vagy képzeletének igényei szerint válogatott a talált anyagból és hozott ítéletet emberekről és intézményekről. Sok ennek következtében munkáiban a hamis, tarthatatlan állítás, és tagadhatatlan, hogy ezen szempontból nem volt kedvező hatással a közönségre, mely minden állítását készpénznek vette és sok ferde nézetet vagy ítéletet sajátított el, melyeket még ma sem sikerült teljesen kiirtani. Ellenben kétségtelen, hogy költészete rendkívül termékeny ösztönzést merített középkori tanulmányai-
ból, de csak ösztönzést, mert ha e költeményeit összevetjük forrásaival, nem bámulhatjuk eléggé a költő képzeletének gazdag-

ságát és alakító képességének erejét, mely a legdúrvább vagy legjelentéktelenebb kavicsot is fényes és nagy értékű gyémánttá tudta átalakítani. És remekek prózájának azon fejezetei is, melyekben a középkori mondák, babonák, népkönyvek tárgyait, többnyire kissé önkényesen, de mindig kiváló képzelettel és elbájoló előadásban tárgyalja. Persze tudományos kutatónak nem szabad Heine ezen műveit forrásokul használni, mert a gráciák elkényeztetett kedveltje e «tudományos» fejtegetéseiben sem ismeri vagy nem veszi figyelembe a tudós munka korlátait; de költői termékeknek elsősorúak ez elbeszélések, melyeknek még az a nagy érdemök, hogy egyes gyönyörű hagyományokat közkedveltekké tettek és későbbi írókra jótékony hatással voltak.

Könyvünk szerzője nem hangsúlyozza eléggé tárgyának ezen oldalát. Ő a fősúlyt arra helyezi, hogy Heine tudományos felszínességét, önállótlanágát és megbízhatatlanságát kimutassa. Helyes, mert igaz. De igazság szerint egyuttal be kell vallanunk, hogy a «tudós» gyengéi eltörpülnek az «író» nagysága mellett és hogy Heinét azért a legnagyobb élvezettel fogják olvasni még akkor is, midőn a nálánál sokkal alaposabb tudósokról még azt sem fogja tudni (már ma sem tudja) a haladottabb utókor, hogy valaha léteztek.

Heinrich Gusztáv.

Meine Botschafterzeit am Berliner Hofe 1872—1877. von Vicomte de Gontaut-Biron. Autorisierte Übersetzung aus dem Französischen von General der Infanterie Z. D. v. Pfaff. Berlin 1909. Verlag von Karl von Sigmund.

Vicomte de Gontaut-Biron első nagykövete volt Franciaországnak a német császárság fővárosában. Jegyzeteiből és irataiból maga akarta szerkeszteni emlékiratait, de csak az 1873-ig terjedő részt készítette el. Halála után a kiegészített töredéket Dreux levéltárnok adta ki. Ugyancsak Dreux folytatta 1908-ban Gontaut-Biron hagyatékának kiadását. E két kiadást Pfaff tábornok most gondos német fordításban egy nagy kötetben egyesítette s becses előszóval és jegyzetekkel kísérte fordítását. S így nem francia olvasónak kényelmesebb, sőt hasznosabb is a német fordításnak olvasása.

Gontaut-Biron 1871 végétől 1877 végéig, hat évig volt Berlinben nagykövet.

Ez idő alatt főleg három nagy esemény kötötte le figyelmét: a német occupatio megszüntetése; a német diplomacia ellenséges hangulata Franciaországgal szemben s a német «Kulturkampf», vagyis ennek zavaró hatása a német-francia viszonyokra.

Az első pontra nézve Gontaut-Biron ügyesen és nagy buzgalommal támogatta Thiers bámulatos tevékenységét. A nagy francia államférfiú szinte kábító gyorsasággal szerezte össze a roppant hadi sereget s így a francia terület hamarabb szabadult meg a német csapatoktól, mint a háború befejezése után várható volt. E nagy eredményben Gontaut-Bironnak is kiváló része volt. Szívósan küzdött a német udvar gyanakodó kiméletlenségével. Vilmos császár nehezen határozta el magát arra, hogy visszavonja katonáit a francia területről az eredetileg kitűzött határidő előtt, mert tartott a francziák bosszúvágyától és katonáinak fenyegető elhelyezését nem szívesen változtatta.

E tárgyalások töltötték be Gontaut-Biron küldetésének első éveit. Izgatottabb napjai voltak 1875-ben. A német félhivatalos sajtó ekkor háborúval fenyegette Franciaországot, mert a legyőzött nemzet újjászervezni merte hadseregét. Ismeretes, hogy Gontaut-Biron komolyan vette e fenyegetést. Terjesztette azt a hitet, mintha Bismarck meg akarná rohanni Franciaországot, hogy megelőzhesse az erőre kapott ellenfél esetleges támadását. A francia nagykövet meg volt győződve, hogy e veszélyt hazájáról az orosz czár és Gorcsakov közbelépése hárította el. De előadásából is látszik, hogy tévedett. Nevetséges föltevés az, hogy Bismarck háborút akart 1875-ben egy későbbi, esetleg kedvezőtlen körülmények közt vívható háború megelőzése végett. Az ilyen eljárás tökéletes ellentéte Bismarck államférfiúi módszerének. Sajtója csak figyelmeztetni akarta Franciaországot a revanche-gondolat nagyra növelésének veszélyeire. Gorcsakov öntelt tetszelgéseit Gontaut Biron nagyon is komolyan vette, Bismarckot pedig nem ismerte jól. Félreértette szenvedélyességét és büszke érzékenységét. Nem látta e zavaró külszín mögött a minden körülményt latbavető államférfiúi szellem bámulatos higgadtságát.

Gontaut-Biron mentségéül szolgál az a körülmény, hogy ép akkor volt Berlinben, midőn javában dúlt Bismarcknak háborúja a katolikus egyház ellen. E háborúban valóban elhagyta Bismarckot higgadtsága. Szinte be akart avatkozni az európai államok belügyeibe, hogy európai coalitiót támasszon a katolicizmus ellen. Eljárása ekkor némileg emlékeztetett I. Napoleon-

nak Anglia kereskedelme ellen intézett parancsaira. Mind e kérdésről és sok másról is — például a francia-orsz szövetség előzményeiről — igen becses anyagot találunk Gontaut Biron följegyzéseiben.

Ausztria Magyarország külügyi politikája is érdekelte a francia diplomatát.

Erre vonatkozólag kijegyeztünk egyet-mást könyvéből. 1872 elején találkozott Gontaut-Biron nagykövetünkkel, gróf Károlyival. Közli beszélgetését Károlyival s ez érdekes közleményt a következő sorokkal vezeti be: Gróf Károlyi igen buzgó híve hazája és Németország egyetértésének — a mit legjobban azzal bizonyított, hogy készségesen visszavállalta a berlini követséget, 1866 után; igen határozott híve a békének és azonfölül «gentleman» a szó legjobb értelmében, vagyis csupa becsület és megbízhatóság. Bizalmas viszonya Bismarckhoz súlyt ad nyilatkozatainak. Másutt Gontaut-Biron hallgatag és tartózkodó embernek mondja Károlyit, ki igen nagy bámulója volt Thiersnek, de Mac Mahon kormányrajutása után többször kifejezte örömét a legitimista Gontaut-Biron előtt azon, hogy Franciaországban a conservatívek győztek, mert ebből — úgymond — egész Európának haszna lesz.

Nem érdektelen följegyeznünk, hogy Jókai Mórnak is volt némi része a francia-német viszonynak megzavarásában. 1874 elején a lapok Jókainak Bismarckkal való beszélgetését közölték. A közlemény szerint Bismarck ezt mondotta: «Elég bajunk van Elzász Lotharingiával — ha a földrajzi helyzet nem követeli, egy szalag francia földet sem vettünk volna el. Mert ezek örökké ki nem engesztelhető ellenfelek és vadak, valódi vademberek, mert a szakácsokon, szabókon és fodrászokon kívül, ott még igazi vörösbőrű indiaiakat találunk . . .»

Herczeg Décazes külügyminiszter Gontaut-Bironhoz írt levelében (1874 márczius 10.) panaszkodva említi, hogy miket mondott Bismarck «a magyar hirlapírónak». A francia nagykövet valóban beszélt a Jókai-féle interwiew miatt német kormányférfiakkal, de azok arra figyelmeztették, hogy a hivatalos czáfolat hamar meg fog jelenni. Érdekes, hogy Gontaut-Biron nem hitt a hivatalos czáfolatnak, alaposabbnak gondolta Jókai előadását, a «magyar hirlapíróét», a kinek regényeit, úgy látszik, nem ismerte.

De reánk nézve e Gontaut-Biron-féle emlékiratnak a leg-

érdekesebb része az, mely gróf Andrássy Gyula egyéniségét és politikáját tárgyalja.

1872 szeptemberében a mi francia diplomatánk nevezetes eseménynek volt tanúja Berlinben. Az orosz császár és I. Ferencz József látogatták meg ekkor minisztereikkel együtt a német császárt.

Természetes, hogy a francia politikát nyugtalanította e találkozás és Gontaut-Biron nagyon utána járt, hogy mit tudhatna meg a három cabinet titkaiból.

Már az is érdekelte, hogy mikép jött létre a három koronás fő találkozója. Némelyek azt mondták neki, hogy az orosz császár Berlinbe hívásának gondolata tulajdonképen gróf Andrássytól származik. Mihelyt Ferencz József elhatározta az utazást, Andrássy Szt.-Pétervárra küldötte Vilmos főherceget, hogy hívja Sándor császárt is Berlinbe; a császár el is fogadta e meghívást. Gontaut-Biron csak hír gyanánt közli e versiót, különben a keletkezés kérdésénél őt is jobban érdekli a találkozás céljának a kikutatása.

Gróf Károlyi, bizonyára Andrássy tudtával, értésére adta a kérdezősködő francziának, hogy Bismarck fölfogása szerint a találkozásnak van némi tüntető íze Franciaországnak rejtett háborús szándéka ellen, kivált azt az eshetőséget véve tekintetbe, hogy Gambetta juthat a kormányra. Gontaut-Biron csodálkozását fejezte ki azon, hogy oly államférfiú, mint gróf Andrássy, az állítólagos francia fegyverkezés miatt aggodalomra hajlik.

Látjuk ebből, hogy a francia diplomata legelső feladatának ismerte, hogy Franciaországot békeszeretőnek tüntesse fel az európai közvélemény előtt. Andrássy bizonyára nem hitte ekkor, hogy Franciaország rögtöni háborúra készül, de a francia közállapotok kedvező alkalmat nyújtottak neki a német barátság megszerzésére s az oroszoknak a monarchikus szövetségbe való bevonására.

I. Ferencz József 1872 szeptember 7-én este fogadta a berlini diplomatiái kart az osztrák-magyar nagykövetség épületében. Ekkor ismerkedett meg Gontaut-Biron Andrássyval. «A grófnak — így írta e találkozásról naplójába a francia nagykövet — feltűnően határozott magyar típusa van élesen jellemző vonásokkal; göndör, tömött, barna haja még igen fiatalnak mutatja. Megköszöntem neki délelőtti látogatását és elmondottam,

hogy Párisban még jól emlékszenek reá, hogy barátaim közül többen beszéltek róla s hogy egyikök, herczeg Maillé, megbízott, hívjam vissza őt a gróf emlékezetébe. A gróf azt válaszolta, hogy Párisban valóban nagyon kedvesen fogadták s hogy sokszor fordult meg a francia társaság köreiben, névszerint La Rochefoucauldékhöz sokszor járt. Többet nem beszélgettünk; a gróf kerülni látszott minden politikai czélzást.»

Gontaut-Biron megjegyzi, hogy az orosz diplomaták nyiltabbak, előzékenyebbek voltak, mint az osztrákok [és magyarok. Gróf Andrassy mintha kerülte volna a francia nagykövetet. Annál többet érintkezett Bismarckkal. Lord Russel beszélt Gontaut-Bironnak, hogy egy udvari ebéd után Bismarck izgatottan mondá neki: «Andrassy szeretetreméltó és szellemes. Hanem Gorcsakov, a vén piperkőcz . . . idegeimet bántja . . .» Andrassyval Gorcsakov jobban fért meg, mint Bismarckkal. Gontaut-Biron azt jelentette kormányának, hogy Oroszország és Ausztria-Magyarország közt a feszültség megszűnt. Andrassy és Gorcsakov nyíltan beszéltek egymással és arra a következtetésre jutottak hogy államaik belügyeiben több a rendezni való, mint a két monarchia diplomatiai viszonyában.

Maga Andrassy báró Ring, a bécsi francia ügyvivő előtt a berlini találkozás eredményét úgy határozta meg, hogy ezentúl a viszony Ausztria-Magyarország és Oroszország közt — remélhetően — egyszerűbb és bizalmasabb lesz. Ring előtt Andrassy igen nyíltan beszélt a porosz állapotokról. Érdekes Andrassynak az a nyilatkozata — 1872-ben, — hogy Bismarck az egyházi kérdésben sajnálatos módon kezdi aláásni népszerűségét. Ez az igen találó észrevétele Andrassynak nem akadályozta meg a német és osztrák-magyar barátság fejlesztését. Ezt a barátságot így jellemzi Gontaut-Biron 1872-ben: «Varzin és Pest (!) közvetlen érintkezése meg nem szakadt. Keudell, a konstantinápolyi német követ sokáig tartózkodott Andrassynál. Minden jel arra mutat, hogy jelenleg a viszony Ausztria-Magyarország és Németország közt igen benső, a mi az angol követet a keleti kérdés miatt nyugtalanítja.»

Franciaországnak pedig az Andrassytól és Bismarcktól vezetett politika szoros egyetértése más okokból nem tetszett. Ép ezért jól esett Gontaut-Bironnak az a nyilatkozat, melyet 1873 nyarán a német császárnétól hallott Koblenzben. Andrassy mondotta a császárnénak Bécsben, hogy ő megvan győződve a fran-

cziaák békés szándékának őszinteségéről; a császárné ekkor megígérte Andrássynak, hogy felfogásáról értesíti Gontaut-Biront, a ki ezt az értesítést örömmel jelentette kormányának.

Andrássy, úgy látszik, ép oly kevéssé búsult az 1873-iki monarchikus restauratio kísérletének bukásán, mint Bismarck. A Mac Mahontól vezetett conservatív köztársaságot az európai béke erősebb biztosítékának hitte, mint a Bourbonok uralmát. Midőn Mac Mahon hatalmát a francia országgyűlés meghoszszabbította, Andrássy igen meglehetősen táviratban bízta meg gróf Apponyit, párisi követünket, hogy szerencsét kívánjon Mac Mahonnak. Még nagyobb örömet szerzett Andrássy a francia diplomatianak 1874-ben, midőn arról volt szó, hogy Bismarck szeretne volna, ha az európai hatalmak támogatják Poroszországot a katholicizmus ellen indított hadjáratban. Bismarck föl is szólította az európai hatalmak egy részét, másoktól pedig elvárta, hogy tiltsák el püspökeiket a Kulturkampf nyilvános elítélésétől. Andrássy erre nézve Lefő tábornok előtt Szt.-Pétervárott egyebek közt így nyilatkozott: «Elbizakodottságra mutat az a kísérlet, mely a nemzeteket egyesíteni kívánja a katholicizmus ellen küzdő táborban. Poroszországnak teljes szabadsága van arra, hogy otthon azt tegye, a mit akar, de a többi állam is ur a maga házában».

Annál hívebben csatlakozott Andrássy Bismarckhoz 1875-ben, midőn a *Post* hirhedt cikke után Európában el volt terjedve az a fölfogás, hogy Bismarck támadó szándékát Gorcsakov hiúsította meg. Feltűnt ekkor Gontaut-Bironnak gróf Károlyi viselkedése. «Károlyi — úgymond — vagy személyes meggyőződésből, vagy útasítását követve, makacsul ragaszkodik ahhoz az állításához, hogy Németország soha sem gondolt háborúra, hanem csak figyelmeztette Franciaországot.» A német hivatalos lapok dicsőítették ekkor Ausztria-Magyarországot, mert nagy bizalommal volt a német politika iránt és nem akarta holmi beavatkozással megelőzni az állítólagos válságot. Gontaut-Bironnak nem jól esett ez a dicséret. Szerette volna megmásítani valahogy azt a tényt, hogy Andrássy élesebben látott, mint orosz, angol és francia collegái. 1875 június elsején Gontaut-Biron a következőket jelenti herczeg Décazesnak: «Russel tegnap a titoktartás pecsétje alatt az utolsó incidensnek még ismeretlen epizódját közölte velem. Andrássy az angol cabinetnek arra a felszólítására, hogy közösen fáradozzanak a hatalmak a békéért, azt

válaszolta, hogy gróf Károlyi már meglátogatta Bismarckot, ki ekkor a német birodalom békés politikájáról oly határozottan nyilatkozott, hogy újabb ilyen kísérlet czélszerűtlen volna. Továbbá — beszélte Russel — Andrassy azt írta herczeg Gorcsakovnak, hogy Károlyi iránt, mivel Bismarck barátja és különben is indolens, némi bizalmatlanságot érez és ezért felhatalmazza a herceget, hogy Ausztria-Magyarországnak békevégyát ép oly mértékben hangoztassa Bismarck előtt, mint az Oroszorszáégét.»

Gontaut-Biron ebből azt következtette, hogy Ausztria-Magyarország egyetértett a főlshólaló hatalmakkal, csak hogy nem mert nyíltan fellépni. Mi azt hisszük, hogy francia diplomatánk tévedett. Russel közleményének két része közt világos az ellentmondás. Ha Andrassy megnyugtatónak tartotta Bismarcknak Károlyi előtt fejtegetett nézeteit, miért kérte volna meg Gorcsakovot, hogy az ő nevében is szóljon az amúgy sem veszélyeztetett békéért? S miért épen Gorcsakovot? Irhatta-e Andrassy Gorcsakovnak, hogy nem bízik Károlyiban? Russel — azt hisszük — rosszul volt értesülve. Az igazságot az akkori német hivatalos lapok hívebben adták elő, mint Gontaut-Biron idézett jelentése.

Mint látjuk, e könyvet némi kritikával kell használnunk, De ha elmellózzük is belőle, a mi mellózendő, el kell ismernünk, hogy sok, valóban jellemző adattal világítja meg a mult század hetvenes éveinek diplomatiái történetét. És örömmel láthatjuk Gontaut Biron följegyzéseiből is, hogy e történetben milyen kimagasló szerep jutott gróf Andrassy Gyulának. Jellemző erre nézve, a mit herczeg Orlow, a párisi orosz követ mondott Gontaut-Bironnak Berlinben az 1872-iki császárतालálkozás alkalmával. «Andrassy — úgymond Orlow — nagyon tetszik az uralkodóknak és minisztereiknek, különösen Gorcsakov majdnem csodálja Andrassyt».

Boldog állam az, melynek politikáját oly miniszter vezeti, ki ép az ellenfél vezető miniszterében csodálatot bír ébreszteni önmaga iránt.

d.

Angol könyv a magyar kérdésről.

A londoni könyvpiaczon egy magyar publiczista figyelemre méltó tanulmánya jelent meg Gineverné Győry Ilona fordításában a magyar kérdésről (*The Hungarian Question*), a mely

hivatva van számos ellenünk szórt rágalomnak élet venni. A szerző a magyar állam helyzetét és hivatását, valamint Ausztriához való kapcsolatunkat és fajnépességi viszonyainkat a történelem, statisztika és gazdaságtan világánál veszi vizsgálat alá. Kimutatja történelmünkéből, hogy a független, erős Magyarország a múltban mindig a hatalmi egyensúlynak, a békés fejlődésnek erős biztosítéka volt és védbástyát alkotott a nyugati civilizatio védelmére. E szerepe csak akkor szűnt meg, a midőn a mohácsi csata után egyrészt ketté szakadt és másrészt a Habsburgokat ültette a trónra, a kik hatalmas nyugati országaikra támaszkodva, Magyarországot nem tekintették egyébnek, mint birodalmuk olyan végvidékének, a melyet minél szorosabban kell nyugati birtokaikhoz fűzniök. Ezzel megindult és századokon keresztül tartott az ádáz harc a Habsburgok birodalmi politikája és a magyar függetlenségi törekvések között. Azóta, hogy II. József germanizáló absolutizmusa megghiúsult a magyarság szívós ellenállásán, egyrészt hanyatlani kezd a németiség a Habsburguralom területén, másrészt sorra vesznek el a nyugati országok, a minek következtében a Habsburg-uralom súlypontja egyre jobban Kelet felé tolódik, azaz Magyarország jelentősége egyre jobban nő a Habsburgokat uraló országok között. Jellemző, hogy az utolsó száz év alatt a Habsburg-uralom területén élő németiség száma öt milliőről csupán 9·17 millióra emelkedett, holott ugyanezen idő alatt a magyarság száma 2·3 milliőről közel 9 millióra, — pedig elsovastására mindent elkövettek. A németiség helyzete magában Ausztriában is évről-évre gyengül, úgy ethnikailag mint politikailag, holott a cseh és lengyel nagy arányokban fejlődik. Kétségtelen ebből, hogy a nemzeti egység felé haladó Magyarországnak előbb-utóbb föl kell szabadulnia mai közjogi és gazdasági alárendeltségéből és kétségtelen az is, hogy a föderatív irányban fejlődő Ausztria már sokáig nem tudja megtartani a monarchiában való túlsúlyát. Tehát már a teljes paritás is végleg biztosítaná Magyarországot érdekeit az Ausztriával való kapcsolatban, sőt a külpolitika irányításában a vezérszerepet egyenesen Magyarország kezébe juttatná.

A második részben a szerző azokkal a hatalmi tényezőkkel és törekvésekkel foglalkozik, a melyek a Közép-Duna mentén jelentkeznek. Meggyőzőn bizonyítja, hogy a Habsburgok saját hatalmukat ásták alá és jövőjüket vetették kockára, a mikor félreismerve az erők fejlődését, nem Magyarországgal, hanem

az önálló magyar állam romjain igyekeztek felépíteni a maguk egységes birodalmát. Kimutatja, hogy a közös vámterület mellett folytatott gazdasági politika, a mely Magyarországot megakadályozta iparának megteremtésében és Ausztria iparát élősdivé tette, meglazította a Balkánnal való gazdasági és ezzel együtt a politikai kapcsolatot és így szabad teret nyitott a nagynémetek és az olaszok Balkánra irányuló gazdasági és politikai törekvéseinek. Tehát a magyarellenes politika, Magyarországnak gazdasági alárendeltségben való tartása itt is keservesen megbosszulja magát a monarchia hatalmi állásának súlyedésében.

A harmadik részben az actualis kérdésekkel foglalkozik. Bemutatja azt a nagy nyelvi átalakulást, a melyen a közös hadsereg az utóbbi évtizedekben keresztülment és a mely lehetetlenné teszi — a hadsereg harczképességének veszélyeztetése nélkül — az egységes német szolgálati nyelv továbbra való fönntartását. Részletes katonai programot állapít meg a magyarság érdekeinek érvényesítésére, hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv érvényesítését elsősorban a szolgálati nyelv terén kell szorgalmazni, a hol a katonai érdekek teljesen egybe esik; és hogy a fősúlyt magyar tisztek nevelésére kell fektetnünk. A quota-kérdésnél kimutatja, hogy a hadsereg fönntartásához úgy pénzben, mint véradóban aránytalanul többel járulunk hozzá, mint a gazdag Ausztria, a mely e téren velünk szemben valóságos fosztogatást visz véghez és általunk egyenesen kitaratja magát. A gazdasági önállóság megteremtését és a közös ügyek anyagi oldalának igazságos rendezését tartja a jövő nagy kérdéseinek. Részletesen foglalkozik a választói joggal és a külföldön terjesztett valótlan-ságokkal szemben kimutatja, hogy a mai választási rendszer a nem magyar ajkúakra rendkívül kedvező, mert 413 kerületből 183-ban többséget biztosít nekik. Ezzel szemben a műveltségi censushoz kötött általános választói jog a kerületek igazságos beosztásával kapcsolatban sokkal jobban fogja biztosítani a nemzeti egység érdekeit, mint a mai rendszer.

Befejezésül egységes pártalakulást ajánl új, teljesen paritásos viszony kiküzdésére Ausztriával szemben, mint a mely teljesen biztosítja Magyarország önállóságát és érdekeinek érvényesülését, másrészt a dynastia meg a nemzetközi helyzet érdekeivel is összhangban van.

Az élénken megírt, statisztikai táblázatokkal és két térképpel folszerelt füzet első feckéje annak a társadalmi mozgalomnak,

a mely Nagy Dezső dr. országgyűlési képviselő kezdeményezésére az Országos Magyar Szövetség kebelében megindult a külföldön folytatott rágalmozó hirlapi hajsza ellensúlyozására.

—o—

Új magyar könyvek.

A Balaton tudományos tanulmányozásának eredménye... Kiadja a M. Földrajzi Társaság Balaton-bizottsága. Harmadik kötet. A Balaton környékének társadalmi és embertani földrajza. I. rész. A Balatonmellék történelme. III. szakasz. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Irta Békefi Remig. Budapest, 1907. Kilian utóda. (4-r. IV. 376 l.) 10 K.

Balla Ignác. Dél. (Költmények.) Budapest, 1907. Lampel R. (8 r. 128 l.) 2 K.

Erdösi Károly. Boldogország. Keresztényszocialista dráma, három felvonásban, előjátékkal. Budapest, 1907. Szt. István-Társ. (8-r. 143 l.) 2 K.

Forster Gyula br. A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban. Második kiadás. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. XLIX. 722 l.) 14 K.

Grill-féle Döntvénytár. XI. kötet. 1904. Főszerkesztő Vavrik Béla dr. Szerkesztik Grecsák Károly és dr. Gyomai Zsigmond. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 653 l.) 12 K.

Heltai Jenő. Nyári regé. Regény. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 2 K 50 f.

Illyés Bálint költeményei. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 162 l.) 2 K 50 f.

Jancsó Miklós dr. Tanulmány a váltóláz parasitáiról. Budapest, 1907. Akadémia. (8 r. 282 l.) 12 K.

Kemény Zsigmond báró összes művei. IX—XI. kötet. Történelmi és irodalmi tanulmányok. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. 343, 354, 216 l.) 19 K.

Lengyel Laura. Egy leány. Regény. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8. r. 157 l.) 2 K 50 f.

Malonyay Dezső. A Csák nemzetség. Regény. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 2 K 80 f.

Pécs nemzetség (A—) Apponyi ágának, az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241—1526. Budapest, 1907. Hornyánszky V. (8-r. XXXVIII. 528 l.) 10 K.

SZÁSZ KÁROLY EMLÉKEZETE.*)

A Kisfaludy-Társaság mai ünnepi ülését Szász Károly emlékének szenteli. Ez az emlék, családját kivéve, alig élhet mélyebben és melegebben bármely körben, mint e Társaságban, melynek negyvenöt éven át tagja s tizenhét évig, a másodelnöki székben, egyik vezetője volt; e Társaságban, hol elejétől végig életének azt az ideálját szolgálta, mely legmélyebben és legkitartóbban hevítette s pályáját virággal és napsugárral hintette be. Száz emlékünket az emberről, száz emlékünket az íróról egy érzés melegíti és egy gondolat hatja át, a mint az ő száz kezének munkája egy életfölfogásra, egy kötelességérzetre, egy szívre, egy igaz emberre utal. Egyek vagyunk a kegyeletben és elismerésben, hogy az ő bámulatos munkája hűségére és fáradhatatlanságára, őszinteségére és nemességére, hatásának nagyságára és jótékonyosságára a legkiválóbbak, legérdemesebbek közé tartozik irodalmunkban. A toll még életében kiesett kezéből s karszékében súlyos éveken át szomorú, néma merengéssel bucsúzott tőle. Hangja is, erős és mégis gyöngéd, éles és mégis meleg hangja, mely e teremben annyi lelkesedést gyűjtött, nagyjainkat oly mély megindulással ünnepelte, eszményeinket oly erős hittel kereste és táplálta, hangja is, ez a lelkességben áradó hang, elakadt s utolsó érzéseit csak bús dadogással tolmácsolhatta, mígnem elhangzott. Helye, melyre tisztelet és szeretet hítták, üres közöttünk. De a mi kis körünkön túl, nemzetünk szellemi életének nagy területén és hatalmas folyamában betöltött helye, melyre elhivatott s a melyet lelkének ere-

---

*) Felolvasta szerző a Kisfaludy Társaság közülésén 1909 február 7-én.

jével maga hódított magának: ez a hely nem üres. A ki a közre való hatással, az emberi vagy nemzeti fejlődésben nyomot hagyva, futja meg pályáját: az csak a mi véges tekintetünk és rövidlátó szólásunk szerint hagyja el helyét: a dolgok fejlődését kísérő történeti pillantás mindig a helyén fogja látni őt. Ott látjuk Szász Károlyt is. Helyét dicsőségesen tölti be ma is és fogja betölteni mindenkor és mindenki előtt, ki szellemi fejlődésünk tényezőit, irányait, szálait figyeli s az összesség munkájában, ennek értékében az egyéni munka jelentőségét fölismerni és méltatni tudja.

Mi ez a hely irodalmunkban, melynek betöltésére Szász Károly hivatva volt s a melyet hivatásának erkölcsi és szellemi erejével hódított elvitathatlanul és elveszthetetlenül magának? Azt hiszem, hozzá és a Társasághoz nem méltatlanul járok el, ha életének külső adatai helyett inkább erre a kérdésre törekszem megfelelni. Pályájának képét szeretném adni, nem időrendi mozzanataiban, hanem eredményében, nem részleteiben, hanem egészében, nem életiratában, hanem irodalmunk történetében.

Fejlődésének, sőt egész pályájának megértésére talán a legmagyarazóbb mozzanat a szellemi hatásoknak az a sokfélesége, melyekkel az élet és környezet elhalmozták s a melyekre kora ifjúságától élete alkonyáig, mintegy családi örökségül, erős érdeklődéssel és heves fogékonysággal s székely származásának mohó munkakészségével reagált. Mind e hatások a legkiváló szellemektől, úgyszólván legelső forrásokból, az érintkezés közvetetlenségével érik s a személyes csodálat és tisztelet, barátság és szeretet csatornáin lelke mélyébe jutnak. Nagynevű atyja, kinek Kemény Zsigmond oly fényes irodalmi emléket emelt, maga is polyhistor: jogtudós és matematikus, kora legnagyobb tanítóinak, legbefolyásosabb politikusainak és legünnepeltebb szónokainak egyike, «sok volt benne a költőből, sok a bölcselőből is». Fiának emlékköltevényeiből tudjuk, hogy a kis enyedi deák mint csüggött varázsos ajakán, mikor a római költőket, a mennyiségtan tételeit vagy a csillagok járását magyarázta neki. Ő adta kis fia kezébe költőinket, különösen Kölcseyt és Vörösmartyt s a biblia mellé Pázmány Péter Kempisét. Ebből a gyermekből, ki az evangéliumok-

kal együtt olvasta Krisztus követését, lett a kálvinista püspök, ki élete java erejét és évtizedeit szenteli Dante fordítására. Nemcsak «az önmunkásság ösztönét csepegtette vérebe» atyja, a mint egy kis önéletiratában maga írja, hanem a minden irányú és az emberi szellem tiszteletében elfogulatlan érdeklődést.

A szellem szabadságának, tiszteletének és egyetemes-ségének elemi iskolája volt ez a professzori ház, mely fényét az atya elméjének, melegét az anya szívének köszönte. Sűrűn fordultak meg benne az akkori politika, tudomány és irodalom kiválóságai: a Telekiek és Kemények, Zeykek és Bethlenek, a «legmagyarabb magyarral», Wesselényi Miklóssal; bekopogtak az idegen utazók: Paget és Dege-rando; látogatták az ifjú Erdélyi és Kemény Zsigmond. Az izzó politikai és irodalmi élet törekvéseit, vitáit, tárgyalásait hallgatja a koránérő fiú s hevületök, a félig értett jelszavakkal, úgyszólván korábban jut lelkébe, mint tiszta képök. Deák tanítója, a jókedvű Mentovics Ferencz, verselni tanítja és a költészetre buzdítja; Gyulai Pál korai barátsága, levelei táplálják, mélyítik, irányítják ébredező költői kedvét; Szentgyörgyi Imre Shakespearere utalja; míg barátja és iskolatársa, Salamon Ferencz tudományos, közlelbről matematikai és philologiai irányú fejlődését támogatja. Ezek a különböző befolyások nemcsak korai, a legkülönbélebb tárgyú irodalmi kísérletein mutatkoznak, hanem egész életének munkásságán. Nemcsak a munkában való szívós kitartás jellemzi, hanem az érzésekben és hajlamokban való is. A mit valaha megszeretett, attól végkép elszakadni sohasem bír; a mit valaha megszerzett, azzal mindvégig használni akar. A miben ki nem emelkedhetik, legalább kedvét tölti benne s egy-egy kisebb kör szellemi fejlődését szerény igénytelenséggel támogatni törekszik. Nagyszámú iskolakönyveinek, tudományterjesztő dolgozatainak, fordításainak jelentékeny része nem írói érdemeket keres s írói és költői pályájának képéhez mivel sem járul; de jellemző marad az emberre, ki minden benyomását híven őrzi, az igazságnak egyetlen megismert körétől sem tud végleg megválni, lelkének egész tartalmával és csodálatos munkabíráásával minden irányban és mindenkor használni törekszik.

A mihez véges-végig, megszakítás nélkül, lelke teljes erejének föltevésével hű marad: az, annyiunknak első szerelme, melytől élet és csalódások elszakítottak, a költészet. A *Szabad hajdu dalától* kezdve, melylyel tizenhét éves korában az *Életképekben* föllépett, sőt első, homályban maradt próbálkozásaitól kezdve, az angol Lecky hat költeményének műfordításáig, melylyel a megtört költő épen itt, Társaságunk körében, oly megható búcsút vett az élet és költészet napvilágától, — hatvan éven keresztül hű maradt. Az enyedi bölcsélet-tanuló költői pályatörését is itt, a Kisfaludy-Társaságban kísérlette meg azon az örök emlékezetű pályázaton, melyen nemcsak a versenyző művek sorsa dült el, hanem az egész magyar epika jövője, a mely *Toldival* ajándékozta meg költészetünket. Mily megindító, symbolikus világot vet ez a verseny Szász Károlynak egész költői pályájára! Mohón keresve a neki járó koszorút, öntudatlanul foglalja el a helyet, melyet emelkedve, sikerről sikerre jutva is, mindvégig megtart: a helyet Arany mögött, az ő dicsőségének mindig csodált és sohasem irigyelt fényében, az ő hervadatlan koszorújától vonva és lelkesítve. A forradalmi szellem kavargása, az erdélyi unió törekvései, melyeket a kolozsvári országgyűlésen épen az ő édesatyjának elragadó szónoklata vitt a kívánatos, teljes megoldás útjára, lyrai erét illetik meg s barátaival, Mentovicssal és Gyulai-val együtt kiadja első könyvét, a *Nemzeti színek* kis verses füzetét. Fiatal lelkek kedves lobogása. Legmelegebbek Gyulai versei, legformásabbak s képekkel legkészebbek a Szász Károlyéi. Az *Első hírnök*, egy fecske hozza meg az ujságot a nagy tavaszról; a költő tartóztatja, de a röpke hírmondó tova száll, mert már nyomában a *szabad pacsirta*. Egy másik versében, a *Vagy mit mondokban*, az édes mámor boldogságában ujjong s szabadító sugarat követel a világ minden rab nemzetének. Ez már nemcsak az ifjúság hangja, nem is csak a negyvennyolczas ifjúságé. Petőfi szellemének első sugarai esnek lelkébe, mely más hangokra termett, de fogékony természete szerint nem maradhatott zártan egy hódító lángelmének elemi ereje előtt, különösen nem, mikor gyújtó szikrájával a forradalmi napoknak izzó légkörében érte. Petőfire utalta csak nemrég az is, a még ismeretlen barát, mester, bálvány, kihez lelkét, tehetsége

természetének és jövő életútjának titkos sejtelmével, örökre odafűzte. Arany Jánost, a szalontai jegyzőt, levéllel és ünneplő költeménnyel kereste föl *Toldi* diadala alkalmából. Lelkesen ünnepelte a maga merész pályázó vállalkozásának bukását, mikor ez a bukás a magyar költészet győzedelmét jelentette. Ilyennek ismertük őt mindig, ifjú hevületében és férfi erejében, csalódásai és diadalai között, otthonában és a közéletben: ilyen lelkesen szerénynek és szerényen lelkesnek, mindent készen adónak és mitsém követelőnek. Aranynak az 1847-diki üdvözletre irt válasza megmaradt s ez a válasz egyike legérdekesebb és legfontosabb leveleinek. Benne formulázza legrövidebben s talán leghatározottabban költészetének s általában annak az új magyar költészetnek programját, melynek «útját Petőfi törte meg, kinek nyomán haladni egyikünk sem szégyelhet». Éles és tiszta pillantással mutat rá a közélet és költészet eszményei és törekvései közötti kapcsolatra s nem népi költészetet akar, hanem a néppel megteljesedett nemzet költészetét. Kövessék az ifjak Petőfit s «honosítsák meg elvégre a magyar költészetet az egész Magyarhonban». Ime, az egykori irodalmi erkölcsök: a megbukott ifjú títán, ki nemes elragadtatással rohan vonni a győztes diadal-szekekrét, azután a hős, ki diadalának első mámorában nagy pályatársának zászlaja alá hívja magát.

Az ifjú Szászt sorsa nemsokára elvezette Petőfi személyes körébe. Atyjával, ki az új cultusminisztériumban, Eötvös oldalán, államtitkárrá lesz, a fővárosba kerül; az egyetemen matematikát és hadi tudományt tanul; sikertelen drámai kísérleteket tesz s forradalmi czikkeket és verseket ír; végre a *Murány hölgyévei* megkapja a Kisfaludy-Társaság első koszorúját. De e, különben sem tépetlenül nyert koszorúnál buzdítóbb és irányzóbb hatások várják: Vörösmartynak atyai és Petőfinek baráti tanácsai. Amazt, költészetünk fejedelmétől, szinte parancsnak tekinti; emezt a rajongó csodálat erejével vési szívébe és őrzi ott mindvégiglen. Az ő egyértelmű tanácsuk ajándékozta meg irodalmunkat Szász Károlylyal, a műfordítóval. A ritka műveltségű, könnyen hangolható, a formában szinte kész, munkakedvben áradó és munkabírásban duzzadó ifjú költőt mind a ketten a műfordításra buzdítják, különösen angol költők

fordítására. Vörösmarty *Romeót*, Petőfi Mooret adja kezébe. Tudjuk, hogy Vörösmarty maga is dolgozott Romeo fordításán s Petőfi is szívesen foglalkozott az ir költővel. Várhatta-e részükről melegebb, biztatóbb és kitüntetőbb fogadtatás, mint mikor a maguk útjára hívják, szinte kedveseiket bizzák kezére s irodalmunk nagy szükségének, fogyatékának érzetében, ennek betöltésére hívják föl, a jövő fátyolán át fölismervén ifjú barátjoknak legigazibb hivatását.

Míg azonban ennek útjára léphetett volna, a szellemi élet legkülönböző köreinek, édesatyja és tanítói, mesterei és barátai által érvényesülő befolyásához a forrongó életnek szinte cikázóan gyors változásai járultak. Egymásután kószoltattak meg vele mindent, a mi az ember és hazafi szívének üdv és kárhozát: diadalmamort és végpusztulást, boldogságot és földönfutást; meghordozták az ország minden vidékén a székely havasoktól a Kis-Kárpátokig; szédítő gyorsasággal hánytak egyik életkörből, egyik társaságból a másikba, egyik életfeladattól a másik elé. Dolgozik a debreczeni kormány hivatalaszobáiban és szerkesztőségeiben; kardot ragad, mikor diésőség többé alig kecsegteti, de a vonagló hazának hívó jajszava annál parancsolóbb; a nagy csapás után eszi a bujdosók keserű kenyerét, míg egy tiszaparti kúriában menedékre talál; majd nevelősködik Gömörben s itt egész életútja fordulóra jut. A szomszéd keleméri kalvinista pap fogadja barátságába és irányozza. Az új triász harmadik nagyja: Tompa Mihály volt. A költő rég meghódította. most az ember és pap varázsolta el, ki baráti körben vidám és jóízű tréfalkozással takargatta lelkének sebet, a szószékről a hit igéivel gyógyíttatta valamennyiökét. Szívből fakadó és szíveket kereső, egyszerű, természetes szavával papnak is az volt, a ki költőnek, a mint magát Dömötör Jánoshoz intézett levelében jellemzi; az új költészet szelleme: szelleme az ő beszédeinek is. A bejei, olyan ifjan már hajótört nevelőt egészen elragadta; «a betű sohasem elég Tompát méltóan jellemezni», írja felőle Arany-nak. Tompa példája, a parochia csábító nyugalma a hányatások után, a költészetet minden időben és mindenütt hívogató vendégszeretete ellenállhatatlanul vonzották; de nemcsak ezek. Ő lelke szavával keresett mindig mindent s

őszintén és mélyen vallásos lélek volt. Papságra szánta magát, nagy energiájával elkészült rá s vizsgálatai után Apostol püspök fel is avatta. De egyelőre nem valami nyugalmas paplak várta, hanem a nagykörösi gymnasiumnak egy felajánlott tanszéke.

Mindezekben a futólag érintett életfordulatokban s az utánuk következőkben nemcsak az a tanulságos, hogy milyen benyomással voltak reá, hanem az is, s talán még jellemzőbben, hogy miként állotta meg helyét, melyet annyiszor velt kénytelen változtatni. A változások sűrű sorozatában kibontakozik szellemi ereje, melylyel új meg új feladatainak mindig derekasan megfelel, megnyilatkozik kedélyének egyszerű nemessége, keresetlen simulékonysága és férfias hűsége, melylyel vándorútjain és messze állomásain egész életre hű és ragaszkodó barátokat szerez; de mindezeken túl megható komolysággal fejlik ki erkölcsi valója, a maga tiszta egységében és vonzó egyszerűségében: a spectrumnak sok színéből az az egységes, tiszta, fehér fény, mely egész életútját beragyogta. Teljes erejének kiméletlen megfeszítésével, mindig egész lelkének föltevésével, hittel a becsületes munkának nemcsak hatásában, hanem kötelességében: használni minden körnek, a melybe sorsa hívja, s egyszersmind folyton-folyvást, pihenés nélkül annak a nagy egésznek, nemzetének, melynek sorsa, szellemi és erkölcsi java, haladása legmélyebben fekszik a szíven s legállandóbban lebeg a szeme előtt. Csapások alatt és szenvedések között a munka boldogságát keresi, örömben és sikerek árján a munka kötelességét példázza. A munkának s a munkát ösztönző, erősítő, irányító hitnek, szeretetnek és kötelességérzetnek egységes és folytonos szálára fűződik pályájának minden mozzanata. Az élet sokféle pontján, száz helyzetében, ezer feladatát végezve, magát annyifelé felosztva: ebben marad egységes, egész, nagy Szász Károly alakja.

Abba az irodalmi életbe és körbe, melyben innen kezdve végig megmarad, Körösön lép, hova egy szomorú erdélyi út után érkezik, mely füstben és romban mutatta mindazt, a mi gyermekemlékeinek arany fényében ragyogott. Eredetileg a magyar irodalom tanárává választották; de helyét a szintén bujdosó Aranyak engedi át s a mennyiségtan

kathedráját foglalja el. Olyan teljes boldogság várta, a milyen csak elképzelhető a közgyásznak ezekben a bús napjaiban, mikor annyi collégiumunk, köztük a kőrösi is, tanáraival és tanítványainak egy részével, voltaképen «hajótöröttek szigete» volt. De Szász Károly ezen a szigeten azzal került össze, ki bálványából és mesteréből itt és csakhamar legbensőbb, legmeghittebb barátjává lett. Aztán családi fészket is ezen a szigeten rakta meg. Itt állott a *Kis lak*, melyet azon a nemesen meleg hangon áld el, mely igazságánál fogva gyöngédebb a lágynál és meghatóbb az olvadónál s a mely lyránkban mintha csak elhangzott volna. Ide vitte feleségül, egy boldog véget ért kis szívregény után, gyermekkori jegyesét, Szász Pólit. E finom, törekeny gyermek kora hervadásra szánt virág volt, mint Kármán Fannyja, kihez Toldy hasonlítja. Költői lelkének bájos képét *Iduna hagyományai*ból ismeri irodalmunk. Alig másfél évi, gyöngéd odaadásban s a közelgő végzet rettegetésében töltött együttlét után sirba szállt. Egyik legszebb költeményében azt a sóhajt küldi utána a költő, hogy ne a hír, csak az ő könnye sirassa.

Felejtsetek el emberek!

Fedezd be árnynyal, zöld berek!

Adj néki nyugtot, néma sír!

Ne kapd föl nevét, kósza hír!

A tavaszi álom rövidebb volt, a költő szíve fogékonyabb, vágya a családi boldogságra erősebb és természetében fekvőbb, hogysen újból ne kereste s jó sorsa végzéséből meg ne találta volna. De mégis úgy tetszik nekem, mikor már gyászdalai régesrég elhangzottak is, mintha ez a kedves és szent árnyék végigvonulna vele életének ösvényén. Kisérné lelkével, melynek sugalmait talán férje öntötte versekbe, de a hervadó virág illatát fogta föl bennök, egy lélek költészetét foglalta a szavak költészetébe. Ez, mintha ez a finom lélek kísérné a költőt, bátoritaná és sugallaná hű ragaszkodásaiban, nemes kitartásaiban úgy, mint panasztalan lemondásaiban. Több egy bús emléknél: egy tiszta sugallat, mely sohasem hagyta el, mert sohasem lett méltatlanná hozzá.

Míg e csapás le nem sujtott reá, boldogan élvezte új körének, fényét és melegét, ösztöneit és irányzásait, melye-

ket leggazdagabban Arany szelleme árasztott. E kör a nagy-kőrösi collegium akkori tanári kara volt, melyet együtt vert össze Magyarország balszerencséje és jó sorsa. Aranyon kívül Szász Károlynak három erdélyi barátja és tanuló társa került össze: Jánosi Ferencz, Mentovics és később Salámon, majd utánuk Tomori Anasztáz, Szabó Károly, Szilágyi Sándor és Ács Zsigmond. Mindenki ismeri ezt a kőrösi akadémiát, nem egyszer volt megírva története, főképp Arannyal kapcsolatban: de úgy gondolom, hogy van valami mélyebb jelentősége is kiváló férfiaknak egy kis alföldi város szegényes állásaiban ily nagy számmal való véletlen és érdekes találkozásánál. A kör összetételében, sajátos találkozásában, tagjainak együttes hatásában is érdekesebb és tanulságosabb, hogysem keresnünk ne kellene és meg ne találhatnók pontos helyét szellemi életünknek, közelebb-ről költészetünknek fejlődésében.

Annak az új költészetnek történetében, melyet Petőfi és Arany szelleme vezet s a mely először kíván az egész magyar nemzet lelkéből az egész magyar nemzet lelkéhez szólni, ennek a költészetnek történetében három iskola kér helyet. Három iskola, az ország különböző vidékein, melyeknek kebelében az új költészet első csirái fakadoztak, vagy éppen egyes fejlődési fokainak vezető eszméi kialakultak s alapvető munkája folyt. Előkészítői az eperjesi lyceum volt tanulói, Vachott Sándor és Kerényi, Sárosy Gyula és Szemere Miklós s a népdalíró Szakál, kiknek lantján először ébrednek töredékesen, el-elszigetelten az egyes hangok, melyeknek hatalmas együttese Petőfinél harsan föl. Talán szabad a pápai collegiumot is megemlítenem, a hol Petőfi és Jókai szellemében az új költői világ képe derengeni kezd: a magyar szív, a magyar élet, a magyar hagyományok világa az egyszerű, természetes, igaz magyar szó költői formájában. Petőfi lángelméje néhány rövid év alatt diadalra viszi a lyrában, Aranyé az epikában. Győzelmük nemcsak az övék, hanem az egész nemzet költői szellemeé, mely egész teljességében és eredetiségében általok fejezheti ki először magát; ezért olyan tüneményesen gyors és egyetemes. Az ő szellemök, mely minden ízében művész szellem, nem is érezteti a költészetökben egybeolvadó, egymást átható elemeket, nem érezteti külön a gyökeresen magyart,

a népit és külön a művészt. E föl sem tűnő s annál erősebb harmónia jellemzi, a két nagy szellem vezető munkássága mellett, ennek az új, nemzeti költészetnek első idejét, mely a villám fényével és gyorsaságával érkezett. De Petőfi eltűnésével épen olyan gyors hanyatlás következik utána, nem visszahatásul, hanem az egyoldalúság túlzásában való elsőkélyesedésül. Petőfi nagysága az utánczóknak egész seregét csábitja a köztérre, kiket az ő fénye inkább elvakít, mint megvilágít. A népi és művészi harmoniája megbomlik nálok, a gondolat elszáll, a forma szinte fölözlóban; csak a szólam, a czifra, a sallang, az ingredienttiák lesznek fontosakká s ebben a verses parlagi magyarkodásban az irodalomnak mint művészetnek s a közizlésnek egyetemes sülyedése fenyeget. A leigázó hatalom elzár bennünket a világ szellemétől s keserű dacunkban mi magunk is a kezére járunk és a költészetben csak magyarságot keresünk.

Költészetünknek e népszerű sülyedése, mely derekas tehetségeket is ragad magával, a sallangosság, vagy a mint Erdélyi nevezi: a kelmeiség, évekig tart s csak Arany tekintélyétől, tudásától és művészetétől várhatja a segítséget, a fordulatot. Arról van szó, hogy a költői tartalom értéke s a belső és külső forma művészete újra jogához jusson. Erre sereglük, munkálkodik Arany körül a körösi tanárság, összeköttetésbe lépven mindazokkal, kiket segítő társainak kíván vagy ismer. A mester szellemében dolgozik minden eszközzel, melytől hatást várhat s voltaképp alapvetőjévé lesz a nemzeti költészet egy új fejlődési stadiumának, mely az elsővel szemközt, ifjú tűzben, szenvedélyes elevenségben veszít ugyan, de szelleméhez hűnek maradván, a gondolat gazdagságával, a tanulmány művelő erejével, a forma gondjával és szépségével a művészet jogát visszaszerzi. Arany körében tisztulnak ki s kezdenek érvényesülni a hatás minden eszközei: az eredeti költők példája; a kritika, mely az igazi értékek felől fölvilágosít; a műfordítás, mely a világköltészet remekeit törekszik szellemünkbe oltani. Arany «lyrai sóhajai», melyekben «lelkét széttördelte»: termékenyítően hordták szét ezt a lelket. Az ő szelleme hatja át és irányozza, mellette közvetlenül, Mentovicstól és Szász Károlyt s buzditja példával és levelekkel a távolban Tompát és Lévayt. Gyulai Pál, ki szoros

összeköttetést tart a körösiekkel, sűrűn ellátogat hozzájuk s szinte közéjük tartozónak tekinti magát, kritikáival tisztítja a levegőt s mély és éles fölfogással először mutat rá a végzetes tévedésre, mely a sallangosok fölfogásában rejlik, Petőfivel való viszonyuk tekintetében. Salamon az igazi Petőfit magyarázza, egyenes ellentétéül annak, a mit benne utánzóí látnak. A műfordítás terén is innen, Körösről, indul a nagy mozgalom; az itteni tervezgetésekben, munkában gyökerezik voltakép a Kisfaludy-Társaság nagy Shakespervállalata, melynek mæcenása Tomori Anasztáz, egyik fő disze Arany, legbuzgóbb részese Szász Károly s egyik szerény munkása Ács Zsigmond. Im ez a nagy emlékü körösi tanári kör helye irodalomtörténetünkben.

Ebben a perspectivában érthetjük csak meg igazán Arany János szavait, melyekkel Szász Károly kisebb költeményei első gyűjteményének bírálatát befejezi: «Költészete úgy tekinthető, mint valódi irodalmi szükségesség». A lyrikus Szász ifjú költőtársai közül leghamarabb, leghatározottabban, legkészsültebben csatlakozik Aranyhoz és a vázoltam ellenhatáshoz s termékenységgel, műveltségével és szeretetreméltóságával a leghathatósabban képviseli. A «virágcsatának» ő a legbuzgóbb és legkedvesebb fiatal lyrikusa. Könnyen és bőven omló költészete, művészi szellemével, erkölcsi értékével, műveltségbeli tartalmával, ritka formai készségével szolgálja Arany költői és Gyulai kritikai irányát. Hogy életének a körösi napokon túl is sok változást mutató mozzanataihoz miként fűződik ez a lyra: részletesen elmondja maga önéletírásában, mely kisebb költői munkái második gyűjteményének megjelenése alkalmából készült. A mint ezekben a költeményekben életének külső és belső mozzanatai szinte szakadatlan sorral tükröződnek: a hangulatoknak gyors költői érésevel és a költői kifejezés készségével közelebb látszik állani Petőfihez, mint Aranyhoz, ki, igen sajátágosan, öreg korában sokkal könnyebben és gyorsabban hangolhatóknak mutatkozik megszűkült életkörünek benyomásaitól, mint ifjú vagy férfiúi éveiben. Szász Károly költői egyéniségének épen ez a röpke fogékony-sága, ez a könnyen hangolhatósága egyik legföltünőbb és jellemzőbb vonása. Az *Úti tárcza* kis jellegében maga is rámutat:

A mit láttam, átérezve,
 Le is írtam abb' a perczbe —
 Hogy az első benyomásban
 Azután is mindig lássam.

E sorok nemcsak utazásának képeire, hanem egész életutjainak benyomásaira, nemcsak az *Uti tárczára*, hanem egész lyrai költészetére illenek. Lantja zengve kíséri Körösről, honnan összeomlott boldogságának bús emléke űzi tova, Kecskeméten át Kézdivásárhelyt az első szószerűkre, melyről az ígét hirdette. Atyja halála után elárvult családjá, özvegy édesanyja és testvérei hitták. A földi érzések legszentebbjei vezették az Úr oltára elé, melynek hívő és méltó szolgálója maradt életével és szavával egyaránt. A költői elme játékait kívül hagyta a templom ajtaján, csak meleg szívét vitte be. Sohasem felejtette el Tompa példáját: az igaz hit beszéde mindenkinek szól és mindig egyszerű. Szentbeszédei és imádságai csak kerek formásságukban, a kifejezésnek itt szabatos erejében, amott meleg bensőségében éreztetik a költőt; a képzelet és érzés csapongásának, ékesgetésnek nyoma sincs bennök; hatalmas hangjától támogatott szent komolyságukkal hatnak. Kézdivásárhelyi híveit épen úgy meghódította, mint utóbb a kunszentmiklósiakat és szabadszállásiakat. Szeretett papjukat ezek képviselőjökül küldték az újból megnyílt alkotmányos élet első országgyűlésére, honnan Eötvös József tanácsosául hitta meg ministeriumába. Már akkor virágjában volt új családja is. Még Kunszentmiklóson kötötte második, boldog frigyét Bibó Antóniával. A ki csak ismerte ezt a gyönyörű asszonyt meleg méltóságával és nyájas tekintélyével, Wordsworth *Asszonya* juthat eszébe, kinek «élet és halál közt biztos minden lépte». Férje is kétségtelenül őt látta maga előtt, mikor a versen szeme, vagy inkább szíve megakadt. Nemcsak szerető gondviselőjévé, hanem valósággal múzsájává lett; egybekelésök óta haláláig írt költeményeinek több a felénél hozzá van írva vagy róla szól.

Mindez élményei, benyomásai ott zengenek lyrájában, melynek összegyűjtött termékét kétszer adta ki. Az első Arany János bírálta meg, a barátnak inkább köteles őszinteségével, mint elfogultságával; de abból, a mit mondott, a

kegyelet is alig vehet el, s a mai, félszázaddal későbbi kritika is alig adhat hozzá valamit, legföljebb határozottabban fejtheti ki a fejlődés távlatában e dús lyrai termés helyét és jelentőségét. Szász Károly első sorban kétségkívül nem eredetiségével hatott, nem világának és beszédének külön sajátosságával, inkább friss fogékonyságával, átérző odaadásával úgy mesterei, az idegenek és magyarok, mint benyomásai iránt. Nemcsak az élet, hanem a költészet benyomásai tükröződnek lelkében, de épen nem szintelen, hanem kedves, meleg tónusú tükörben. Mindig érezzük tiszta, vonzó nemességét érzésvilágának, melyet a legjobb szívek legtisztább eszményei hullámoztatnak s a hullámok, ha nem a legmélyről indulnak is, mindig andalítóan ringók és édes, tarka, sokszor meglepő, szinte varázsos színekben játszó. A kép, melybe gondolat és érzés hol játszi könnyűséggel, hol a phantasia komoly díszével öltözik, talán legjellemzőbb eleme költészetének. Petőfinél cselekvéssé lesz az érzés, nála képpé. Úgy száll dalaiban, elégiáiban, ódáiban képről-képre, mint a hogy' kedves madara, a *fecske* szállong. Körülkerengi a hazának éjben borongó, majd új fényre derülő orrait, a gyermek-emlékek és szerelem virágos kertjét, a meleg házi tűzhelyet, az isten házának tornyát, vidám barátok asztalát, a temető bús keresztjeit, nagyjaink Pantheonjának kupoláját. A tanulmány, izlés és igaz sugallat szövetsége sem segíti olykor a befejezetten művésziig, de legalább mindig ennek az irányában ragad bennünket. Szavainak és versének tiszta gyöngyözésében, a formának minden nehézségét leküzdő könnyűségében pedig nemcsak művészetet érzünk, hanem érzéseinek tolulása szinte közvetlenül illet. Ki ne érezné nemcsak költői tudását, hanem költői érzését és képzeletét a *Kis lak*, az *Iduna*, a *Fecskefészek*, a *Keleti álom*, a *Hazámhoz*, a *Fecske*, a *Velenczében*, a *Kis Ilonka emlékezete* és annyi szép költeményének olvasásakor; ki nem a szív reflexióit *A férfin*ban, mely eszményét festi:

Mit rábízának isten, ember,
Mit nő s haza kezébe tón:
Őrizze ő azt szerelemmel,
És küzdjön érettök dicsőn.

Nagy czél után, min ezrek nyerne,
 Vagy egy szív boldog végtelen:
 Oh édes vívni az embernek!
 Oh felséges a győzelem!

Ki ne érezné szive melegét gyöngéd dalaiban, melyeknek hangját följebb kívánta emelni a népinél, de az egyszerű közvetlenség megőrzésével; ki ne ünnepi ódáiból, melyeknek hosszú sora a közvirradatkor a Kazinczy- és Széchenyi-ódával indul. Mint a magyar szellem papja áll évtizedekig az oltár előtt s a hit erejével, a szívnek szeretetben remegő alázatosságával és elragadtatott fölemelkedésével hirdet dicsőséget és igazságot. Míg mindebben s egész eredeti költészetében Arany művészi szelleme vezeti és lelkesíti, kinek oldalán és irányában keresi egész irodalmi hatásának értékét: lyrai motivumainak körére, természetére s talán intenzitására nézve is Garayhoz áll legközelebb, kinek emlékét egy szép költeményben dicsőíti is. A formának kétségkívül nagyobb művésze s ha zengő accordjai nem ragadnak is mindig magukkal, hangszerének finomsága és érzékenysége sohasem téveszti el a hatását. Nem is gyöngül, inkább erősödik a korrallal. Művészi biztosság és gazdagság tekintetében egyre halad, épen mint barátai, Tompa és Léway, s lyrája utolsó verses kötetének néhány darabjában éri el tetőpontját.

A lyra mellett folyton megújuló, a csalódásoktól nem lankasztott kedvvel műveli a drámát, a még Enyeden készült *Zsigmond királytól*, a tragédiáknak, történeti színműveknek és vígjátékoknak egész sorát adva, bibliai színművéig, a *Salamon királyig*. Czakónak egykori buzdítását sohasem feledte el; akadémiai jutalmak és dicséretetek is élesztették kedvét; aztán a dráma szeszélyes múzsájával, mint az övénél nagyobb példa, a Vörösmartyé is mutatja, legnehezebbnek látszik az örök szakítás. Tanulta és búvárolta törvényeit, olvasta és fordította classikusait, kísérleteibe beleöntötte minden tanulmányát és költői energiáját, jeleneteket írt is szépeket és hatásosokat, mint különösen a *Heródesben*, *Fráter Györgyben*, *Salamonban*, de a színpad közönségét igazán meghódítani nem tudta soha. A képzeletében uralkodó idegen hatások különbözősége, a szerkezet és jellemrajz ingadozásai, epikai és lyrai vénájának

el-elhatalmasodása útját állották mélyebb és tartósabb sikerreinek. Egyáltalán a nemzeti költészet e nagy iskolájának és körének, lyrájához és epikájához méltó, igazi drámaírója nincs. Érdekes, hogy nemzeti és művészi szellemök drámai kifejezőjét, Petőfinek és Aranyinak méltó társát a múltban keresik: Arany is, Gyulai is, Szász Károly is külön-külön s mintegy egyszerre fedezik fel, magyarázzák Katonát és igtatják irodalmi dicsőségének jogába; az ő tragédiájok: a *Bánk bán*. Szász nem itt, de nem is a lyrában nyerte legdúsabb, leghervadatlanabb koszorúját, hanem az epikában, még pedig itt is, gazdag és soknemű kísérletezés után, késő férfikorában irt nagy époszával, a *Salamonnal*.

Életútja addig a köztevékenységnek új meg új állomásaira szolította. A cultusministeriumból pestmegyei, majd kiskúnsági tanfelügyelőnek ment, meg újra visszatért a központi kormány hivatalszobájába. Nagyobb gonddal, szeretettel, több és odaadóbb munkával fejlődő közművelődésünk ügyét nála senki sem szolgálhatta; de nem az irodalmat sem. Ez a, magát száz felé osztó ember, a honnan csak nézzük, mindenünnen egész embernek mutatkozik. A kőrösiek, Aranyval élőkön és más vidéki barátaik nagy része, fölkerülnek Pestre s az akadémiában és az új életre kelt Kisfaludy-Társaságban, mely intézetek örömmel és tisztelességgel sietnek kebelökbe fogadni Szász Károlyt is, nemkülönben a hírlapirodalomban vezető helyet foglalnak. A politikában kivétel nélkül Deákhhoz csatlakoznak; irodalmi fejük Arany, baráti társaságuk központja Csengery Antal, legerősebb harczosuk Gyulai Pál; de legmunkásabb kezök Szász. Arany lapjainak, a *Felügyelőnek* és *Koszorúnak*, Csengery, Lónyay, utóbb Gyulai *Budapesti Szemléjének*, Pákh, később Nagy Miklós *Vasárnapi Ujságjának* mesés tevékenységű dolgozó társa: a kritika, az irodalomtörténet, az elméleti æsthetika, az életrajz, az eredeti költés és műfordítás terén egyaránt. Dolgozatai a mily készen és bőven szolgálják a nap szükségét, ép oly kevéssé tévesztik szem elől a jövő fejlődés szükségait, melyeket tanulmányaiban gazdag irodalmi műveltséggel, elfogulatlan ítéllettel és mindig a meggyőződés lelkes erejével szolgál. Csak *A világirodalom époszairól*, az *Ember tragédiájáról*, *Arany* és *Tompa köl-*

teményeiről, *A műfordítás elveiről*, *A tragikai felfogásról* és *A történelmi hűségéről* szóló dolgozatait emelem ki, melyekkel irodalmi és æsthetikai műveltségünkben szellemével és szorgalmával nevének maradandó nyomot vágott.

Minde hivatalos, tudományos és lapirodalmi munkássága mellett maradt ideje, hangulata, ereje, drámáin kívül is, nagyobb eredeti költői alkotásokra. Igen, költői ereje is, mert épen elbeszélő költeményei azok, melyekben emelkedése legegyszerűsebb és legmagasabb, hatása legelevenebb és legmaradandóbb. Hangulatainak könnyen átringó változásai, teljes beolvadó képessége az életnek és képzeletnek egy-egy körébe, a képtermésnek és képszövének eleven energiája épen úgy kezére jártak itt, mint beszédének szabad költői áradása és festő színei. Tárgyait ritkábban az élet, sűrűbben a történet körében keresi; ebben erősebb, biztosabb s szinte valóságosabb is. Szerkezetei a kis elbeszéléstől, a pályaképen és történeti képsorozaton át a legnagyobb époszi compositióig nyúlnak. Egy, Byron és a byroni *Katalin* hatását mutató szenvedélyes szerelmi drámával, a *Hedviggel* indul. A kisebb jelentőségűeket mellőzve következik *Trencsényi Csák*, mely egészében inkább egy országos fölfordulás erkölcsi és érzelmi fürgetegének toluló képeivel, mint hősének uralkodó alakjával hat s a melyet már Arany, különben szigorú bírálatában, «irodalmunk nyereségének» mondott. Azután a *Zrínyi a költő*, mely nem a csodás, hanem a csodálat epikuma s fenséges hősének ragyogó alakját nem egy zárt cselekvényben, hanem lazábban összefűzött, rész szerint erős hatású történeti képek sorozatában állítja szemünk elé. Majd *Álmos* következik, Tasso nyomán a tündérmese és hősmonda vegyülésével. De már itt a mondák világát járja, melyből utóbb egész époszköltészetünknek egyik legkitünőbb termékét, a *Salamont* alkotta meg. Bármennyi s bármily jogos kifogás hangzott e nagy költemény egyes részletei s a monda-felfogás egyik-másik mozzanata ellen: a költészet igazi ereje és komoly szépségei iránt fogékony lélekre mély és tartós hatás nélkül nem maradhat. Ebben a hatásban, erejében és mélységében, érezzük, világosabban és határozottabban, mint eredeti költészetének bármely más termésénél, hogy ezzel

főléje emelkedett az idők árjának. Érezzük conceptiójának lebüvölő hatalmában, mely egy kihívott és kérlelhetetlen, sötét végzet alá foglalja leggazdagabb mondakörünket. Ragyogó színekkel s egyszersmind jellemző erővel mutatja be lovagvilágunk gazdag képét; hőseiben: a szent lovagban, a koronás aszkétában, a hős, királyi kalandorban és kiséretők számtalan jellemző alakjában, föltárja lelkét. Így kezdi: «Mostan emlékezem Salamon királyról...» s végig megilletve tart az elbeszélésnek krónikás, ódon zamatával és naiv bájjával, melyből nem zökkenti ki sem a festések pompája, sem a drámai jelenetek heve. Az a költői ereje is, mely már korábban föltünik *Csák* Erzsébet-jeleneteiben, *Zrinyiben* Kis Farkas csatái közt, *Álmos* halálában: itt ragyog leggazdagabban. Salamon zarándoklásában, Géza vezeklésében, Bátor Opos végében, melyek az egész magyar történeti epika legszebb lapjai közé tartoznak, s ezeken kívül sok más helyt, a hősinek és megindítónak olyan ritka bensőségű egybeolvasztását, a kettőnek olyan egységes accordúl megütését érezzük, akár *Vörösmarty* époszainak feledhetetlen jeleneteiben vagy *Arany Gyulafi-párbajában* és *Mikoltjában*. Mintha csak itt, csak most mutatta volna meg igazán: mi lakik benne. Itt, a hol tárgyánál és feladatánál fogva *Aranyhoz* legközelebb érzi magát, mikor az ő csodálata inspirálja lelkét: emelkedik hozzá legközelebb. A mint a hún mondák költője *Arany*, a honfoglalás mondáié *Vörösmarty*, *Szent László* mondaköréé *Szász Károly*. Akár fognak még époszokat írni, akár nem; akármilyen álláspontot fog velök szemben elfoglalni az új divat, kritika, elmélet: bizonyos, hogy ez a költészet a magyar lélek egyik legnevezetesebb fejlődési fokán való megnyilatkozása volt, sőt egyetemes fejlődésének egyik leghatalmasabb tényezője, mely közszellemünket sokkal magasabbra segítette, mint a honnan ma ezt a költészetet lenézni szeretik.

E közszellemnek nemesítésére, fejlesztésére, gazdagítására munkásságának legjelentősebb ága által egy tekintetben, világirodalmi műveltség tekintetében *Szász Károlynak* nagyobb befolyása volt, mint bárkinek irodalmunkban, előtte vagy utána. Műfordításait értem. Még egyetemi tanuló korában buzdította *Petőfi Moorenak*, «a hősök néma sirjai

dalosának» fordítására. Ezt az édes szavú ir dalost nemzeti rabságunk vergődései közt valaha, egy pillanatra szinte a magunkénak éreztük, különösen egy költeményénél fogva, mely legkiváló költőink lelkét megragadta s tolmácsává tette; ez a *Forget not the field*: egy rab nemzet fiának szenvedélyesen fenséges följajdulása. Egy másik rab nemzetnek mind a három legnagyobb költője lefordította: Vörösmarty is, Petőfi is, Arany is. Épen Moorenak ir és nemzeti dalaiból egy kis füzetnyi gyűjtemény volt az, mellyel Szász Károly, még Nagykőrösről, műfordító irodalmunkban föllépett, még pedig már a legváltozatosabb formáknak és hangoknak szinte kész tolmácsaként. Vörösmarty és Petőfi egykori buzdítását Arany vette át s voltaképp megint az ő szelleme az, melyet Szász Károly ezen, a neki legdúsabb babért termett téren is képviselt. Aranynak, irodalmi s ezzel kapcsolatosan közszellemünk fejlődésének általános irányaira, különösen két hatása szembetűnő és jelentékeny. Egyik, hogy a nemzeti hagyományokat, melyekre sem Széchenyinek politikai, sem Petőfinek költői lángelméje nem volt kedvező, visszaoltja költészetünkbe és közszellemünk termő fájába. A másik, hogy a Bessenyei óta mindig munkás idegen iskoláknak és divatos áramlatoknak egyoldalúságai és kizáróságai helyett az egész világköltészet remekíróira és remekműveire utal, mint izlésbeli, művelődési haladásunk legtisztább és legmélyebb forrásaiba. A magyar költészet fája a magyar talaj nedvétől duzzad immár; oltó ágakkal kell nemesitenünk, de a legnemesebbekkel s nem egy fajtával, hogy a kedves fa, melyet annyi szeretettel öntöztünk friss életre és dús virágzásra, természetet mást ne váltson. Ez a törekvés, a világköltészet legnagyobbjainak tanulmányával, átültetésével keresni örömet, példát és okulást: míg a fölburjánzott parlagiságot bizton elnyomja, egyoldalú befolyások veszedelmével sem fenyegeti költészetünk nemzeti szellemét. Arany saját fordításaival, válogatásaival adja a példát. És ebben az igyekezetében is legkitartóbb, leglelkesebb és legérdemesebb munkatársa Szász Károly.

Lelkének legjellemzőbb adományaival és hajlamaival, formai készségével és tanulmányaival egyaránt szinte hivatva van a fogékonyságnak, izlésnek, szorgalomnak és lelkiis-

meretnek erre a munkájára, s talentomokat a köz javára nála buzgóbban nem kamatoztatott senki. Egész irodalom az, mely nevéhez van kötve, s a melylyel egymaga, világirodalmi műveltség szempontjából, nagyobb szolgálatot tett nemzetének, mint régi műfordító iskoláink összevéve. Kiterjeszkedik az ó- és újkori, az angol, francia és német költészet legnagyobbjaira és az összes műfajokra. Kisebb műfordításainak három nagy kötetes gyűjteményén kívül Shaksperenek nyolcz darabja. Molièrenek hét vigjátéka, Hugo Victornak két drámája. Goethe és Schiller lyrai költeményei, Tennyson *Királyidilljei*: foglalatanak nevezetesebb tartalma, hogy a legkiválóbbat, a *Nibelungokat* külön említsem meg, melynek ódon színezetében, zordon erejében, komor dallamának méltóságos hullámlásában a fordítás művészetének példaadó remekét adta. A megértésnek mennyi tanulmánya, az átérzésnek mennyi odaadása, a hangoknak mennyi változata ebben a dús irodalomban! Ki vetné szemére, hogy az «ezer hangú» Shaksperet és Molièret, Horatiust és Heinét, Byront és Bérangert, Goethét és Burnst, Schillert és Hugot nem fordította mindig egyenlő szerencsével, mert nincs, a ki el ne ismerné, hogy mindig hű és mindig költői tolmácsuk volt. De még egy feladat várt reá «túl élte delelőjén», a leg súlyosabb, melyet maga elé tűzhetett: Dante. Mikor a középkori catholicismus érzés- és képzelet-világának e leg-hatalmasabb emléken dolgozik, már püspöke egyházának, melynek ügyeit apostoli buzgósággal intézi. Haja ősz, de szívének ifjúságát eszményei őrzik. A nyolczvanas évek elején kezd a rengeteg munkába s ez időből való többször említtem önéletrajzában aggódva kérdi: vajjon befejezheti-e?

Mintegy megigézve áll, általa keresve élete munkájának teljes értékét, a titán előtt, kinek bús lelkében szövődött meg az emberi képzeletnek legtágabb és leggazdagabb világa. Éjet tesz nappá két évtizeden át, keservesen küzködik nyelvvel, történettel, tudományokkal, hogy fenséges rejtelmeit kibetűzhesse és népe szellemét megajándékozhasssa velök. Végre elkészült vele s ha a terzinák rengetegében nem simúl is mindig el a nehézségek nyoma: hangjának szárnyaló fenségével, komor páthoszával és

meleg fölemelkedésével méltó nevéhez. A *Paradicsom* volt utolsó kiadott verses könyve. Közrebocsátása után elejtette tollát s a nagy szellemek csodavilágából betegen húzódott a gyermeki szeretet meleg tűzhelyéhez.

Ott roskadt lassan, föltarthatatlanul, szomorúan össze, koszorúiról mitsem tudva, de a szeretetet érezve maga körül s utolsó, bágyadt mosolyaival és kézfogásával köszönve meg. Ez a hű szeretet, melylyel a szegény megtört, elesett költőt övéi éveken át féltve gondozták, barátai és hívei körülvették s emlékét szívökben őrzik: néma tanúságot tesz az emberről. Pedig a mi értünkre alig volt az irodalom nagyjai közül valaki, kiben az írói élet háborgásai, küzdelmei között a tőle távolabb állók az embert jobban félreismerték volna, mint őt. Az erő külső képe általában kemény szokott lenni s az övé is az volt. Izmos természetével, rendesen kissé hátraszegett nyakával, átható tekintetével első tekintetre szigorúnak és nehezen megközelíthetőnek látszott. Igen kérlelhetetlen volt elveiben, az ethikaiakban úgy, mint az æsthetikaiakban s nehezen tudták elhinni, hogy nyájas és engedékeny lehet az emberekhez. A kik csak hirtelen föllobbanásait látták, alig képzelhették, hogy még hamarabb megengesztelődik. Mivel kitartó és heves barát volt, kitartó és heves ellenségnek is tartották. Pedig valójában milyen meleg és szíves, milyen szerény és áldozatra kész, milyen tárt szívé és könnyen lelkesedő, milyen virágos lélek volt! Hányszor juttatta eszembe azt a hegységet, mely szülőföldjének határán emelkedik, a Királyhágót: távolról sötét és zordon, közel jutva hozzá, útain barangolva, szakadékaiba tekintve csupa, csupa vad-rózsa.

Midőn a Kisfaludy-Társaság nem múló szeretetének és hálájának koszorúját tartva kezemben, futó vázlatban mutattam be rengeteg munkásságát s törekedtem kijelölni helyét szellemünk fejlődéstörténetében; midőn szép élete és nemes alakja, nekem is oly drága emlékem, új fényben és melegségben támadnak föl előttem: egy kis keleti történet ötlik emlékezetembe. Az öreg, tudós sejk, ki megtanult mindent, a mire emberi elme képes s a mit a szentkönyv tudni enged, a mint tanítványaitól körülvéve ült a mecset oszlopánál s a tudomány és bölcsesség méze folyt ajkairól:

az ifjak álmélkodásukban kitörve azt kérdezték tőle: «Mester, hogyan tanulhattál te meg mindent, hogyan tudhatsz te mindent?» A sejk mosolyogva pillantott rájuk és így felelt: «Mert mindent szerettem.» Ez a titka annak is, a mit Szász Károly lelke erejében és munkája nagyságában szinte alig érthetünk. Ez a sugalló, mindenható szeretet ott van munkájának bámulatos egészében és minden nagy emlékében: Aranyhoz való szeretete, eszményeinek szeretete, a költészet szeretete, a hagyomány szeretete, nemzetének, az embereknek, övéinek szeretete, a munka szeretete. Olyan erős, a milyen ő volt, csak a szeretet lehet.

BEÖTHY ZSOLT.

HEINE FAUSTJA.

A Faust-mondának XIX. századi földolgozásai sorában nem a munka belső értékénél vagy történeti jelentőségénél, hanem inkább és első sorban szerzőjének kiválóságánál és kortársaira gyakorolt nagy hatásánál fogva a legérdekesebbek egyike Heine Faust-műve, mely 1847-ben keletkezett és 1851-ben jelent meg nyomtatásban.*) Nagyobb figyelmet érdemel már azért is, mert Heine e munkájának rövid bevezetésében és terjedelmes függelékében bőven szól magáról a mondáról is és e fejtegetéseiben számos szellemes megjegyzés mellett sok oly állítást kockáztat, melyek alaptalanságuk és tarthatatlanságuk ellenére nagyon elterjedtek és részben még ma is kísértenek, első sorban természetesen azért, mert a századnak egyik legkedvesebb és legolvasottabb írója hangoztatja őket.

Heine két ízben foglalkozott a Faust-monda földolgozásával: először már írói pályája elején, a huszas évek közepe táján és másodszer két évtizeddel később, a negyvenes évek második felében.

Első Faust-munkája elveszett, ha ugyan elkészült, a mit én nem hiszek. Először 1824. október 25-én említi ezt a művét, utoljára két évvel később, 1826. július 28-án szól róla. De leveleiben a munka alakjáról vagy irányáról semmit sem árul el, miért is azt hiszem, hogy még tervének fővonásaival sem volt ekkor eléggé tisztában. A mit pedig egyik ifjúkori barátja**) Heine ez ifjúkori «művéről» föl-

---

*) Heine munkáit Ernst Elster kitűnő kiadása szerint idézem. *Faust* VI., 479—519. l.

**) Adolf Strodtmann: *Aus Heines Studentenzeit.* (Blumenthal, *Neue Monatshefte für Dichtkunst und Kritik*, V., 1877., 307. l.)

jegyzett, az mégis bajosan vehető komolyan. Heine, úgy látszik, megtréfálta barátját és lehetőleg hihetetlen, elképzelhetetlen dolgokat mesélt neki, melyek *Faustjában* előfordulnának, pl. az angyalok theaestélyeiről a csillagokon, melyek az egész darabon keresztülvonultak volna. Ugyanez a kortársa megjegyzi már 1824 július 23-án, hogy Heine-nak alig komoly szándéka Faust-művét megírni, és a költő tényleg nemsokára végkép elejtette ezt a tervét. Ismeretes dolog, hogy Heine ugyancsak 1824-ben meglátogatta Gøethét és ez alkalommal a nagy költő kérdésére, hogy most mit ír, azt felelte, hogy egy *Fauston* dolgozik, a mi Gøethet nem érintette kellemesen.¹⁾

Állapodjunk meg tehát abban, hogy Heine első Faust-műve sohasem készült el, tervéről pedig, ha ugyan ilyenről szólhatni, nem tudunk semmit, azt sem, ragaszkodott-e ebben is a régi mondához, mint két évtizeddel később tette, a mi különben már említett kortársának följegyzései szerint, ha ezeket komolyan vesszük, nem látszik valószínűnek.

Második, reánk maradt Faust-műve 1847 februárjában keletkezett Benjamin Lumley londoni színházigazgató fölhívására, a ki tőle ballet-szöveget kért²⁾ és az 1847 február 27-én megküldött munkáért 6000 franc előleget fizetett. Nem Heine a hibás, hogy balletje sohasem került színre és Lumley tekintélyes összege teljesen odaveszett. A költő, Laube Henrik közvetítésével, 1849-ben Berlinben is tett lépéseket darabja érdekében, de Meyerbeertől, a porosz opera igazgatójától sem előleget, sem biztatást nem vett, a mi őt mód fölött elkeserítette. Balletje tényleg német földön sem került soha színre.³⁾ Nyomtatásban 1851 novem-

¹⁾ Heine saját elbeszélése e látogatásról a *Romantikus iskolá-*ban, V., 265.

²⁾ Már az előző évben is dolgozott Heine, mint 1846 febr. 10. és 27-én kelt leveleiből kiténik, egy balleten, mely 1854-ben *Diana istennő* címmel megjelent (VI., 99–110. l.) és szintén sohasem került színre.

³⁾ Berlinben 1854-ben színre került Taglioni Pálnak († 1884) *Satanella* cz. balletje, melyről Heine (a ki ismételve panaszolja, hogy kortársai őt folyton meglopják) azt állította, hogy *Faustjából* van lopva, miért is tantiémeket követelt a népszerű darab előadásai után, de hiába, mert, mint Laube állítja (én nem ismerem ezt a balletet), a két munka csak igen keveset hasonlított egymáshoz.

berében jelent meg és csakhamar franczia (Heine helyeslése nélkül rövidített) átdolgozásban St. René Taillandiertől a *Revue des deux Mondes* 1852 februárjában *Mephistophila et la légende de Faust* félrevezető czimmel.

Lássuk mindenekelőtt a munkát magát és csak azután vizsgáljuk viszonyát forrásaihoz és Heine fejtegetéseit a Faust-monda eredetéről és történetéről. A rövid darabnak rövid tartalma, jobb áttekintés czéljából fölvonásonként, a következő.

A darab úgy indul meg, mint Marlowe és Gøthe drámái és a bábjátékok: Faust ódon berendezésű és félsötét szobájában megidézi az ördögöt. Első izben egy tigris jelen meg, melyet Faust megvetéssel visszautasít; másodizben egy tüzet hányó kígyó, melyet szintén elkerget; és csak harmadizben a Gonosz maga, egy szép leány képében, Mephistophela, a ki Faust óhajtására bűvészboltjával a szoba tárgyait átváltoztatja vagy tündéri fényvel megvilágítja, azután pedig a pokol fejedelmeit idézi föl, a kik félig nevetséges, félig borzalmas alakban megjelennek. Mephistophela őket is megérinti pálczájával, mire szép leányokká változnak át, a kik pompás tánczot lejtének. De Faust, a ki az egyes szép tánczosokat sorra figyelmesen nézi, nincsen megelégedve: nőt óhajt, de még szebb nőt. Ekkor megjelen a varázstükörben egy gyönyörű nő, udvari öltözetben, koronával fején, a ki a hősben nagy lelkesedést és szenvedélyes vágyat ébreszt. De a szép nő visszautasítja Faust hódolatát, mire Mephistophela parancsára egy majom emelkedik föl a földből, a kit az ördög elűz, és helyébe egy elegáns ifjú, a kinek szerelmi vallomását a tükörben tündöklő hercegné kegyesen fogadja. Faust el van keseredve, az elegáns tánczos elmerül és Faust, Mephistophela biztatására, vérével aláírja szerződését a pokollal. Most a Gonosz segélyével magára ölti az elegáns ifjú ruháját, melyet ez a színen hagyott, midőn majommá átváltozva, eltűnt és tánczot lejt Mephistophelával és a szép leányokkal, melyben kezdetben igen ügyetlenül viselkedik, de csakhamar mind nagyobb művészetre emelkedik. Végre a tükör előtt is lejt tánczot, mire a hercegné szenvedélyesen viszonzza szerelmét. De a tükör elsötétül és általános táncz közepett legördül a függöny.

A második fölvonásban (Parmában?) palotája erkélyén találjuk az öreg herceget és gyönyörű fiatal nejét, a tükörbeli hölgyet. Az unalmas rokoko-tánczot, melylyel alattvalói őket szórakoztatják, megszakítja Faust, Mephistophela és az összes pokoli hölgyek fényes bevonulása és szenvedélyes táncza. Faust és a hercegné fölismerik egymást, a herceggel Mephistophela kaczerkodik. Most a herceg óhajára Faust földézi Dávid királyt, a mint testőreivel (lengyel zsidók alakjában!) a frigyszekrény előtt tánczol. A látomány eltűnte után a hercegi pár fényes tánczot lejt Fausttal és az ördöggel. Itt észrevesz Faust a hercegné nyakán egy pokoli jelt és egyik lábán arany-czipőt, miből megérti, hogy a szép hölgy Sátán arája, mire légyottot ad neki a boszorkányok legközelebbi ünnepére (Hexensabbat). A herceg óhajára Faust most a tánczos hölgyeket szörnyetegekké változtatja át, melyek parancsára groteszk tánczok után eltűnnek. Erre Faust szerelmet vall a hercegnének, a ki vallomását szenvedélyes tetszéssel fogadja. A féltékeny herceg ennek láttára kardot ránt és megtámadja Faustot; de ez bűvészpálcájával szarvasagancsot varázsol a herceg fejére, kinek kísérete erre dühösen nekiront Faustnak. Ennek egy jelére a háttérben fegyveres lovagok jelennek meg, a kik az egész udvart megrettentik. Az általános rémület közepett Faust és Mephistophela a mélységből megjelent fekete lovakon a levegőn keresztül elrepülnek.

A harmadik fölvonásban zord hegység tetején végbemegy a boszorkányok ünnepe, melynek középpontja magas oltáron Lucifer bak alakjában, a kit minden érkező nagy áhitattal körül tánczol és farán megcsókol. A hercegné is siet ide Faust karjaiba, kivel vad tánczok után eltűnik. Az ünnep közönsége mind nagyobb és tarkább lesz; megjelennek püspökök, szerzetesek és apácák is, a kik ép oly arczátlanul viselkednek, mint a pokol lakói. Faust visszajön a hercegnével, kit most untatva elutasít magától, mire a szép hölgyet Satanas karjaiba viszik. Faust megundorodik tőle és az egész ünneptől: a tiszta szépet áhitozza. Mephistophela azért megjelenteti előtte a spártai Helenát, a kit Faust lelkesen üdvözöl, mire, Helena eltűnése után, a Gonoszszal a levegőn keresztül ellovagol. A visszatért hercegné ennek láttára elájul, mire az egész társaság őt egy

pokoli mise accordjai mellett parodikus lejtésekkel körül-tánczolja. Az egész fölvonás félreismerhetetlenül a kereszt-yén egyház szertartásainak groteszk megcsúfolását célozza.

A negyedik fölvonás Helena királyságába vezet, egy görög szigetre, Aphrodite ligetébe, hová Faust és Mephistophela a levegőn keresztül fekete lovakon érkeznek és hol szíves fogadtatásra találnak. Faust és Helena elfoglalják a trónt, melyet szép görög ifjak és leányok majd bájos, majd tüzes tánczokban körülvesznek. A vigalom közepett egy óriási denevéren megjelen a hercegné és bűvészpálcájával szomorú temetővé változtatja át a virágos tájat, romokká az épületeket, csontvázakká Helenát és összes népét. Faustot annyira elkészeríti boldogságának e rémséges megsemmisü-lése, hogy dühében kardjával keresztülszúrja a hercegnét. Erre Mephistophela rögtön elhozatja fekete lovait, melyeken a hőssel fölrepül, míg alattuk a fölkorbácsolt tenger elborítja Aphrodite szigetét.

Az ötödik fölvonásban egy középkori német helységben vagyunk, a székesegyház előtti téren, hol jókedvű nép a lövészkirályt ünnepli. Ide érkezik Faust, a vérvörös talárba öltözött csodadoktor, galyakkal díszített szekéren, melynek két fekete lovát Mephistophela hasonló kalandos öltözetben vezeti. Faust itt betegeket gyógyít, fogat húz, lábra állít sántákat stb., végre csöppeket osztogat, melyek élénk tánczra készítetnek mindenkit, még az öreg polgármestert és elaggott nejét is. Ez alatt Faust szerelmet vall a polgármester szép és erényes leányának, a ki hajlandó nejévé lenni. A táncz-tól elcsigázott szülei is beleegyeznek ezen frigybe és a boldog fiatal pár ép a templomba indul, midőn Mephistophela megjelen és gúnyos kacajjal követeli, hogy Faust őt rögtön kövesse. Egyúttal elsötétül a nap, villámok cikáznak, az ég zeng, mire a megrémült nép a templomba rohan, hol az orgona megszólal és a harangok zúgni kezdenek. Faust is a templomba akar menekülni, de a földből ki-emelkedik egy óriási kéz, mely őt megragadja, Mephistophela pedig szeme elé tartja szerződését, a mely lejárt. Faust védekezik, jajgat, könyörög — mind hiába: a pokol szörnyei föltűnnek és gúnyos kacajjal tánczolják körül a kétségbeesett hőst, kit végre a kigyóvá átváltozott Mephistophela megfojt. Végre mind elmerülnek és a templomból

kihangzó orgonahangok és harangzúgás közepett véget ér a darab.

Ime a letánczolt tragédia, melyre Heine mint «egyik leghatalmasabb és legköltőibb termékére»*), rendkívül büszke volt, annyira, hogy költői érték tekintetében a *Romanzero* fölé helyezte. Az utókor, de már saját kortársai is, máskép vélekedtek: ki beszél ma még Heine Faustjáról, talán a monda történészen kívül? a *Romanzero* pedig ma is a XIX. századi lyra egyik leghatalmasabb alkotása, melynek nagy költői értékét az egész világ elismeri.

Nem vagyok szakember a táncművészet terén, azért nem tudom, mit lehet és mit nem lehet tánczolni. Mégis úgy sejtem, hogy Heine sok mindenfélét foglalt balletszövegebe, a mit tánczczal, sőt zenével is, mégis csak bajos kifejezésre juttatni. A IV. felvonásban pl. olvassuk Helena szigetéről (VI., 490): «Minden hellén derűtséget lebel itten, ambroziai isteni békét, classikus nyugalmat. Semmi sem emlékeztet egy ködös túlvilágra, mystikus kéj- és fájdalomborzadályokra, földöntúli önkivületére egy oly szellemnek, a mely a testiségből emancipálta magát: itt minden valóságos, plastikus boldogság visszatekintő fájdalom nélkül, rejtelmes, üres sóvárgás nélkül». Nem tudom, lehet-e ezt tánczolni? És lehet-e tánczolni az érzéseknek azt a gazdag sokféleségét és végletek közt átmenetek nélkül mozgó hullámzását, melyet Heine oly szépen leír? Szövegét a költő természetesen a közönségnek szánta és kétségtelen, hogy a ballet előadásakor ezt a szöveget a nézők kezébe adták volna. Csak ez a czélzat érteti meg azt a művészi gondos-ságot, melylyel Heine ezt a szöveget stiljének és nyelvének egész megragadó erejével és páratlan bájával fölruházta.

De a táncz és a zene e szöveggel szemben végre is mellékes dolog; hisz a költő maga is hangsúlyozza, hogy a ballet alakját csak lényegtelen formának kívánja tekintetni, melybe «egyik leghatalmasabb és legköltőibb termékét» megbízatása értelmében, talán jobb akarata ellenére öltöztette. A fönti rövid vázlatból is világos, hogy Heine igen mozgalmassal, lehetőleg ellentétes elemekben gazdag, szemkápráz-

*) 1847 június 20. kelt levelében.

tató jeleneteket törekedett rajzolni, melyek a fény minden csodájával megvilágítva, a színpadi gépezet hatalmas eszközeivel mozgatva és természetesen a zene és táncz művészi elemeitől kísérve, bizonyára igen nagy, meglepő és erősen szórakoztató hatást gyakoroltak volna a közönségre. De ez is mind a ballet formájához tartozik, mely minket most nem érdekel, legkevesbbé engem, mert nem értek e dolgokhoz.

Lássuk a darabot, mint költői alkotást, mert hisz Heine csakis ilyennek kívánja tekintetni és mint ilyennek tulajdonít neki rendkívüli értéket. Itt tehát e kérdésekre kell megfelelnünk: mi van új ebben a műben? hogyan viszonylik ez a *Faust* a forrásaihoz? és mi teszi ezt a művet Faust-drámává?

Ép 1847 elején*) jelent meg a *Kloster* című gyűjtemény**) ötödik, 1200 lapra terjedő vastag kötete, mely kizárólag a Faust-mondának és e monda régibb földolgozásainak van szentelve, melyek közül többeket lenyomat — és néhány héttel később vette Heine Lumley megbízását, hogy színháza számára balletet írjon. Heine balletje tárgyául a Faust-mondát választotta, melyet nagyjában és főleg Gøthe művéből már ifjúkora óta ismert, tüzetesebben pedig a *Kloster* ép most megjelent V. kötetéből tanulmányozhattott. Ez a nagy gyűjtemény az ő főforrása, mint, kissé általánosítva, maga mondja (VI., 496): «Balletem a régi Faust-mondának leglényegesebb elemeit foglalja magában és midőn főmozzanatait egy drámai egységbe fölvettem, a részletekben is lelkiismeretesen ragaszkodtam a régi hagyományokhoz, a mint azokat a népkönyvekben, melyek nálunk a vásárokon árusítatnak, és a bábjátékokban találtam, melyeket magam is gyermekkoromban előadni láttam». A darabnak egész cselekvénye és minden egyes mozzanata a bábjátékokból van meritve, melyek sorából a *Kloster* V. kötetében kiadottak közül a strassburgi (853—883. l.) áll Heine

*) Az előszó 1847 januárjában kelt.

***) *Das Kloster. Weltlich und geistlich. Zur Kultur- und Sittengeschichte in Wort und Bild. Von J. Scheible.* Óriási gyűjtemény 1845 óta, összesen tíz kötet. Heine az előző négy kötetet is ismerte és ezekből is vett egyes adatokat és motívumokat.

művéhez legközelebb. Ezen játékban szerepel, valószínűen modern adalékul, Klinger Faust-regényéből¹⁾, a polgármester és neje, kiket Heine átvett, míg ezeknek naiv leánya kétségtelenül Goethe Gretchenjének köszöni létét. A *Kloster* ugyanez V. kötete hozta Marlowe hatalmas Faust-tragédiájának első német fordítását²⁾, melyet Heine szintén valószínűen ezen forrásból ismert.

De azért vannak művének egyéb elemei is, melyek nem ezen forrásból származnak, de szintén nem az ő leleményei. A ballet alakja sem származik tőle, hanem megbízójától; de hogy Heine e megbízatásnak ép egy Faust-ballet-tel mert megfelelni, talán onnan van, hogy tánczok nagy szerepet játszanak a régibb bábjátékokban is, sőt hogy Faust, talán már a XVII. században, mint egy balletnek, illetőleg néma-játéknak (Pantomime) hőse lesz az ördög czimborája és áldozata, így pl. 1770-ben Lipcsében és még 1809-ben Németország különböző városaiban. Sőt Heine maga is olvashatott a *Kloster* sokat idézett kötetében (1020—1027. l.) egy Faust-balletet³⁾, melyet talán már 1730 óta ismételve előadtak Bécsben a karintiai kapu melletti színházban. E különben gyöngé munka ösztönözte őt valószínűen arra, hogy jó áron megrendelt balletjének hőségé Faustot tegye; — de abban lényegesen és igen ügyesen eltér mintájától, hogy Mephistopheles helyébe nála Mephistophela lépett, mert Faust és Mephistopheles kettős tánczai mégis csak igen furcsán vették volna ki magukat. De a pokoli hölgy maga nem Heine találmánya: már a monda legregibb földolgozásában is olvassuk, hogy az ördög szép hölgy alakjában ismételve elcsábította és undok kicsapongásokra bírta Faustot, sőt egyik Faustról szóló népdalban, melyet ugyancsak a *Kloster* (II., 120.) lenyomatott, de a század elején már a *Wunderhorn* (1806) is közölt, melyet Heine olyan jól ismert⁴⁾, megtaláljuk a nőördög nevét is

¹⁾ *Fausts Leben, Thaten und Höllenfahrt in fünf Büchern*, 1791.

²⁾ Müller Vilmos fordításában; először 1818-ban jelent meg Berlinben.

³⁾ Czíme: *Der nach teutscher Comoedien-, Engelländischer Pantomimien (!)- und Italienischer Music-Art eingerichtete D. Faust.*

⁴⁾ Alex. Tille: *Die deutschen Volkslieder von Doktor Faust*, 1890, 64. l.

«Mephistophila» alakjában. Helena szigetét, melyet Faust fölkeres, a költő saját állítása szerint Pausanias és Plinius adataiból (bajosán közvetlenül) vette, a kiknél régi görög hagyományok alapján szó van Leuke szigetéről, hol Achilles mint Helena férje félisteni boldog életet élt.

Utóbb említi Heine, hogy gyermekkorában kóbor színészekről két Faust-dramát látott, melyeknek tartalmát csak nagyjában vázolja, úgy, hogy bajos róluk biztos ítéletet mondani. De néhány megjegyzése kétségtelenné teszi, hogy e darabok bővelkedtek modern elemekben, melyek nagyrészt Klinger Miksának már említett Faust-regényéből, a német «Sturm und Drang» egyik legjellemzőbb termékéből származtak. Ugyanezen regényében azonosítja Klinger, régebbi homályos hagyományok alapján a bűvészművészt Fust Jánossal, a könyvnyomtatás egyik föltalálójával (és ezt a motívumot egyes bábjátékok is átvették tőle), mit Heine most mint alaptalan föltevést, mint «a néphit elterjedt tévedését», visszautasít, pedig régebben maga is hirdette*) és később a «Bimini» prologjában, de itt bizonyára csak költői motívum gyanánt, újból állítja.

Alaposan ismerte Heine a boszorkányok világát, kiknek ünnepét darabja III. fölvonásában sokkal részletesebben írja le, mint Goethe a «Walpurgisnachtban», a ki ezt a világot először hozta szorosabb kapcsolatba a Faust-mondával. Heine fő-, sőt egyetlen forrása ez eleven rajzokban, noha ő maga egyéb régi írókra is hivatkozik, Dobeneck Frigyesnek Jean Paul által kiadott műve: *Des deutschen Mittelalters Volksglauben und Heroensagen* (1815, 2 köt.), melyből egyéb rokontárgyú elbeszéléseiben és rajzaiban is alaposan merített. De merített ő egyes vonásokat más régi könyvekből is**), hisz a nép babonája mindig nagyon von-

---

*) Schnabelewopski emlékirataiban (IV., 98.) a nyomdászt egyszerűen Faust (nem Fust) Jánosnak nevezi, a *Romantikus iskolában* pedig (V., 261.) szintén azonosítja a két alakot.

**) Grimm Jakab német mythológiáján (1835) kívül Heine öt régi íróra hivatkozik. Ezek: Remigius, Prætorius, Bodin, Godelmann és De Lancre, kik közül azonban voltaképp csak három jön tekintetbe: Johannes Prætorius: *Blockes—Berges Verriichtung* (1668), Jean Bodin: *Démonomanie des sorciers* (1579, németül 1581) és De Lancre: *Tableau de l'inconstance des mauvais anges et démons* (1613), kik-

zotta és Heine, a ki a középkori dæmonológiában és dæmonomagiában rendkívül jártas volt, legkülönbözőbb prózai műveiben, valamint számos költeményében mindig előszere-ttel dolgozott föl ily keletű és jellegű motivumokat.

Íme a források, melyekből Heine balletje összes fontos és mellékes elemeit merítette.

Az eredeti mondából csupán egy, ép a leglényegesebb vonás hiányzik teljesen: Faust titanismusa, mely föllázad az emberi ész gyarlósága és a természeti törvények korlátozó zsarnoksága ellen; mely az emberi tudásban nem talál megnyugvást és földöntúli boldogsága árán is tudni akar, a mi őt végül a Gonosz karjaiba hajtja és a pokol áldozatává teszi. Heine előadásából csak közvetve világlik ki, hogy balletjében hogyan fogta föl a monda hőst. Nem mondja meg, hogy Faust miért idézi föl a Gonoszt és a szerződés megkötésénél meglepő szófukarsággal csak annyit jegyez meg, hogy Faust ez okmány aláírásával «múló földi élvezetekért lemondott mennyei boldogságáról» (VI., 483). Faust tehát nála nem a határt nem ismerő tudásért, nem is az összes lehető vágyait kielégítő hatalomért, hanem csakis a szerelem féktelen élvezeteért szerződik a pokollal. A ballet tartalma tényleg csupán három szerelmi viszony rajza, melyekben a hercegné, Helena és a német polgármesterleány szépségökkel, és csakis szépségökkel, elbájolják és lekötik a hőst, a kit azért és közvetve magát a költőt is nem minden alap nélkül vádolhatnánk a húsnak beteges cultusával. Ily fölfogás a mondának régibb és újabb földolgozásaiból ritkán hiányzik egészen; de teljes kizárólagossággal épen csak Heine művében szerepel. Az eredeti Faust-monda első sorban jellemző alap gondolatának ezen mellőzése átvezet bennünket Heine terjedelmes fejtegetéseire, melyekben műve előszavában és függelékében nézeteit a Faust-monda eredetéről, valamint a történeti és mythikus Faustról nagyon bőven és részben igen szépen, de épen nem egységesen és sok tarthatatlan állítással adja elő.

---

hez még Georg Conr. Horst műve (*Daemonomagie*, 1818) járul. Fölhasználásuk részletes kimutatását adja Georg Mücke, *Heines Beziehungen zum deutschen Mittelalter*, 1908, különösen a VII. fejezetben. V. ö. e könyvről ismertetésemet a *Bp. Szemle* legutóbbi számában.

Előszavában a Faust-mondát egyszerűen azonosítja a Theophilus-mondával, mit némelyek még ma is, de bizonyára minden alap nélkül, állítanak. Hogy nála Theophilus a püspök udvarmestere Adamában Siciliában — pedig Adamában Ciliciában élt, — talán csak felszínes olvasásból eredő tévedés. Már önkényes okoskodás további fejtegetése. Szerinte e Theophilusról szolt egy elveszett angolszász költemény, melyet Rutebeuf troubadour francia mystère alakjában színre hozott, mire Marlowe ennek alapján dolgozta föl tragédiájában a rokon Faust-mondát, melyet a régi német népkönyvből ismert. Angliában azután a bábjátékok átvették és átdolgozták Marlowe művét, mely ezen parodikus alakjában került Németországba, hol Gœthének is egyetlen forrása volt. Ebből a zagyvalékos fejtegetésből egy szó sem igaz és bajos elgondolni, hogy Heine hogyan jutott ezen képtelen fölfogáshoz, mert hiszen már kortársai is tudták és ő is tudta a *Kloster* czikkeiből, hogy a Theophilus-legendának semmi köze a Faust-mondához; hogy tehát Rutebeuf mysteriumának sem lehet semmi köze Marlowe-hoz, a ki ezt a mystèret bajosan ismerte; hogy a Faust-monda alapját a történeti Faust viselt dolgai teszik, melyeket a néphagyomány idővel régibb bűvészekről szóló varázstörténetekkel kibővített; hogy Rutebeuf nem volt troubadour és hogy Marlowe tragédiája az 1587-iki német népkönyvnek már a következő évben (1588) megjelent angol fordításán alapszik és hogy ezt a tragédiát, nem pedig bábjátékokat, az angol komédiások hozták német földre, hol talán első ízben 1626-ban játszották Drezdában; végre, hogy Gœthe, mikor tragédiája első részét megírta, nem ismerte Marlowe tragédiáját, de igenis ismerte a Faustról szóló népkönyveket, mit Heine itt határozottan tagad. Szellemes azonban az a megjegyzése, hogy a középkori Theophilus üdvözü, mert a Boldogságos Szűz megmenti, de a reformatio-korabeli Faustnak a pokolba kell jutnia, mert a protestantismus nem hisz Mária közvetítő nagy hatalmában.

Sokkal bővebben és helyesebben, mint az előszóban, szolt Heine a Faust-mondáról a darabjához csatolt igen terjedelmes értekezésben (VI., 495—519. l.), melyet megbízójához, Lumley színigazgatóhoz intézett levél alakjába

öltöztetett.*) Itt mindenekelőtt kifejti föladata nehézségét, mely őt arra készítette (a mi nem igaz, mert a tárgyat ő választotta), hogy Gæthével és ennek legnagyobb művével versenyre keljen, még pedig igen kedvezőtlen eszközökkel, hiszen ő nem beszéltetheti alakjait, csak «sovány librettóban» körvonalozhatta a szereplők viselkedését, valamint a zene és táncz színhelyét. De azért egy pontban oly érdeme van, melylyel Gæthe nem dicsekedhetik; hogy t. i. ő híven ragaszkodott a régi mondához (a mi ismét nem igaz), míg Gæthe ettől lényegesen eltért, mert művéből hiányzik «az igaz mondához való hű ragaszkodás, a valóságos szellemének tisztelete, a belső lelke iránti kegyelet» (VI., 496. l.). Ezzel eliontotta Gæthe a maga nagy művét, mert tragédiájának béna-ágyékú («lendenlahm») második része teljesen el van tévesztve, hisz úgy végződik, mint egy «frivol farce, hogy ne mondjam, mint egy ballet». Azonfelül el van hibázva Gæthenél a Mephisto jelleme is, a ki, szerinte, sokkal finomabb ördög, mint a milyennek Gæthe rajzolta. E támadás Gæthe ellen kiegészíti az előszó támadását, melyben (VI., 477. l.) úgy tünteti föl Gæthét, mint a ki művének minden részletét valahonnan vette, úgy, hogy önállósága vagy eredetisége semmis. E Gæthe-ellenes megjegyzések alapján, melyeket Heine egyébütt is hangoztat, nem minden alap nélkül állították ismételve**), hogy Faustjával tudatosan akart versenyezni, már ifjú korában, a németek leghatalmasabb költeményével és hogy el akarta hitetni önmagával és nemzetével, hogy az ő műve különb, mint a Gætheé.

Az ő forrásai, mondja, «a két népkönyv», az 1587-iki

---

*) Föltűnő, hogy e fejtegetésekben az előszavában hangoztatott kalandos nézetek nem találhatók, de azért Heine nyugodtan lenyomatta mind a két előadását. Az előszó 1851 október 1-én kelt, tehát mindenesetre később írta, mint a Lumleyhez intézett levelet, mely valószínűen még 1847-ből való. Az előszó nagy zavarát, úgy látszik, Magnin tanulmánya (*Journal des savants*, 1846), melyre Heine maga is hivatkozik, okozta. A jeles francia tudós e terjedelmes értekezésében behatóan tárgyalja Monmarqué és Michel *Théâtre français du moyen âge* (1839) cz. nagy gyűjteményét.

**) Részletesen legújabbban Adolf Bartels: *Heinrich Heine, auch ein Denkmal*, 1906, főleg 183—194. l.

és a Widmann-féle (pedig ilyen népkönyv négy van) és a részben Faustnak tulajdonított varázsló művek, pedig ezek jóval későbbiek, mint a Faust-monda. Ezekhez járul a Wagner-famulusról szóló népkönyv, mely állítólag spanyolból van fordítva. Ha ez igaz volna, a miben ő kételkedik, itt szerinte nyomra akadnánk, mely «a Faust- és Don Juan-monda csodálatos egybehangzását megértetné», pedig a két mondának semmi köze egymáshoz és csupán a Heine Faustja valóban rokona a spanyol monda hősének.

A történeti Faustra vonatkozó adatok közlése után (forrása itt a *Kloster* V. kötete) említi a monda hősének azonosítását a könyvnyomtatás föltalálójával, Fust Jánossal; ezt szerinte a bábjátékok terjesztették el, melyekben a cselekvény színhelye mindig Mainz, a mi tévedés, mert a színhely sok bábjátékban is Wittenberg, a reformatio városa. Heine itt is tévedésnek mondja ezt az azonosítást, de mélyebb gondolatra vezet vissza, mert Faust harczát a hit ellen (pedig Faust a hitben gyökerezik és nem harczol ellene, hanem daczol vele) ép a könyvnyomtatás segítette elő a legnagyobb hatással és a nép legzseleesebb rétegeiben. Azután megemlékszik Heine a Simrock Károly által a bábjátékok alapján önkényesen megszerkesztett Faust-drámáról (1846) és két színműről, melyeket ifjú korában maga is látott és melyeknek tartalmáról, úgy látszik, nagyon homályos emlékezetből, egyet-mást elmond. A Helena szereplése rávezeti Gøthe Faustjának II. részére, erre «az allegorikus és labyrinthikus vadonra», melyben «egyedül csak a Helena-jelenetek jók» (VI., 509. l.) és alig hihetőnek mondja, hogy ilyet egy aggastyán keze képes volt megalkotni, pedig Gøthe maga mondja, hogy a Helena szereplése, a régi bábjátékok alapján, legrégebb terveinek egyike, a Helena-jeleneteket pedig, tudjuk, nem mint aggastyán, hanem 50 éves korában írta meg. Ezzel kapcsolatban kifejti még Heine, hogy a Faust-monda eszméje szerinte «a realistikus érzéki világnézet lázadása a szellemi ó-katholikus askezis ellen», a mi a régi mondára nem illik és saját Faust-művéből is bajosan olvasható ki. Egyébként ez a függelék nagyjában megfelel a tudomány akkori színvonalának és igen gazdag szellemes, de sokszor csak félig találó megjegyzésekben, valamint gyönyörűen megírt elbeszélésekben és raj-

zokban, főleg a boszorkányok és dæmonok világáról szóló részben, mely azonban a Faust-mondával már semmi kapcsolatban nincsen.

Heine Faustja nyelv és stíl tekintetében igen szép, de egyebekben jelentéktelen és csekély értékű alkotás, a mondára vonatkozó fejtegetései pedig sok szellemes ötletet tartalmaznak, de túlságosan gazdagok hamis és félrevezető megjegyzésekben. A költő halhatatlanságát sem az elfeledett ballet, sem a még mindig kísértő reflexiók nem segítik elő; szerencsére Heine halhatatlansága szilárd és marandó alapokon nyugszik, melyek Faustjának figyelembevételét teljesen mellőzhetővé teszik.

HEINRICH GUSZTÁV.

AZ ALKOTMÁNYOS TÖRÖKORSZÁG JÖVŐJE.

Semmi sem jellemzi jobban a Nyugat gondolkozás-módját, mint az a fölényesség, melyet Ázsiával szemben fitogtatunk. Úgy látszik, annyira fejünkbe szálltak az ifjabb Európának a vén Ázsiához képest elért sikerei, hogy tetszelgünk magunknak abban a rendületlen hitben, hogy Istennek egyetlen kiválasztott népe vagyunk, melyet egyedül illet meg az uralom kiváltsága a föld egész kerekéségén, hogy egyedül csak mi lehetünk szabadok és hatalmasok, s hogy az emberiség többi részének, alánk rendelt helyzetében sem joga, sem képessége arra, hogy megismerje a szabadságot. Ily gondolatok támadnak az emberben, látva azt a kétséget és pessimismust, melylyel sajtónk a Perzsiában és Törökországban mutatkozó ébredést nézi. Hogyan? Alkotmány és parlament kell a töröknek, perzsának, vérbeli keleti népek akarják elsajátítani a nyugati szabadság vívmányait, s a szabadság istenasszonya be akar vonulni az ázsiai zsarnokság és a megcsontosodott önkényuralom ősi fészkébe? Nem, ez mégis csak sok, ez nem történhetik meg s nem is fog megtörténni — hallatszik mindenfelől.

Nos hát, e tévedés eloszlatására szolgáljanak az itt következő sorok.

Azok, kik Európában megszokták, hogy csak porba tiprott rabszolgákat lássanak Ázsia fiaiban, úgy látszik, megfélemlettek arról, hogy a mi középkori hűbériségünk sokkal nyomasztóbb volt az ázsiai kényurak legkegyetlenebb zsarnokságánál, s hogy a Kelet népei csak ott szenvedtek zsarnoki kormányaiktól, hol vallási vakbuzgóság párosult a tudatlansággal s hol az általános fejletlenség nyomasztóbbá tette a szegénységet és a bárgyúság egy nemébe súlyesztette az emberiséget. Ez az utóbb említett állapot annál nagyobb

mértékben növekedett, minél győztesebben nyomultak előre fegyvereink s minél inkább elnyomták ipari termékeink a honi kézipart. Az elszegényedett Ázsiában hálás termőföldre talált az önkényuralom, s a nyomor még nagyobbra nő, ha időközben a távol keletről jövő légáramlat fel nem ébreszti és eszméletre nem téríti az alomba merülteket. Japán rendkívüli sikerei és az, hogy Khina oly határozottan megemberelte magát, csodálatos hatással van Mohamed követőire, kik azelőtt megvetették s utolsó rendű hitetleneknek tartották a pogány buddhistákat, holott most fényes példakép gyanánt tekintik őket. Ez a jelenség szolgál magyarázatául a nyugatázsiai szabadságmozgalomnak. Az alkotmányos kormányzat semmi esetre sem újszerű valami az Iszlám világában, mert nem volt még vallás, mely demokratikusabb volna az arab próféta tanításánál. Tagadhatatlan mindenesetre, hogy csak a négy első kalifa alkalmazkodott szorosán a Korán igéihez, holott utódaik, szultánsággá idomítva át a khalifaságot, a demokratikus szellemet feláldozták a személyes uralom érdekéért. Ez a példa különösen a perzsa és a török fejedelmeknek volt kedvök szerint való, a vallási és világi hatalom egyesítése megnehezített minden ellenszegülést s ezért állunk szemben azzal a sajátságos jelenséggel, hogy az emberek milliói hogyan túrték évszázadokon át zsarnokaik önkényét, szeszélyeit, tékozló kedvét és sok más bűnös tulajdonságát, s hogyan éltek a porban fetrengve lábaiknál.

De ez a csúfos visszásság nem tarthatott örökké, s midőn Európa, lerázva bilincseit, új életre ébredt, Ázsia fia is köszörülni kezdte torkát és felismerte, hogy neki is jogában áll szabad ember módjára élni. A törökországi szabadságmozgalom első jeleit a múlt század ötvenes éveinek vége felé vettem észre, midőn Husszein Daim pasa hadosztály-tábornok házában lakója voltam. Pasám, egykori hadsegéde Mahmud szultánnak, és származására nézve cserkesz ember, a magyar emigránsokkal való érintkezése közben hallotta hírét először a politikai szabadságnak, s nyomban reájött arra a gondolatra, hogy nem lehetne-e meghonosítani a szabadságot Törökországban és az iszlámságban is? Husszein Daim pasa jámbor, sőt rajongóan hívő mohammedán ember volt, ki tudós molláknak

lelki tanácsa nélkül nem adta volna magát semmire sem, és a bagdadi Ahmed seikhben, ki nagyon sűrűn járt házunkhoz s engem minden áron meg akart téríteni, oly tanácsadóra lelt e kérdésben, kinél különbet kívánia sem lehetett. Ennek a szikár, mindig mezítláb járó fanatikus arabnak oly tüzes szeme volt, hogy szinte átdöfte vele az embert, és sohasem fogom elfelejteni alakját, a mint szapora léptekkel fel-feltűnt előttem akkoriban. A pasával és más híveivel a ház legbelsőbb részében szokott összetalálkozni. Én magam alig is gyanítottam, mi történik azokban a titkos gyülekezetekben, s csak utóbb tudtam meg, tudniillik akkor, midőn a pasát egyszer elkísérte a háztól és börtönbe vetette egy előkelő rangú tiszt, hogy házunkban a híres Kuleli-összeesküvés szálaít szövögették, s hogy házigazdám az összeesküvés feje volt. A szövetkezetek azon gondolkoztak, hogy kényszeríteni fogják a szultánt, adjon alkotmányt népének, mert az önkényuralom, melyet addig gyakorolt, ellenkezik a Korán szellemével, már pedig a khalifának, a próféta helytartójának, nem szabad ily bűnt elkövetnie.

Természetes, hogy hamarosan meghiusították ezt az első kísérletet, mely a szabad intézmények behozatalát, a szultán mindenhatóságának korlátok közé szorítását tűzte célul. De az eszme tovább is megmaradt s hívei oly mértékben szaporodtak, a mily mértékben nagyobbra nőtt a fejtelenség és a zsarnoki önkény; úgy, hogy már Abdul Aziz szultán uralkodásának idejében magával ragadta a művelt ifjúságot, de még a korosabb hivatalnokok egy-némelyikét is, az az áramlat, mely csak alkotmányos kormányzattól remélte a kóros állapotok jobbra fordulását. Abdul Hamid uralkodása alatt ez a vágy általánossá vált, s bár a szultán vasmarokkal állta útját minden kitörésnek, utóbb annál elemibb erővel következett be a robbanás, meglepve egész Európát a lázadás mesés gyorsaságával, az egész nemzet egyértelmű talpraállásával és a győztes forradalom nyugodt, nesztelen lefolyásával. A századok során át gyökeret vert önkényuralom bukása érdeklődővé tette az embereket itt nálunk a nyugaton, s felhangzott a kérdés: hogy vajon az alkotmány, ez a tisztára európai valami, helyén való-e Ázsiában, és nem következik-e be mihama-

rább a visszaesés? Engem akárhányszor nevetésre indított, látva az öntelt nyugati emberek kételkedő és alapjában rosszindulatú mosolyát, mert hiszen mégis csak gyermekeséget hitetne el önmagával, a ki azt képzelné, hogy a vén Ázsia szülöttének nem volna érzéke a szabadság iránt, nem vágyakoznék a legnemesebb kincs után, melyet magunknak kívánhatunk. Ez a felfogás különösen ott ötlük szembe, hol nyugati politikai aspiratiók forognak szóban s hol a nép-lélektan szabályait saját tetszésük és óhajításuk szerint akarják megállapítani. De a legújabban szerzett tapasztalat meggyőzhet bennünket, hogy az ily feltevés ugyancsak hamisnak bizonyult. A török alkotmány oly lázas öröme ragadta elsősorban a birodalom mohammedán népét, minőt oly köztudomás szerint csendes és nyugodt néptől senki sem várt volna. Úgy tetszett, mintha mindenki már évtizedek óta epedve várta volna az alkotmányt s tudott volna az ily nyugati eredetű alkotmányformáról. Pedig nem volt úgy. Az egyszerű oszmánnak sejtelve sem volt az ilyféléről, mert Ázsia legalsóbb néposztályai a zsarnokságot teljesen azonos fogalomnak hiszik a kormányzással; de midőn hallották, hogy az új kormányforma szabadságot jelent, mindenki újjongott és teljesen megfelekezett az elmúlt idők méltatlanságairól és szenvedéseiről.

Ehhez hasonló tapasztalást értünk meg Perzsiában is, hol vagy teljesen ismeretlenül maradtak vagy eltorzított formában jutottak köztudomásra a legújabb események. A perzsák szerencsétlen birodalmának lakói örömmel üdvözölték a beteges, de áldott jószívű Mozaffareddin sahtól kapott alkotmányt, mert a perzsák a szabadságban felismerték azt az eszközt, mely felszabadíthatja őket sok száz éves rabságuk, nyomorúságuk és züllöttségük alól. Az egész ország képe egy pillanat alatt megváltozott, mindenki felébredt hirtelen a lethargia és a nemzeti tespedés álmából, és bármily ellenséges álláspontra helyezkedik is az alkotmánynyal szemben az önhitt, megátalkodott és zsarnok Mohammed Ali sah, a perzsa nép soha sem mond le többé a szabadság és törvényesség vágyáról. Meglehet, hogy az alkotmányos pártkörök, az úgynevezett *enlsumenek* túlbuzgóságából vagy személyes okokból ártalmára voltak az alkotmányos élet első korszakának, de ez nem szolgál-

tat okot arra, hogy bárki is kárhoztassa a perzsa szabadságmozgalmat s a szabadságra méltatlannak és az alkotmányra éretlennek bélyegezze a perzsa népet, mint a hogy bizonyos oldalról rá akarják suggerálni a világra. Az iráni faj mindig egyike volt Ázsia legeszmébb és legtehetségesebb népfajának, s az ezeréves műveltség és nemzeti nagyság emlékezte még mindig hatalmas varázserőt gyakorol; a perzsa föld déli és éjszaki felén fellépő európai hatalmi befolyás festhet magának bármily tetszetős képet a jövőndő politikájáról, a nyugat és az észak anyagi túlhatalma itt legfőlebb csak egy darab ideig örülhet győzelmének. A perzsák szabadságérzetét elnyomni többé nem lehet. Szaffar khán, Szamszan ed Douleh, a bakhtiárok Ilkhanija s a forradalom többi fő embere csak eszközei a szabadság felébredt szellemének, mert az iszlám önállóságra törekszik s be akarja bizonyítani, hogy az arab próféta vallása nem áll útjában a politikai szabadságnak, a világi kulturának és a nagyságnak, mint a hogy' nálunk Európában el akarják hitetni magokkal az emberek. A perzsák szabadság-szeretetének példája fényesen bizonyítja, hogy az iszlám fölébredett. Itt egy megátalkodott zsarnok a fejébe vette, hogy az erőszak minden eszközével fentartja az önkényuralmat, mely a romlás örvényébe sodorta népét és országát, fejébe vette csak azért, hogy kielégíthesse önkényének szeszélyeit s végképen megsemmisítsen egy ősi nemzetet. E borzasztó tervének kedvezni látszik az európai szomszéd országok politikai helyzete, mert ezek már előre megosztokdtak a zsákmányon, nekik fehér lapra van szükségük s az elvakult kényúr meg akarja könnyíteni számukra a felosztás munkáját. Erősen kétségbe vonom, hogy ez könnyű szerrel sikerülne nekik. Az újjáébredés s a megerősödés tünetei sokkal világosabbak és valódiabbak, semhogy azokat csalfának tarthatnók. A forradalom Tebriszből, a mozgalom főforrásából és góczpontjából terjed szét a szerencsétlen ország minden irányában az eszelős zsarnok ellen. Keleten Meshed, délen Iszfahan és Siraz tüzték ki a zendülés és a nyílt lázadás zászlaját a sah tekintélye ellen. Kereskedők, kézművesek és papok egyesültek egymással s a hegyek rejtekéből félnomád bakhtiárok és lurok sietnek elő, hogy támogassák fegyverökkel a békés polgárok köve-

teléseit. Ily körülmények közt bajosan győz e mérkőzésben a reactio. A dolgoknak előreláthatólag külső beavatkozás vet véget egyelőre, de csalódnai fog reményeiben az az idegen hatalom, mely azt képzeli, hogy itt megalapíthatja és hosszabb ideig fenttarthatja uralmát. Régebben megtörténhetett az efféle, de most már nem történhetik meg, mert Ázsia szülöttei, legyenek bár mohammedánok, buddhisták vagy brahminok, megizlették már a szabadság nektárját, a mi saját példánk pedig meggyőzte őket ez isteni ital csodatevő erejéről, nem is lesz nyugtok addig, míg teljesen el nem oltották vele szomszúságukat.

Míg a perzsa nép a szabadságért vívott nehéz harcában nem kap kívülről sem segítséget, sem biztatást, az oszmánok népe, a sors kegyéből, szerencsésen túlesett már küzdelmének első időszakán. Szinte egész Európa örömujjongással köszönti az eddig kegyetlenül rossz hírben álló, sokat gúnyolt törököt és bámulja a győztest, ki vérontás nélkül ért céljához s most ritka nyugalommal és megfontoltsággal lát hozzá az újjászervezés munkájához. Hogy széthúzó nemzeti elemeivel s egymást ellenséges szemmel néző vallásfelekezeteivel könnyű siker várna reá, feltenni nehéz. Rendkívüli erőfeszítésbe fog kerülni biz az s első sorban a Nyugat politikai viszonyaitól fog függeni. Ha mérlegre vetjük azt, hogy mily kitörő örömmel üdvözölték az alkotmányt magában az oszmán birodalomban és tekintetbe vesszük a rokoni és nem rokoni mozlím népek örvendő részvételét, lehetetlen fel nem fedoznünk az eddig hallottak és tapasztaltak alapján a közösséget a mozlímok szabadságérzetében s ezt szerencsés jelnek lehet tekinteni arra nézve, hogy fel fognak ébredni az iszlám ázsiai gyermekei. Ez a csak újabban, a mohammedán sajtó rendkívüli fellendülése következtében életre kelt politikai és nemzeti közösség legelőbb Indiában nyilatkozott, hol a mozlím hindosztániak, az angol kultúrtörökvések s az idegen uralkodó faj segítségével megbarátkozva az eszmék új világával, arra a meggyőződésre jutottak, hogy vannak a valláson kívül még más eszmények is, s hogy titkon áhított politikai, nemzeti és kulturális függetlenségüket csak a modern művelődés által érhetik el.

Ehhez hasonló okok hasonló eredményeket szültek

Egyiptomban és Oroszország mohammedánjai közt is. A nilusi birodalom kilencz millió mohammedánja, kiket úgyszólván először ihletett meg az európai művelődés a mozlimok között, s kik már a mult század első évtizedeiben előszeretettel adták a művelt francziát, természetesen odáig volt lelkesedésében, midőn meghallotta hírét a török alkotmány újjáéledésének. Ámbár a török nem állt különösen nagy kedvességben az egyiptomiak közt, Egyiptom manapság mégis visszakívánja az alkotmányos khalifa souverainitását; mely kívánságnak valóra válását még hosszú időre lehetetlenné teheti Albion erős keze. Az orosz mohammedánok, vagyis a tatárok, kikből az orosz talmi-alkotmány váltotta ki a nemzeti öntudatot, természetesen végtelenül örülnek törökországi faj- és hitrokonaik szabadságának és ébredésének s a дума mohammedán csoportja a következő üdvözetlet küldötte az oszmán parlamentnek:

Az orosz дума mozlim csoportja ma, a parlament megnyitásának napján, szíves szerencsekívánatait küldi oszmán faj- és hitrokonainak. A mai boldog nap alkalmából szerencsét kívánunk a képviselő uraknak és általuk az egész oszmán népnek. Szívünkben kívánjuk, hogy a szabadság védelme alatt virágozzék fel és járjon szerencsével az új életre ébredt Törökország. Érezzük és megértjük, hogy mily örömet kelt lelketekben ez a nap, s ez öröm visszhangot kelt a mi szívünkben is.

Tevkileff,

a mohammedán csoport elnöke.

Sok, ehhez hasonló szerencsekívánat érkezett Indiából, Jávából és Szumatrából is. Tele van az mind az ottomán császári birodalomban élő hitrokonok sikerén érzett örömmel és lelkesedéssel s különösen előtérbe lép Abdul Hamid szultán személye, melyet Hindosztán és Középázsia mohammedánjai akkor is ünnepeltek, midőn a törökök gyűlölték önkényes uralkodása miatt s a ki most az alkotmányos és szabadságszerető fejedelem fényében áll előttük.

Minthogy Törökország e váratlan átalakulását a moszlimség oly túláradó örömmel üdvözölte s a nyugat is tünevényes jelenségnek tekinti, fölmerül első sorban a kérdés: mennyiben jogosult ez a két oldalról támadó izgalom, s

különösen, hogy az új kormányforma csakugyan maga után fogja-e vonni a nemzeti szellem, a világnézet s az egyéni sajátosságok átalakulását? Rendkívül fontos kérdés biz ez az általános művelődéstörténet s az európai befolyásnak keleten való jövője alakulása szempontjából, érdemes tehát alaposabban szemügyre venni. Érdemes annál is inkább, mert Európa vezető körei in rebus mohammedanicis vastag tudatlanságban leledzenek, vagy, nemzeti és politikai érdekeiktől elvakultan, nem ismerhetik fel vagy nem akarják felismerni a valódi tényállást. Ha már példánk és ösztönzésünk szigorúan európai szabásra és európai minta szerint készült köntösbe bujtatta a keleti társadalom egy részét, mindenesetre jogosult a kérdés: hogy csakugyan reá fog-e illeni ez a köntös a keleti szokások és nézetek közt felnőtt törökre, arabra stb., s hogy a török, az arab most már szabadabban fog-e mozogni új ruhájában? Erre a kérdésre bizony nem merek feltétlen igennel válaszolni. Az európai kormányforma Európa történelmi múltjának termőföldjéből szívja életerejét, e kormányformát oly társadalmi és kulturális evolutiók növelték nagyra, melyek a keleten még nincsenek meg s a melyeket csak ezentul kell megteremteni. Kérdéses még, hogy a szabadságon alapuló európai uralom képes-e gyors és alapos változást teremteni Ázsia népei közt? A ki e tekintetben Japánt említi példa gyanánt, alaposan téved, mert Japánban a népelem mindig akarat nélkül való eszköz volt a daimók kezében s a nagy fordulat a szamuráik uralkodó osztályának műve volt. Japánban nem akadályozta az újítást hierarchia és kizárólagos vallási szellem, mint akadályozta eddig például Ázsiának hozzánk közel eső részében és Középpáziában. Az iszlám joggal áll az alapjában demokratikus vallás hírében s csak a mozlím kelet önkényes uralkodóinak zsarnoksága és merev önzése volt eddig rajta a kerékkötő.

Minthogy a Törökországban legújában életbe léptetett alkotmány semmivé tette a zsarnok hatalmát, remélhető, hogy ez akadály elhárításával mindjobban lábra kap az emberi gondolkodás és tevékenység legtöbb terén megfigyelhető újító szellem és alapos rostára kerül a régi keleti nembánomság. De azért nem szabad hiú ábrándoknak adni magunkat, s mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt a

mindenható és mindenre kiterjedő befolyást, melyet az iszlám későbbi fejlődése során támadt fanatizmusával gyakorol az emberi élet minden cselekedetében és minden gerjedelmében. A hithű és jámbor mozlimnak tudvalevőleg nemcsak az istenséggel való vonatkozásaiban, hanem a mindennapi élet minden pontján és változatában is szigorúan a Korán és a Szunna parancsolataihoz kell alkalmazkodnia. Ruházkodásában, evés, ivás, járás, lovaglás közben, fektében, ültében, ha tréfál, ha komolyan beszél, szóval mindenben és mindenütt szem előtt kell tartania a vallást s a minderre vonatkozó leglényegtelenebb szabályok elhanyagolása a bűn, sőt a hitelenség árnyékát vetheti reá. A ki figyelembe veszi e viszonyokat, pedig figyelembe kell vennünk, az nem fogja a török alkotmányt oly könnyű szerrel annak a csodás hatású elixirnek tartani, mely egy csapásra megszünteti az ottomán császári birodalom régi visszasságait s melynek segítségével egyszerre újjá születik ott az állam és a társadalom. A politikus élhet ily szemfényvesztéssel, de a kelet pártatlan kutatójának mindenek előtt tisztelnie kell az igazságot s nem szabad félreismernie vagy elhallgatnia azt a temérdek nehézséget, melylyel Törökország megújulásának műve kapcsolatos.

Csak néhányat említek meg itt e nehézségek közül. Mindenekelőtt a *társadalmi átalakulást*, mely eddig csak külsőségekben nyilatkozik. A modern világnézet eddig a kelet erkölcsi életének csak hüvelyét érintette meg, de a mag még érintetlen s míg át nem hatotta belsejét, szó sem lehet alapos gyógyításról, vagyis közeledésről abhoz a világhoz, melynek példája van hivatva, meggyógyítani a beteg keletet. Szívesen elismerem, hogy csak későbbi időben keletkezett a nem-mohammedán világtól való elszigetelés parancsolata, melyet a törvény *elameti tefrikije*-nek, vagyis a különállás ismertető jelének nevez s melynek értelmében a mozlimnak külső ismertető jellel kell elválasztania magát a keresztyénektől. Ám ez a törvény még mindig érvényben van s ha a muzulmán például kalapot visel, orthodox hitrokona hitetlennek fogja nyilvánítani. Hasonló megítélés alá esik bizonyos ételek tilalma, különösen pedig a ket nem különválasztásának dolga. Ez a noli me tangere mindenesetre főakadálya a mozlim társa-

dalom teljes reformjának a még oly felvilágosult mohammedán szemében. Midőn még oly európai műveltségű törökök is, mint most Khalil Halid és Ahmed Riza, a török parlament ez idő szerint való elnöke, a hárem fenntartásának hívéül vallják magukat műveikben,*) nyilván conservatív hitrokonaik érzékenységet kimélik ők is, mert a nők mostani különállása mellett szó sem lehet a mozlím társadalom gyökeres átalakításáról. Az iszlám alaptörvényei nem nyilvánítják kötelezőnek a két nem különválasztását és volt török nő, ki a hadsereg élén állt, ki az iskola előadói székén vagy a közélet más-más terén működött, de a régi gyakorlat s a keleti népeknél általános, megcsontosodott conservatismus e ponton óriási nehézségeket gördített minden újító beavatkozás útjába. Eléggé nevezetes, hogy a háremtörvényt illetőleg ott, hol szorosabb érintkezés fejlődött ki az európai elemekkel, már némileg engedékenyebb szellemben alkalmazták. Így például India és déli Oroszország mohammedán írói nagyon elfogulatlan kijelentéseket tettek e kérdéstről és nyíltan síkra szálltak a hárem-rendszer megszüntetése érdekében. Maguk a keresztyén országokban élő mohammedán nők is követelték a férfinemmel való egyenjogúsításukat s nem szólva a tatár nők időről-időre megjelenő ujságczikkeiről, csak azt a török nőt említem, ki nemrég figyelemreméltó beszédet mondott a törökök által Kairóban rendezett szabadságünnepen. Madame Ferid, Redseb pasa hadsegédének leánya, joggal mondbatta, hogy az alkotmány újlag való életbeléptetésével meg kell szünnie a mozlím nők régi rabszolgaságának, mert történelmi bizonyítékok vannak arra, hogy a nők régen tevékenységet fejtenek ki az irodalom, az oktatás és a tudomány terén s hogy a nők egyenjogúsítása nélkül gondolni sem lehet az iszlám társadalmának reformjára. Madame Feridnek tökéletesen egészséges nézetei vannak a nőknek a férfiak nevelésére, műveltségére és jellemére való befolyásáról s beszédét nagy figyelemmel hallgatták.

Elképzelhetem, mily borzadálylyal olvasták hírét e

---

*) *La Crise de l'Orient*, írta Ahmed Riza bey, Páris, 1907., 117 old. és *The Crescent versus the Cross* by Khalil Halid, London 1907., 113. old.

beszédnek az óhitű conservatív mohammedánok! Nem rég ideje még, hogy a szultán megbizta a tudósok egy gyülekezetét, hogy tegye megfontolásának tárgyává, mily színe legyen a feredsének (köpenyegnek), mily sűrű legyen a fátyol és mily alakú a nők czipője. A török nőnek szigorúan tiltva volt, hogy európai kereskedők boltjába menjen s most előáll madame Ferid és nyilvánosan beszédet mond férfiak társaságában. Horrendum dictu! Mindhiába, végét kell vetni a két nem természetellenes különállásának, ha azt akarják, hogy a kiküzdött alkotmány üdvös irányba terelje a társadalmi életet.

A társadalmi viszonyok reformjával karöltve jár az *oktatásügy reformja*, különösen pedig az oktatásügynek az a része, mely a nyelv egyszerűsítésével és a vallásoktatásnak a világi ismeretektől való elválasztásával foglalkozik. A most használatos oszmán nyelvvel általános népműveltséget czélul tűzni és elérni nem lehet. Addig, míg a született török is csak évek tanulmánya után értheti meg az irodalmi nyelvet, mert hogy megértse, tudnia kell arabul és perzsául, nem lehet szó fölvilágosodásról és az ismeretek elterjedéséről. Nincs az a török földműves, kereskedő vagy iparos, ki megértene csak egy félig-meddig jól megírt ujságcikket, hogy szigorúan tudományos munkáról ne is szóljunk. Ebben a tekintetben fölöttébb nehéz föladat vár még az újtókra, de le kell bontani a falat, mely most még elválasztja a művelteket a széles néprétegektől. A haladásnak a mozlím Ázsiában élő barátai örömmel tapasztalták, mily buzgón láttak hozzá az orosz mohammedánok e föladat megoldásához. Gasparinski Iszmail, egy Krimiából való egyszerű férfiú, az úgynevezett Usszul-i-szautie, vagyis a magánhangzók rendszerének meghonosításával nagyon megkönnyítette a gyermekek olvasás-tanítását s a fősúlyt, ez újításával párhuzamosan a világi ismeretekre vetette. Könnyű elképzelni, mily roppant vihart támasztott ez újításával az óhitű conservatív mollák körében. Évekig dúlt a küzdelem és Bokharában, a vakbuzgóság ez erős várában, még most is dühöng, de számos helyen, még a sivatagvidéken is, mégis győzött az újítás. Lassan-lassan egyszerűsíteni fogják a török nyelvet és a művelődés útja megnyílik. Az angolok indiai uralmának területén fényes virág-

zásnak indult a közoktatás, de már például Afghanisztánban erős harcot kell vívnia Habibullah emirnek a vakbuzgó mollákkal. Dr. Abdul Gani, kit az emir megbízott az általa alapított Habibia-collegium vezetésével, még életét is félthette, de most már, néhány molla példás megfenyítése után, érvényt szerezhet az új oktatási rendszernek. Törökország alkotmányos kormányának teljes határozottsággal kell eljárnia ebben a tekintetben. Könnyen megteheti ezt azért is, mert az oktatásnak ez a módszere már régóta irányadó a rusdie és az idadieh-iskolákban, csak több gondot kellene vetni reá.

Nem kisebb nehézséggel kell megküzdenie a reformnak a *közigazgatás* terén. Midőn még európai keresztyén államok is csak a legnagyobb bajjal képesek összetartani és kormányozni a nemzetiségileg szétszakadozott politikai egészet, mennyivel nehezebb elérni ezt ott, hol a nemzeti ségi különbözőségeken kívül még a vallási ellentét is lehetlenné tesz minden egyetértést? A fölvilágosult és hazafias lelkületű Midhat pasa nagyobb reményt fűzött az oszmani politikai gyűjtőnévéhez, mint a minőt beváltott a valóság, mert mindedig nem igen barátkozott meg e névvel sem a keresztyén örmény, görög és sziriai sem a mozlím arabs és kurd, és alig veszi fel a jövőben is, mert a nemzeti eszme, mely Európában kezdi veszíteni varázsát, Ázsiában még csak most ébredszik, leginkább pedig azokban a körökben, hol a nemzeti eszme a függetlenségért való küzdelemmel kapcsolatos. A jövő a megmondhatója és az alkotmányos kormányzat életerejétől függ, hogy így állván a tények, egyes nemzeti töredékek nem fogják-e keresni az egyesülést egymással s hogy idő multával nem lépnek-e föl majd a birodalom ázsiai részében is ugyanabban a szerepben és ugyanazokkal az igényekkel, melyekkel a balkán-félsziget nemzetiségei meglazították az ozmán államköteléket. Rég elmúlt az az idő, midőn a politikai államból nemzeti államot alakíthattak, s Ázsiában az ilyféle átalakítás még nehezebb. Ha a török birodalom ázsiai birtoka állandóan szabályozott formák közt volna, vagyis, ha az ottani különböző népelem teljesen meg volna települve és békés életmódot folytatna, akkor talán el lehetne háritani nem egy nehézséget. De, sajnos, másképp állnak a

viszonyok. Bajazidtól a perzsa-öböl és a Tigris partjaitól Diarbekirig, Urfáig és közvetlenül Damaskus határterületéig egészen vagy félig nomád kurdok és arabok csatangolnak szerteséjjel, megvetve a letelepülésnek még a gondolatát is, a szántás-vetést s a békés keresetet, és a kormánynak sokkal több kárt okozva, mint hasznot. Mindenesetre évtizedek munkáját követeli és a kormányzat nagy művészetét feltételezné, hogy ott félig-meddig tűrhető állapotok jöjjenek létre, vagyis, hogy e nomádokat kényszer útján le lehessen telepíteni. A mi eddig nem sikerült az oroszoknak Trans-kaukázusban és a francziáknak déli Algirban, a törököknek még nehezebben fog sikerülni az ő keleti országaikban.

Ezzel még korántsem merítettük ki a sorozatát azoknak a nehézségeknek, melyek az alkotmányos Törökországra várnak, s fölvetve a kérdést: vajon az újjászületett Törökország képes lesz-e megfelelni a reá váró föladatoknak, első sorban azokat az erőket kell szemügyre vennünk, melyek hozzá akarnak látni a nehéz munkához, és szükségképen szólanunk kell az úgynevezett ifjú-törökségről. Nálunk nyugaton politikai pártnak vagy helylyel-közzel titkos forradalmi szövetségnek igyekeztek tekinteni az ifjú-törököket, kik most hirtelen felbukkantak a tettek mezején, az európai forradalmárok módjára megrohanták a fennálló kormányzatot és mindent romba akarnak dönteni. Ám a dolog más-képen áll, mint az kitünik az előbb említett Kuleli-összeesküvésből is. Az ifjú-török mozgalom éltető lelke a múlt század ötvenes éveinek elején ébredt föl, midőn Zia bey, Sinasszi efendi és más modern szellemtől áthatott hazafiak hangsúlyozni kezdték az állam és társadalom mélyreható reformjának szükségét. A kezdetben kised csoport gyorsan megnövekedett, s minthogy mihamarább szembe került a conservatív elemek reakciójával, az ifjabb és tüzesebb töredék kénytelen volt félreállni és politikai menekültek módjára külföldön keresni otthonát, míg az otthonmaradottak nyugodtan viselkedve, terjesztették csendben a forradalmi szellemet. E szabadságkedvelő reformpárt ereje és tekintélye természetesen nőttön-nőtt az Abdul Hamid uralkodása alatt mindegyre elhatalmasodó fejtelenség és zsarnokság arányában, s midőn a revali találkozó

után tartani lehetett a katastropha közeledtétől s a hadsereg is átpártolt az ifjú-törökökhöz, akkor az önkényuralom összeroppant, és a szultán, ki semmitől sem rettegett jobban, mint a szabadság fogalmától, kénytelen volt kihirdetni az alkotmányt s megteremteni azt a helyzetet, melyet uralkodásának kezdetén minden rendelkezésére álló eszközzel vívott és végre meg is semmisített. Európa tehát azért bámult oly nagyot a Törökországban váratlanul bekövetkező változáson, mert nem ismerte a tényállást. Nem csupán egy politikai párt, hanem kevesek kivételével az egész török nemzet állt az ifjú-törökök táborában. Ifjú-török mindenki, a ki törököül érez és törököül beszél s különbség köztük csak abban lehet, hogy kis részük egy ideig a száműzetés keserű kenyerét ette s most hazatért, míg a nagy többség otthon maradt s az ügy sikerén titokban munkálkodott. Az előbbieket, kik a szabadság ügyéért többet szenvedtek, mint az utóbbiak, bizonyos előjog illeti meg mindmostanáig s az ügynevezett «egység és haladás bizottságá»-val egyetemben, most is az övék a vezető szerep; de azért, kisebbségben létük teljes tudatában, szívesen engedték át a kormányzat gyeplőit azoknak az otthonmaradott hazafiaknak, kik jártasak az állami szolgálatban, hogy velök együtt végleges győzelemre segíthessék az alkotmányt. Európában e bizottságokat valami convent titokzatos színezetével próbálták felruházni s különösen a Szalonikiban működő bizottságnak valósággal rendkívüli hatalmat tulajdonítottak. Erős túlzás volt az ilyféle gyanítgatásokban. A hazatért és az otthonmaradott hazafiak egyelőre szorosán összetartanak. Az afféle reactionarius kísérleteket, mint a féleszű Kör Ali (vak Ali) vagy a tulzó Fedakiavan-ok («áldozatkészek» Szabah-ed-din herczeg vezérlete alatt álló szövetségének kísérleteit, nem kell komolyan venni, nem is tesznek azok kárt semmiben. Sokkal élénkebb emlékezetben van az önkényuralom rémes korszaka és sokkal nagyobb az ottomán állam létét fenyegető veszedelem, semhogy szó lehetne pártok torzszalkodásáról vagy külön céljairól. Az ifjú-törökség és az egész ottomán nép, hazafias kötelességének tudatában, sokáig halad még együtt és céltudatosan a megkezdett úton.

Csak az a kérdés, vajon az, a mit az alkotmányossá vált

törökök akarnak, megfelel-e annak, a mire képesek s hogy föllelhetők-e a nemzetben a megvalósítás eszközei? Erre a kérdésre habozás nélkül a leghatározottabb «igen»-nel válaszolhatok. Nem szólva egyes, külföldről meghívott vezető személyiségekről, mint a kik például a pénz- és vámügyek, valamint a posta és a tengerészet igazgatását vezetik, a török állami közigazgatásnak az iskolázott, tehetséges és buzgó hivatalnokok jelentékeny száma áll rendelkezésére, különösen, ha illő módon és rendesen fizetik őket, a mi eddig nem volt szokásban, úgy, hogy a hivatalnokot majd hogy reá nem szoritották a zsarolásra és a hűtlen kezelésre. A mostani török merőben különbözik a múlt század első felében élt elődeitől, mert ő a legműveltebb minden Ázsiában és Afrikában élő hitrokona közt, s a legtöbbre vitte a nyugati cultura elsajátításában. A három évtized óta korszerűvé tett iskola a modern szellemi irányzat jelentékeny nyomait hagyta az új nemzedéken s minthogy most a szabadságnak hódoló kormányzat és az életre kelt hazafiság lassankint át fogja alakítani a keleti emberek jellemét is, jogosult a remény, hogy hova-hamarább megszűnik a török közszolgálat rákfenéje s a közigazgatás megifjodott tényezői segítségével meg fog újhodni maga az állami szolgálat is. Mindenesetre merészség volna feltenni, hogy a szabadság új korszakával egyszerre eltűnnének az ázsiai lélek ismert árnyékoldalai, melyeket sok száz éves önkényuralom fejlesztett nagyra, mert hanyagság, restség, laza erkölcs és több ilyféle fogyatkozás nem alakulhat át egy csapásra lelkiismeretességgé, szorgalomná és becsületességgé. Titáni munka néz tehát a mostani mozgalom vezetőire, mert számuk csekély, de annál nagyobb a száma azoknak, kik reá szorulnak a művelésre és felvilágosításra, s ha vezető államférfiaink csakugyan oly rokonérzéssel akarnak lenni az ifjú-törökök iránt, mint kilátásba helyezik, akkor mindenekelőtt jelét kell adniok türelmőknek, elnézésöknek és béketűrésöknek. Egy csapásra semmi esetre sem fognak megváltozni az állapotok Törökországban, mert egy egész nép nem léphet át máról holnapra a cultura egyik világából a másikba; bármily tehetséggel és jó szándékkal legyen felruházva, az utat mégis csak állomásról állomásra járhatja meg. Minden túlfeszített várakozás hiú

és céltalan, s Törökországnak legalább két évtized kell arra, hogy végrehajthassa azokat az átalakításokat, melyeket nálunk Európában az ifjú-törökök győzelmétől várnak. Miként Róma, a modern Törökország sem épülhet fel egy nap alatt.

Természetesen első sorban feltétlen béke és nyugalom kell ahhoz, hogy befejezhessék a reformok megkezdett munkáját, s minthogy a közel Kelet békéje és nyugalma jobbra az európai hatalmaktól függ, a törökországi alkotmányos mozgalom sikere vagy kudarcza voltaképen európai kormányaink kezébe van letéve. Ha a közel Kelet továbbra is a nyugati diplomácia cselszövéseinek játszótere marad, mint volt több mint háromszáz év óta mindig, s ha szükségtelen beavatkozással továbbra is keltenék a zavart az alkotmányos élet amúgy is laza szerkezetében; vagy ha nemzeti külön-érdekek előtérbe tolásával továbbra is hintgetnék a viszály magvát s az újítás művében zavart támasztának, — akkor természetesen füstbe megy minden remény, mely az új korszak reformjaihoz és sikereihez fűződött. Most, midőn az egész Nyugat ujjongva köszönti a törököket és szerencsét kíván sikereikhez, nem volna szabad megfeledezni arról, hogy az örömnök e megnyilvánulásai csak akkor érnek valamit, ha a derék török népet szóval és tettel segítjük nehéz küzdelmében és nem fosztjuk meg üdvös fejlődésének minden alapjától érdekharczainkkal és örökös vetélykedésünkkel. Most tűnik ki majd igazán, hogy a közel Keletben továbbra is fenn akarjuk-e tartani a világfelfordulás örökös veszedelmét, vagy ki akarjuk-e üzni politikai láthatárunkból azt a rémet, mely annyi gondot és zavart okozott már nekünk. Igen, most itt van az elhatározó pillanat, és most fog elválni: békét akar-e Európa, vagy háborút.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A GAZDASÁGI MUNKÁSOK ÉS CELEDEK BIZTOSÍTÁSA NÉMETORSZÁGBAN.

Az államok törvényhozásai az utóbbi évtizedek óta mind nagyobb súlyt helyeznek a socialis kérdésre, s e téren törekvéseik elsősorban a nagyszámú új munkásbiztosítási törvényben lenek gyakorlati nyilvánulást. Mintha egy fuvalom érintette volna Nyugat-Európa államait, melytől úgyszólván mindannyiuk törvényhozása megmozdult, hogy a munkásnép jövőjének biztosítása érdekében valamit tegyen.

Csaknem minden állam tud felmutatni e század eleje óta e téren új alkotást. Dánia 1902-ből, Belgium 1903-ból, Franciaország 1905-ből, Anglia pedig nagy alkotását az «Old Age Pensions Act»-ot 1908-ból. Az 1909. év bizonyára Ausztriának fogja meghozni az eredményt, mert ott a munkásbiztosítás minden ágát felölelő törvényjavaslat most áll tárgyalás alatt.

Az államok mind igyekeznek intézményeiken javítani, tökéletesíteni. A munkásbiztosítási congressusokon mindenfelől új törekvésekről, tanulmányokról, tárgyalásokról számolnak be. Felemlítésre méltó az is, hogy az utolsó congressuson Rómában, Olaszország és Franciaország képviselői, a kik annakelőtte az önkéntes biztosítási formának voltak harczosai, már a kötelező forma mellett nyilatkoztak csak azért, hogy a munkások jövőjének biztosítása még azok óhajta ellenére kényszer útján is, csak minél eredményesebben legyen keresztülvihető. Franciaország máris dolgozik egy jobb agkori biztosítási javaslaton, sőt maga Németország, mely pedig ezen a téren a legtökéletesebb alkotással dicsekedhetik, szintén megindította már az előmunkálatokat ez intézményeinek tökéletesítésére.

Az a fuvalom, mely Nyugat-Európa többi államait megillette, bennünket sem hagyott érintetlenül. 1900. évben a gazdasági munkásoknak állítottunk fel kötelező balesetbiztosítási intézményt; másfél év előtt pedig törvényhozásunk néhány évi tanulmány és tárgyalás gyümölcseként az ipari munkások biztosítását fektette teljesen új alapokra, hozzácsatolván a már meglevő betegsegélyezéshez a baleset esetére szóló kötelező biztosítást.

Az eddig elmondottak után nyilvánvalón csak az események logikája hozta magával, hogy a mikor törvényhozásunk az ipari munkások biztosítási intézményének szervezését tárgyalta, azonnal felmerült az eszme, sőt országgyűlési határozattal is kimondatott, hogy most már a gazdasági munkások és cselédek számára viszont be kellene hozni a betegség esetére való kötelező biztosítást.

Az egész parlamenti tárgyalás alatt sokszor hivatkoztak Németországra, mint példára. Ez a hivatkozás teljesen indokolt is, mert tagadhatlan, hogy Németország e téren követésre méltó példával járt elől, sőt valóban nemcsak ezen, hanem az egész socialis téren számos oly intézkedést mondhatunk mi is a magunkénak, mely mielőtt nálunk polgárjogot nyert volna, Németországban állotta ki a tűzpróbát. Bár változtatás nélkül átültethetnénk hozzánk azokat az intézkedéseket, a melyekkel Németország a gazdasági munkások és cselédek üzemi baleset esetére való biztosítását és nyugdíjbiztosítását az ipari munkásokéval egyenlően kötelező formában keresztülvitte. Ámde hallottuk azt is emlegetni, hogy hiszen Németország a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítását is már rég megalkotta, miért ne tudnók tehát mi szintén megcsinálni? A Németországra való hivatkozás e részét nem hagyhatom megjegyzés nélkül, mert hogy Németország megalkotta a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítására vonatkozó állami törvényt, ez ugyan szépen hangzik, de ha közelebről nézzük, hogy e téren tényleg mi történt Németországban, akkor azonnal látni fogjuk, hogy nem egészen úgy van minden, mint első hallásra gondolnánk.

Mindenekelőtt distinguáljunk jól. Igaz, hogy a német birodalom megalkotta a gazdasági munkások betegség ese-

tére való biztosítására vonatkozó törvényt, de ezzel azok biztosítását nem tette kötelezővé, csak a vonatkozó szabályok körvonalozása mellett lehetővé tette, hogy a biztosítási kényszer egyes országokban országos törvénnyel, vagy az országok egyes részeiben helyi statutumokkal behozassék. Ez pedig nagy különbség.

Menjünk már most tovább és nézzük, hogy a Német-birodalom mely országaiban éltek ezzel a lehetőséggel?

Ilyen Baden, Hessen, Schwarzburg-Sondershausen és Szászország, melyek a birodalmi törvény értelmében az egész országban kötelezővé tették a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való ugyanoly mértékű biztosítását, mint a minő az ipari munkásokra nézve általában kötelező. Kérdést sem szenvedhet, hogy ez országokban meg voltak a kellő előfeltételek és kedvező körülmények, nevezetesen a periferiákon sok orvos és elegendő kórház, a községekben intelligens administratív közegek, erősen elparcellázott birtokok, azokon kisgazdák egy-két nőtlen gazdasági cseléddel és aránylag igen kevés nem állandó gazdasági munkással, mely körülmények lehetővé tették, hogy e biztosítás se túl költséges, se túl bonyolult ne legyen, s végrehajtási nehézségekbe se ütközzék. Hiszen épen ez szolgált okul és alkalmul arra, hogy ez országok e részbeni intézkedéseikkel a többiek közül kiváljanak.

Ezen első kategóriához nem számítható hozzá Württemberg, mert bár ott is országos törvénnyel van szabályozva a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítása, e biztosítás lényegében különbözik az állami törvényben tervbe vett biztosítástól, a mennyiben itt a biztosítottak betegség esetén táppénzt nem kapnak, csak ingyen gyógyítást. és erre is csak 13, nem pedig 26 héten át van joguk.

Külön meg kell emlékeznünk Bajorországról már csak azért is, mert ez az ország volt az első, a mely a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való biztosítását országos törvénnyel lehetővé tette, s ebben megelőzte az összes többi német országokat és a német állami törvényt. 1869-ben alkottatott meg ugyanis a bajor szegényügyi törvény, mely egyrészt kötelezi a községeket arra, hogy a községbeli szegényeket gyógykezeltesék, másrészt azonban

megengedi, hogy községi szabályrendelet alapján a munkásoktól a betegség esetére való biztosításért legfeljebb 15 fillér járulékot szedhessenek, mely járulékért azok betegség esetén legfeljebb 90 napon át ingyen gyógyíttatnak, de táppénzt egyáltalán nem kapnak.

Ily szabályrendelet a bajor községek mintegy 30%-ában alkottatott, s ezen az úton némileg elő volt készítve az, hogy a gazdasági munkásokra és cselédekre nézve az állami törvényben megjelölt betegbiztosítás helyi statutumokkal kötelezőleg behozassék. Az állami törvény alapján Bajorországban a községeknek ismét mintegy 30%-ában hozatott be a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítása.

Ha még az eddig felsoroltakhoz hozzá vesszük azon mintegy 33 helységet, melyben Észak-Poroszországban Königsberg tájékán ugyanily statutumok alkottattak, akkor elkészültünk annak elősorolásával, hogy Németországban tényleg hol vannak a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére kötelezően biztosítva. Mindenesetre a Németbirodalomnak aránylag igen csekély részében s még itt is jó részt csupán ingyen gyógyításra, nem pedig táppénzre.

Ha tehát a németek, a kik méltán sokat tarthatnak munkásbiztosításukra, aránylag ily szűk körben hozták be a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítását, nekünk, a kik minden tekintetben kevésbé kedvező helyzetben vagyunk, kétszeresen meg kell gondolnunk, mielőtt e téren valamit alkotnánk, nehogy kivihetetlenre vállalkozzunk.

Mindenesetre érdekes azon további kérdés, hogy az, a mi ilyenformán országos törvényekben és helyi statutumokban meg van írva, miként van a gyakorlatban végrehajtva.

Alkalmam volt Badenben, Württembergben és Bajorországban a gazdasági munkások és cselédek biztosításának gyakorlati végrehajtásába belepillantani.

Tanulmányaimat nemcsak a központokban, hanem mindenütt első sorban a helyszínen, magukban az egyes községekben végeztem. Badenben ugyanis a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítását általában a községek látják el, Württembergben a községek

közvetítése útján kizárólag a közigazgatási kerületek, Bajorországban pedig, hol nincs kimondva, hogy az ipari munkások betegségbiztosítását teljesítő Ortskrankenkasszák hatásköre a földművesekre is kiterjeszhető, szintén kizárólag a községek teljesítik a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való biztosítását azokon a helyeken, hol a biztosítási kényszer behozatalára nézve szabályrendeletet alkottak. Szóval elmondható, hogy ez országokban a gazdasági munkások és cselédek biztosítása dolgában nincs autonomia, hanem a biztosítottaknak és munkaadóiknak csak annyiban áll módjukban közvetve a betegpénztári ügyek igazgatásába befolyjni, amennyiben a községi ügyekben, illetőleg a közigazgatási kerület ügyeiben egyébként részt vesznek.

Szinte hallani vélem azt a feljajdulást, melyet egy-némely oldalról tapasztalnunk kellene, ha a betegség esetére való kötelező biztosítás behozatalának tervével autonomia nélkül állanánk elő. Bizonyára felhangzottak e panaszhangok annak idején Németországban is, de lám a németek az őket jellemző megfontolt előrelátásukkal nem hagyták magukat megtéveszteni, s az egyenesebb úttól eltérítettetni. A németek nagyon jól tudták, hogy nem az autonomia a cél, de még csak nem is a biztosítás, mely csupán az eredeti cél elérésére szolgáló egyik formának tekinthető. Hiszen látjuk, hogy ott, a hol erre nem voltak meg a kedvező feltételek, a biztosítási kényszert sem hozták be. A németek intézkedéseiknél nem tévesztették szem elől azt, hogy itt a végcél, melynek irányt kell szabnia, egyedül az, hogy a beteg munkások minél kevesebb költséggel minél tökéletesebb gyógykezelésben részesüljenek.

Az első község, melynek adminisztrációját megtekintettem, Badenben Blankenloch község volt. Mindenesetre megemlítésre méltónak tartom, hogy ott nincsenek vizsgázott községi jegyzők, hanem maguk a földműves-, illetőleg iparososztályból megválasztott egyszerű Bürgermeisterek végzik az adminisztrációt, és pedig amennyire módomban volt megfigyelni, egyáltalán nem bürokratikusán, hanem azért teljesen kielégítőleg.

A blankenlochi Bürgermeistertől azután hallottam néhány lapidáris megjegyzést, melyet a miniszteriumból kísé-

rőmül adott főtisztviselő jóakaró mosolylyal hallgatott, például, hogy: «Uram, a mi itt a törvényben meg van írva, az butább a butánál, de hát mi nem is úgy hajtjuk végre!» Engem pedig természetesen épen az érdekelt, hogyan hajtják hát végre, ha nem úgy, a mint meg van írva? Mi az, a mi Németországban is csak a papíron marad és nem nyer végrehajtást? Mi az tehát, a mit, ha majd nálunk alkotásra kerül a sor, nem lesz szabad példának felhasználnunk?

Ilyennek találtam a községi biztosításra vonatkozó azon törvényes intézkedést, mely a betegbiztosítási járulékokat hetenkint előre rendeli behajtani, míg a gyakorlatban négy hetenkint utólag szedik be. Ilyen továbbá az a törvényes intézkedés, mely elrendeli, hogy a nem állandóan egy helyben, hanem váltakozóan különböző helyeken megszakításokkal dolgozó mezei munkások arra kényszerítendők, hogy magukat a saját költségükön egészéven át biztosítsák, mely esetben munkaadóik fel vannak mentve az alól, hogy a munkások szolgálatba állását és kilépését bejelenték s hogy utánuk járulekot fizessenek. Ez az intézkedés bennünket azért érdekel közelebbről, mert míg például Badenben — miként arra már fentebb is utaltam — ilyen munkások nagyon csekély számban vannak, addig minálunk ilyeneknek kellene tekintenünk a gazdasági munkások legnagyobb részét. Ez a törvényes intézkedés azonban, mely Württembergben is fennáll s helyenkint statutumok útján Bajorországban is behozatott, sehol végrehajtva nincs.

A pénztár szorosan vett administratív teendőit a polgármester felügyelete alatt a községi pénztárnok (Gemeindecreechner) végzi. Ez vezeti a könyveket, kiállítja a tagsági jegyeket, kezeli a pénzt stb. A járulékok tényleges beszedése pedig a községi szolgálta kötelessége, ki a beszedett járulékokat a pénztárnoknak adja át.

A gazdasági munkások és cselédek után a betegjárulékokat nem a tényleges keresményük alapján kiszámított százalékokban, hanem kerületenkint megállapított átlagos napibérek arányában ugyancsak kerületenkint egyöntetűen meghatározott heti tételekben fizetik. A hivatalosan alapul vett átlagos napibérek mindig alacsonyabbak a tényleges

béreknél. Az osztályozás mindig 16 éven aluli és felüli férfi- és nőmunkások szerint történik, úgy, hogy egy-egy kerületben mindig csak négyféle tétel szerint vehetik ki a járulékot. A nyugdíj-biztosítási járulék kivétele ugyancsak a hivatalosan megállapított átlagos napibér alapul vételével történik. Badenben a nyugdíjbiztosítási járulékokat a betegjárulékokkal együtt szedik be.

A pénztárnok a kerületenkint megállapított tételek szerint a betegbiztosítási és nyugdíjbiztosítási járulékokat egyéenkint előírja s a befizetett járulékokat átveszi.

E járulékok közül a betegjárulékokat a pénztárnok magánál tartja s abból fizeti a polgármester utalványára az orvost, patikát és táppénzt. Ha a pénzkészlet nem elég, a községi pénztár kötelessége pótolni.

Az átvett nyugdíjbiztosítási járulékokból a pénztárnok a postán erre a célra szolgáló specialis értékjegyeket vásárol s azokat a biztosítottaknak nála letett tagsági jegyeire (Quittungskarte) felragasztja.

A nyugdíjbiztosítási járulék lerovásának ez a legjobb módja, mert miként alkalmam volt meggyőződni, oly országokban, a hol nem a betegpénztári közegek szedik be a járulékokat, hanem közvetlenül maguk a munkaadók ragasztják a bélyeget, sokszor vagy egészen elmulasztják leróni, vagy pedig alacsonyabb értékű bélyeget ragasztanak fel, mint a minő a munkást a munkabére szerinti bérosztályban megilletné.

A bélyegeket a betegpénztári szervek ragasztják Badenben kívül Württembergben, Hessenben, Szászországban és Hamburg, Lübeck, Bréma városokban.

A megtelt tagsági jegyet a betegpénztár a biztosítási hivatalhoz (Landesversicherungsamt) terjeszti fel, s arról a biztosítottnak elismervényt (Bescheinigung) ad, a további bélyegek felragasztására pedig a biztosított részére újabb tagsági jegyet állít ki. A tagsági jegy homlokára mindig azon biztosítási hivatal neve van felírva, a melynek hatósági területén az illető az első tagsági jegyét kapta s az is fel van rajta tüntetve, hogy hányadik Quittungskarte, a melyet az illető kap, de úgynevezett tagsági szám teljesen ismeretlen Németországban. Ha a biztosított elmegy más községbe szolgálni, a pénztárnok kiadja neki a Quittungs-

karte-ját. Érdekes, hogy ennek átvételét a tag semmivel sem nyugtázza, csak úgy a becsületre van bízva.

A községi pénztárnok az administrációval járó teendőkért a községtől egy évre 50 márka fizetést húz, s ezen felül kapja még a munkásbiztosító pénztártól a beszedett nyugdíjbiztosítási járulék öt és fél százalékát. Ez utóbbi díjazást nem saját maga vonja le az e czímen beszedett járulékokból, mert azokból mindből bélyeget kell vásárolnia, hanem e százalékot utólag küldik meg neki. Ez jobb rendszer, mint a minő például Württembergben fennáll, hol a pénztárnok levonja a maga illetményét a befizetésekből, mert ott az így előálló hiány pótlására havonkinti elszámolás mellett kölcsönbélyegeket kap a munkásbiztosító hivataltól, a mi pedig rengeteg számadással jár.

Blankenlochban — miként már jeleztem — a pénzbeszedést a községi szolgáló négyhetenkint házról-házra járva teljesíti. Ezért a községtől külön tíz márka évi díjat kap. De általában úgy szokás Badenben, hogy minden négy hétben kihirdetik a községben, hogy a gazdák fizessék be a járulékot. Ha ezt az erre kitűzött határidőben elmulasztják, akkor érte megy a községi szolgáló, de akkor minden beszedésért az illető munkaadótól még tíz fillér díjat hajt be.

A mi a járulékoknak a munkást terhelő kétharmadrészét illeti, ezt joga van a munkaadónak a már leszolgált napokra a munkás béréből levonni, de egész Badenben az a szokás, hogy míg az ipari alkalmazottakkal szemben élnek a munkaadók a levonás jogával, addig a gazdasági munkásokkal és cselédekkel szemben a levonást nem eszközik. E tekintetben egyébként a viszonyok teljesen egyformák egész Németországban: így van ez Württembergben és Bajorországban is; sőt miként az erről szóló hivatalos jelentés tanúsítja, az Észak-Poroszországban Königsberg vidékén lévő gazdasági munkásbiztosító pénztáraknál sem képesek a munkaadók a járulékok bármely részének viselését gazdasági munkásaikra és cselédeikre áthárítani.

Vidéki orvosok és kórházak tekintetében Baden a mi viszonyainkhoz képest kitünően van ellátva. Miként a statisztikai hivatalnál erről tájékozást szereztem, a legkisebb kerületben is legalább három kórház van, s még a Schwarzwald legfélreesőbb vidékein is tíz kilométeren belül min-

denütt orvosra talál az ember. Ily körülmények között azután könnyen lehet kényszerbetegbiztosítást csinálni. Fájdalom, nálunk ily viszonyok csak a legkedvezőbben ellátott vidékeken állanak fenn.

Blankenlochban is helyben van orvos. Sem az orvosra a gyógykezelés hosszadalmissága miatt, sem a biztosítottakra a betegség szinlelése miatt nagyobb panaszokat nem hallottam; bár azt ott is hangsúlyozták, hogy a gazdasági munkások és cselédek télen, a mikor kevés a munka, sokkal érzékenyebbek a betegség iránt, mint nyáron, a mikor kenyérkeresetük erősen elfoglalja őket. Hogy azonban itt e téren mégsem fordulnak elő nagyobb visszaélések, annak oka az, hogy a betegsegélyezésnél felmerült túlkiadás a község nyakába szakad, tehát minden községi adózó polgárnak érdekében áll az eseteket szemmel kísérni és visszaélést meg nem tűrni. Ez óriási előnye a községenkinti biztosításnak a kerületi biztosítással szemben.

Megtekintettem ugyanis Badenben a karlsruhei Algemeine Ortskrankenkassát is, hol bár sokkal nagyobb apparátussal, de lényegében ugyanazzal az eljárással találkoztam, mint a blankenlochi községi biztosításnál. Miután azonban ez a pénztár már sokkal nagyobb kerületet ölel fel működési körébe, a hol az intézmény már nem áll oly közel az emberek szívéhez és zsebéhez, itt már nagyon is felhangzottak a panaszok, ha nem is annyira az orvosok visszaélései miatt, de mindenesetre a betegségek szinlelése ellen. Itt már állandóan be van hozva az ellenőrző orvosok rendszere, és pedig oly módon, hogy az ottani állami kórház orvosai közül mindennap kettő napos szolgálatot teljesít, s a hozzá utasított egyéneket felülvizsgálja. Ez a rendszer kettős okból czélszerű, mert egyrészt a kezelő orvosra kevésbé sértő, ha véleményét nem egy, hanem egyszerre két orvos consiliuma dönti meg, másrészt pedig az ellenőrző orvosok annyival inkább szabadon nyilváníthatják véleményüket, mert az illető elutasítottak neheztelése nem érhet egy orvosi személyt, hanem a kórház vezetőségének gyűjtőfogalmát illeti. Tájékozást nyertem a felől, hogy igen magas az a százalék, melynek indokolatlan terhétől a pénztár ez úton megmenekül.

A gazdasági munkások és cselédek betegség esetére

való kötelező biztosítása Württembergben — miként már előbb is jeleztem — lényegileg különbözik attól, a mi Badenben fennáll, mert Württembergben a beteg gazdasági munkások és cselédek táppénzt egyáltalán nem kapnak. Itt tehát a számítás és visszaélések főalapja, a táppénzzel való nyereszkesedés lehetősége, el van véve. Sőt miután túlnyomólag kórházban kezelik a betegeket, oda nem igen vágyódnak. De azért itt is csak úgy van, hogy télen, a mikor kevés a munka, több a beteg földmíves munkás. Például, a kinek sérve van, s a sérvkötője már elromlott, az mind télen jelent beteget, hogy az új sérvkötőt közkölségen szerezhesse meg.

De alakilag fontos eltérés az említett két ország biztosítása között, hogy Württembergben a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítását nem maguk a községek, hanem a községi közegek felhasználásával kizárólag a közigazgatási kerületek teljesítik. Olyan forma ott a helyzet, mintha Magyarországon minden vármegye közönsége alakítana egy pénztárt, bár ott a kerületek kisebbek, mint a mi vármegyéink. A pénztár ügyeit, nevezetesen a járulékok előírásának és beszedésének ellenőrzését, a befolyt betegjárulékok kezelését, s a gyógyítási költségek utalványozását a központokban a kerületi autonóm tisztviselők látják el. A helyi administratio pedig, nevezetesen a bejelentések átvétele, feldolgozása, a járulékok kivétele és beszedése a községi közegek köteleessége.

Itt az egész administratio költsége, valamint az esetleges deficit a közigazgatási kerület közönségét terheli.

A községi administratio költségeit a közigazgatási kerület közönsége állapítja meg. A stuttgarti közigazgatási kerületben a beszedett betegjárulék 8%-a van a községi közegek díjazására megállapítva, melyhez járul a Landesversicherungsamt által a nyugdíjbiztosítási járulékok beszedése címén azok 6%-ában megállapított díjazás. Az így előálló összeg két harmada a község polgármesteréé (Schultheisz) az írásbeli munkáért, egy harmada pedig a községi szolgálé a pénzbeszedésért.

Birkach községben, hol az administratiót megtekintettem, a Schultheisz a legrészletesebb felvilágosítást adta eljárása felől, mely a járulékok kivétele és beszedése tekinte-

tében teljesen megegyező azzal, a mit Badenben találtam. Az ő szavaiból is kivettem, hogy a nem állandó gazdasági munkásoknak saját költségükön egész éven át, tehát azon időre is kiterjedő kényszerbiztosítása, a midőn nem teljesítenek bérért való munkát, itt sincsen keresztül vive, bár ezt a törvény előírja. A gazdasági munkások és cselédek béréből a munkaadók itt sem vonnak le semmit a befizetett járulékok czímén.

Itt már nagyon keserű panaszokat hallottam az orvosok ellen, a kik között vannak oly ismeretes alakok, a kik a pénztárt rendszeresen zsarolják. Itt persze miután a lakosság nem érzi magát közvetlenül érdekelve, nem az egész falu ellenőrzi eljárásukat, hanem csak a központból esetenként kiküldött ellenőrök, a kiknek nagyon nehéz helyesen megoldani feladatukat. Ezek a pénztárak az által segítenek magukon, hogy a legtöbb beteget kórházba küldik, a mihez egyrészt megvannak a vidéki kórházai, másrészt pedig erre a törvény szövegezése szerint a jogok elvesztésének terhe alatt körülbelül mindenkit rákényszeríthetnek.

Bajorországban — mint már előbb említettem — a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítása kétféle módon hajtható végre. Vagy az állami törvény alapján hozott községi szabályrendelet értelmében ugyanoly elbánásban részesülnek, mint az ipari munkások. Vagy az országos szegényügyi törvény alapján hozott községi szabályrendelet értelmében a sajátjukból fizetett tizenöt fillér járulék ellenében kilenczven napig ingyen gyógyítást kapnak, de táppénzben nem részesülnek. A hol a biztosításnak sem egyik, sem másik formája szabályrendelettel behozva nincs, ott a község, a szegényügyi törvény alapján, a gazdasági munkások és cselédek közül azokat, a kik teljesen vagyontalanok, ingyen tartozik gyógyíttatni.

Bajorországban két községben tekintettem meg a községi biztosítást.

Az egyik község Feldkirchen volt. E község a polgármester mellett irnokot tart, mely hivatalt a községi tanító látja el évi 530 márkáért. Itt a polgármester kevésbé foglalkozik a biztosítási ügyekkel, melyeknek összes írásbeli teendőit az irnok látja el, ki azonban az ügyek elintézéséért külön díjazásban nem részesül. A községi pénztárnok kezeli

a biztosítási járulékokat, a pénzkezelésért ötven márka évi fizetést kap, ellenben a községi szolgáló, a ki a járulékokat behajtja, ezen munkájáért külön fizetést nem hűz. A nyugdíjbiztosításért itt azért nem kapnak a községi közegek díjazást, mert itt a munkaadók maguk kötelesek a bélyegeket beszerezni s hetenkint felragasztani. A betegbiztosítási szerveknek itt e téren csak az a feladatuk, hogy a tagsági jegyeket kiállítsák, s a megteleket elismervény ellenében átvéve a biztosítási hivatalhoz felterjesszék.

Itt is meg van papiroson a nem állandó gazdasági munkásoknak saját költségükön való kényszerbiztosítása, a községi szabályrendelet elrendeli, de a gyakorlatban teljesen figyelmen kívül hagyják. Miként erről értesültem, a központokban teljesen ismerik ezt a mulasztást, de a fennforgó nehézségek miatt nem is követelik a végrehajtást. Bevallották, hogy az ilyen községi szabályrendeletek rendszerint úgy készülnek, hogy a községeknek kiküldenek a központból egy mintát, melyet elfogadásra ajánlanak. A legközelebbi képviselőtestületi ülésen azután a polgármester előterjeszti a mintát azzal a felvilágosítással, hogy a mi ebben meg van írva, azt szeretnék a kerületi központban, hogy szabályrendeletté emeljük; nos hát legyen meg a kedvük: aláírják, megkapják rá a jóváhagyást, de soha senki el nem olvassa és nem is tudja, hogy mi van benne. A biztosítással járó hivatalos teendőkből csak annyit tanul meg, a mennyit a szükség nélkülözhetetlenné tesz.

De egyebekben is lényegesen eltérnek a törvény betűitől. Például a községi irnok bevallotta, hogy a lengyel krumpliszedő munkásoknak betegség esetén nem szokták kiadni a táppénzt, mert ez — miként mondta — a község nagy megterhelésével járna. Miután pedig ez több községi adót vonna maga után, maguk a munkaadók nem kívánják, hogy e munkásaiknak a segély kiadassék, e munkások pedig nem oly intelligensek, hogy zajt csapnának jogaik megrövidítése miatt.

A másik községi biztosítás, melyet megtekintettem, a starnbergi volt. Starnberg már városszerű hely, nagyobb apparátussal: a községnek állandó Secretárja is van.

Ebben a községben érdekes megoldását láttam a nem állandó gazdasági munkások biztosításának. Itt a nép —

úgy látszik — intelligensebb, s a nem állandóan alkalmazott gazdasági munkások egy része maga követeli, hogy a betegbiztosítás előnyeit egész éven át élvezhesse. Az ilyeneket azután betegbiztosítás tekintetében úgy nyílvántartják, mint önkéntes tagokat, de azért a nyugdíjbiztosításukra szolgáló tagsági jegyeket úgy állítják ki, mintha nem önkéntes tagok volnának és pedig már csak azért is, hogy a törvény értelmében el ne essenek a kisebb várakozási idő előnyétől. Ez persze nem a törvénynek megfelelő gyakorlat, de talán a legegyszerűbb átvágása a gordiusi csomónak, vagyis a nehézkes törvényes intézkedéseknek, miért is a felsőbb hatóságok szintén nem kifogásolják.

Általában meglepett, hogy a délnémetek, s ezek közt a magasabb tisztviselők is, mily gúnyosan emlékeztek meg a Reichsgesetz egynemely rendelkezéséről, melynek megszövegezésénél az északnémetek túlsúlyban vannak. Hallottam például oly megjegyzést, hogy «bizony az északnémetek okosabbak, mint mi vagyunk, kevesebb sört is isznak, mint mi, a törvényeket is pontosabban szerkesztik meg, de azután ember legyen a ki megérti; kell is rajta változtatni minden második esztendőben.» Persze miként már előbb jeleztem, a bajoroknak például a betegbiztosításuk már sokkal előbb megvolt, mintsem a Reichsgesetz készült, csakhogy sokkal egyszerűbben és könnyebben végrehajthatóan összeállítva.

Az említett két bajor község biztosítása közötti párhuzam élénken illusztrálta, hogy kisebb érdekeltségi köröknél a betegségek színlelése és az orvosok visszaélései mennyivel kevésbé fordulnak elő, mint nagyobbaknál, hol esetleg távolabbi helyeken is kell gyógyíttatni és segíyezni betegeket. Az előbbi községben ily panasz egyáltalán nem fordult elő, míg az utóbbi helyen a községi titkár sokat jelentő mosolylyal jelezte, hogy az orvosi számlák sok jogosulatlan felszámításról tudnának beszélni.

E három ország eme néhány községében végzett tanulmányaim eredményét a hazai viszonyokra vonatkoztatva a gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítása tekintetében a következőkben vélem összegezhetni.

1. Ha e téren a biztosítási kényszert be óhajtjuk hozni,

mindenek előtt arra törekedjünk, hogy a periferiák kellő számú orvossal, sőt lehetőleg községi, vagy járási kórházakkal is el legyenek látva, mert oly helyeken, a minők nálunk ez idő szerint még, fájdalom, vannak, hogy napi járó földet kell megtennünk, míg orvosra találunk, betegbiztosítást helyesen keresztülvinni nem lehet, s az erre vonatkozó törvény ily vidékeken csak a papíron maradna, a mi pedig nem lehet czélunk.

2. A biztosítási kényszert vagy nem kellene a törvényben az egész országra nézve behozni, hanem a német Reichsgesetz példájára a szabályok körvonalozása mellett csupán a lehetőséget adni meg, hogy az helyi statutumok útján behozassék, vagy pedig ha felvesszük magába a törvénybe a biztosítási kényszert, akkor ugyancsak a törvényben módot kellene nyújtani arra, hogy az ország azon vidékei, melyekben például orvosok hiánya miatt a kényszer ez idő szerint még helyesen keresztül nem vihető, magukat a kényszer behozatala alól kormány-engedélylyel időlegesen mentesíthessék.

3. A gazdasági munkások és cselédek betegség esetére való kötelező biztosítását a németek példájára a más viszonyok között élő ipari munkások biztosításától eltérőleg mindenütt egészen a községekre kellene bízni s a törvényben legfeljebb megadni a lehetőséget arra, hogy az egyes községekből nagyobb érdekeltségi körök (például körjegyzőségek, vagy járásek szerint) alakulhassanak ki. Esetleg arra is meg lehetne adni nagyobb cautelák mellett a módot, hogy e nagyobb érdekeltségi körök önálló autonómiahoz jussanak, de magáért az autonómia ábrándjáért az eredeti cél helyes keresztülvitelét veszélynek kitenni nálunk sem lenne szabad.

4. Miután pedig a biztosításnak maga a gyógyítás a főczélja, épen úgy, miként az általam megtekintett országok túlnyomó részében történik, egyelőre nálunk sem kellene kötelezővé tenni a táppénz nyújtását, hanem, legalább egyelőre, csak az ingyen gyógyítást. Minden esetre azonban gondoskodni kellene arról, hogy segélyt csakis az kaphasson, a ki a betegség miatt tényleg keresetétől esett el; minden más táppénz-nyújtás a betegség præmizálásának tekintendő, mely színlelésre és anyagi, valamint erkölcsi károokra vezet.

5. A biztosítási kényszert nem lenne czélszerű tág körre kiterjeszteni. Mindenesetre nálunk is ki kellene venni az általános kényszer alól a németek példájára azokat a munkásokat, a kiknek szerződése vagy munkájuk természete a munkaviszonyt egy hétnél rövidebb időre szabja meg. De mellőzni kellene a nem állandóan egy helyben dolgozó munkásoknak saját költségükön egész éven át való kényszer biztosítását is, a mit — miként láttuk — Németországban sem tudnak végrehajtani. A biztosítás csak a munkaviszony tartama alatt lenne érvényben, s a munkából való kilépéssel önként megszűnnék. Az önmagukat egész évre biztosító önkéntes tagokat lehető szűk körre kellene szorítani, nehogy a biztosítás a munkanélküliség biztosításává váljék, a mi ennek nem célja.

6. A biztosítási járulékokra — miként ezt több német szakférfiu is tanácsolta — czélszerűbb lenne őszintén megmondani a törvényben, hogy ez kizárólag a munkaadók terhe. Előre látható ugyanis, hogy akármit íránk a törvényben, a gazdasági munkásoktól és cselédektől specialis viszonyaiknál fogva a munkaadó nálunk éppen úgy nem tudná levonni a járulék felét vagy kétharmadát, mint a németeknél. Ez volna tehát az egyenesebb út, melynek az az előnye is meglenne, hogy a munkásokat, miután nem mondhatnák, hogy az intézmény az ő verejtékes keresményükből tartatik fenn, inkább meg lehetne tartani követeléseikkel a keresztülvihetőség határai között.

A keresztülvihetőség ugyanis első sorban az, a mi szerint intézkedéseinknek igazodni kell, s inkább tartsuk függőben ezt a kérdést, semhogy olyasmit emeljünk törvénynyé, a minek eleget tenni nem lehet. Ha mindazonáltal nem óhajtanánk megelégedni egy szerényebb kezdettel, mely a fent vázolt korlátozások között megfér, s becsvágyunk volna, hogy mindjárt az indulásnál szélesebb méretű feladatok terhével menjünk bele a kitűzött cél megvalósításába, akkor igen tanácsos lenne legalább bevárni azt, hogy ugyane kérdés legközelebb minő formában kerül Németországban újból szőnyegre. A német kormány ugyanis — miként azt már legelől jeleztem — a munkások képviselőinek köréből kiindult mozgalom folytán már egy pár év óta készül az egész munkásbiztosítás újabb parlamenti tárgyalásához, s miként

értésültem, elkerülhetlen, hogy legfeljebb egy-két év alatt új javaslattal ne álljon elő. Az új javaslat önként érhetőleg fel fogja ölelni a gazdasági munkások biztosításának kérdését is, a melynek tárgyalása során kétségtelenül nagyon sok értékes anyag fog napfényre kerülni abból, hogy a németek hol küzdenek legerősebb bajokkal, hol lehető a tökéletesítés, és hol kell megelégedniük azzal, a mijük már most meg van. Ha ezt bevárjuk, a németek évtizedekre menő tapasztalatait nagyon jól hasznosíthatjuk a magunk céljaira.

Most áttérek a baleset elleni biztosításra, tehát a biztosítás amaz ágára, mely az összes gazdasági cselédekre és gazdasági gépmunkásokra nézve nálunk is kötelező formában be van hozva, s melynek terén a törvény által körvonalozott keretben már eddig is kielégítő eredményeket mutathatunk fel.

E biztosítási ág tanulmányozására megtekintettem az említett országokban a gazdasági munkások és cselédek kötelező balesetbiztosítását teljesítő Berufsgenossenschaftokat.

Németországban a betegbiztosítási szervezeteknek mint ilyeneknek a balesetbiztosítással nincs dolguk.

A járulékok kivetését külön bizottságok teljesítik. Né-mely országokban, például Württembergben és Bajorországban, egyszerűen a földadó alapján kivetett pótdadó formájában. Más országokban, például Badenben, külön kataszter alapján. E kataszter egybeállításánál alapul veszik a földterület nagyságát, a háziállatok számát stb., ez alapon kiszámítják, hogy hány átlagos teljes munkanap kell azon gazdaság üzemben tartásához, s ezen átlagos teljes munkanapok számának arányában állapítják meg az egyes gazdaságokra a költségek felosztását és kirovását. A ki azután az illető gazdaságban munkát teljesít, az minden további bejelentés nélkül baleset ellen biztosítva van.

A behajtást az adószervek eszközlik.

A községeknek kötelessége, hogy előreláthatólag súlyos baleset esetén a helyszínen jegyzőkönyvet vegyenek fel és intézkedés végett a Berufsgenossenschaft-hoz felterjeszszék.

Oly helyeken, a hol a gazdasági munkások betegség esetére való kötelező biztosítása behozva nincs, ha ilyen munkás balesetet szenved, a község köteles az első tizen-

három héten át, tehát addig, a míg a Berufsgenossenschaft segélyezési kötelezettsége be nem áll, gyógyíttatásáról gondoskodni.

A balesetbiztosítással kapcsolatos minden további intézkedés a Berufsgenossenschaftok kötelessége. Kétséggkívül nagy könnyebbség számukra, hogy a csekélyebb jelentőségű balesetekkel nincs dolguk, mert segélyezési kötelességük csak a tizennegyedik héttől kezdődik. De azért mégis hallottam panaszokat különösen a kisgazdáknak vagyis éppen azoknak balesetei miatt, a kik egész éven át, télen nyáron, szorgos munka idején kívül is kötelezően biztosítva vannak. Feltűnő a németországi baleseti statisztikában, hogy a kisgazdák és azok hozzátartozói a munkásokkal szemben mily aránytalanul nagy számban vannak képviselve a sérültek között. Erre nézve a következő felvilágosítást kaptam. A német balesetbiztosítás csak az üzemi balesetekre terjed ki. A munkásoknál könnyű megállapítani, hogy bérért teljesített munkaközben, avagy munkán kívül szenvedték-e a balesetet, de ha önálló gazda munkán kívül sérül meg, akkor mindig az a nóta, hogy valamely gazdasági beszerzés miatt járt ott, a hol megsérült. Ekkor a Berufsgenossenschaft kénytelen üzemi balesetnek elfogadni olyan esetet is, a melyről biztosra veheti, hogy tulajdonképen nem az volt.

Kétségtelenül egyszerűbb lenne, ha nálunk is a sok munkát igénylő egyénenkénti nyilvántartás helyett a gazdaságok és gazdasági üzemek (erdőkihasználás stb.) adószzerű megterhelése ellenében mindenki, a ki az illető gazdasági üzemnél teljesített munkában sérül meg, a tagság további igazolása nélkül baleseti segélyre jogosult lenne. Ahhoz azonban, hogy ily szabadelvű átalakítást helyesen keresztül vihessünk, nálunk is mentesíteni kellene a balesetbiztosító intézményt a baleset megtörténte utáni első 10—13 héten a segélynyújtás kötelezettsége alól, s ez idő alatt a segélyezést más, közvetlenebb ellenőrzésre képes szervezetre bízni, mert ellenkező esetben féltő lenne, hogy a balesetbiztosító intézmény a jelentéktelen apró balesetek czimén annyira kihasználtnék, hogy ez a biztosítás az érdekelteket túlságosan nagy költségekkel terhelné meg. Nem mulaszthatom el még azt is kiemelni, hogy ha a németek balesetbiztosítási rendszerére térnénk át, annak közvetlen

következményeként egy hátrafelé való lépést is kénytelenek lennének megtenni, nevezetesen azt, hogy csakis kizárólag üzemi baleseteknél nyújthatnánk segílyt, holotte téren most előbbre vagyunk a németeknél, a menyiben nálunk az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegélypénztár által biztosított gazdasági cselédek és önkéntes tagok nem csak üzemi, hanem bárminő körülmények között beállott balesetek esetére is élvezik a biztosítást.

De ezen a téren a biztosításkötés formájánál sokkal előbbre való volna követni a németek példáját a rokkantsági segíly nyújtásának rendszerében. A mi mai rendszerünk mellett ugyanis a rokkantsági segílyre, mely változatlan fix tételben (havi tíz korona) van megállapítva, csak annak van joga, a ki a baleset miatt eddigi keresetének több mint felétől elesett. E mellett a rendszer mellett nagyon nehéz lelkiismeretesen megállapítani a segílyre való jogosultságot, s a legjobb igyekezet mellett is megtörténhetik az az igazságtalanság, hogy míg a szorgalmasabb, törekvő ember, a ki testi fogyatkozása mellett is igyekszik megfeszített munkával dolgozni, a segílytől egészben elesik, mert hiszen nyilvánvaló, hogy megkeres félannyit, mint azelőtt, addig viszont a dologkerülő csekélyebb jelentőségű fogyatkozással is belekerülhet a segílybe.

Jobb lenne tehát, ha a baleset miatti rokkantsági segílyezésnél mi is áttérnénk a balesetbiztosító intézményeknél általában mindenütt elfogadott azon rendszerre, melynél az, a ki a baleset miatt súlyosabb testi fogyatkozást szenvedett, e fogyatkozás mértékének megfelelően magasabb százaléku segílyezésben részesülne, mint az, a kinek fogyatkozása csekélyebb jelentőségű.

Ezen rendszer mellett nagyobb nehézség nélkül nemcsak azt érnénk el, hogy a segílymegosztás igazságosabb lenne, s a testi fogyatkozásban szenvedők szorgalmát nem befolyásolná, hanem az e részbeni adatok tanúsága szerint a nélkül, hogy az intézményre számbavehető több terhet háritanánk, azt is nyugodtan meg lehetne tennünk, hogy teljes munkaképtelenség esetén a segílyt az eddiginek kétszeresére emelnénk, mert az a kiadás-többlet, mely a teljesen elnyomorodottak fokozottabb segílyezése folytán előállana, legnagyobbbrészt megtérülne azon a réven, hogy olyan

csekélyebb fogyatkozást szenvedett egyének igényeit, a kiket mindazonáltal teljesen segély nélkül hagyni méltánytalan lenne, a jelenlegi egységes segélyösszeznél alacsonyabb segélyvel is méltányosan ki lehetne elégíteni. A teljesen munkatehetetlenek segélyének megkészszerzése pedig kétségkívül igen nagy haladást jelentene e téren való gondoskodásunknál.

Végezetül marad a nyugdíj-biztosítás kérdése, mely nem ugyan kötelező formában, csak mint rokkantság eseteére szóló önkéntes biztosítás, a gazdasággal foglalkozók részére már nálunk is lehetővé van téve.

Miként azt már jeleztem, a németek rokkantsági és aggkori biztosításánál a tagsági jegyek kiállítását, sőt egyes országokban a járulékok tényleges behajtását a megbiztosítási szervek eszközlik, egyebekben azonban e feladat teljesítésére, nevezetesen a tagok nyilvántartására és a segélyek utalványozására biztosítási hivatalok vannak felállítva.

Megtekintettem a karlsruhei és a müncheni munkásbiztosítási hivatalokat. Érdekes, hogy a munkásbiztosítási hivatalok a biztosítottakról egyáltalán nem vezetnek semmi külön nyilvántartási könyvet, sokkal egyszerűbben oldják meg a nyilvántartást: csak magukat a betegpénztárak útján beérkezett tagsági jegyeket rendezik el és őrzik meg tűzmentes fiókokban. Én az elrendezés két különböző módszerét láttam.

Karlsruheban a beérkezett tagsági jegyeket először szétválasztják nők és férfiak szerint, azután a két csoportban külön rendezik születési év szerint, végül a születési éveken belül betürendbe sorozzák. Az elhelyezésnél ugyanegy személy tagsági jegyeit a kiállítás sorrendjében egymásba rakják.

Münchenben sem vezetnek a biztosítottakról főkönyvet, de itt minden biztosítottnak, a kinek első tagsági jegye beérkezik, sorszámossal ellátott törzslapot állítanak ki, s ugyanazt a sorszámot írják reá első, meg a később beérkező további tagsági jegyeire. A törzslapok nők és férfiak szerint elkülönítve, szigorú betürendben, a tagsági jegyek pedig szintén nők és férfiak szerint elkülönítve számsorrendben őriztetnek.

Ha más munkásbiztosító hivatal nevét viselő tagsági jegy érkezik be, azt elregisztrálják egy könyvben s az illető

hivatalnak küldik meg, minek folytán minden biztosított-nak azon hivatalnál őriztetik minden tagsági jegye, a melynek kerületében első tagsági jegyét kapta.

A két rendszer közül a müncheni valamivel bonyolultabb, de azért ennek éppen úgy, mint a másiknak meg van az a hátránya, hogy nem tudják megmondani, hány olyan tagjuk van, a ki továbbfizetés esetén nyugdíjra jogosult. Csupán akkor állapítják meg a megőrzött lapokból a tagra nézve, hogy kellőkép biztosítva volt-e s hogy mily összegű rokkantsági, avagy aggkori segélyre van igénye, ha már nyugdíjért folyamodik.

Ez a rendszer, a tagsági jegyekkel és felragasztott bélyegekkel, jobbnak mondható, mint az, a mely nálunk a gazdasági munkások önkéntes nyugdíjbiztosításánál gyakorlatban van, hol a tagok postatakarékpénztári befizetési lapokkal ellátott tagsági könyveket kapnak a tagsági díjak befizetésére. Ha nálunk a biztosítási kényszer behozatala útján a nyugdíjra biztosítottak taglétszámát százezrekre emelnénk fel, nekünk is bizonyára czélszerűbb lenne a németek rendszerére áttérni, de a bélyegek felragasztását nálunk is lehetőleg nem a munkaadókra, vagy tagokra, hanem, miként például Badenben történik, helyi pénzbeszedőkre kellene bízni.

Azonban a nyugdíjbiztosításnál sem annyira a forma, mint inkább a lényeg az, a miben a németektől tanulnunk kellene, s jelenlegi segélyezési rendszerünk helyett, melynél a tag kizárólag csakis a rokkantság igazolása után juthat segélyhez, s a segély akár rövidebb, akár hosszabb tagság után mindig csak egyenlő alacsony marad, át kellene térni nekünk is az aggkori ellátással összekötött olyan nyugdíjbiztosításra, mely hosszabb tagsági idő után nagyobb nyugdíjhoz juttatja a tagot.

Addig is pedig, míg oly helyzetbe jutunk, hogy ezen a téren behozhatjuk a biztosítási kényszert, igyekeznünk kellene ezen az alapon önkéntes biztosításunkat tökéletesíteni.

A mi önkéntes biztosításunknak az a legnagyobb baja, hogy a rokkantsági biztosításba csak 35 évesnél fiatalabb embereket lehet fölvenni. Ez oly alacsony korhatár, mely a gyakorlati életnek meg nem felel. A fiatal ember nem

szívesen gondol az öregségre, a halálra, az még élvezni akarja az életet, nem pedig az alkony idejére félrerakni. A jövőről való gondoskodásra nevelni kell a generációkat, a nevelésnek legjobb eszköze a példa, példát pedig, különösen elégséges számban, csak úgy állíthatunk, ha a biztosítás lehetőségét megnyitjuk az olyan korban levő emberek előtt is, a mely kor már a természet rendje szerint magával hozza a jövő felől való aggodalmat s ezzel kapcsolatban a jövőről való gondoskodás iránti hajlandóságot. Az öregek előtt pedig a nyugdíjbiztosítást már csak pénzügyi okokból sem lehetne másként megnyitni, mint úgy, hogy a biztosítandó nyugdíj a tagsági évek számával növekedjék, de ezzel egyszersmind azt is elérnénk, hogy a fiatalabbaknak érdekében állana az öregebbek példáját mielőbb követni, hogy annál magasabb nyugdíjra szerezhessenek jogot. Ha e mellett behozzuk az aggkori ellátást s ezáltal nem csupán a nehezen meghatározható rokkantságot jelöljük meg a nyugdíjjogosultság alapjául, hanem világosan megmondhatjuk a tagnak, hogy öreg korában — mondjuk 65 éves korában — nem keresik azt, hogy tud-e még dolgozni vagy sem, feltétlenül megkapja a maga nyugdíját, akkor nincs kétségem az iránt, hogy önkéntes tagjaink száma igen rövid idő alatt meg fog sokszorozódni.

Ha idővel kötelező nyugdíjbiztosítást akarunk behozni, azt a jelenlegi korhatár ledöntése és következképpen a tagsági évekkel emelkedő nyugdíj nélkül úgysem lehetne helyesen keresztülvinni, s ugyanakkor az aggkori ellátás nyújtása elől, melyet minden művelt állam a rokkantsági biztosítás kiegészítő részéül fogadott el, nekünk sem volna lehetséges elzárkózni.

Ha tehát addig is nem késnénk önkéntes nyugdíjbiztosításunkat ily módon átalakítani, nemcsak intézményünk jelenlegi formáján eszközölnénk nagy javítást, hanem ez úton leraknánk az alapját egy, a modern követelményeknek megfelelő kötelező nyugdíjbiztosításnak, melyre az áttérés nagyban meg lenne könnyítve az által, hogy az önkéntes formában már megerősödött és begyökeresedett rendszeren lenne tovább felépíthető.

A MAGYAR NEMZET POLITIKAI FEJLŐDÉSE.*)

Csak egy éve ismertettem e lapokon Mr. Colquhoun érdekes és vonzó könyvét és ismét oly angol munka jelent meg hazánkról, mely méltó arra, hogy vele foglalkozzunk.

Colquhoun úr, mint annyi angol elődje, bejárta Magyarországot, hogy megismerje népét és annak állapotát. Politikai következtetéseit ebből vonja le. Társadalmunknak adja főképp rajzát: annak köszönheti könyve, noha felületeségeknél sincs benne hiány, frissességét, közvetlenségét.

Mr. Knatchbull-Hugessen műve egészen más természetű. Bámulatosságot és jártasságot mutat nemcsak jelen politikai és történeti irodalmunkban, hanem kütfőinkben és törvényeinkben is. Nyelvünket, úgy látszik, teljesen megtanulta. Célja nem a mulatva oktatás, hanem a komoly tanítás. Intézményeinket és különösen az 1848. év óta lefolyt történetünket beható tanulmány tárgyává tette és a napi kérdések körül oly tájékozott, mint közülünk is csak kevesen. Feladatául azt tűzte ki, hogy az angol közönséget felvilágosítsa a magyar fejlődés igaz menetéről és különösen hazánknak Ausztriához való viszonyát mutassa be igaz valójában.

Szép és komoly feladat, annál szebb, mert az író csakis a hazánk iránt való érdeklődés és az igazság szeretete buzdította. Érdekes, hogy egy angol lordnak másodszülött fia, ki ügyvéd, az 1848-iki szabadságharcz megismerése végett tanult meg magyarul és ez a tanulmánya vezette aztán tovább a jelen munka megírására.

---

*) *The political evolution of the Hungarian Nation.* By the Hon. C. M. Knatchbull-Hugessen. London, 1908. A National Review kiadása. Két kötet.

Érdekes, mikép indokolja, miért írta könyvét. «Sok jó nevelésű ember van Angliában, ki azt hiszi, hogy Ausztria egységes nemzet, mely a rejtélyes osztrák nyelven beszél, míg ellenben Magyarországot, melynek egy tiszteletreméltó uralkodó valamelyes helyi önkormányzatot engedett, hogy kielégítse egy zavargó népesség oktalan követelését, cigány faj lakja, mely létét és ügyességét azzal bizonyítja, hogy plutokrata világpolgárok mulattatásáról gondoskodik, lakoma után, zenével. A jobban értesültek, kik a magyar történetről való ismeretöket kizárólag elfogult osztrák és német forrásokból merítik, elhiszik azt a mesét, hogy csak az agg császárhoz való ragaszkodás állja útját az osztrák birodalomnak nevezett soknyelvű halmaz felbomlásának és Magyarország történeti jogai érvényesítésének minden kísérletében olyasfélét lát, mintha egy örült gyufával játszik a löporraktárban.» Épen nem hizelgő, és talán kissé túlzott jellemzése az angol közönségnek.

Mindenesetre igaz azonban, hogy a magyar viszonyoknak és a dualismusnak kellő megítéléséhez «szükséges azon politikai intézmények fejlődésének valamelyes ismerete, melyek oly régiak, vagy még régiebbek, mint az angol alkotmány.» Érdemes munkát végzett a szerző, midőn, ha nem is egészen sikerült, de igen figyelemreméltó kísérletet tett e fejlődés bemutatására és magyarázatára.

Minthogy történetünk oly lényeges részében alkotmánytörténet, természetes, hogy az Angliával való párhuzam megragadja figyelmét. «A magyar alkotmány, mely egyes időközökben elhomályosult, melyen néha erőszakot követtek el és melyet egy időben felfüggesztettek, hogy annál jobban bebizonyosodjék, hogy nem lehet semmivé tenni, nem egy kiváltságlevélnek vagy egy alaptörvénynek eredménye, hanem lassú fejlődésnek gyümölcse; írott törvénynek és hagyományos szokásnak olyatén összetétele, melyhez Nagy-Britanniában találunk leginkább hasonlóságot.» Nevezetes, hogy két annyira különböző faj, minő az angolszász és ez az ázsiai nép, annyira egyforma úton haladt. Az a négy vágás, melylyel koronázásakor minden magyar király a világ négy tája felé sújt, jelképe és elismerése annak a ténynek, hogy a magyar népnek fegyverrel kellett magát szomszédjai között fentartani. Az a tény, hogy néhány ezer ázsiai be-

vándorló képes volt fentartani egyéniségét és intézményeit, a szláv, német és török nemzetek óceánja közepett, és hogy aránylag gyorsan az európai család egyenlőjogú tagjává emelkedett, rendkívüli politikai és katonai képességről tesz tanuságot, rendkívüli összetartásról, a kitartás stoikus erényeiről, és önmagukba s jövőjükbe vetett mélyen gyökerező bizalomról, melyet a szerencse semmi forgandósága nem volt képes megsemmisíteni. Az az idegen nyelv, mely 1000 évvel ezelőtt először hangzott európaiak fülébe, fentartotta magát a germán és szláv népekkel való versenyben, noha szándékosan mellőzték s egyidőben el is hanyagolták és oly nyelvvé fejlődött, mely teljesség és kifejezés dolgában, úgy tudományos, mint költői használatban, legalább is egy szintvonalon áll az európai népek többségének nyelvével, ha azon felül nem emelkedik.»

Kár, hogy a szerző ezt a párhuzamot nem vitte következetesen keresztül. Műve nagyon nyert volna vele tudományos értékben és eredetiségben.

E helyett történetünk vezérfonalát adja, constitutionalis szempontból. Meglehetősen eklektikusan jár el. Rendesen minden egyes tárgynál vagy eseménynél azt az író választja vezetőül, kinek előadását leghitelesebbnek találja. A forrásokkal és törvényekkel való összehasonlítást azonban soha nem mulasztja el. Elég tájékozott ahhoz, hogy ellenőrizzen, de nem elég erős, hogy ítéljen. Így aztán, hol kétségei vannak, inkább a különböző véleményeket szereti egymás mellé állítani, a nélkül, hogy döntene.

Sietésre mutat, hogy megesik rajta a vélemények összevetésztése. Megtörténik rajta, hogy a magyaroknak a baskirokkal való rokonságát Pauler véleményének tartja, holott azt már régebben nyilvánította Fessler, újabban pedig, Pauler előtt, e sorok írója. A székelyek eredetét illetőleg Paulernek tulajdonítja az én véleményemet és viszont, nyelvökre nézve pedig — Timon Ákost idézi tekintély gyanánt, kinek mégis csak egész más téren keresendő az érdeme.

Ez az eklektikus eljárása, mely úgy szólva minden lehető iránynak igazat akar adni, mert nem mérlegelheti eléggé a vélemények és felfogások súlyát és alaposágát, legvilágosabban nyilvánul Görgei Artur megítélésében. Elismeri, hogy Görgei augusztus 10-én kijelentette Kossuth előtt,

hogy, ha Temesvárnál nem győzünk, leteszi a fegyvert. Mégis szemére veti, hogy «versenyhátrát akarta eltávolítani a dictatorsagból és maga lépni helyébe». Ugyan irigylésre méltó állás volt ez akkor! Aztán elmondja, hogy Klagenfurtban évdíjat kapott a czártól is, a császártól is. Amiből annyi igaz, hogy a császártól ép annyit kapott, hogy családjával együtt éhen ne haljon, mert hisz polgári foglalkozást és keresetet nem engedtek neki.*) A nagy áruló egy krajczár nélkül indult volna Klagenfurtba, ha Paskievics el nem látja útiköltséggel, mit kénytelen-kelletlen elfogadott. Ez volt a «muzska évdij.» Ezek után csodálatos, ha a szerző mégis kijelenti, hogy Görgei nem volt áruló, hanem született katona, ki keveset vagy semmit sem törődött hazája alkotmányos jogaival és a harcos megvetésével nézte a szörszálhasogatókat és politikusokat.

Hogy mennyit ért az a remény, hogy további ellenállás után Anglia közbelép, ő maga ítélhette volna meg legjobban. Hisz egyik nagy érdeme, hogy a szabadságharc történetére nézve teljesen felhasználja a kiadott angol diplomatiái levelezéseket.

Nem is a történetírásban kell keresnünk a munka jelentőségét és szerzőjének kiválóságát. Maga is csak bevezetésnek nézi az események előadását ahhoz, hogy a forradalmat, a kiegyezést és az ezekből következő mostani állapotot megértesse. Ezekkel foglalkozik az egész második kötet. Itt a jogász, közjogunk és alkotmányunk alapos tanulmányozója lép jogába.

Ebben a minőségben csakugyan nagy, elismerésre méltó szorgalmat, ritka alaposítást, erős ítéletet találunk nála. Nem hiszem, hogy Eisenmann kivételével lenne külföldi író, ki annyira belemélyedt volna honi viszonyaink tanulmányába.

Közjogunkat nemcsak ismeri, hanem védelmezi is. Megvédelmezi egyaránt a nagy osztrák törekvések, a horvát és a nemzetiségi igények ellenében. Megvédelmezi, a mi tán nehezebb, honfitársainak közönyösségével szemben. Sorra

---

*) Mivel nem folyamodott érte, mint kívánták, 1854 szeptemberéig semmit sem kapott. Attól fogva 1856-ig évi 1200 frtot havi részletekben. Ekkor évi 2000 frtra emelték, 1860-ban pedig 4000 frtra, arra az összegre, melyet már 1849 őszén szántak neki, ha folyamodik.

veszi mindazon nagy kérdéseket, melyek 1867 óta vita tárgyául szolgáltak: külügyet, hadügyet, bankot és vámot és mindegyikben nemzetünk jogát, igazát iparkodik kimutatni. Különös öröme telik abban, ha Luegerék körmére koppinthat. A nagy-osztrák állam előharczosainak egy pár jeles mondását ugyancsak megbélyegzi. Igazán hálásak vagyunk iránta, hogy megismertet olyan véleménynyel is, mint Springer Rudolfé. Ha Magyarországnak Szerbia vagy Románia ellen kellene harcolnia «nevető káröröm az, mivel Ausztria, mint nevető harmadik szolgálni fog», ha ugyan nem avatkozik be — Magyarország ellen.

De fontosabb kérdésekben is segítségünkre van, mire épen az angol alkotmány ismerete teszi őt képessé. Teznerrel szemben, ki régi országgyűléseinkben csak gravamenes és postulatumos «Landtag»-okat lát, megjegyzi, hogy akkor az angol parlament sem volna más, legalább a XVII. század közepéig. Mert hiszen vétőjoga minden alkotmányos fejedelemnek is megvan. A kérelmező forma, melyben a diéta a királyhoz fordul, sem bizonyít semmit, mert, mint Stubbs kimutatta, épen ez a forma adta meg a parlamentnek a kezdeményezés jogát.

Ezek után természetesnek találhatjuk, ha Magyarország közjogi önállását és függetlenségét lehetőleg kidomborítja. Mint jogász, levonja az állami souverainitás és a paritás elvéből a consequentiákat; oly consequentiákat is, melyeket illetőleg a politikai valóság messze elmarad a jogi következtetéseknek fényes és mutatós lánczolatai mögött.

Mégsem dicsérhetjük minden fentartás nélkül; munkáját minden részletes jeles tulajdonsága mellett sem tartjuk véglegesnek. Ennek pedig — sokan paradoxonnak fogják tartani — épen az az oka, mi e művet különben annyira vonzóvá teszi. Azonosítja magát velünk annyira, hogy nemcsak történeti fejlődésünk iránt viseltetik ép annyi tisztelettel, ragaszkodással, gyakran bámulattal is, mint bármelyikünk, hanem a jelen folyó válságban is állást foglal. Nem mint objectív tudós ír ezekről, ki tud és magyaráz és meggyőz, hanem mint pártember, ki ép úgy szól a szenvedélyekhez, mint az értelemhez.

Hogy pedig ez így van, azért magunkra vessünk. Nem benne a hiba, hanem bennünk. A több év óta folyó mozga-

lomnak minden törekvését, sőt szavát, igazi angol jóhiszeműséggel egyformán komolyan vette. Nem tett különbséget igazi, törvényen alapuló követelés és csatakiáltás, vagy népszerű jelszó közt. Csakis ez magyarázhatja meg, hogy az annyira komoly és nyugodt férfiú néha oly kifejezésekre ragadtatja magát koronás királyunkkal szemben, minők néhány év előtt a csata zajában elhangzottak, de minőkre ma már még mondójuk vagy írójuk sem emlékszik szívesen.

Másrészt különös értéket ad okoskodásának, hogy Magyarország fennállását európai szempontból ítéli meg. Az egyetemes magyar államot európai szükségnek tartja. «A föderalismus hívei legalább Magyarországot hagyják békében, mert alig túlzás azt mondani, hogy Európa sorsa a pragmatika sanctiónak és a dualismusnak kellő magyarázatától és végrehajtásától függ.» Előbb Törökország fennállása volt európai szükség, aztán Ausztriáé, most a mienk. Hát már ennyire volnánk?

A végleges megoldást, igen helyesen, a cultura kérdésének tekinti. «A művelődési fokoknak, nem a nyelveknek eltérése akadályozta meg eddig annyi különböző elemnek összeforrását egy nemzetté. Századoknak története azon egyre meghiusuló kísérleteknek története, hogy német bélyegget süssenek Magyarországra, hol csak egy műveltség hódíthat: a magyar.» Annál feltűnőbb, hogy midőn annyi fáradtságot szentel a közjogi viszonyok ismertetésének, a kulturai tényezőkről alig szól. Még kevésbé szól a mostanában annyira előtérbe lépő felekezeti viszonyokról és azok visszahatásáról culturánkra és nemzeti egységünkre. A nagy egyházpolitikai küzdelmeket 1843 óta és az 1894—95-iki törvényhozást nem is említi.

Csak úgy, mint a mi politikusaink, hatalmi kérdésnek, mechanikus erők küzdelmének nézi az egészet. E szempontból méltán igen nagy súlyt helyez a választási reformra. Nézzük, mikép tárgyalja ezt. Eljárása igen tanulságos nemcsak methodusának és felfogásának megismerésére, hanem következtetéseire nézve is.

«Magyarországon eddig körülbelül 1.100,000 polgárnak volt választójoga. A reform tervezete e számot $2\frac{1}{2}$ millió fölé szándékozik emelni. Ausztriának, midőn magához ragadta a vezetést, az általános választójog behozásában nem volt más célja, mint a magyar supprematia megdöntése. A választójog

kiterjesztése Ausztriában inkább növelte, mint csökkentette a faji gyűlölet és féltékenység nyilvánulásait. Ha a magyarok látva beleesnek a nekik szánt verembe és politikai öngyilkosságot követnek el, az nagy szerencsétlenség lesz Európára nézve. Reméljük, hogy az új törvény nem ad át minden hatalmat a legtudatlanabb és legmagyarellenesebb elemeknek. Valószínű, hogy a jog 24 éves korhoz lesz kötve, mint Ausztriában. Kétségtelenül az írás-olvasás feltétele is meglesz. Az a kérdés, mit jelent az írás-olvasás? Bizonyára nemcsak annyit, hogy az illető alá bírja írni nevét és elolvasni a jelölt nevét, kire szavazni akar. Remélhető, hogy az elemi oktatás egy bizonyos fokának elvégzését is megkövetelik, még pedig államilag elismert iskolában. Városi szavazóknál ajánlatos volna a magyar írás és olvasás megkövetelése. Egy bizonyos idő, mondjuk 10 év múlva, senki se szavazhasson, ki nem ismeri az állam nyelvét. Az ebben való tudatlanságot úgy kell tekinteni, hogy méltatlanná tesz a magyar polgárság kiváltságainak gyakorlására, vagy pedig, hogy az értelmiség oly csekély fokára mutat, mely magában véve is disqualificál. A mostani választók egy része így elvesztené jogát. de mivel a szám emelése és nem csökkentése a cél, követni kellene az 1848-iki eljárást, mely az addig jogosultakat nem fosztotta meg e joguktól. Fel kell tennünk, hogy a választók számának szaporításával egyidőben végbemegy a kerületek új beosztása is, és hogy véget vetnek annak az anomáliának, hogy az ország gazdagabb és műveltebb nyugoti és középső részei rosszabbul vannak képviselve, mint a gyéresebb népességű, szegényebb, tudatlanabb, nem magyar és nem német vidékek.» Szép és helyes kívánságok, de alig valósíthatók meg népnevelési rendszerünk teljes és tökéletes átalakítása nélkül.

Mindent összefoglalva, szép és tanulságos könyv ez. Külföldön jó szolgálatot tehet ügyünknek, de magunk is tanulhatunk belőle. Ha van hibája, hiánya, ez abból következik, hogy írója inkább könyvekből, mint szemléletből ismeri hazánkat. Reméljük is, hogy ez csak elseje azon műveknek, melyeket intézményeink, életünk tanulmányának szentel.

A GAZDASÁGI SZAKOKTATÁS MAGYARORSZÁGON ÉS A KÜLFÖLDÖN.

Második közlemény.*)

Felsőfokú szakoktatás.

A felsőfokú mezőgazdasági szakképzés terén nemcsak annak multjánál, hanem mai fejlettségénél fogva is legalább az európai continensen az elsőség Németországot s ebben a porosz királyságot illeti meg. A felsőfokú szakképzésre, a mint a statisztikai részben közölt kimutatásban látható, magában *Poroszországban* hét intézet létezik. Jóllehet azonban ezen intézeteknél úgy a felvételi feltételek, mint a tanulmányi időtartam egyforma, szervezetileg ezen intézetek nem jelentéktelen eltérést mutatnak, a miben egyuttal kifejezésre jut az a különböző felfogás, a mely a felsőbb szakoktatás fejlődésének időről-időre irányt szabott s annak mai állásán is nyomot hagyott.

Az első lépést a mezőgazdasági felső szakoktatás felé Poroszországban I. Frigyes Vilmos tette 1727-ben azzal, hogy a hallei egyetemen mezőgazdasági tanszéket szervezett, melyet utóbb a többi német egyetemeken is követett hasonló tanszékek létesítése.***) Ezen tanszékeken azokat a gazdasági kérdéseket tárgyalták, melyek a középkori feudális szervezetből keletkezett birtokviszonyok szabályozásánál felmerültek. A mezőgazdaság termelési részével ezek a kameralisták — a kik jogászok vagy bölcsészek voltak — nem

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386. számában.

***) *Die Landwirtschaft auf der Weltausstellung in Paris* 1900. Bonn 1900.

foglalkoztak, a mezőgazdaság tehát általuk nem sokat nyert. Annnyit azonban mégis megtettek, hogy a földművelés különböző kérdéseit felvetették s ráterelték a figyelmet a csirába induló természettudományoknak a mezőgazdaságban való nagy szerepére. A mezőgazdaság folyton fokozódó kérdéseinek megoldására s a gyorsan felvirágzó természettudományok vívmányainak felhasználására a kameralisták képtelenek voltak, miért is a gyakorlati gazdák a XVIII. század második felében tőlük elfordultak és kísérleti úton maguk iparkodtak a feltoluló kérdésekre választ nyerni, és az így nyert tapasztalatokat gazdatársaiknak is javára fordítani. A kameralisták ennek következtében elveszítették a kapcsolatot a mezőgazdasági gyakorlattal, a XVIII. század vége felé lassanként elárvultak és vagy közzgazdasági, vagy államtudományi vagy tiszta természettudományi tanszékekké váltak, a mezőgazdaság pedig e mellett tudományos képviselő nélkül maradt.

Ekként álltak a dolgok, mikor a XIX. század elején Albrecht Thaer feltűnt s a mezőgazdasági tudományoknak új lökést adott. Mint orvos a természettudományi ismeretek birtokában, a mezőgazdaság iránt érdeklődve a bel- és külföldi irodalomban olyan tudományos alapon álló rendszer után kutatott, a mely minden gyakorlati érzékkel bíró és gondolkodó főt arra képesít, hogy a földből a lehető legnagyobb hasznot huzzon.

Mint hogy puhatolódzása a kívánt eredményre nem vezetett, céljai érdekében maga látott hozzá ilyen rendszer megalapításához. E végett Celle-i birtokán kísérleti gazdaságot rendezett be és ily módon működését a kísérletező gazdák munkájába kapcsolta azzal a különbséggel, hogy tudományos képzettségénél fogva kísérleteit tervszerűen végezte, minek eredményeképp megvetette alapját a mezőgazdaság mai tudományos rendszerének.

Azonban Thaer itt nem állt meg, hanem 1802-ben megalapította az első gazdasági intézetet, majd hívásra 1804-ben Poroszországba költözött, megvette a möglini birtokot s kicsinyben kifejlesztette az első gazdasági akadémiát, a hol az okszerű mezőgazdaságot természettudományi alapon tanították. A XIX. század első felében Möglin példájára sok helyen keletkeztek gazdasági akadémiák, melyek

künn a vidéken mezőgazdasági üzemekkel kapcsolatban az akkori időben nagy szolgálatot tettek. Az akadémiák izolált helyzetüknél fogva azonban utóbb nemcsak megszűntek a mezőgazdasági fejlődés szervei lenni, hanem később már a tudománnyal lépést sem tudtak tartani. Működésük iskolamesteri pedanteriával egyoldalúan a Thaer-féle elvekre támaszkodott, figyelmen kívül hagyva, hogy a chemia és physiologia haladása folytán sok megváltozott. Ennek következtében az akadémiák veszítettek tekintélyükből és tudományos jelentőségükben mind mélyebbre sülyedtek.

E közben lépett fel 1861-ben Justus Liebig avval a követeléssel, hogy az időközben rendszeres és élesen elhatárolt tudományra fejlődött mezőgazdaságtan az egyetemi tanítás keretébe felvétessék, a hol az a többi tudományok szellemében fog kifejlődni. Felszólalásának hatása alatt a hallei egyetemen már a következő évben újból felállították a mezőgazdasági tanszéket, melyet az ott most is működő Julius Kühn foglalt el. Az ő érdeme, hogy a hallei, majd időközben a többi egyetemeken sorra rendszeresített mezőgazdasági tanszékekből a tudományos mezőgazdasági tanításnak és kutatásnak egész szerves intézményei fejlődtek ki, melyek mezőgazdasági intézet (Landwirtschaftliches Institut) néven kisebb nagyobb kerettel ugyanazon egyetemekenél ma is fennállanak és virágoznak. A gazdasági akadémiák ellenben sorra bezárultak s közülök csakis a hohenheimi (Württembergben), a weihenstephani (Bajorországban) és poppelsdorfi (Poroszországban) maradtak meg mai napig. Ezek is fennmaradásukat nem annyira az eredeti rendszernek, hanem inkább egyéb tényezőknek köszönhetik. Ezek között nem kis szerepet játszik az a körülmény, hogy Hohenheim kulturális nagyváros Stuttgart közvetlen közelében, Weihenstephan Münchentől vasuton alig félóránnyira fekszik, Poppelsdorf pedig Bonnal, a híres egyetemi várossal majdnem összeépült s akadémiaja az ottani egyetemmel szoros kapcsolatba lépett.

A porosz és egyuttal német birodalmi fővárosnak, mint kormányzati és culturalis központnak súlya azonban magával hozta azt a törekvést, hogy legyen intézete a mezőgazdasági szakképzésre és tudományos buvárkodásra is. Ennek következtében 1881-ben Berlinben mezőgazdasági főiskola létesült,

a mely ugyan az ottani egyetemmel szintén tart fenn bizonyos kapcsolatot, de mégis teljesen különálló független szervezet.

A mezőgazdasági felsőbb szakképzésre magában Poroszországban tehát következő kétféle, az egész Németbirodalomban négyféle szervezet létezik :

I. Királyi egyetemi mezőgazdasági intézet Breslau, Göttingen, Halle, Kiel, Königsberg városokban.

II. Önálló intézetek szorosabb-lazább viszonyban királyi egyetemmel, a) mezőgazdasági akadémia Bonn-Poppelsdorf, b) mezőgazdasági főiskola Berlin városokban.

A többi német államok közül a fennebbi I. csoportba tartozik Giessen (Hessenben) és Leipzig (Szászországban); II. csoportba sorolható Jena (Sachsen-Weimarban); III. csoportot képviseli a műegyetemi gazdasági szakosztály Münchenben, IV. Teljesen önálló felsőbb intézet a gazdasági akadémia (1906 óta mezőgazdasági főiskola) Hohenheim (Württembergben), mezőgazdasági és sörfőző akadémia Weihenstphan (Bajorországban).

Az egyetemi mezőgazdasági intézetek Poroszországban a közoktatásügyi, az önálló intézetek a földmívelésügyi miniszterium fennhatósága alatt állanak.

Az egyetemi mezőgazdasági oktatás célja általában mezőgazdasági pályára lépőknek alapos általános műveltséget és tudományos szakképzést nyújtani, állam- és jogtudományokat hallgatóknak s általában mindazoknak, kik szükségét érzik, megfelelő mezőgazdasági ismeretek megszerzését lehetővé tenni, célja továbbá az egyetemi mezőgazdasági intézeteknek a mezőgazdaság és kapcsolatos alap és segédtudományokban való buvárkodást szolgálni.

A mezőgazdasági oktatás és a mezőgazdasági intézet ugyanolyan helyet foglal el az egyetemek keretében, mint a többi tudományszakok.

A mezőgazdasági oktatás az egyetemeken nem külön kar, hanem mint külön szak a bölcsészeti kar természettudományi csoportjában foglal helyet. A mezőgazdasági szakra jelentkezők beiktatása a bölcsészeti karon történik s a mezőgazdasági hallgatók ugyanazon fegyelmi szabályok alatt állanak, mint az egyetem többi polgárai.

Az alapvető és segédtudományok egy részét, valamint

közismereti tárgyakat, u. m. chemiát, botanikát, ásványtant, földrajzot, közgazdaságtant, közigazgatási jogot, etikát stb. a leendő mezőgazdák a többi szakon levőkkel együtt és ugyanazon terjedelemben hallgatják, ellenben a mezőgazdasági tárgyakat e célra szolgáló külön helyiségekben külön szakerők adják elő, a kik az egyetemi tanári testületben ugyanazon helyet foglalják el, mint a többi szakok tanárai, illetőleg előadói. A leendő mezőgazdáknak az egyetemeken és Poppelsdorfban is külön tanulmányok nélkül is módjukban áll a bölcsésztudori fokozatot megszerezni, a minél a szigorlati dolgozat a mezőgazdaság köréből vehető, a szóbeli szigorlaton a főtárgy a mezőgazdaság, a melléktárgyak egyike pedig a természettudományok, másika a jogtudományok köréből választható.

A mezőgazdasági oktatásra vonatkozó ügyeket az egyetem kebelében és kifelé ezen szakképzést egyesítő mezőgazdasági intézet (Landwirtschaftliches Institut) képviseli élén igazgatóval (Direktor), egyuttal az egyöntetű kezelést s e kérdések összetartozandóságát biztosítja.

A bonn-poppelsdorfi gazdasági akadémia, valamint a berlini főiskola célja annyival bővebb s szervezete azáltal is eltér, hogy ezek a mezőgazdasági szakképzés mellett föld- és culturmérnöki, a berlini főiskola ezenkívül technológiai szakképzésre is szolgál. A berlini főiskola elhelyezésénél továbbá állatorvosi főiskolai hallgatóknak is módot nyújt mezőgazdasági ismeretek szerzésére.

A poppelsdorfi akadémia élén igazgató, a berlini főiskola élén a tanárok által kétévenként választott rector áll.

Az önálló mezőgazdasági főiskolák semmiféle szorosabb szervei kapcsolatban nincsenek más tanintézettel, a tanszékek, előadások, gyakorlatok kizárólag a mezőgazdasági, illetőleg evvel kapcsolatos oktatásra szolgálnak. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ezen intézeteken csak ezekhez rendszerezített tanszékekre kinevezett szakerők működnek, mert tényleg elég nagy számmal adnak elő szakerők más intézményektől is meghívás alapján. A berlini főiskolán például 1902-ben a főiskolához rendszeresített 17 tanár mellett ugyanennyi egyéb intézeteknél vagy szolgálatnál működő szakember rendkívüli tanári minőségben és hét magántanár adott elő. A poppelsdorfi akadémián az alapvető és némely

segédtárgyakat a bonni egyetem tanárai látják el, de nem az egyetemi hallgatók részére közös előadásokon, hanem külön a gazdasági akadémián tartott órákon.

A míg ezen kétféle szervezetnek megfelelően az egyetemeken a leendő mezőgazdák a természettudományokat, közgazdasági és államtudományokat általános szempontból előadva hallgatják, addig az önálló intézeteken ezen tárgyak tanítása is, a mezőgazdaság különleges céljainak megfelelően, erre való vonatkozásában történik.

Az önálló intézeteken természetesen külön fegyelmi és szervezeti szabályok érvényesek. A poppelsdorfi akadémia annyiban mutat eltérést, hogy ezen a beiktatás egyuttal a bonni egyetemre is érvényes.

A mezőgazdasági szakképzés célja tehát úgy az egyetemi, mint az önálló intézeteken — bizonyos szervezeti eltéréseket leszámítva — nagyjából ugyanaz. E célok elérésére szolgáló eszközeik és berendezéseik azonban különbözök. A leggazdagabb berendezéssel és eszközökkel rendelkezik a berlini főiskola, a melynek gyűjteményei külön múzeumot képviselnek. Maga a főiskola az Invaliden-Strassen közvetlenül a geológiai intézet és bányásziskola tözsomszédságában impozáns központi épületben nyert elhelyezést minden irányban s az aránylag nem messze fekvő erjedési ipari intézethez is kedvező közúti összeköttetéssel. Mezőgazdasági üzem kapcsolatát azonban a berlini főiskola nélkülözi, kísérletek végzésére a városon kívül 6 hja nagyságú kísérleti térrel rendelkezik.

A gyakorlati utmutatás és kutatás szempontjából szerencsésebb a helyzete a poppelsdorfi gazdasági akadémiának, melylyel a városon kívül fekvő 50 hja nagyságú kísérleti gazdaság is áll rendelkezésére. A poppelsdorfi intézet pavillon rendszerű építkezésével, a melynél a főbb szakok mindenkének külön intézeti épület jut és gazdag felszerelésével, három új épületének mult évben történt megnyitása után megfelel mindazoknak a követelményeknek, melyek a modern felsőbb mezőgazdasági oktatás és a tudományos kutatás szempontjából ma támaszthatók.

Az egyes szakmák behatóbb művelésére és a tudományos buvárkodásra, úgy az egyetemi intézetek, mint az önálló iskolák kebelében a főbb tanszékek mellett külön

intézetek léteznek megfelelő helyiségekkel, felszereléssel, személyzettel és költségadománynyal, melyeket az illető tanárok önállóan vezetnek. Ez a rendszer az egyetemeken általában kedvelt és bevált szervezetnek felel meg. A berlini főiskola kebelében 18, a poppelsdorfi akadémián ez idő szerint 10 intézet (Institut) létezik, u. m. chemiai intézet, physikai intézet, növénytani intézet, talajismereti és földtani intézet, üzemtani intézet stb.

A mezőgazdasági főiskola létesítése és a poppelsdorfi akadémia fejlesztése sem nem csökkentette az egyetemi mezőgazdasági intézetek jelentőségét, sem nem akasztotta meg a fejlődését. A hallei mezőgazdasági intézet régebbi hirnevéből ma sem vesztett, különböző állatfajok és fajták élő példányainak gyűjteménye ma is páratlan a maga nemében, újabban néhány épülettel is bővült, ha pedig a hallomásom szerint tervbe vett ujjaszervezésen és ujjaépítésen átesik, a mit az agg Kühn iránti tekintetből is halasztanak, akkor külsőleg is meg fog felelni egy modern főiskolai intézetnek.

A mezőgazdasági tanítás és tudományos kutatás a többi egyetemeken is lendületet vett, a mivel a felszerelések is lépést tartottak. Közöttük különösen Breslau tünik ki Göttingen és Königsberg mellett, főleg pedig Leipzig fejlődött sokat, a mit ennek fekvése is magyaráz.

Az utóbbi ma Halle után a legjobban felszerelt és el látott egyetemi mezőgazdasági intézet, mely csupán a mezőgazdasági szaktárgyak (növénytermelés, állattenyésztés, üzemtan, mezőgazdasági chemia és gépészet) munka és előadási helyiségei céljára 900,000 Márka költséggel egészen új központi épületet kapott alig tíz percnyire az egyetem épületétől. A leipzig egyetemi mezőgazdasági intézetben a poppelsdorfi mintára kulturmérnöki osztály is működik.

A gyakorlati oktatás és kutatás érdekében a szükséges laboratóriumokon kívül mindenik egyetemi intézet rendelkezik ma már kisebb-nagyobb kísérleti gazdasággal vagy legalább kísérleti térrel, nem az intézetek közvetlen közelében, a mi különösen nagyobb városokban kivihetetlen, hanem a mai közlekedési viszonyok mellett könnyen hozzáférhető helyen.

A nagyobb városokban elhelyezett mezőgazdasági inté-

zeteknél a gyakorlati oktatás szempontjából nagyobb mezőgazdasági üzem kapcsolata nem is oly fontos, mert ezen városok fejlett közlekedési viszonyai mellett jól kezelt magán gazdaságok az intézet székhelye körül kisebb-nagyobb távolságban könnyen hozzáférhetők, a kutatás céljait pedig aránylag kisebb kísérleti gazdaság is kielégíti.

A teljes mezőgazdasági tanfolyam az egyetemi intézeteken s a poppelsdorfi akadémián és berlini főiskolán három év. Azok azonban, a kik ennyi időt nem fordíthatnak tanulmányaiknak, a fontosabb tárgyak csoportosításával két év alatt is szerezhetnek megfelelő ismereteket.

A tananyag a két- és hároméves tanfolyamon négy féléven át majdnem egészen ugyanaz, a harmadik tanév részben az előző félévekben már előadott szaktárgyak válogatott fejezeteinek behatóbb fejtegetéseire, részint új tárgyak előadására szolgál, minők pl. földrajz, mezőgazdasági történet, philosophia, közigazgatási jog, bacteriologia stb. A heti óraszám a háromeves tanfolyamon: I. félév 28 óra, II. félév 28 óra, III. félév 23 óra, IV. félév 24 óra, V. félév 23 óra, VI. félév 23 óra, összesen 148 heti óra: a kétéves tanfolyamon: I. félév 29 óra, II. félév 28 óra, III. félév 27 óra, IV. félév 24 óra, összesen 108 heti óra.

A felvételhez kívánt előképzettség egész Németországban az egyetemi, a többi felsőbb gazdasági intézeteken főgymnasiumi vagy főreáliskolai érettség, de külön engedéllyel felvehetőek rendes hallgatókul egyévi önkéntességre jogosító minősítésű jelentkezők is.

A jelentkezőktől megkívánják továbbá a kellő mezőgazdasági gyakorlatot is. A tanári és közszolgálati pályára csak olyanok léphetnek, a kik érettségi bizonyítvány és teljes két évi gyakorlat birtokában iratkoztak be és a három évi teljes tanfolyam hallgatása után államvizsgát tettek.

Az egyetemeken tanszabadság áll fenn, tehát tetszés szerinti tárgyak tetszés szerinti sorrendben hallgathatók. Azonban államvizsgát csak azok tehetnek, a kik a teljes hároméves tanfolyamon a meghatározott tárgyakat hallgatták. Azok, a kik csak két évet fordíthatnak mezőgazdasági szaktanulmányokra, vagy érettségi nélkül iratkoznak be, államvizsgát nem tehetnek, hanem tanulmányaikról csak egyszerű végbizonyítványt kapnak.

Az egyetemi mezőgazdasági intézetek közül nem minde-
 nike tartott lépést a modern gazdasági oktatás igényeivel, a
 mit már a szaktárgyakra alkalmazott előadók száma és az
 intézetek felszerelése is mutat. A míg a hallei, leipzig, bizo-
 nyos mértékig a bresloui és göttingeni egyetemek mezőgaz-
 dasági intézetein a fontosabb szaktárgyak mindeukét ren-
 des tanárok adják elő és a tanítás segédeszközei is elégsé-
 gesek, addig a többiekben, nevezetesen a kieli, giesseni, jenai,
 rostocki egyetemeken csupán 2—3 mezőgazdasági tanszék
 van, a többi szaktárgyat rendkívüli tanárok és meg-
 bízott külső szakőrök látják el.

A tanszemélyzet az 1902. évi állapot szerint a berlini
 főiskolán 17 rendszeresített tanár, 17 (megbízott szakőr)
 rendkívüli tanár, 7 magántanár, 25 assistens, a bonn-pop-
 pelsdorfi akadémián 11 rendszeresített tanár, 13 egyetemi
 tanár és meghívott előadó, 3 magántanár és 18 assistens.
 Az egyetemi mezőgazdasági intézetek közül Halleban elő-
 adott szaktárgyakból 9 rendes tanár és 2 rendkívüli tanár,
 természettudományi és államtudományi tárgyakból 14 tanár,
 a szaktárgyaknál működött 7 assistens; Breslauban előadott
 szaktárgyakat 9 tanár és megbízott szakember, természet-
 tudományi stb. tárgyakat 14 tanár, szaktárgyaknál műkö-
 dött 7 assistens; Göttingenben szaktárgyat adott elő 7 ren-
 des tanár és megbízott, alap- és segédanyagokat 11 tanár,
 Königsbergben működött mezőgazdasági szakon 3 rendes
 és 2 rendkívüli tanár, az alaptárgyakat tanította 13 tanár,
 Kielben csak 1 mezőgazdasági intézet van. A leipzig
 egyetemen e szaktárgyakat előadja 8 tanár és megbízott,
 alap- és segédanyagokat 18 tanár s a mezőgazdasági
 intézeteken 4 assistens működik.

Az évi fentartási költségekről csak a berlini főiskolára
 és a poppelsdorfi akadémiára nézve állnak adatok rendel-
 kezésre; az évi költség a berlini főiskolára 1902. évben
 volt 395,436 mk., 1906-ban 469,076 mk., a poppelsdorfi
 akadémia évi kiadása volt 1902-ben 237,838 mk., 1906-ban
 270,101 mk., nem számítva a kísérleti gazdaság fentartási
 költségét.

A velünk szomszédos *Ausztriában* a felsőfokú gazda-
 sági szakképzésre a Magyarországgal való kiegyezésig nem
 áll fönn külön felsőbb intézet, hanem a kik magasabb fokú

ismereteket kívántak megszerezni, az akkor német nyelvű magyar-óvári gazdasági akadémiát vagy a németországi intézeteket keresték fel. A prágai műszaki iskolán ugyan már 1806-ban létezett mezőgazdasági tanszék, de továbbfejlődésének az akkori viszonyok nem kedveztek.

A mikor Magyarország politikai jogait visszaszerezte és a magyar-óvári akadémián a német tannyelv megszűnt, a folyton jobban érezhető hiánynak megfelelő felsőbb intézetről kellett Ausztriának gondoskodni. Ennek a szükségletnek és a centrális törekvéseknek megfelelően az osztrákok 1872-ben Wienben mező- és erdőgazdasági főiskolát létesítettek a «legfelsőbb tudományos képzés» szolgálatára. A wieni főiskolán kívül 1896 óta a krakkói tudományegyetemen mezőgazdasági szakosztály áll fenn, a mely a wieni főiskolával egyenrangú szakképzést hivatott nyújtani,

E szerint Ausztriában a legutóbbi időig a felső fokú szakképzésre két egyetemi színvonalú, illetőleg főiskolai jellegű teljes gazdasági intézet létezett. Ezeken kívül azonban a wieni, brünni, prágai, lemergi és gráci műszaki főiskolákon is vannak mezőgazdasági tanszékek, melyek közül a prágai és brünni főiskolán a mezőgazdaság vonatkozásaira egyébként is súlyt helyeztek, a legutóbb pedig a prágai cseh nyelvű műszaki főiskolán a mezőgazdasági oktatás, mint a főiskolának külön osztálya, teljes négy évfolyamú szervezetet nyert.

A wieni mező- és erdőgazdasági főiskolának ez idő szerint a berlini főiskolával vetekedő felszerelése, egészen egyetemi szervezete van, választott rektora és három szakosztálya, úgymint mezőgazdasági, erdőgazdasági és kulturmérnöki szakosztály, mindenik élén dékánok. Ámbár a főiskolát a földmívelésügyi miniszter alapította, 1878 óta mégis a vallás- és közoktatási miniszter fenhatósága alá tartozik. a földmívelésügyi miniszter azonban a fontosabb ügyekre befolyást gyakorol.

Az intézet először bérházban kapott szerény elhelyezést, a honnan csak 1896-ban költözött az e célra 1.300,000 K költséggel emelt új intézeti épületbe. Az intézet elhelyezése a VIII. kerületi Türkenschanze nevű részen nem valami szerencsés, mert fekvésénél fogva kissé nehezen hozzáférhető. És ámbár a főiskola a város szélén fek-

szik, sem közelében, sem a rendes forgalmi eszközökön könnyen elérhető helyen nem sikerült még kisebb kísérleti teret sem megszerezni. A főiskola csak néhány év óta rendelkezik tanulmányi és kutatási célokra 50 h/a nagyságú gazdasági teleppel, a mely légvonalban elég közel esnék, de a város ellenkező oldalának irányában kedvezőtlen fekvésénél fogva legalább is másfél órai villamos és gőzvasuti utazással érhető csak el.

A főiskolai felvételhez kívánt előképzettség gymnasiumi vagy reáliskolai érettségi, rendkívüli hallgatókul olyanok is felvétetnek, kik ezen feltételnek nem felelnek meg. A tanulmányi idő a wieni főiskola mindenik osztályán három év volt. Egyes tudományágak azonban az utolsó évtizedben olyan fejlődést vettek, hogy a megnövekedett anyag tudományos feldolgozására három év a tanulók túlterhelése nélkül elégtelennek mutatkozott. Ennek mérlegelésével történt megállapodás folytán az 1905/6. évvel négy éves tanfolyam lépett életbe, melylyel együtt a wieni főiskola a tudori fokozat megadására is jogot nyert. A tanulmányi idő növelésénél nem sok új tárgy felvétele volt a cél, hanem egyes tudományágakba való elmélyedés, laboratoriumi és külső gyakorlatok és seminariumok kiterjesztése, valamint a tanulók túlterheléstől való mentesítése. Ezen intézkedéssel a wieni főiskola az elméleti oktatás intenzitása tekintetében megelőzte a külföldet és teljesen egyenrangú volt az egyetemekkel. A heti előadási óraszám a régi három tanfolyamon I. félévben 33 óra, II. félév 27 óra, III. félév 31 óra, IV. félév 25 óra, V. félév 31 óra, VI. félév 22 óra, összesen 169 heti előadási óra; az új négyéves tanfolyamon: I. félév 29 óra, II. félév 26 óra, III. félév 26 óra, IV. félév 18 óra, V. félév 24 óra, VI. félév 24 óra, VII. félév 16 óra, VIII. félév 23 óra, összesen 196 heti előadási óra.

A wieni főiskolán a rendelkezésemre áll legutóbbi részletes adatok szerint (1905/6. téli félévben) 17 rendes, 3 rendkívüli, 24 magántanár, 15 tanársegéd működött; ugyanekkor a főiskolának 642 hallgatója volt, ebből a gazdasági osztályra 190, erdészetre 332, kulturmérnökre 120 hallgató esett; a négyéves tanfolyam behozatala a látogatók számát nem csökkentette.

A krakkói egyetemi mezőgazdasági oktatás intézményes szervezése a lengyelség kivánságára az ottani mezőgazdaság előmozdítása érdekében történt. A mezőgazdasági oktatás egyetemi fokon való szervezésének szükségét a tudomány és gyakorlat kiválóságai már a 70-es években felvetették, utalva arra, hogy a dublányi gazdasági tanintézet (most akadémia) mellett is hiányát érzi Galiczia olyan intézménynek, a hol a leendő gazdának módjában áll megismerni a mezőgazdaság és a többi tudományok között létező kapcsolatot és azt a helyzetet, melyet az egész gazdasági és socialis életben elfoglal. A kérdés állandó felszinen tartása és Ausztria határain túl lakó lengyelség anyagi támogatása mellett végre is a mezőgazdasági tanítás a krakkói tudományegyetemen 1890-ben helyhez jutott.

A krakkói mezőgazdasági intézmény célja leendő gazdáknak alapos általános és mezőgazdasági szakképzést nyújtani, valamint a jogot és államtudományokat tanulóknak jövőre hivatásukhoz szükséges mezőgazdasági ismeretek megszerzésére módot adni.

A gazdasági tudományok a philosophiai facultáshoz tartoznak; az előadó gazdasági tanárok a természettudományi szakok három tanárával állandó mezőgazdasági tanulmányi bizottságban egyesülnek, melynek élén mint elnök a mezőgazdasági tanulmányi igazgató (Direktor des Landw. Studiums) áll, a kit három évre az egyetemi tanács választ.

A felvételhez szükséges előképzettség gymnasiumi érettségi bizonyítvány. A tanulmányi idő három év, melynek végeztével az évenként megtartott vizsga eredményéhez képest végbizonyítványt adnak. A kik az egyetemen még egy évet, tehát négy évet töltenek, tudori fokot nyerhetnek. Az egyetem mezőgazdasági oktatásánál összesen 30 tanerő vesz részt, kik közül esik tisztán a mezőgazdaságra 15 rendes tanár, előadó és assistens, természettudományi és bölcsészeti szakból 9 tanár, jogi és államtudományi szakra 3, egyéb szakokra ugyanannyi. Az összes hallgatók száma 1904 5. tanévben 153 volt, a mi jelentékenynek mondható.

A wieni, brünni, prágai (német és cseh) gráci és lebergi műszaki főiskolákon rendszeresített mezőgazdasági tanszékek célja egyrészt, hogy a mezőgazdaságot érintő

műszaki pályára lépők (kulturmérnökök, földmérők, stb.) a minősítésükhöz kívánt mezőgazdasági ismereteket megszerezhessék és erre másoknak is alkalmuk legyen, másrészt, hogy az érdekelt tanszékek tanárainak a mezőgazdasággal érintkezésük legyen, végül, hogy az illető tanárok a mezőgazdaság terén kutatókat végezhesenek.

A wieni, brünni, prágai főiskolák mezőgazdasági tanszékeit rendes tanárok töltik be, a gráczin és lembergin ez idő szerint docensek működnek. A mezőgazdaságtan vagy mező- és erdőgazdaságtan a műszaki főiskolákon az általános osztályhoz tartozik. Az illető főiskolákon azonban nemcsak a tulajdonképeni mezőgazdaságtan, hanem más mezőgazdasági vonatkozású tárgyak is adatnak elő, úgy mint mezőgazdasági chemia, talajjavítás, mezőgazdasági iparok, mezőgazdasági gépisme, építészet stb., a melyek bizonyos vonatkozásban állanak egymással.

A tulajdonképeni mezőgazdaságtan a téli és nyári félévben 5—5 órát foglal le, ebből esik 3—3 óra növénytermelésre, 2 óra állattenyésztésre és ugyanannyi üzemtanra és számviteltanra, ezenkívül hetenkint 4 óra szolgál gyakorlatra.

A prágai műszaki főiskolán a mezőgazdaságtan szintén olyan helyet foglalt el az előadott tárgyak között, mint a többi műszaki főiskolán, azzal a különbséggel, hogy teljes mezőgazdasági tanfolyamra való átmenetül az anyag már főszakmák szerint megosztott több órával, mint amazoknál. A mezőgazdasági tárgyak közül a növénytermelésnek 5 óra, talajismeretnek 3 óra, állattenyésztésnek 2 óra, üzemtannak 4 óra jutott; segédanyagok is bővebben és jobban megosztva kerültek előadásra.

Az általános osztályban a kulturmérnöki, földmérnöki államvizsgára csak azok bocsáttatnak, a kik mezőgazdaságtanból (növénytermelés, rétművelés és üzemtanból) sikeresen vizsgáztak, illetőleg legalább elégséges előmenetletről szóló bizonyítványt mutatnak fel.

A felsőfokú mezőgazdasági szakképzésre *Franciaországban* egyetlen intézet szolgál: a párisi mezőgazdasági főiskola (institut national agronomique). Ennek létesítése a III. köztársaság idejére esik, de ezt megelőzőleg is volt már Franciaországnak mezőgazdasági főiskolája, mely

azonban csak rövid ideig élt. Már a mezőgazdasági szakoktatásnak 1848-ban történt rendszeresebb szervezése alkalomával elrendelte a törvény egy mezőgazdasági főiskola felállítását is, a mezőgazdaság tudományos tanítására. A főiskola 1849-ben Versaillesben bő anyagi eszközökkel meg is nyílt, a mit mutat az is, hogy az intézetnek 1500 h/a terjedelmű gazdasága részére a különböző állatfajok legkiválóbb külföldi fajtáiból 800 darabot szereztek be. A tanítási időtartam három év volt bennlakással összekötve. Azonban csakhamar kitűnt, hogy az intézmény a kitűzött célznak nem felel meg, a legfelső tudományos oktatást és gyakorlati képzést nem sikerült összeegyeztetni. Erre és az arányban nem álló költségekre való tekintettel 1852-ben a versaillesi főiskolát beszüntették, felszerelését pedig a középiskolák között osztották szét. A harmadik köztársaság a gazdasági szakoktatás kérdését minden vonalon felkarolta és első teendői közé sorozta a felsőfokú szakoktatás kérdésének megoldását. Az 1866-ban kiküldött bizottság jelentése alapján a törvényhozás a főiskolának Párisban való felállítása mellett döntött. A közbejött háborus idők miatt az intézet létesítése későbbre maradt és csak 1876-ban nyílt meg.

Az intézet ideiglenes elhelyezésére a «Conservatoire des arts et metiers» helyiségei szolgáltak. Ezek elégtelensége azonban hamar kitűnt, minek következtében 1888-ban az egyetemi intézetek s a «Musé d'histoire naturelle» közelében (Claude Bernard u.) új épületet kapott. Az intézet épületei minden külső dísz nélkül készültek s a fősúlyt a czélszerű berendezésre helyezték. A tanárok részéről való buvárkodás és bemutatás czéljára különböző laboratoriumokon kívül utóbbi évekig Páristól nem messze, Vincennesben Joinville-le-Pont vasuti állomásnál 28 h/a. nagyságú kísérleti gazdasággal is rendelkezett. Ezen városi birtok bérletének 1900-ban történt lejártával a főiskola e több tekintetben alkalmatlan telepét beszüntette s helyette Páristól 20 km.-nyire eső Noisy-le-Roi vasuti állomásnál fekvő 300 h/a nagyságú gazdaság tulajdonosával jött létre oly szerződés, mely szerint ez a mintaszerű gazdaság mint tanulmányi gazdaság (Domaine d'Etude) a gyakorlati oktatás czélját szolgálja s ugyanitt a vasuti állomás mellett

kihasított 10 h'a nagyságú kísérleti tér a főiskola közvetlen kezelése alatt kutatások végzésére szolgál.

A párisi mezőgazdasági főiskola rendeltetése tudományos szakképzést nyújtani leendő gyakorlati gazdáknak (földbirtokosoknak, bérlőknek, gazdatiszteknek) mezőgazdasági ipari szolgálatba lépőknek, mezőgazdasági tanári pályákra készülőknek, kísérleti állomásoknál alkalmaztatni kívánóknak; ezenkívül rendeltetése (törvényes intézkedések folytán) kiképzést nyújtani további különleges szakképzésre és közszolgálati alkalmazásra. Az 1888. évi kormányrendelet értelmében a nancy-i erdőszeti iskolába, az 1892. évi kormányrendelet szerint a pini méneskari iskolába csakis a párisi főiskolát végzettek közül a legjelesebbek vehetők fel, az 1904. évi kormányrendelet szerint pedig a mezőgazdasági főiskolai oklevél (diplom d'ingenieur agricole) egyenlő értékű azokkal az oklevelekkel, melyek megkivántatnak a consuli tisztviselői alkalmazásra való pályázathoz, földművelési kormánytól való szolgálathoz.

Az intézet kinevezett igazgató vezetése alatt áll, ki mellett felügyelőül aligazgató, 3 tisztviselő, 23 tanár, 30 egyéb tanerő, összesen tehát az intézetben 58 személy működik. A főiskola fentartási költsége 1900-ban 321,376 franc volt. Az intézettel felett három tanács áll, melyek feladata az intézet fejlesztését előmozdítani, a tanítási rendet megállapítani és a fegyelmet gyakorolni.

A felvétel nincs megszabott iskolai végzettséghez kötve, hanem az általános ismeret-ágakra kiterjedő szigorú felvételi vizsga alapján történik, a melynek eredménye 0—20 egységgel jön számításba. A vizsgánál kapott egységekhez hozzáadják a pályázók iskolai tanulmányairól szóló oklevelek alapján megállapított egységet is, a középiskolai oklevél 10, földművelőiskolai oklevél 12, állatorvosi, gazdasági tanintezeti vagy egyéb főiskolai oklevél 20 egységet számít. A legtöbb egységgel rendelkezők közül évenként rendszerint legfeljebb 80 vehető fel. A pályázók száma az utolsó években általában a felvettek 3—4-szerese volt.

A rendes hallgatókon kívül 30—40 rendkívüli hallgató is látogatja a főiskolát, a kiknek felvétele fölött az igazgatóság vizsga nélkül határoz; ezek azonban oklevelet nem nyerhetnek.

A párisi gazdasági főiskola tanulmányi ideje két év, három hónapi nyári szünidővel, a melyből két hónapot a növendékek okszerűen kezelt gazdaságban megfelelően előirt módon tartoznak tölteni és tapasztalataikról írásban is beszámolni. Ámbár a párisi főiskola tanítási szervezete és idő-beosztása mellett ez alatt a két év alatt tetemes anyag dolgozható fel, az utóbbi években szükségét látták arra módot nyújtani, hogy azok, a kik bizonyos irányba jobban bele kívánnak mélyedni, még egy évet tölthessenek a főiskolán beosztva egyes ranárok mellé. Az önként visszamaradók száma elég nagy és így azt lehet mondani ma már a párisi főiskolán is három évi elméleti tanulás szükséges a teljes kiképzéshez, annyival is inkább, mert a harmadik facultativ évet a rendes hallgatókra kötelezővé akarják tenni.

Az előadások mellett nagy súlyt helyeznek a gyakorlati és szemléltető oktatásra, a melynél az intézet kitünően felszerelt laboratoriumai és a kirándulások mezőgazdasági üzemekbe és gyári telepekre bő alkalmat adnak. A tanítás eredményének biztosítása végett a tanulók munkájukban folytonos felügyelet és ellenőrzés alatt állanak és előhaladásukról időközi kihallgatások útján tartoznak beszámolni, a melyeket assistensek, adjunctusok tartanak. Ezenkívül az előadó tanárok az egész anyagot felölelő kikérdezéseket tartanak. Ezen kihallgatások, laboratoriumi stb. munkák eredménye alapján kapják a növendékek a két évi tanfolyam végeztével az oklevelet (d'iplome d'ingenieur agricole).

A szigorú felvételi feltételek útján biztosított megfelelő egyforma előképzettség folytán lehetséges intenzív tanításnak köszönhető, hogy a párisi főiskolán aránylag rövid tanulmányi idő alatt is általánosan elismert siker érhető el.

A párisi gazdasági főiskola nemcsak szakképzésre, hanem a mezőgazdasági tudományokban való kutatás előmozdítására is szolgál. E célból a különböző tanszékek mellett kellően felszerelt laboratoriumok állnak fenn, s ezeken kívül az illető tanárok vezetése alatt hat állomás áll kapcsolatban a főiskolával (vetőmagvizsgáló állomás, erjedéstani laboratorium, gépkísérleti állomás, növénykórtani állomás, rovar-tani állomás és szőlészeti kísérleti állomás).

A főiskola tanárainak neve tudományos kutatásaik révén Franciaország határain túl is ismeretes.

A párisi főiskola a többszöri bővítő építkezések ellenére, (jóllehet, hogy egyes intézetei tőle külön épültek) ma már úgy a tanítás, mint a kutatás szempontjából szüknek bizonyult. Ez a körülmény legutóbb a francia képviselőházban felszólalás tárgyát képezvén, a földművelésügyi miniszter kijelentette, hogy rövid idő múlva gondoskodni fog olyan összegekről, a melyek felhasználásával a főiskola a modern követelményeknek mindenben meg fog felelni.

A kis *Belgiumban* a legfelső mezőgazdasági szakképzést két intézmény szolgálja: egyik az állami mezőgazdasági intézet Gemblouxban.*) a másik a louvaini egyetem**)

A gemblouxi állami mezőgazdasági intézet (institute agronomique) 1860-ban nyílt meg a német gazdasági akadémiák mintájára mezőgazdasági üzemmel kapcsolatban, melynek területe 69 h/a. A gemblouxi intézet eleintén a mi gazdasági tanintézeteinknek, illetőleg akadémiánknak színvonalán állott, de fokozatosan fejlesztve ma már főiskolának minősíthető.

A gemblouxi intézet célja gyakorlati szempontok figyelembe vételével tudományos képzettséget nyújtani mezőgazdasági és mezőgazdasági ipari üzemek vezetésére pályázóknak. A tanfolyam tartama 1907-ig három év volt, az egyes tudományágak fejlődésével számolva azonban a mondott esztendőben a louvaini intézetet követve, a három évet negyedik facultatív évvel toldották meg, mely három különleges irányban való tovább képzésre szolgál: *a)* mezőgazdasági oktatás, *b)* mezőgazdasági ipar, *c)* erdészet és vízügy. A negyedik tanév pótolja azt a korábbi eljárást, melynél az intézetet végzettek az illető szakmában való továbbképzésre külföldre küldettek.

A louvaini egyetem mezőgazdasági intézete (institute

*) Gembloux a 45,000 lakosú Namur városától 17 km távolságban fekvő kis város, mintegy 5000 lakossal.

***) Louvain (Löwen) Brüsseltől 25 km. távolságra fekszik, lakói száma kereken 50,000, egyeteme Európa legrégebbi e nemű intézménye, melyet Brabanti Károly 1426-ban alapított.

agronomique) 1878-ban keletkezett a nagybirtokosok áldozatkészségéből az egyetem természettudományi facultásának kebelében. Mikor megfelelő anyagi eszközök hiányában bukásnak nézett elébe, az egyetem teljesen átvette, újjászervezte és állami segítség nélkül teljesen saját erejéből tartja fenn: Szervezete a leipzig-i egyetem mezőgazdasági intézetének szervezetéhez hasonlít. Az oktatási idő kezdetben három év volt, de már 1895-ben behozták a facultativ negyedik évet, mivel a gemblouxi állami intézetet megalogzte. Az intézet tanárainak száma 16, a kik közül többen kiváló hírnévnek örvendenek.

A gemblouxi és louvaini mezőgazdasági intézetek egyenlő értékű oklevelet (d'iplome d'ingenieur agricole) szolgáltatnak ki, a mely különböző állami szolgálatra minősít.

Az *olasz királyságban* a tulajdonképeni gazdasági felsőbb szakoktatást négy intézet képviseli, úgy mint a milánói és portici királyi gazdasági főiskolák, a perousi gazdasági szakintézet és a pisai egyetem gazdasági intézete. Ezen intézetek hasonló szervezeti eltérést mutatnak, minövel németországi felsőfokú szakoktatásnál találkozunk. A két első főiskola önálló intézet, minők az első német intézetek voltak, azzal a különbséggel, hogy a német iskolák vidéken voltak, míg az olasz iskolák nagy városban létesültek. A perousi intézet elvben a berlini főiskolához hasonlít, önálló ugyan, de közte és az egyetem között bizonyos kapcsolat áll fenn, a pisai gazdasági iskola pedig a német gazdasági intézetekhez hasonlóan működik, a mennyiben a gazdasági intézeten csak a szaktárgyak adatnak elő, míg az alaptárgyak előadása az egyetemen történik. Ez a szervezeti hasonlóság azonban csak elvben áll fenn, a mennyiben az olasz intézeten a tananyag elosztása más, az eszközök pedig szerényebbek, mint a németek intézetein és alig lépik túl a mi felsőbb iskoláink keretét.

A tulajdonképeni főiskolai jelleget a milánói és portici iskolák képviselik. Az 1889. évi királyi rendelet szerint ezen iskolák rendeltetése: 1. mezőgazdasági pályára lépőknek az ismeretek mai állásának megfelelő tudományos és gyakorlati szakképzést nyújtani, 2. különleges kiképzésben részesíteni azokat, kik gazdasági tanári pályára lépni óhajtanak, 3. tudományos kutatásokkal a mezőgazdasági haladást elősegíteni.

A rendes hallgatóktól megkívánt előképzettség: lyceum vagy technikai intézet, vagy szőlészeti és borászati intézet végzése, tehát középiskolai minősítés.

A tanítási idő 1893 óta négy év, melynek kihasználása azonban eltér a többi művelt államokban szokásos rendszertől. A míg nálunk, Németországban s általában ott, a hol az iskolai szakképzésben a gazdasági gyakorlat is szerepel, ez az év az elméleti tanítási éveket megelőzi, addig az olasz főiskoláknál az első három év szolgál az elméleti szakképzésre, a negyedik év pedig a gyakorlati oktatásra. Ehhez hasonló beosztás található a rigai főiskola mezőgazdasági facultásánál is.

A gyakorlati évnél ezen intézeteknél rendeltetése azonban egészen más, mint a mi gazdasági tanintézetekben volt, illetőleg mai gazdasági akadémiáinkon érvényesül.

Nálunk a gyakorlati évnél rendeltetése, hogy az ifjú a mezőgazdasági alapfogalmakkal gyakorlatilag megismerkedjék, a mezőgazdaság mesterségét: szántást, vetést, trágyahordást, állatok ápolását megtanulja. Olaszországban (és másutt is) az időt drágának találják arra, hogy a leendő gazda azt a munkát tanulja végezni, a mi nem kíván intelligentiát s nem is feladat, a miben nem tanulás, hanem hosszú gyakorlat adja meg a készséget; az olaszok a gyakorlati évnél a szakképzésnél sokkal magasabb szerepet juttatnak. A gyakorlati évnél célja itt a szerzett elméleti ismereteket önállóan alkalmazni tanulni és nagy súlyt helyeznek arra, hogy az ifjak egyéni felelőség érzetét és kezdeményezését fejlesszék. A negyedik év végeztével a tanulók szigorú vizsgát tesznek, melynek alapján mezőgazdasági oklevelet nyernek.

A perousi és pisai intézetek a fennebb említett szervezeti eltérést nem tekintve, hasonlítanak a másik két intézethez, a tanításhoz azonban szerényebb eszközök állanak rendelkezésükre, a mit már mutat az intézetek évi költségvetése is, a mely 1900-ban a milánói intézetnél évi 127,000 lira, a portici főiskolánál évi 122,000 lira, a perousi intézetnél már csak 71,000 lira a pisainál még ennél is kevesebb volt.

A mezőgazdaságilag nagyon fejlett *Dánia* legfelső

mezőgazdasági szakoktatási intézetét azért érdemes megemlíteni, mert ez az egyedüli példa, a hol az állatorvosi, erdészeti és tulajdonképeni mezőgazdasági szakképzés, tehát azok a tudományágak együtt találhatók, a melynek egybekapcsolásával nálunk is többen ajánlják a legfelsőbb mezőgazdasági szakképzés kérdését megoldani.

A dán legfelsőbb gazdasági intézet, melynek neve királyi állatorvosi és mezőgazdasági iskola (Kongelige Veterinaer og Landbohøjskole) Koppenhágában 1858-ben létesült s az említett tudományágakon kívül még kulturmérnöki és kertészeti osztályt, tehát öt szakmát foglal magában. Az intézet célja tudományos készülségű állatorvosokat, mezőgazdákat, kulturmérnököket, erdészeket és kertészeket nevelni.

Az intézetbe való felvétel nincs szigorúan megszabott előképzettséghez kötve, a mennyiben felvehető bárki, a ki megfelelő kort ért és az előadások sikeres látogatásához szükséges képzettséggel rendelkezik; különbség csak annyiban létezik, a mennyiben tandíjmentességet és állami ösztöndíjat csak az élvezhet, a ki nyolcz osztályú középiskolai érettségi vizsgáinak megfelelő minősítéssel bír. A tanulóknak legalább negyedrésze tandíjmentességet és ezek fele ösztöndíjat élvez.

Az intézet a Koppenhágával most már egybe olvadt, Frederikburgban 30 h/a nagyságú területen tágasan elhelyezve pavillonrendszerben épült; a főépület előtt szép park és kertészet terül el, mögötte az állatorvosi osztály épülete és gazdag klinikai épületek állanak s jutott hely botanikus kert kisebb kísérleti tér céljára is.

A tanulmányi idő állatorvosok, erdészek és kulturmérnökök részére három év, mezőgazdák és kertészek részére két év, a melyet azonban most szintén három évre szándékoznak kibővíteni.

Az oktatási rendszerre nézve érdemesnek tartom fel-
említeni, hogy az elméleti oktatásra hetenkint az első évben 18—16, a második évben 22—17 óra esik, ezzel szemben gyakorlatra és kutatásra 22—20, illetőleg 11—6 óra jut.

Az intézeten 1904/5. tanévben 20 rendes tanár, 10 docens tanított, ugyanez évben a növendékek száma: állatorvos 202, mezőgazda 102, kultur és földmérnök 34, kertész 11,

erdész 36, egyéb tanuló 21, összesen 406, a kik közül dán illetőségű volt 316, norvég 76, svéd 5, finn 9.

Az intézet évi költségvetése 370,708 kronor, a melyből személyi kiadásokra 123,987 kronor, dologiakra 246,371 kronor*) esik.

Az intézet épületei szép világos nagy termekkel kedvező benyomást tesznek a szemlélőre, különösen gazdagok az anatómiai (és csont) gyűjtemények, tanulságos a zoológiai gyűjtemény, minőt sehol nem láttam, szép a tejgazdasági gyűjtemény, a többire már kevesebb jut.

Az orosz birodalomban a mezőgazdasági szakképzés felkarolására már a XVIII. század utolsó éveiben történt szerény próbálgatás, a XIX. század első felében pedig magánosok és testületek állami támogatással több mezőgazdasági iskolát létesítettek, a melyek egy része csak rövid ideig állott fenn és különben is rendszeres szervezet hiánya érezhetővé vált.

A földművelésügyi kormány végre is a XIX. század második felének kezdetén elhatározta a mezőgazdasági szakoktatás rendszeres szervezését és ezt felsőfokú intézetek létesítésével kezdette meg, hogy ekként első sorban a létesítendő gazdasági iskolák részére tanerők kiképzése biztosítható legyen. E célból a kormány Moszkvában és Szentpétervárott mező- és erdőgazdasági akadémiát szervezett. Mikor azután a tanulók száma nagyon megnövekedett, egyuttal a kétféle szakképzés behatóbbá tétele érdekében Moszkvában — a hol a viszonyok a mezőgazdasági oktatásnak látszottak inkább kedvezni — az erdőzeti szakot, Pétervárott pedig a mezőgazdasági szakosztályt szüntették be. E szerint Moszkva megmaradt a birodalom legfelső mezőgazdasági szakintézetének. A mező és erdő gazdaság együttes tanítására Novo Alexandrowszkban létesített intézet eredeti alakjában áll ma is fenn.

A nyugoti tengerpart melletti német nyelvű orosz tartományok nagy távolsága a birodalom egyetlen mezőgazdasági főiskolájától, de meg a nyelvi eltérés okul szolgált arra, hogy a rigai polytechnikum kapcsolatában mezőgazdasági facultás létesíthető, melynek kezdetben német

*) 1 dán kronor = 1.25 magyar korona.

tanítási nyelve most már oroszszá vált. A rigai facultás mintájára létesült a karkowi polytechnikumon is mezőgazdasági osztály, a mely azonban még aránylag fiatal intézmény.

A moszkvai mezőgazdasági akadémia *) tulajdonképen a város határán kívül Petrowskyban fekszik, a hova Moszkvából (a városon belül) ló és villamos vasuton azután gőzvasutra átszállva a Kremltől mintegy fél óra alatt lehet kijutni, útközben a városon kívül a lóversenyteret és a Petrowsky ligetet érintve.

Az intézet létesítését 1860-ban czári parancs rendelte el, a szervezés azonban néhány évet vett igénybe, úgy, hogy 1866-ban nyilott meg. Az intézet berendezése 1.007,083 rubelbe került, melyből 194 h/a. nagyságú gazdaságra 250,000 rubel**) esett.

Az intézet kezdetben mező- és erdőgazdasági szakképzésre szolgált; a tanfolyam tartama három év, a kivánt előképzettség gymnasiumi vagy reáliskolai végzettség volt; a tanulmányi időt azonban már 1873-ban négy évre emelték, 1883-ban pedig az erdőszeti szakot beszüntették. Ez idő szerint az intézet ismét két részből áll: mezőgazdasági osztály és gazdasági mérnöki osztály, az előbbiben a létszám 200 körül szokott mozogni, a mérnöki osztályban a létszám 20—25 növendék. A tanítási év január 15-én kezdődik és tart deczember 1-ig, a fennmaradó másfél hónap a szünidő; a három nyári hónap (junius, julius, augusztus) főleg gyakorlati oktatásra szolgál. Az intézet számos épületből álló hatalmas telep, melyből külön az intézet részére épült orosz templom sem hiányzik.

A gazdasági iskolák tanárai és a koronauradalmak tisztjei legnagyobbbrészt a moszkvai (petrowszky) mezőgazdasági főiskolából kerülnek ki.

A hallgatók lehetnek bennlakók és künnlakók, utóbbiak Moszkvából járnak ki, a déli étkezésre azonban ezek is künn maradnak, e czélból az intézetnek saját étkezője van. A moszkva-petrowsky gazdasági akadémia teljesen

---

*) Abrégé des renseignements sur l'academie de Petrowsky. Moscou 1893.

**) 1 rubel = 2·5 korona.

önálló intézet, s tőle anyagi eszközök tekintetében, de szervezeten is eltér a rigai politechnikum mezőgazdasági osztálya, a mely a kereskedelemügyi miniszterium fennhatósága alatt áll.

A rigai politechnikum eszméjét az ottani börze 1857-ben vetette fel.*) Az intézet alapításához az adományozást a rigai kereskedelmi körök indították meg, de hozzájuk csatlakozott a balti tartományok legtöbb kereskedelmi testülete és vállalata, a városok, vasuti tarsulatok, a vidéki nemeség is úgy, hogy az intézet ünnepélyes megnyitása 1862-ben megtörténhetett, a gyűjtés azonban ekkor sem szakadt meg, hanem tovább folyt s ennek köszönhető, hogy az intézet bár jóformán magán pénzből létesült a külföldi e nemű intézetekkel bátran összehasonlítható.

A rigai politechnikumon hat osztály áll fenn, úgymint építészeti, mérnöki, mechanikai, chemiai, kereskedelmi és mezőgazdasági osztály, minélfogva valóságos közgazdasági egyetemnek tekinthető.

A mezőgazdasági osztályban a tanítási idő négy év, a melyből három és félév elméleti oktatásra és (főleg laboratoriumi) gyakorlatra, félév pedig egészen gazdasági gyakorlatra esik.

Az alap- és segéd-tárgyakat a mezőgazdasági osztályba beiratkozottak a többi osztályon levőkkel együtt hallgatják, a szorosan vett mezőgazdasági tárgyaknál természetesen külön szakerek működnek.

Az egyetem összes osztályaira 1902/3. tanévben 1505 beiratkozás történt, a mely számból 139 esett a mezőgazdasági osztályra. A tantervbe felvett tárgyakat 20 tanerő, közöttük négy tanár a szorosan vett mezőgazdasági tárgyakat adta elő, ezeken kívül három mezőgazda adjunktus működött.

A gyakorlati oktatás céljaira szolgál részben a többi osztályokkal közös, részben külön laboratoriumokon és gyűjteményeken kívül 1881 óta a korona által átengedett birtokon berendezett kísérleti gazdaság is Peterhofban, Olai mellett, mely Rigából vasuton kis félóra alatt érhető el.

---

*) Festschrift der polytechnischen Schule zu Riga zur Feier ihres XXV. jährigen Bestehens.

A gazdaság területe 205 h/a, célja oktatás és kísérletezés, kezelése a jövedelmezési szempontok figyelembe vételével történik. A gazdasági üzemnek szerepe az ottani oktatásnál egészen eredeti és eltérő más államokétól.

A rigai mezőgazdasági intézetbe a felvétel közvetlenül a középiskolákból történik. Az oktatás az első két és félévben főleg az alap- és segédtárgyakra szorítkozik. Ezalatt az idő alatt a hallgató jóformán ki sem jut az intézet gazdaságába. Csak az alap- és segédtárgyak sikeres elvégzése után a hatodik félévben kezdődik a szorosan vett mezőgazdasági tárgyak tanítása, a mi már az intézeti gazdaságra támaszkodik és a gyakorlati órák száma majdnem kétszer annyi, mint az elméleti óráké; a hetedik félévvel az elméleti oktatás teljesen véget ér és az utolsó félév kizárólag gyakorlatnak, illetőleg a diploma munkák előkészítésére szolgál. A gyakorlat azonban nem mezőgazdasági mechanikai munkák végzésében, hanem az üzletvitelnél való segédkezésben áll.

A tananyagnak ez a beosztása, a gyakorlati oktatásnak ez a rendszere nemcsak a sajátos helyi viszonyoknak felel meg előnyösen, hanem alkalmas arra, hogy a fiatal gazda kellő vezetés mellett megtanulja az elméleti ismereteket gyakorlatilag érvényesíteni, illetve a gyakorlati üzemben felmerülő jelenségek okairól magának magyarázatot adni.

A nyolczadik félévre eső diplomavizsgánál nagy szerepet játszanak az írásbeli diplomadolgozatok, mihez az intézet gazdaságában történő kísérletek szolgáltatnak anyagot.

Az oktatásnak ez a rendszere — mely hasonlít az általános orvosi szakképzéshez — ma már nem egyedül a rigai mezőgazdasági intézeten áll fenn, hanem feltalálható az olasz mezőgazdasági felsőbb szakoktatásnál is, mint azt fennebb már láttuk is.

A mig Németországban a főiskolai gazdasági szakképzés a menőnyiben nem különálló intézeten történik a tudományegyetemmel áll kapcsolatban, addig *Bajorországban* a gazdasági oktatás a müncheni műszaki főiskolán foglal helyet és a hat szakosztálynak (facultásnak) képezi egyikét. A gazdasági szaktárgyakat öt gazdasági tanár adja elő, kik mellett két assistens működik. A többi tárgyakat a műszaki

főiskola, állatorvosi intézet és a tudomány egyetem tanárai adják elő.

A tanfolyam tartama három év, mely időszakban a kötelező tárgyak heti óraszámja a következő:

I. félév 24 óra, II. félév 17 óra, III. félév 21 óra, IV. félév 16 óra, V. félév 18 óra, VI. félév 14 óra, összesen 110 óra, ezen tárgyak mellett a nem kötelező tárgyak összesen szintén több mint 20 órát tesznek ki, nem is számítva a gyakorlati órákat.

A müncheni gazdasági intézetnek gazdasága nincs, gazdasági gyakorlatra a weihen-stephani gazdasági akadémia gazdasága és telepei szolgálnak, a mely a fővárostól félóra alatt elérhető.

A müncheni gazdasági intézet látogatottsága aránylag nem nagy, de azért meghaladja a hazai új gazdasági akadémiák látogatottságát; a beiratkozás évente 30—40-re rug. Ennek oka az, hogy a közeli Weihenstephan is most már akadémiai rangra emelt intézetben Bajorország gyakorlati irányú képzésre külön intézménnyel rendelkezik, (a wiehenstephani akadémia igazgatója és a müncheni intézet rendes tanárai egy rangban állanak).

A műegyetemmel áll kapcsolatban a legfelsőbb mezőgazdasági oktatás *Swajzban* is, a hol a zürichi műegyetemen a mezőgazdaság és erdészet külön szakosztályokat képez. A felvételhez kívánt előképzettség gymnasiumi vagy realiskolai érettségi, esetenként felvétetnek olyanok is, a kik szigorú felvételi vizsgán kellő előképzettségüket igazolták. A tanfolyam tartama Zürichben két és félév. A heti tanórák száma az egyes félévekben a következő: I. félév 21 óra, II. félév 26 óra, III. félév 25 óra, IV. félév 28 óra, V. félév 18 óra, vagyis összesen 118 óra.

A zürichi gazdasági intézeten nincs tanszabadság mint általában a német egyetemeken, hanem az oktatási rend inkább a párisi főiskoláéhoz hajlik.

A külföldi államok felsőfokú szakoktatására vonatkozó közléseket egybevetve több figyelemre méltó általános jelenség állapítható meg.

A felsőfokú mezőgazdasági szakképzés színvonala a külföldön az utolsó negyedszázadban minden államban emelkedett, sőt több intézet teljes főiskolai szervezetet és

berendezéseket nyert s ennek megfelelően a kiképzés főiskolai szellemben is történik.

Az oktatás színvonalának fejlődését a külföldön nagyban szolgálta az a körülmény is, hogy a felsőfokú illetőleg főiskolai intézetek olyan nagyobb városokba helyeződtek át, a melyeknek mint tudományos és szellemi központoknak befolyása más szakmákhoz hasonlóan a mezőgazdaságnál is érvényesült. A mint a fennebb előadottakból kitűnik, ma már alig létezik állam, a melynek fővárosa egyúttal az illető ország legfelsőbb fokú mezőgazdasági szakképzésének is székhelye ne volna.

A nagyobb városokban, különösen pedig a fővárosokban elhelyezett intézeteket természetesen teljesen lehetetlen volt mezőgazdasági üzemmel közvetlen kapcsolatba hozni. Ez a hiány azonban — melyet a gyakorlati okmutatás szempontjából egyik részen túlbecsülnek, másikon pedig talán túlságosan lekicsinyeltek — a külföldön nem bizonyult pótolhatatlannak, sem olyan súlyosnak, hogy a nagyvárosi elhelyezés czélszerűsége tekintetében a hitet meggingatta volna.

Akiknek kívánsága a gyakorlati oktatás szempontjából abban merül ki, hogy a nagyobb látkört igénylő hivatásra készülő fiatal gazda a trágyázás, szántás, vetés, stb. műveletet folyton szem előtt lássa és iskolában tanulja, azok természetesen el sem tudnak képzelni olyan gazdasági iskolát, mely nem künn a vidéken, mezőgazdasági üzem közepe mellett működik. Azok azonban, a kik számolnak a mezőgazdasági téren is beállott változásokkal és az újabb igényekkel, azok tudják azt, hogy a magasabb feladatokra hivatott gazdának nem csak a fennebb említett munkákat kell ismerni, hanem szükséges a mezőgazdasági termelés és értékesítés segédeszközeit és intézményeit is megismerni. Az utóbbi szempontot is figyelembe véve, a nagyvárosi vagy fővárosi iskolának helyzete a gyakorlati útmutatás tekintetében még kedvezőbb, mint a régi intézeteknek a vidéken. A mai közlekedési viszonyok mellett ugyanis mindazok a dolgok, a melyek megismerése magasabb fokú modern szakképzéshez szükségesek, u. m. mezőgazdasági, ipari és értékesítési vállalatok, gyárak, vásárterek, rokontermészetű szakintézetek, sőt mezőgazdasági üzemek szinte kéznél fekszenek és könnyebben hozzáférhetők mint a vidéken, a hol néha több órányi

utazásba kerül ilyen vállalatok futólagos meg szemlélése, a mire épen ezért ritkán is jut alkalom. A mezőgazdasági üzem (szervezet) tanulmányozása szempontjából pedig az egyoldalú intézeti gazdaság, soha sem oly tanulságos, mint a jövedelmező célokat szolgáló mezőgazdasági üzemek.

Mezőgazdasági üzem közvetetlen kapcsolatának hiányát útmutatás és a tanárok gyakorlati teret igénylő kutatása szempontjából a legtöbb felsőbb iskola iparkodott pótolni. Ehhez azonban nem volt szükséges szorosan az intézet mellett fekvő nagyobb üzem, hanem elégségesnek mutatkozott, ha a modern közlekedési eszközökkel könnyen elérhető helyen kisebb területet igénylő megfelelő kísérleti telep (kísérleti gazdaság) áll rendelkezésre. Erre például szolgálnak a párisi, bonni, poppelsdorfi, wieni, breslauri, königsbergi, rigai stb. intézetek, melyek az utóbbi időben mind szerezték többé-kevésbé alkalmas gazdasági területet, melyek közlekedési eszközökön nem esnek messzebb, mint nálunk nem egy akadémia gazdasága.

Az intézetek szervezete tekintetében szintén mutatkozik eltérés aszerint, hogy minő elvi vagy célszerűségi szempontok érvényesülnek a szervezésnél. Egyes helyeken teljesen önálló mezőgazdasági intézetek léteznek (Berlin, Páris, Moszkva, Milano), másutt kapcsolatba került nem szorosan vett mezőgazdasági, de rokon szakképzéssel, pl. erdőszettel (Wien) vagy állatorvosi intézettel (Koppenhága). Az önálló intézetekkel ellentétben áll a mezőgazdasági szakképzés beillesztése az általános főiskolai oktatási intézetek keretébe és pedig úgy tudományegyetemekkel (Halle, Breslau, Leipzig, Louvain) vagy műegyetemekkel (München, Riga, Prága). A tudományegyetemekkel való kapcsolatra nem csak pénzügyi, hanem elvi szempontok is adták meg a lökést, a mennyiben a cél az volt, hogy a leendő földbirtokos, bérlő, ne csak tulajdonképeni szakmájában képzett szakember legyen, hanem mint legfontosabb államalkotó elem, állampolgári és humanitárius téren is képes legyen helyt állani. Ehhez a szükséges ismereteket a leendő gazdának a tudományegyetemek megfelelő fakultásán és a különböző hivatásokra kerülő ifjúsággal való állandó érintkezésben leginkább nyílik alkalom elcsajátítani. Ezen szervezeti kapcsolat előnyeivel szemben a leg súlyosabb ellenérv az, hogy a természettudományok és

közgazdasági tárgyak ezen egyetemeken általános vonatkozásban tárgyalatván, a tanuló kelleténél több időt kénytelen ezekre fordítani, a mit a szaktárgyaktól von el, melyekbe viszont az illető tudományágak fejlődése miatt nagyobb bemélyedés szükséges. Azonkívül annak a tanárnak, a ki az általános és sok esetben tisztán elméleti irányzatokat képviseli, nincs módjában az illető tudományágak mezőgazdasági vonatkozású részét behatóbban művelni, a mi pedig úgy a mezőgazdasági oktatás, mint kutatás szempontjából fontos érdek. Ez a két ellentétes fölfogás (melynek képviselője az egyetemi kapcsolat mellett Julius Kühn, a különálló szervezet mellett Conrad Thiel) még nem jutott teljes nyugvópontra. A gyakorlatban ez a két fölfogás annyiban közeledett egymáshoz, hogy az egyetemeken a mezőgazdasági képzés bizonyos önállóságot nyert — sőt törekvések mutatkoznak arra, hogy a mezőgazdasági képzés külön facultássá alakuljon — az alapvető természettudományi tárgyak mezőgazdasági vonatkozású részeiből különleges collegiumok tartatnak; viszont az önálló főiskolák, a melyeken mai elhelyezése mellett a többi főiskolákkal való érintkezés előnye szintén érvényesülhet, bizonyos kapcsolatot tartanak fenn a tudományegyetemekkel (Poppelsdorf, Berlin) és nem zárkoznak el más főiskolák szakerőinek igénybevételétől (Poppelsdorf, Páris, Wien) se, továbbá az önálló főiskolák is az egyetemeken kedvelt tagozódásra és különleges intézetek létesítésére törekszenek.

A legutóbbi wieni nemzetközi gazdacongressuson az a fölfogás nyilatkozott meg, hogy a mezőgazdasági főiskolai oktatás megoldható úgy önálló szervezettel, mint más főiskolára támaszkodva, a fő az, hogy az iskola a tanítás és kutatás bőséges eszközeivel, valamint a tanítás szabadságával rendelkezék, továbbá, hogy a fontosabb mezőgazdasági vonatkozású alaptárgyak is külön tanítottassanak. Már másodrangú kérdés az, hogy ezekre külön szakerők állanak rendelkezésre, vagy hogy az egyetem, illetőleg tanintézetek tanerői látják-e el ezeket a tárgyakat. A legszerencsésebb megoldás a mi Poroszországban található, a hol önálló főiskola is, egyetemmel szorosabb és lazább kapcsolatban álló intézet áll fenn, s mindenki azt választhatja, a mi fölfogásának és igényeinek jobban megfelel.

A tanítási rendszer tekintetében két főirány ismeretes : a tanítási szabadság, mint az különösen a németországi egyetemeken divatozik, és a megszabott sorrendi és terjedelmű tanítás, melynek legélesebb képviselője a párisi gazdasági intézet. Az előbbi képzés lehet jó, ha a leendő gazdában nem hiányzik a komoly igyekezet, de lehet hiányos is ; a párisi tanulási rend túlszigora viszont túlfárasztó lehet.

KÁROLY REZSŐ.

A FŐBÍRÓ.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

HETEDIK FEJEZET.

Az az eszeveszett Danny.

Danny nagy kegyben állt a főbirónál és nem tehetett olyat, a miért megneheztelt volna rá a nagybátyja. Megajtette életrevalóságával a főbiró szívét. A saját fiában ugyancsak megcsalatkozott a főbiró. Úgy látszott, semmi örömét sem leli benne. Ewan nyugodtlelkű fiú volt, de az apja anyámasszony katonájának tartotta. A főbiró nem egy tekintetben középszerű megítélője volt a saját gyermekeinek, de minden nehézség nélkül megértette az öcsce fiának különczködéseit. Ha áradozva emlegették előtte Danny legbolondabb kópéságait vagy gyászos ábrázattal panasztáltak eszeveszett vakmerőségét, a főbiró a két válla közé húzta fejét és göcögött nevében, aztán valami vidám jelzöt találva ki reá, jókorát csapott az alfelére, végezetül pedig keresgélgni kezdett a zsebében és belecsúsztatott valamit a fiatal gézengúz markába.

Danny tizenöt éves lehetett — nagy mihaszna volt már s régóta kinőtt dadájának, Quayle Kerrynak póráza alól — midőn kieszelte azt a hihetetlenül vakmerő hunczutságot, melynek Kerry volt a legfőbb célpontja és áldozata. Nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy összeboronálja egymással Kerryt meg Hommy-beget — a világtalan hajadont és a siket agglegényt. Hommy-beg ösz-

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 385. és 386. számában.

tövére, hórihorgas ember volt, ki a ház körül durva kék zubbonyban és rövid szürke rokolyafélében járt. A teljes neve idő multával feledésbe ment. Mindenki csak Hommy-begnek ismerte, olykor Hommy-beg-Bill nevén is emlegették, talán tréfás czélzással nagyraemelt voltára s emlékezéssel a családfájára is, a mennyiben az apját Billnek hívták. Ámbár majd hogy oly siket nem volt, mint az ágyú, bolondult a zenéért. Két hangszeren játszott: hegedült és énekelt. A hegedűje irgalmatlanul kornyikált, a hangja meg olyan volt, mint a gőzkürt bődülése. Danny úrfi tehát átlátogatott Ballamonába s ott találta Hommy-beget, a ki épen a pünkösdi rózsáit ritkítgatta.

— Jaj, Hommy-beg, ha tudná, mily szörnyen kedveli ő is azt a gyönyörű fajtájú virágot — szólította meg a nép nyelvén az ifjú gézengúz. — De milyen boldogan is szagolgatja, mikor maga áthoz belőle egy-egy bokrétára valót a püspöknek.

— Mit? Az öreg Kerry? Hogy szagolgatná? Csöpp szaga sincs a bazsarózsának.

— Nem is a virágra gondol az, hanem az emberre, csak az emberre, ha mondom, Hommy-beg.

— Mit nem mond, mit nem mond. Persze világtalan a szegény. Ejnye, ejnye!

— De ha tudná, mily áldott jó lelke van, Hommy! Meg hogy mily kedves, kellemetes egy fehérszemély! Aztán, hogy mily nagyon kedveli magát! «*De jó szívű ember is az a Hommy-beg*», aztán meg «*Mily gyönyörű szépen énekel.*» Különös, különös!

— Komolyan mondja, igazán?

— Hogy komolyan-e? De mennyire! Hát maga nem is tudja, Hommy?

— Különös, különös!

— Ejnye, jöjjön át már hozzánk és fogadjon el tőle egy csésze theát.

Hommy-beg megkaparta a fejét. — Aztán igazán mondja, Danny úrfi?

— Arról győződjék meg személyesen, Hommy — felelte Danny és egyenest visszament a püspöklakba, mindjárt el is csípte a vak Kerryt és ragyogó színekkel föstötte le előtte Hommy beg személyes kiválóságait.

— Az ember nem is hinné, mily csinos ember az a Hommy! Emberségemre mondom! Látná csak az ünneplő kalapjában vagy a mikor fodros ing van rajta és hát még, a mikor mosolyog! Átkozottul helyre egy ember az a Hommy-beg.

— Mit, az az alsószoknyás, az a hájfejű vén mamlasz?

— Igen ám, de a szíve szinarany. Aztán uram segélj, Kerry, hogy szereti magát!

— Micsoda, az a róthajú vén ficzkó, a ki énekelni jár ide, mint mondani szokták?

— Jaj, dehogy is vörös a haja, fekete az, mint a holló, és ha még tudná, mily epekedve nézi magát, ha közelébe ér! El sem hinné! De mily borzasztóan örülne szegény különösen akkor, ha átjöhetne magához egy-egy csésze theára vagy más effélére.

— Igazán mondja, Dannym, aranyom?

Hommy-beg már másnap megjelent a püspöki udvarház konyhaajtájánál, ünneplő kalapban, idres-bodros inggel, s oly nagy bazsarózsát tartott a az öklében, mint egy jókora tavaszi kel. A vége az lett a dolognak, hogy Kerryt meg Hommy-beget kihirdették a templombn. Bármily bolond volt is a tréfa, mely férjnek és feleségnek szánta a siket embert meg a vak hajadont, a házasság, kölcsönös fogyatkozásai ellenére, boldoggá tette mindkettőjüket.

A főbíró vasárnap reggel értesült a cselszövésről, épen, midőn a templomba ment, és fojtogatta torkát a nevetés az egész istentisztelet alatt, midőn pedig kihirdették először a szószékről a jegyeseket, majd hogy hangosan fel nem kacagott padszekében. — Danny úrfit feszélyezte Kerry látnoki képessége — terhére volt már nagyon — meg akart szabadulni tőle — kitűnő!

Nemsokára azután újabb s izlésének még inkább megfelelő csiny szerzett neki különös örömet; mert saját csúfondárosságának legfőbb célpontja, az egyház, esett áldozatául.

Hagyományos manx szokás volt, hogy karácsony estéjén egészen átengedték a templomot a népnek, hogy kedvére zenghesse benne honi szent énekeit. Ezt a sajátyszerű istentiszteletet *Oiel Verree* (Mária estéje) néven ismerték, s húsz álló esztendő óta Hommy-beg, a kertész és Quirk

James úr, a tanító működtek közre énekükkel e különös manx szertartáson. Mind ez ideig nagy versengés dült e két zenei nevezetesség közt, de most hirtelen terjedt a városban, hogy végre-valahára egyesíteni fogják művészi képességeiket s együttesen fognak előadni egy szent éneket. A tehetségeknek e rendkívüli találkozásánál Dan hozta össze egy cselszövés segítségével, mely szokatlanul élvezetesnek ígérkezett a hallgatók számára.

Hommy-beg nem tudott olvasni egy betűt sem, de azért a világegyetért sem énekelt volna a templomban a nélkül, hogy kezében ne lettek volna az ének hangjegyei. A mi Quirk urat, a tanítót illette, ő mindenesetre tudott olvasni, de, mint tudjuk, abban az egyben hasonlított Hommy-beghez, hogy ő is majdnem egészen siket volt.

És most szóljunk az cselszövéstről. Dan úrfi karácsony előtt való nap reggelén tiszteletét tette a kertészlakban. — Hommy — szólott hozzá — mégis csak különös, hogy oly okos embernek mint maga, nem jutott eszébe mind ez ideig, hogy egy csapásra pocsékká tehetné azt a nyivakoló vén Quirk Jemmyt, ha reá szánná magát, hogy elénekel vele együtt egy balladát. Pedig akármi legyen, Hommy, ha egyszerre fel nem nyílnék a szeme mindenkinek s nem látná, hogy mily rémséges repedtfazék hangja van annak a vén Quirk Jemmynek.

E beszéd hallatára kegyesen leereszkedő mosoly jelent meg Hommy-beg arcán. A ifjú gézengúz megragadta ezt a kedvező pillanatot és nyomban így folytatta: — Tegye meg Hommy, ma este, Oiel Verree ra. Ő énekljen majd a primet, és maga kontrázz hozzá.

Ez eléggé szerencsétlen megjegyzés volt. A kertésznek tüstént elborult az arca. — Mit, hogy én kontrázzak annak a nyomorúságosnak? Abból ugyan semmi sem lesz!

Dan, a henye érvek egész dandárát mozgósítva, megmagyarázta Hommy-begnek, hogy vannak esetek, midőn az, a ki kontrázz, voltaképen az első, s a megbékélt kertész végre is beleegyezett; de agyában erősen gyökeret vert egy gondolat — tudniillik az, hogy ha már belemegy a kettősbe a tanítóval, oly hangosan fog énekelni, mint hangjától telik, hogy tüstént hallatlanná tegye ellenfelének hangját és csirájában megfojtsa azt a feltevést,

hogy ő kontrázna oly nyomorúságos egyénnek, mint Quirk Jakab.

Danny úrfi, eképen dolgát végezve, átkoczogott az iskolaházba, hol az egykori tanítvány jogán szabadon járhatott s épp úgy beszélhetett a tanítóhoz, mint bármelyik mostani tanítványa. — Jemmy — mondotta neki — mégis csak átkozottul különös, hogy oly eszes ember, mint maga, még sem jött reá arra a gondolatra, hogy semmivé tehetné egy csapással azt a nyivákoló Hommy-beget, ha beleegyeznék, hogy élénekel vele kettesben egy balladát. Tegye meg, Jemmy, ma este, Oiel Verree öröme és akármilyen legyen, ha egyszerre fel nem nyílik az emberek szeme és nem látják be, hogy olyan hangja van annak a vén nyomorúságkergetőnek, mint a repedt fazék.

A tanító még hamarabb beleesett a hálóba, mint a kertész. Megállapodtak egy énekben; választásuk egy régi manx énekre esett a bibliában említett rossz asszonyokról, kik (Éva ideje óta) csak bajt hoztak az emberiségre.

Tudni való, hogy Hommy-beg a szobája falán szegre akasztva tartotta az énekes füzeteit. A «Rossz asszonyok» füzete a tűzhely párkánya fölött, éppen az óra ketyegője alatt függött a szegen. Épp oly fakó, gyűrött volt, mint a falon függő többi nyomtatott ének; de Hommy-beg mindig reáismert a helyéről, mint a hogy könnyen megkülönböztette a többit is arról, hogy a fal melyik tájékán függött.

Danny valamiképen belepillantott ez irodalmi titokba, s midőn megegyezett a tanítóval az előadásra kerülő éneket illetőleg, megleste, mikor megy ki Hommy-beg a házából, s bement azzal a szeszszel, hogy baráti látogatást akar tenni a vak Kerrynél. Búcsúzás előtt levette helyéről a tűzhely párkánya fölött függő éneket s másikat tett helyére a szoba átellenes oldaláról. Történetesen az is a «Rossz asszonyok» másolata volt, csak az volt a különbség a kettő között, hogy az óra alatt levő példány az ének angol nyelvű kiadása, a másik példány szövege pedig manx fordítás volt. Esti tíz óra tájban megszólaltak a harangok és Hommy-beg, az órára nézve, leakasztotta az énekfüzetet az óra alól, fölvette az ünneplő köntösét és a templomba indult.

A püspöklakban nagy karácsonyi örömnünnep készült

másnapra, és Kerry oda ment, segíteni az előkészületekben. Ewan és Mona mindig a püspök udvarházában töltötte a szent ünnepeket, azóta is, hogy hazavitte őket apjuk. Szokás szerint, ezen az estén is beköszöntöttek s miután eltöltöttek néhány órát Danny társaságában, s feldiszítették fenyőgalyakkal a házat, a püspök aludni küldötte őket. Danny hálósobája kis fülke volt a könyvtár fölött, Ewan szobája meg Danny fülkéje fölött volt. A három gyermek jó éjszakát kívánt a püspöknek és szobájába vonult. Csak-hogy Danny nem feküdt le; lesben állt, míg nem hallotta, hogy a könyvtársobában levő püspök hátratolja székét és a tőzeg serczeni kezd a tűzhelyben; akkor aztán levetette a csizmáját és felosont Ewan szobájába. Ott elfojtott lélekzettel megsúgta neki, hogy mily kitünő tréfa készül ma estére, Oiel Verree öröme, közölte vele, hogy ő maga is oda megy és hívta, hogy tartson vele. Csak ki kell ugraniok szobájának kis ablakán a könyvtársoba előtt levő puha pázsitra, később azután visszatérhetnek ugyanazon az úton. Nem fogja megtudni senki, hogy elmentek a háztól s mily nagyszerű tréfának lesznek tanui! De nem, Ewan nem ment és Danny egymagában kelt útjára.

Hommy-beg csak akkor ért a templomba, midőn a predikáció már véget ért. Az imádságokban már csak nagyon kevesen vettek részt, de midőn véget értek, a legények és leányok egész raja tódult a templomba. A leányok felmentek a karzatra, hogy a magasságból szórják le marékszámra legényismerőseikre a babot. A kérdést, hogy a helytelenség kívül mi értelme van ez ősi szokásnak, mint rejtélyt és titokzatot, kénytelenek vagyunk átengedni tanulmánytárgyul a tudós és szorgalmas történetbúvároknak. Majdnem mindenkinek gyertya volt a kezében s a leányok gyertyáját piros szalag vagy kokárda ékesítette.

A pap, midőn éppen kiment a templomból, szemközt találkozott Hommy-beggel, ki éppen utat tört magának a templom hajójában. A tiszteletes úr arca e pillanatban nem sugárzott valami különös nyájasságtól. Megállította a keitészt és erősen belekiabálta a fülébe: — Aztán legyen reá gondja, hogy illedelmesen és rendben történjék minden s hogy éjfél előtt okvetetlenül be kell csukni a templomot.

— Igen, ha a templom nem volna a népé, — felelte Hommy-beg, hátravetve bozontos fejét.

— A nép tudatlan, mint a kecskenyáj, — mondotta haragosan a tiszteletes.

— Úgy ám, de ha már pásztoruknak szegődött, leg-alább nevelne belőle juhnyáját, — vágta vissza Hommy-beg és tovább törtetett.

Danny ekkor már a templomban volt és gyertyával a bal kezében, roppantul komolyan foglalt helyet Hommy-beg jobb oldalán. Midőn minden rendben volt és Thorn Will, a sekrestyés, elfoglalta helyét az oltár rácskerítésénél, Oiel Verree örömei megkezdődtek. Elsőnek előállt egy ember s előadott egy angol éneket; utána más valaki következett, az meg egy manx éneket adott elő. De az éjszaka nagy eseménye még is csak a két esküdt ellenség és vetélytárs: Hommy-beg és Quirk James éneke volt.

Végre elérkezett e két érdemes férfiú ideje is. Felálltak a templom két ellenkező oldalán, ellenséges pillantást vetettek egymásra s a templom hajóján át az előcsarnok ajtajához lépdeltek. Ott aztán szólanul megfordultak s egymás mellé álltak, az oltárral szemközt.

A karzat nevetkérezését és az egész gyülekezeten végigfutó zúgást-búgást hallotta mindenki, a két legfőképpen érdekelt fél kivételével. — Csitt legyen, atyámfia, itt vannak már, itt vannak már. Haj, haj, nézzétek csak Hommy-beget a hosszú krispinjében. Ni, ni, zsebkendőt is kötött a nyakába. — Jaj, lelkem, ő már így szokta. — Igazi paprikajancsi.

Danny e pillanatban elkövetett minden tőle telhetőt, hogy helyreálljon a csend és a rend a templomban. — Csitt legyen, hadd kezdjék már.

Az ének, melyet a vetélytársak voltak előadandók, körülbelül harmincz versszakból állt. Úgy kívánta az ősi szokás, hogy az éneklők minden szakasz után egy jó nagy lépést tettek előre az oltár irányában, s akkorra, midőn véget ért a «Rossz asszonyok» éneke, az előadó művészeknek meg kellett érkezniök a templom ellenkező végére.

Mr. Quirk vonásain fölényes megvetés tükröződött. A mi Hommy-beget illette, meglátszott rajta, hogy e pilla-

natban mindenek fölött az elbizakodott ellenfelén sajnálkozott.

— Mily fennen néznek egymásra, — susogta egy leány fenn a karzaton a szomszédjának, ki majdnem oda volt nevéttében.

A feszült várakozás elérte legmagasabb fokát, midőn Hommy-beg a zsebébe sülyesztette kezét és elővette az énekfüzetét. Hommy szétterjesztette a füzetet, mint a karmester, ki még egy utolsó pillantást vet a vezérkönyvbe, megbiczczenetette fejét, mint a ki már egészen tisztában van magával, aztán leereszkedő mozdulattal önmaga és mr. Quirk közé tartotta. Az iskolamester is gyors pillantást vetett a papirosra, belepillantott másodszer, harmadszer is, aztán Hommy-beg arczába nézett.

Az izgalom tetőpontjára hágott. — Csitt legyen, nem hallják? — suttogta Danny a padszékéből, — csönd legyen, ha mondom, mert még mindent elrontanak.

Abban a pillanatban, midőn mr. Quirk ellenfelének szeme közé nézett, mosolygás ült Hommy-beg vonásain. Mr. Quirk félreértette ezt a mosolyt. Cselt gyanított mögötte. Az iskolamester tudott olvasni és észrevette, hogy az ének, melyet a kertész eléje tartott, nem az volt, melyet Danny úrfi utasítása szerint betanult. A megállapodás szerint a «Rossz asszonyok» angol kiadását kellett volna énekelniök. Ez pedig a manx kiadás volt, s ámbár a versmérték nem különbözött egymástól, a dallamban nagy különbözőségek voltak. Ohó! Mr. Quirk átlátott a szítán! Az a szörnyeteg megakarta mutatni, hogy ő, Quirk James, az iskola mester csak egy változatban tudja az éneket; no de ne legyen Jemmy a neve, ha túl nem jár az eszén! Tudja ő a manx változatot is s azt fogja énekelni. Most már Quirk uramon volt a nevetés sora.

— Nézzétek csak őket — mindkettőjüket — hogyan viczorognak egymásra. Akár két sárkányfej a torony kupakján.

A kertész jelt adott a kezével, s az előadás megkezdődött. Hommy-beg a megbeszélrt énekbe fogott — a «Rossz asszonyok» angol változatába. Mr. Quirk azt a változatot énekelte, melynek nyomtatott kiadását a kezökben tartották — a «Rossz asszonyok» manx változatát. Egyik sem

hallotta, mit énekel a másik, és csúffá teendő azt a feltevést, mintha egyikök vagy másik csak kontrázna, lelkeszakadtából harsogott mindegyik. Az egyik dallamra Hommy-beg énekelte:

Ádám apánktól fogva
Mi bajt ők okozának.

A másikra meg mr. Quirk énekelte:

She ish va'n voir ain ooilley
S on v'ee da Adam ben.

Micsoda kaczaj támadt erre! Mint dőltek hátra, az oldalukat szorítva neveltükben, a karzaton ülő asszonynepek! Hogy zengett a szent csarnok a templom hajójában levő legények harsány kaczajától! De az éneklők állhatatosan és merően csak az éneklőre néztek és mindebből nem hallottak mást, mint a tulajdon hangjukat.

Elénekeltek már három verset és hármat léptek előre az oltár felé, midőn egyszerre elhallgatott a nép kaczaja és riválgása. Minden szem a templom pitvarajtájához fordult. Meredt ámulattal az arczán, födetlen fejjel, s egyik kezét a félig nyitott ajtó kilincsén tartva, ott állt a püspök.

Ha kísértet jelenik meg, az sem támaszthatott volna nagyobb ijedelmet. Danny úrfi dülöngött nevében, de a mint meglátta a püspököt, a gyertya kiesett kezéből és szétfreccsent a pad könyöklőjén. A püspök megfordult, s mielőtt a nép magához tért volna meglepődéséből, eltűnt. A következő pillanatban mindenki szó nélkül fölkerekedett és odahagyta a templomot. Két percz múlva nem volt senki más a templomban, mint Hommy-beg és Quirk Jemmy, kik meredt szemmel néztek a kezökben tartott hangjegyfüzetbe és hévvel énekeltek tovább, nem véve észre, hogy már nem hallgatja őket senki.

Danny ez éjjel a sekrestye csúcsíves ablakán át ment ki a templomból. Leugorva a gyepe a templom északkeleti oldalán, átmászott a falon, mely elválasztotta a temetőt a mezőségtől, s a gyalogösvényre tért, mely kanyarogva ment át a hegytetőn és a püspök udvarházába vitt. Hosszú, elhagyott volt ez az ösvény, s elhagyottsága ez egyszer nagyon kedves volt Danny szemében. A püspök minden bi-

zonynyal a falun át vivő országúton ment haza, s minden bizonynyal előnyben volt előtte.

Zord, sötét volt az éjszaka, és sós párázattal telve, nyirkos köd gomolygott a tenger felől. Danny szaporázta lépteit. A homokparton egymásra verődő hullámok mély-séges morajlása felhallatszott hozzá a sűrű levegőn át. Késő volt már, s az Orris Head felől hallotta a kis libucz sikongását. Fölötte halk rikoltással suhant át a halászká. E hangokon és saját gyors lépteinek zaján kívül nem hallatszott körülötte semmi.

Danny, konok hitetlenségének máza alatt, babonás volt. Lelkében tündérmesék és boszorkánytörténetek rajzottak. Valamennyit a vén Quilleash Billytől és legényeitől hallotta, midőn hálójukat javítgatva, a parton üldögéltek. S e kisértetiességek most eszébe jutottak, bármint igyekezett szabadulni tőlük. Hogy elriassza őket, füttyörészni kezdett, aztán midőn erre sem bátorodott fel, énekszóra gyűjtött. A dalt, melyre választása esett, az adott körülmények közt nem választotta meg a legszerencsésebben. «Myle Charaine» bús balladája volt. Manx nyelven énekelte:

•Oh, Myle Charaine, honnan sok aranyad?
Magamra, magamra hagytál idelenn;
Oh, nem a kuruttyón, mélyen a föld alatt —
Magamra, magamra, örömtelen'»

A tenger felőli oldalon lépett az udvarra, hol a püspök könyvtárszobája erősen kiszöggellett a vén ház falából, a kápolna ajtaja és a cselédház közt. A könyvtárban világos volt és Danny halk léptekkel, mint a bibicz, előre osonva a gyepen, benézett a le nem függönyözött ablakon. A jól ismert szoba üres volt. A kandallóban csöndesen parázslott a tőzeg és vöröses fényt vetett a könyvpolczokkal borított falakra. A püspök fehér huzatos karosszéke ott állt a tűzhely egyik végében, előtte a padlón a papucsai; és mellette, a háromlábú kis mahagoni-asztalon, a kalamáris, benne az írotoll és a püspök négyszögletű házisipkája. Az ajtó félig nyitva volt és a kandalló végein rézgyertyatartóban álló két gyertyán rajta volt a kupak, nem égtek.

A püspök még nem tért haza; de a félve diadalmaszkodó mosoly, mely e gondolatra bágyadt fényt vetett Danny

arczára, egyszerre eltűnt. A serdülő fiú bizonytalan sejtelmével megérezte, hogy nemcsak azért fűtyölt és énekelt ő, mert sötét volt és mert magános volt az út. Lehorgasztotta fejét, a hogy ott állt az éjszakában, s mintegy önkénytelen mozdulattal levette süvegét és elhatározatlanul forgatta kezében.

Danny a következő pillanatban a fal szögletén felkapaszkodott arra az ólomtetőre, mely a könyvtár kiszögellő részét fedte. Erre a lapos ólomtetőre nyílt saját hálószobájának ablaka, s a következő pillanatban már be is lépett rajta. Odabenn sötét volt, de világosság nélkül is tájékozódott a szobában. Ismerte minden zugát és szögletét; tudta, hol van a hely, hol a horgászó eszközeit tartotta, a szeg, melyen a lepkehálója függött, a fiókos szekrényen levő üvegedény, melyben az ezüsthálai úszkáltak s a födeles kanna, melyben a leányok rémét, a szalamandrát tartogatta. Danny még ha oly vak lett volna is, mint az öreg Kerry, akkor is megtalált volna mindent a szobájában, legfeljebb, ha a nadrágját, vagy az ingét, vagy a másik kabátját nem, vagy azt a bizonyos sipkát, mely mindig elveszik; de ugyan hol is van az a jó szem, és az a kitűnő világosság, mely elég volna arra, a Dannyhoz hasonló legényke megtalálja az efféléket?

Alig lépett Danny egyet a szobájában, észrevette, hogy valaki járt ott, mióta elment hazulról. Derry, a fakó szemű juhász kutyája, mely az ágyán pihent, a padlóra szökött és körülgrándozta. — Lefeküdni, Derry, lefeküdni! — suttozta és egy pillanatig azt hitte, hogy Derry nyithatta ki az ajtót. De a kutya mégsem hajthatta fel orrával a paplant, nem húzhatta ki a legfelső fiókot, melyben a horogra való legyeket tartotta, nem motozhatott a hosszú horogvesszők közt a sarokban. A paplan kétrét volt hajtva, a fiók nyitva volt, a horgászó-pálczák szanaszét dülöngtek, valaki kereste itt őt és nem lelve meg, igyekezett megtudni távolléte okát, s ez a valaki vagy sötétben lépett a szobába, vagy pedig — vak volt.

— Ohó, Kerry volt, az motozkál itt mindig, — gondolta magában Danny, és kellemetlen emlékezéssel Kerry különös adományára, melynek mindig ő volt az áldozata, azt mondotta magában, hogy hiába volt oly nagyon haza

loholnia. De ugyanakkor rajta érte magát, hogy tervet kohol, mint hárihatná el magáról az ellene szóló látszatot. E végből már a lépcsőre is tette lábát, midőn meghallotta, hogy a kapu kinyílik és becsukódik s nyomban azután ismert léptek koppanása hallatszik a pitvarban. A püspök visszatért. Danny várt és hallgatott. Most beszélgetnek odalenn a könyvtárszobában. Danny, bármily jó füle volt, nem hallotta meg, mit beszélnek, de a hangokat illetőleg nem lehetett tévedésben — a püspök és a vak Kerry hangja volt. Halk léptekkel felosont Ewan szobájába. Ewan aludt. Érezve, hogy hideg és meleg járja át egyszerre testét, gyorsan levetkőzött és az ágyba bújt. De még mielőtt fejére húzhatta volna a takarót, hallotta, hogy a püspök felfelé tart a lépcsőn. A léptek az alatta levő szobába tartottak s aztán, rövid szünet elmúltával, ismét a lépcsőn hallatszottak. A következő pillanatban Danny tudta, ámbár a szeme ugyancsak le volt zárva, s a lehető legmélyebben aludt, hogy a püspök, égő gyertyát tartva kezében, reá hajlik.

Csorbát ejtene az igazságon, a ki azt mondaná, hogy Danny úrfit rossz álmok gyötörték ez éjjel; de reggelre kelve, midőn a fiúk felébredtek és Ewan könyökére támaszkodva, ámulva nézett nem remélt hálópajtására, Danny kiszökött az ágyból és nem valami nagyon nézve Ewan szemébe, szokása szerint azzal kezdte az öltözködést, hogy fejére csapta a sipkáját. Mikor eddig jutott s ott állt az ágy előtt, egy ingben, sapkában, kikottyantotta a tegnapi estéről a balsikerét; elmondotta, hogyan énekelt a két nagyothalló, hogyan jelent meg váratlanul a püspök, hogyan loholt ő hazafelé a sziklás úton és végre, hogyan került az ágyba. — De úgy-e, nem árulsz el, Ewan, úgy-e, nem? — kérdezte. Ewannak e pillanatban olyan volt az arcza, mintha az egész mindenség sorsa függött volna válaszától, de azért megadta a kért ígéretet. Akkor aztán a fiúk lementek, meglették Monát és őt is beavatták a rémes titokba. A következő pillanatban megérkezett a reggelire a püspök, a szokottnál haloványabb és ünnepélyesebb arczczal.

— Danny, — mondotta — miért nem aludtál az éjjel a saját ágyadban, kis fiam?

— Ewannál háltam, apám, — felelte habozás nélkül Danny.

A püspök nem szólt reá semmit, és mindnyájan az asztalhoz ültek.

— Úgy hát együtt feküdtetek le fiúk — *együtt?* — kérdezte aztán, nyomatékosan ismételve meg ez utolsó szavát és Ewanra tekintett.

Ewan mélyen elpirult és dadogva felelte: — Igen, együtt, bácsi.

A püspök lesütötte szemét. Fiúk, — mondotta egészen más hangon — el sem hinnétek, mily igaztalan voltam veletek szemben.

A fiúk e pillanatban nagyon el voltak foglalva az asztalkendővel.

— Mert tudjátok meg, az este nagyon csúf botrány történt az Oiel Verree idején s egész éjszaka azzal a kínos gondolattal jártam, hogy Danny volt az imposztor.

A két fiú nagyon lehajtotta fejét a tányérjára, a Mona két nagy szeme pedig észrevehetően megtelt könnyel. Dannynak az volt az első érzése, hogy most be kell valania mindent töredelmesen, de aztán azt gondolta, hogy ha megteszi, hazugságban hagyja Ewant. A mi Ewant illette, ő szívesen beismerte volna a hamisságot, de tudta, hogy ebben az esetben nem kerülné el Danny a büntetést. A fiúk bölcs koponyája nem lelte meg a kivezető utat ebből a bonyolult helyzetből. Soha még hallgatagabb módon nem költötték el a reggelit a püspöklakban karácsony reggelén s nevezetes, hogy a mi kevés szó esett, azt is a püspök mondotta. De midőn felkeltek az asztal mellől s a fiúk, telve balsejtelemmel, kiosontak a szobából, Mona, könybefülő szomorúsággal arczán, odament a püspökhöz és felémelve reá bánatos nagy szemének mélységes tekintetét, így szólt a kis leány: — Ewan nem akart hazudni — és Danny sem akarta rászedni — de ő volt az — Danny volt — de úgy-e, édes bácsi, nem fogja . . .

— Azt mondod, hogy Danny ott volt az este a templomban — tudom, gyermekem, tudom, — mondotta a püspök, és mosolyogva simogatta meg fejét.

De a püspök azt is tudta, hogy Danny e napon újabb lépést tett lefelé az élet meredélyén, gyermeki valójának puszta árnyékát hagyva hátra, s a püspök szívének mélyén látta és megsiratta ezt az árnyék-alakot.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Forróbban a szerelemnél.

El kell hagynunk vagy hat évet e történet eseményeiből. A főbíró ez idő alatt levetette azt a csekély érdeklődést is, melylyel valaha gyermekei iránt viseltetett. Mona viruló hajadonna serdült, szende, szelid, nyugodt, karcsú, szőkehajú húsz éves hajadonna; lehajló feje olyan volt, mint a virág, szava halk és édesen csengő, és szeretettel, részvétellel teljes gyönyörű két szeme, hosszú rezgő szempilláival, olyan volt, mint a mély hegyi tó, melyre nádasának sövénye vet árnyékot. Oly tökéletes, oly igéző nőieség ömlött el alakján, minőről az apai szív csak álmodhatott, de a főbíró csekély örömét lelte benne. Ha Mona lett volna a fia, nyugodt lelkülete is alkalmazkodó természete ért volna valamit; de a leány csak leány volt a főbíró szemében s a főbíró olyan volt, mint a beduín főnök, ki gyermekeit leányának kihagyásával sorolta fel. Ewant illetőleg a főbíró minden reményében megsalatkozott. A spártai nevelésére fordított minden fáradság kárba veszett. Testben gyenge volt; karcsú, vékonydongájú huszonkét éves ifjú, szőke, mint a huga, az arca ép oly áhitatos és szép s nem sokkal kevésbé nőies, mint az övé. Kedélye önsanyargatásra hajlott, örökösen sötét kétségek gyötörték, s ámbár ebben a tekintetben egészen az apja fia volt, a főbíró lenézte vérmérsékletét. A dolognak utoljára is az lett a vége, hogy Ewan kifejezte azt a forró óhaját, hogy az egyház szolgálatába lép. A főbírónak az volt a szándéka, hogy a fiát jogra taníttatja s idő multával utódjává teszi. De Ewan nőies vérmérsékletével férfias akaraterő párosult. Nem akart jogot tanulni s az egyháznak akarta szentelni magát. A püspök épen akkor nyitotta meg udvarházában az új papnevelőt s Ewan felvételét kérte oda; fel is vették. A főbíró dühöngött, de fiát nem riasztotta el haragjával sem. Ez Ewan tizenkilenc éves korában történt, s az ifjú növendékpap vallásos lelkülete két év elmultával pótolta a korhiányt, a püspök pappá szentelte, és házikáplánjává nevezte ki Ewant, noha még csak huszonegy éves volt.

Alig hogy ez megtörtént, Ewan újabb lépést tett előre

az életben. A püspök tudtával, de nem kérve ki a főbíró tanácsát, feleségül vett — minthogy most már nagykorú volt — egy tizenhat éves bájos gyermeket, atyja régi haragosának, a község lelkipásztorának leányát. A főbíró, midőn fülébe jutott e kevéssé bölcs cselekedet híre, kioltotta lelkében az érdeklődés utolsó szikráját is. Átküldötte Monát a püspöki udvarba, azzal az üzenettel, hogy Ewannak és feleségének szabadságában áll, ha kedvök tartja, elfoglalni a régi Ballamonát. Azzal elfordult a fiától és elkövetett minden tőle telhetőt, hogy végképen kivesse emlékezetéből.

Ewan hazavitte ifjú feleségét abba a hajlékba, mely hat nemzedéken át otthona volt övéinek, melyben maga is a világra jött s hol jó nagyapja, az öreg Ewan élt és meghalt.

A főbíró ez események óta még elvonultabban élt, mint azelőtt. Nem látott vendéget házánál; maga is kerülte a társas örömeket. Estéről-estére magánosan virrasztott dolgozószobájában, Ballamonában, egész házanépe aludt már, midőn ő még ébren volt és senki sem ébredt fel még, midőn ő már dolgához látott. Az, hogy leánya is a háznál volt, semmit sem változtatott a főbíró magános életmódján. Szép hajadonná serdült a szeme láttára, olyan volt, mint ifjúkorában az anyja; a nap minden órájában eléje tűnhetett a régmúlt napoknak még szebb alakban visszatérő látományaképen, de nem ügyelt reá. Megcsalatkozva egyetlen reményében, a fiában, kit valósággal soha sem szeretett szívből, hanem inkább a saját üres becsvágya kedvéért, kétszer oly elkéseredett és háromszor oly szívtelen ember vált belőle e csalódása után. Szembetűnően megöregedett, de nyugtot nem ismerő akaratereje nem változott meg. Hetenkint kétszer ült törvényt, de kevesen keresték nála az igazságot olyanok, kiket nem az igazság keze ért utol, mert a közfelfogás kérlelhetetlen és a törvényt szigoruan kezelő birónak tartotta a főbíró. Az emberek, ha nézeteltérés támadt köztük pénzügyekben, azt szokták mondani egymásnak: Ni, minek is mennénk a főbíróhoz? Annyi volna, mint csontot vetni a harapós eb szájába — és elintézték a bajukat egymással.

A főbíró magános életének egyetlen megmaradó örömét Dannyban, az öcscse fiában lelta. Ez az ép, egészséges

legény nem tette csúffá várakozásait. Derék, szöghajú, barna szemű, hat láb két hüvelyk magas, sudár, széles mellű ficzkó volt húsz éves korában, hozzá izmos és hatalmas idegzetű, mint egy ökör. Ő volt a sziget atlétája s nem volt az a birokverseny vagy parázs verekedés, melyből hiányzott volna Danny. — Hej, haj, kevés legény bir azzal a fiúval, — mondogatták egymás közt az emberek. De a kis főbíró nem is annyira Danny hatalmas természetében és nagy erejében lelte keserű kedvét, mint inkább abban a vakmerő tiszteletlenségben, melylyel túltette magát a legszentebbnak tartott dolgokon. Dan ebben a tekintetben nem javult meg éveinek elmúltával. Nem volt se szeri se száma azoknak a csintalanságoknak, melyeket kieszelt sajnálni való veszekedő kedvében, hogy segítségére lehessen a parasztoknak abban az igyekezetekben, hogy rászédjék a papot, midőn be kellett szolgáltatniok a tizedet, s nem kis mértékben szolgált keserű öröme a főbírónak, hogy az, a ki ezt tette, a püspök fia volt. A mi a püspököt illeti, ő a maga részéről igyekezett szemet hunyni az efféle bolondságok előtt. Papnak szánta a fiát és féktelenségének minden kitörése, minden birokversenyei és harczyi kedve, sőt egynémely részegségében elkövetett verekedés ellenére, melyeknek hire a levegőben volt, beírta Dannyt a püspöki papnevelőbe.

Múlt az idő s eljött Dan exámenének ideje, és ekkor vége szakadt minden hiu reménykedésnek. A vizsgálatokat a püspök megbízásából a főesperes vezette, s a kis ember már jó eleve hangoztatta. nem is egyszer, azt a lelkiismeretes elhatározását, hogy ép oly mértékkel fog mérni a püspök fiainak is, mint minden más ember fiának. A vizsgálatot a püspök könyvtárszobájában tartották meg, s a vizgázókon és a vizsgálatvezetőn kívül jelen volt hat vagy hét papi személy, köztük Mylrea Ewan, a püspöknek újonnan kinevezett házi káplánja is. A vizsgálat tisztán szóbeli volt, s midőn Danny sorra került, a főesperes a lehető leggőgösebb vonásokat öltve arczára, mindjárt a leggyöngébb oldalánál ragadta meg a kandidatust.

— Gondolom, uram, hogy otthon érzi magát a görög testamentumban.

Dan azt felelte, hogy e kérdésről sohasem elmélkedett.

— Felteszem. hogy minden szerénysége ellenére át van hatva attól a meggyőződéstől, hogy nemcsak jól megtanulta, hanem tanítani is tudná.

Danny azt mondotta, hogy ebben a tekintetben nem táplál semmiféle meggyőződést.

— Vegye elő a görög testamentumot és tekintse, mintha én volnék a tanítványa s öntől várnám kioktatásomat — mondotta a főesperes.

Dan levette a könyvet a könyvespolcra és ügyetlenül forgatta az újjai közt.

— Nos, uram, lássuk a példázatot a konkolyról és a tiszta búzáról.

Dan nyugodtan megkaparta a nagy fejét, s elkövetett minden tőle telhetőt, hogy megfeleje a kívánt helyet. — E szerint hát én vagyok a tanító — jól hallottam? — kérdezte csodálkozó tekintettel.

— Jól hallotta.

— Ön pedig a tanítvány!

— Jól mondja — tegye föl, hogy ön a tanítóm — s most kezdődjek az oktatás.

E szavakra Ewan, aggodó tekintettel, előrelépett.

— Nem bajos-e föltenni ezt, főesperes úr? — mondotta felénken.

A főesperes gögös pillantást vetett az unokájára és nem felelt.

— Rajta, uram, fogjon hozzá — mondotta, s intve Dannynak, elfoglalta helyét az asztalfőnél álló karosszékeben.

E pillanatban pajkos tekintet villant meg Dan vidám szemében. Ott állt az asztalnál, előtte a konkoly és a tiszta buza példázatánál felütött görög testamentum, s nagyon is jól tudta, hogy nem lesz képes elolvasni a példázatot.

— Mikor cserélünk szerepet, főesperes? — kérdezte.

— Már szerepet cseréltünk — most ön a tanító és én a tanítványa vagyok — tessék megkezdeni.

— Oh! E szerint hát szerepet cseréltünk, nem tévedek? — mondotta Dan; és azzal kezébe vette a főesperes ezüst fogójú botját, mely ott feküdt előttük az asztalon és nagy dőrejjel visszacsapta helyére. — Akkor jó lesz, uram, fölállni arról a helyről — mondotta parancsoló hangon.

A főesperes rótszinű arca kékes színeket váltott ebben a pillanatban, de azért mégis felállt. Arra aztán Danny kezébe adta a nyitott könyvet.

— Nos, uram — mondotta — mindenek előtt olvassa föl nekem a konkolyról szóló példázatot.

A papok nyugtalanná váltak s egymásra néztek. A főesperes arca nem volt valami különösen barátságosnak mondható, de azért kezébe vette a könyvet és felolvasta a példázatot.

— Helyes, nagyon helyes — mondotta Dan kegyesen leereszkedő hangon — a kiejtés ugyan kissé hibás, de egészben véve mégis nagyon helyes.

— Uraim. uraim — mondotta az egyik tiszteletes — ez már mégis sok lesz a jóból.

— Csöndet kérek, uram — szólt reá Dan a megsértett tekintély hangján.

Erre aztán szörnyű zavar támadt. A papok egynemelyike hangosan felkaczagott, mások a markukba nevettek, néhányan hevesen tiltakoztak, s a dolognak az lett a vége, hogy a vizsgálatot hirtelen félbeszakították és Dant, joggal-e vagy jogtalanul, okosan-e vagy ostobául, alkalmatlannak nyilvánították a papi hivatásra.

Midőn a püspök meghallotta ezt az ítéletet, halovány arca szemmel láthatóan elsápadt, s úgy rémlett neki, mintha már látná a vég kezdetét. E pillanattól fogva keserűséggel gondolt a főbíróra. E csapás, mely reményeiben érte, nem vonta szorosabbra a két testvér közt amúgy is meglazult kötelékeket. A végzet, mely atyjok halála óta mindjobban és jobban elszakította őket egymástól, most mintha gyermekeik élete és sorsa által még szélesebbre árkolta volna köztük az űrt. Mindegyikök érezte, hogy a másik tette semmivé fiába vetett legkedvesebb reményeit, s ez oly bánalom volt, hogy egyikök sem tudta megbocsátani. A főbíró úgy érezte, hogy a püspök törte le életének minden becsvágyát, kitépve a földből mint csupasz törzset és gyermektelenül hagyva magára a világon. A püspök úgy érezte, hogy a főbíró megmérgezte azt az egyetlen életet, mely drágább volt neki a lelke üdvösségénél, s elválasztaná attól a szívtől, mely minden dőresége ellenére kedvesebb volt számára, mint az egész világ. A püspök és

a főbíró Ewan házasságának és Dan szegényének idejétől fogva alig érintkeztek egymással, s ha történetesen találkoztak is az utcán, a lehető leghidegebben köszöntötték egymást.

De a sors, ha egyrésről a természettel ellenkező gyűlölséget táplált is — most inkább, mint valaha — az öreg Ewan két fia közt, másrésről kedvezett gyermekeik egymáshoz való vonzódásának. Soha unokatestvérek jobban nem különböztek egymástól és jobban nem szerették egymást, mint ők. Valami öntudatlan vonzalom élt Dan, a hebe-hurgia semmirekellő s a nagyszemű, szelid tekintetű és nyugodt lelkületű Mona között. Együtt nőttek föl, minden nap találkoztak egymással, együtt csatangoltak, kéz a kézben, a tengerpartján, közös rikoltásokkal csufolták a sirályt s mégis csak fiú és leány voltak egymás szemében. De egyszer, midőn együtt kötözgették kévébe az árpát a pap földjén, Mona, a nagy melegben, hátravetette vállára a fehér szalmakalapját. Dan, látva ezt, a háta mögé osont és el akarta csenni tőle észrevétlenül; de a szalag, mely a kalapot tartotta, összekuszálódott a hajjal s a gyönyörű hullámözön Mona vállára omlott. A szél elkapta a felbomlott fonatokat és betakarta velök termetét, s a leány ott állt a vetésben fölegyenesedve, az első elpirulással arcán, melynek Dan volt az okozója, és feléje fordította mélységes kék szemének csodás ragyogását. Aztán, aztán, oh aztán Danna úgy tetszett, hogy most először életében nem a leányt látja benne többé, hanem az asszonyt, az asszonyt, az asszonyt! És a mögötte álló hegyek képe egyszerre mintha kitörlődött volna Dan szeméből, úgy érezte, mintha körben forogna vele az egész világ.

Midőn ismét tudatára ébredt, hogy hol van és mit cselekedett, látta, hogy Mona piros ajka az ajkához forrott, pihegye, elfülő lélekzettel.

De ha Dan és Mona szerelme több volt a rokon szeretetnél, ámbár még mindig nem tudták, a szeretet, melyet Ewan érzett Dan iránt, még szokatlanabb volt, erősebb a szerelem érzeténél. Az ember azt hitte volna, hogy e bizonytalan sóvargással tele tiszta léleknek nincs semmi közösége azzal a hányaveti duhaj, örökösen vidám legénnyel, kiről úgy lepergett a szegény, mint a vízcepp a kacsa

tolláról. Húszszor is kibékítette e semmirekellőt a püspökkel, húszszor is elpalástolta könnyelműségeit jószágos atyja előtt. Ő gondolkozott helyette, e minden gondolkozást megvető fő helyett, melyet sohasem bántott gond és fájdalom a bozontos üstöke alatt; ő reménykedett a könnyelmű szív helyett, mely semmit sem remélt; ő remegett azért a lélekért, mely nem ismert félelmet. Soha sem érzett férfi oly hűséget férfiúhoz amaz időtől fogva, midőn Dávid megsiratta Jonathánt. És Ewan házassága semmiképen sem háborította ezt az érzelmet, mert a szeretet, melylyel Dan iránt viseltetett, testvéri indulat volt, melyre mindeddig nem lelni kifejezést az emberi nyelv szótárában.

Elmondunk egy történetet, mely érthetővé fogja tenni ezt a barátságot kétoldalú jelentőségében — Ewan szeretetét és lelkületét s Danny meggondolatlan nyereségét, s az alatta rejlő nagylelkűséget — s akkor nagyobb tájékozottsággal térhetünk át a fontosabb eseményekre.

Derry, az a fakószemű juhászcutya, mely a gazdája ágyába bujt azon az éjjelen, midőn Danny szégyenteljesen bujkálva osont haza az Oiel Verree után, az a Derry, mondom, nagyon alattomos kis róka volt, kétszínű és álnok a csontja velejéig. Ha csavargó ember lépett az udvarra, teszem olyanféle, mint a buta Billy, jámborul tekintett fel reá a nagy ártatlan szemével, megnyalta a kezét, bizalomteljesen még az orrát is beledugta a tenyerébe, de a következő pillanatban már belesimpaszkodott a hátulsó felébe s úgy lógott rajta, mint a piócza. Minél inkább vénült, annál inkább felszaporodtak a kellemetlen tulajdonságai. Danny egyszer nagyobb kirándulásra ment és otthon hagyta Derryt. Midőn hazatért, egy nagy, bozontos, eleven szemű, jó pofájú, lompos farkú skót juhászcutyát hozott haza magával. Derry a kapuban állt, midőn gazdája megérkezett és görbe szemmel nézett a jövevényre. E naptól fogva elfordult a gazdájától, sohasem hallgatott a szolítására, s annyiba vette a füttyentését, mintha egy varju károgott volna. Egy szó, mint száz, Derry a maga útjain járt és egyszerre a legnagyobb mértékben kicsapongó életre adta magát. Egyedül s incognitóban éjjeli kalandokra indult és felettébb keresztényietlen órákban maradt ki a házból. A környékbeli parasztok panaszkodtak, hogy juhaikat dö-

gölve találták a mezőn, valami kutya marta össze és fojtotta meg őket. Dan rövidebbre fogta a vén róka pórázát s Derry ez időtől fogva szájkosárból nézte a világot.

Egyszer juhászkutya-versenyt tartottak és Dan Laddieval, a skót juhászkutyájával vett benne részt. A versenyfutást a Slieu Dhoo alján levő réten tartották és nagy nép csődült ki, hogy tanuja lehessen a látványosságnak. Sövényeket húztak s mindenféle fordulókka és kanyarulatokkal nehezítették a versenyt, végezetül pedig még egy juhnyáját is hajtottak ki a rétre. A jutalomdíjat annak a kutyának szánták, mely gazdája szavára a legrövidebb idő alatt összereli és az akol bejéréséhez úzi a juhnyáját. Ott volt a versenyen Ewan is, ki épen akkortáiban házasodott meg s mellette állt ifjú felesége. A jelt megadták az indulásra és a sor Dannyra került, hogy megmutassa, mit tud a Laddie kutyája. Az eb jól indult s két vagy három perc alatt az egész nyáját, két juh kivételével, két sövény közé terelte, melynek közelében ott állt Ewan és a felesége. Akkor aztán, Dan parancsára visszarohant a rétre, hogy beterelje a két elmaradt juhot is, s Dan odakiáltott Ewannak, hogy ne mozduljon, mert el találja riasztani a nyáját. De éppen abban a pillanatban ki más dugta át fejét a sövényen, mint a szájkosaras Derry? Villámgyorsan lehajtottotta fejét, talpával levette róla a szájkosarat, nekiment a birkáknak, a lábaikhoz kapkodott, úgy, hogy a megriadt nyáj szétfutott a szélrózsa minden irányában.

Ewannak annyi ideje sem volt még, hogy reákiáltson, midőn Derry, fogai közt tartva szájkosarát, eltűnt nyomtalanul. Danny, ki néhány ölnyire állt a sövénytől, hirtelen megfordult, s látva, hogy mi történt s hogy oda van kutyájának a győzelemre való kilátása, éktelen dühbe gurult és a szitkok özönével támadt Ewanra.

— Tessék, ennek is te vagy az oka az átkozott fészkelődéssel.

Ewan a legnagyobb önmegtartóztatással jelentette ki, hogy Derry szerezte a bajt.

A düh még jobban eltorzította Dan arcát.

— Gyönyörű kifogás, — mondotta és gúnyos mosolyra húzódott az ajka. A körülötte állókhoz fordult. — Látta-e valaki, hogy a kutya levette volna a szájkosarát?

Senki sem vette észre azt, a miről Ewan beszélt. Az emberek mind arra felé néztek, hol Dan és Laddie üzte a két elmaradt juhot.

Ewannak, midőn látta, hogy Dan nem hisz neki, és idegeneket hív tanúnak ellene, sötét pir borította el arcát, s finom orrczimpája remegett.

— Gyönyörű kifogás, — mondotta újra Danny, és sarkon fordult. Épen abban a pillanatban jelent meg a színen újra Derry, orrán a szájkosárral, a farkát csóválva, s a bárány szelid ártatlanságával ugrálva körül Dan lábát.

Ewannak, a mint ezt meglátta, halálosan elsápadt amúgy is halavány arca, Dan meg harsányan felkaczagott.

— Hallottam már olyan kutyáról, a ki levette a szájkosarát, — mondotta — de ki hallott olyan kutyáról, mely a szájkosarat újra felvette volna?

Ewan ekkor előre lépett az ifjú felesége mellől, ki elfuló lélekzettel állt oldalán. Szeme lángolt, de egy pillanatra legyőzte hevét, és erőltetett nyugalommal, de mély indulattal így szólt:

— Hiszed-e, Dan, hogy igazat mondtam neked?

Dan megfordult. — Azt hiszem, hogy hazudtál, — mondotta, és hangja rekedten tört elő torkából.

E szavakat mindenki hallotta, és mindenki visszafojtotta lélekzetét. Ewan egy pillanatig úgy állt ott, mintha gyökeret vert volna lába, és halovány arca elvesztette minden színét. Aztán visszatántorodott, kézen fogta ifjú feleségét, s lehorgasztva fejét, égő, háborgó szívvel félre fordult. S a hogy tovalépdelt a sokaságon át, magával czipelve dühét, mely agyát marczangolta, hallotta az emberek csufondáros megjegyzéseit. — Ejnye, ejnye, hallottátok-e, hogy mit mondott? — hazugnak mondotta, s egy kukkot sem felelt reá. — Hazugnak! Ujuju, hazugnak? pedig pap volna az istenadta! — Annyi bizonyos, hogy nem szorult valami túlságosan nagy bátorság belé. — Hazugnak! — Ejnye, ejnye, ejnye!

Ewan e szavak hallatára elbocsátotta a felesége kezét, és minden izében remegve, Dan felé tartott.

— Hazugnak mondtál, — szólt hozzá metsző hangon, mely beillett volna kiáltásnak is. — No hát, szavadon foglak — most megverekszel velem, istenemre mondom, hogy megverekszel.

Magán kívül volt indulatában.

— A tiszteletes, a tiszteletes! szent Isten, a fiatal tiszteletes! — mormogták az emberek, és körbe álltak ket-tejük körül.

Dan egy pillanatilag mozdulatlanul állt. Nagy magas-ságáról lenézett Ewan remegő alakjára és feldúlt arczára. Aztán megfordult, és az emberek arczát nézte. A következő pillanatban elborította szemét a könny; egy lépést tett előre, átölelte Ewant a két karjával, fejét a nyakába rej-tette, s az a nagy, hatalmas legény sírt, mint a gyermek. Erre aztán Ewan is megfélekedezett haragjáról s megcsó-kolta Dan arczát.

— Pityergő anyámasszony katonái! — Hát nem szó-szátyár nép az ilyen? — Jóságos Isten, micsoda szelid gerliczék!

Dan fölemelte fejét és körülnézett, kiegyenesedett tes-tének egész nagyságában, kezét ökölbe szorította és így szólt:

— No hát, fiuk, látom, mindenképen rajta voltatok, hogy össze veszítsetek bennünket, de kárba vészett a fárad-ságtok. Nem akarok birokra kelni a bátyámmal, s ő se birkózzék velem; de ha akad köztetek, a ki meg akar győ-ződni róla, milyen anyámasszony katonája vagyok én, áll-jon elő — itt vagyok.

Senki sem mocczant meg egy tapodtatnyira sem.

HALL CAINE után angoltól

BALLA MIHÁLY.

TERZINÁK

Szász KÁROLY emlékére.

A túlvilágon, hol a szent költészet
Nagy mesterit mind egy babérerdőnek
Árnyába gyűjti, hódolván, a végzet:

Felváltva más-más hangon zeng az ének,
Csodás hatalmú versek muzsikája,
Miket dicsők dicsőn versengve szőnek.

Egy mondja, hallgat mind a többi rája
Irigység nélkül, mennyei gyönyörben,
S a mű fejlődését buzgón lesi, várja

E boldog legmagasb költői körben,
Hol egymást meglelik a legnagyobbak
S az elsőbségért nincsen senki pörben:

Imé, a nyájas arczok felragyognak,
Szemük sugázzik egy új jövevényre,
Ki jó a karján égi angyaloknak.

Szerényen lép be, kápráztatja fénye
A nagyszerű dalnok-gyülekezetnek,
Melyhöz emelte érdem őt s erénye.

— Isten hozott! -- az ujon' érkezettet
Szívből köszöntik s kérdezik: — Ki voltál?
És útjaid, míg éltél, hol vezettek?

S az mond: — «Magyar valék, a lant s az oltár
Hű avatottjaként Istent dicsértem». —
S kérdik tovább: — Népednek mit daloltál?

Felel: — «Főéremül az szóla értem,
Hogy rajtatok rajongva csügge lelkem
S hű követőként nyomotokba értem.

Prometheüszként égi tűzre leltem
A töletek maradt örök művekben,
S én azt magyar betűkbe átleheltem.

Nem buzga nálam senki még hivebben,
Hogy annyiféle hangját annyitoknak
Visszhangra keltse a magyar szivekben.

A szép, a mely Istent imádni oktat,
Nem értett nyelvnek betűjébe rejtve
Marad a földön holt, hideg titoknak.

Nem úgy miként itt, hol ragyog kifejtve,
Hol mind a hang harmoniába olvad
S úgy zengi e magasztos égi helyt be.

Kik Babel óta elválasztva voltak,
Itt mind megértik egymás nyelve báját,
S a bármi nyelven ihletből daloltat; —

Hanem, hogy már a földön is csudálják
A népek egymást, s ne csupán lenézzék:
Egymás költőit jó ha megtalálják.

Im én, ki erre ihlett vágyat érzék,
Ezért gyűjtöttem a magyarnak össze
Minden világtáj versvirága mézét.

Igy révemen sok új felséges eszme,
Mély érzelem s szép forma drága kincse
Áradt hazámra, dícsetek növesztve.

S a nagy költőnek szent becsvágya nincs-e:
Hirnévben élni mind több nemzet ajkán,
Hogy lelki fényét mind messzebbre hintse? —

Irántatok én tiszteletre hajtám,
Szívét, képzelmét gazdagítva bőven,
Az én szépséget értő szittyá fajtám.»

Igy szólt a lélek, s egyre tündöklőbben
S büszkébben állt, míg kedvesen morajla
Tetszés zaja az égi levegőben.

A nagy dicsők, gyülvén köréje rajba,
Kezét szorítják, ölelik mosolygva,
S mind méltó társaul fogadja, vallja.

Ő meg, miként ha mind testvére volna,
Kiket viszontlát — az idő letelvén,
A melybe' tőlük messze vitte dolga —

Öröm szemében, sok nagy név a nyelvén:
— «Horatius, Moore, Heine, üdv tinétek!
Rég ismer és szeret a szívem, elmém.

Üdv Goethe, Schiller, kik eszményi szépet
Daloltatok! S üdv, Byron, Poe, a kikben
Lángész tűzén széppé hevült a vétek!

Titáni Shakespeare, hadd köszöntlek itten!
S Victor Hugo, s ti többi lantosok mind,
Kiknek dalát s hírét honomba vittem!

S te, kinek ajka rejtelmes mosolyt hint,
Te láttad élve már s nagy versbe szótted
Az égi üdvöt, bűnbánást, pokolkint.

A mindenségben hánykodó erőket
Szent borzalommal téled ismerém meg —
Te Dante vagy! s én: hódolok előtted.

Az angyalok, az ördögök, a rémek
Gomolygó légióit fényben, árnyban,
Szemem elé varázslá hármass ének,

A melyben annyi szép s zord látomány van,
Hogy, míg veled csodálatukra törtem,
Reszketve csapkodott költői szárnyam.

Szigoru forma nyűgétől gyötörtén
Követtem mégis elméd repülését,
Keringő sast a túlvilági körben.

Szédültem olykor s elfogott a kétség,
Hogy nem lehet tovább nyomodba érnem —
S eloltám búsan munkám éji mécsét.

De újra száz meg száz magános éjen
Vonzott megint az óriási munka,
S új lánggra lobbant becsvágyam s reményem.

S míg a világ szemét álmokra hunyta,
Megloptam álmom, s tőled ihletetten
Elmém s szívem a küzködést nem unta.

Igy ment sok év s több évtiz el felettem,
De végre nagy müvednek büszke mását
Magyar müveltség oltárára tettem.

Valóra vált a rég buzgó kívánság,
Hogy látományid szentséges csodáit
Magyar szemek magyar versekbe lássák.

Fáradt öregként értem el odaig,
Hová mint célhoz, vágytam ifju hévvel,
De szebb jutalmat lelkem most sem áhít,

Mint a mely annyi évemet vevé el:
Hogy életemnek főmunkája révén,
Hazám dúsabb lett: élted főművével! »

A jövevény, beszéde véget érvén,
 Alighieri lábaihoz omla,
 E nagy dicsőnek így hódolva, térdén.

De ez hamar, szelíden lehajolva,
 A hódolót magához fölemelte,
 S szívére vonta, mintha apja volna

S mikor nagy Dante halhatatlan lelke
 Ölelte őt, szemén bár könnyek gyűltek,
 Új üdvössége szinig akkor telt be.

Köröttük mind a jó lelkek örültek —
 S két fényalak a fényorsóból kiválva,
 Mosolygva kérdé az új üdvözlöt:

«Ismersz-e minket is?» — S mint a kit álma
 Egy bűvöletből visz más bűvöletbe,
 Ő édes néma ámulatban álla.

S csak lassan tört ki, sírva és nevetve:
 «Arany! Petőfi! népem büszkeségi!
 Méltóbban senki nem tölt itt helyet be!

De nekem üdvök üdve így az égi!
 Hisz véletek pokolnak azt se' vélném.
 Ha sorsom lenne mindörökkön égni».

Míg így szól hátalelve szíve mélyén,
 Elébe gyűl még sok nagy honfitársa,
 Multról, jelenről nyájasan beszélvén.

A földön is volt már találkozásá
 Többel közülök s mikor eltünének,
 Vágyott, hogy őket egykor újra lássa.

S im, itt, hol lelkeik örökkön élnek,
 A régi vágynak s hitnek teljesülte
 Kimondhatatlan jól esett szívének.

De sok bizalmas zsonga még körülte,
Kiket honában már csak hirtül esmért,
Mert őket más idő más korba szülte.

S ma látva mind e vérszerinti testvért,
A honfi érzés ős, erős hatalma
Átszellemült szívébe újra megtért.

S honát mikép ha el se' hagyta volna,
Oly otthonos volt már ez égi tájon,
Hol nincs a földi szeretet kihalva.

Mert mind, a mit a por s a sirhomály von,
Csak porbul épült gyarló földi részünk,
A melynek veszte túlon túl ne fájjon!

De, a mi szép, jó: bár a földi lét szűnt,
Az nem vesz el, az szent és halhatatlan,
S lelkünkkel él, míg testileg enyészünk.

Így él a kedves égi fényalakban
Örök szerelme ott is nemzetünknek,
Hol lelke száll, bár teste föld alatt van.

Elhagyva végkép a mi kis körünket,
A legmagasb költői körbe tére,
De onnan is szeretve ránk tekinthet, —

Mikép mi is — hű szívvel őt fölérve,
Ki itt miköztünk koszorúzva jára —
Reá lelünk még fényes szellemére,
Mint égi boltunk egy szép csillagára.

VOLTAIRE.

Második közlemény.*)

Ragaszkodása a XVII. század classikus mestereihez nem lánczolta őt az ő félenk eszméikhez. Ha nem jutott is el'addig, hogy Rabelaist élvezze, a ki túlságos zabolátlan az ő ízlésének, el volt ragadtatva Montaignetől, a szabadgondolkodók legkedvesebb könyvétől, Baylet, Fontenellet, Fénélon-t és La Motteot követve, Voltaire meghaladta a XVI. század szabadgondolkodó szempontját, és ezeket a becsületes, gondolkodó embereket. Korán alkotott magának valamelyes philosophiát, melyet elszórva megtalálni irataiban, huszadik évétől a harminczadikig.

«Az egyetlen és fontos gond az legyen, hogy mikép lehet boldogan élni.»

«Quelques femmes, toujours badines,
Quelques amis toujours joyeux,
Peu de vèpres, point de matines,
Une fille, en attendant mieux,
Voilà, comme l'on doit sans cesse,
Faire tête au sort irrité,
Et la véritable sagesse,
Est de savoir fuir la tristesse
Dans les bras de la volupté.»

Néhány mindig pajkos asszony,
néhány mindig víg barát,
kevés estharang-szó és semmi ima,
egyelőre egy leány, mig jobb nem akad,
ime így kell folyton ellenállni a sors haragjának.
A valódi bölesesség az, mely menekül
a szomorúságtól, a kék karjaiba.

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1909. évi 386. számában.

Ehhez járuljon a jó életmód, az opera, s idő a tanulmányokhoz. A szívnek is megvan a maga része ebben az epikureusi életmódban. A világ érzékeny lesz, a mint philosophál. Kezdi élvezni az izgalmak varázsát és a szépséget, melylyel az életet díszítik. Voltaire már érzi azt, a mit 1729-ben mond, kedves Genonvillejáról emlékezve meg, hat évvel ennek halála után: «Boldogtalan, kinek szíve nem tudja, mi a szerelem, és a ki nem ismeri a könny édességét».

«Az erkölcs művészet, mely kikutatja a boldogságért a természet összes forrásait.»

«Az öröm a tárgya, kötelessége és célja minden józan eszű lénynek.»

A keresztyén erkölcsöt, a keresztyén dogmákkal együtt, mellőzi. Isten maga csak hypothesis, de ha van Isten, akkor józan és elnéző, «a jó emberek Istene», a ki megáldja őket, mert engedelmeskedtek az ösztönnek. Jó volna tudni, vajon a voltairei hitetlenség már akkor is didaktikus és támadó volt e, és mi volt az a híres levél Juliehez, «melyet a legfeketébb hitetlenség jellemez» és mely 1722-ben megrendíti a kegyes Rousseaut. Kell-e azonosítani, mint szokták, ezt a levelet az «Uraniehez írttal,» mely tíz évvel később terjedt el, és 1738-ban nyomtatott ki? Ez szigorú támadás a kinyilatkoztatott vallás ellen. A szerző befejezésben így szól Istenhez: «Nem vagyok keresztyén, hogy jobban szerethesselek». Nem biztos azonban, hogy így írt 1722-ben. De már így gondolkozott. «Papjaink nem azok, a kiket a nép lát, és tudományt nekik hiszékenységünk ad. «Ha van Isten», az ő nyugodt hatalma nem alacsonyul le, hogy szerelmed zavarja; csókodért haragudhatik végtelen kegyelme? A természeti törvény az ő legelső törvénye.» 1726 áprilisában, egy névtelen pap feljelentette a rendőrségnél és azt mondta, hogy már 10—12 évvel előbb is panaszt emelt ellene, «mert egészen leplezetlenül prédikálja a deismust a fiatal nemeseknek . . . az ó-testamentum, szerinte, mesék és regék szövevénye; az apostolok együgyű, jó emberek, egyszerűek és hiszékenyek, az egyházatyák, különösen szt. Bernát, kire legjobban neheztel, csak szédelgők és csalók voltak». A jó pap azt tanácsolta, «hogy zárják be ezt a költőt négy fal közé, egész életére».

Megvonva magától Isten oltalmát, Voltaire az energia szükségességét teremtette magának. Epikureismusa a változhatatlant erős megnyugvással fogadja. Szereti a pénzt, de erővel vígan

akar élni, pénz nélkül is. Betegen, pénzzavarban, pert folytatva bátyja ellen, apja hagyatéka miatt, azt írja:

«A szerencse nem bánik velem jobban, mint a természet, mindenképen sokat szenvedek, de minden kis erőmet összegyűjtöttem, hogy ellenálljak bajaimnak.»

Politikában nem voltak még különös panaszai az intézmények ellen, de a kor szelleme körülvette. Nem volt sem tiszteletteljes, sem engedelmes de annál inkább volt fogékony a befolyás iránt, melyet a kritika, a forradalom, meg a nagyvilági irodalom gyakorolhattak rá. Philoktetes philosophál az *Oedipusban*. «A király alattvalói szemében Isten, kit imádnak; Herculesnek és nekem csak oly ember, mint más. A tudatlan nép zavarogva kéri fejemet, szenved, igazságtalan, meg kell bocsátani neki.»

A köztársaság szelleme itt-ott érezhető levelezésében.

«Új adót fognak kivetni, hogy legyen miből venni csipkét és szöveteket Leczinszka kisasszonynak. Ez emlékeztet a nap házasságára, a mely miatt a békák morognak.» (1725. szept.)

«Nincs kellemesebb, mint Haaga, ha a napnak méltóztatik ott mutatkozni, nem látni akkor egyebet, mint mezőket, csónakokat és zöld fákat; földi paradicsom ez, Haagától Amsterdamig. Tisztelettel szemléltem ezt a várost, mely a világegyetem kirakata. Ezernél több hajó van a kikötőben, 500,000 ember közül, kik Amsterdami lakják, nincs egy tétlen, egy szegény, egy csaló, egy szemtelen sem. Találkoztunk a miniszerelnökkel, egyedül, szolga nélkül, a nép között; nem látni ott senkit, a ki kénytelen udvarolni. Nem állnak sorfalat, hogy egy herceget lássanak elhaladni. Csak a munkát és a szerénységet ismerik; Haagában több a pompa és a társaság, a követek összejövele által. Életemet munka és élvezetek közt töltöm és így a hollandi és a francia életmódot folytatom. Van itt valami kiállhatatlan opera, de kárpótlásul látok örményeket, kalvinista minisztereket, socialistákat, rabbinusokat, anabaptistákat, kik valamennyien nagyszerűen beszélnek és kiknek alapjában valamennyiüknek igazuk van.»

Ez a hollandi levél nincs-e már az *Angol levelek* stylusában írva?

Az *Henriade* tárta föl először a közönségnek Voltaire philosophiáját. Olvasni kell a *Ligue* költeményét, telve merész versekkel, elvekkel, forró tirádákkal a türelmetlen egyház, a vallási háborúk és üldözések, a felesleges és ravasz szerzetesek, a rossz királyok és «büszke hódítók» ellen.

«Hősök a nép szemében, Isten előtt zsarnokok. Ostorai a világnak, a melyet dühük perzsel.»

A fanatismus elemzése fölmenti Jacques Clément-t tettének egyéni felelőssége alól és a királygyilkosságot a vallás terhére írta. Voltak benne helyek az igazságszolgáltatás megvesztegethetősége, az adók súlya ellen stb. A közvélemény és a *Perzsa levelek* nyomása alatt, Voltaire parlamentpártinak mutatkozott. Ebből az egész classikus eposból, melynek színpadi rendszerességét szellemmel, szemtelenséggel és kéjjel szinesítette, egy korabeli kritika szerint, «veszélyes benyomások áradnak ki, veszélyesek különösen olyan időben, melyben az ítélet szabadsága már talán túlmesszire vitt bennünket».

A gondolkodó angolok az *Henriade* költőjét magukhoz hasonlónak ismerték föl. Mielőtt Voltaire áthaladta a tengerszoros 1724-ben, Pope kifejti Bolinbrokenak rokonszenvét ilyen szellem iránt: «Ugy látom, hogy ítélete az emberiségről, és az a mód, melylyel az emberi tetteket emelkedett philosophiai szempontból megfigyeli, ennek az írónak egyik fő jellemvonása, a ki nem kevésbé költő azért, mert józan ember. Ne mosolyogjon, ha hozzáteszem, hogy becsülöm őt, becsületes elveiért és azért az igaz vallási szellemért, a mely az egészen keresztül ragyog és melyből, a nélkül, hogy Voltairt ismerném, azt következtetem, hogy szabadgondolkodó és egyszersmind a nyugalom barátja; nem vak hívő és mégsem eretnek: tiszteli a tekintélyeket és a nemzeti törvényeket, az igazság és kegyesség elő-ítélete nélkül; előbbre haladott a logika tanulmányában, mint a dialektikáében és az emberiségében, mint az egyházatyákében; oly ember egyszóval, a ki méltó, okos természete folytán, arra a barátsággra és rokonszenvre, melylyel megtiszteli őt».

Tehát nem lehet fentartás nélkül azt mondani Morleyval: «Mikor Angliába ment, Voltaire költő volt, visszatértekor bölcs». Anglia érlelte, fölfegyverezte, buzdította Voltairt, de nem teremtette.

II. FEJEZET.

Voltaire Angliában. A philosophiai levelek.

Kiszabadulva 1726 május 2-án a Bastilleből, Voltaire 5-én Calaisban volt. Greenwichben kikötött, a «tavasz közepén» és még ugyanaznap este Londonban halt, lord Bolinbrokenál. Né-

hány héttel később titokban visszajött Franciaországba, de nem sikerült Rohan lovagot utolérnie, mire július végén visszatért Londonba. Csüggedten, zavarban Medina zsidó csődje miatt, betegen, «egy angol nemes ember» (a király volt) és Falkener kereskedő segítették őt, ez utóbbi Wandsworthban vendégül fogadta. Voltaire most arra gondolt, hogy letelepedjék ebben az országban, a hol a művészetet tisztelik és megjutalmazzák, a hol meg van a különbség a viszonyok közt, de az emberek közt csak érdem szerinti a különbség «ebben az országban, a hol szabadon és nemesen gondolkoznak». «Köztársasági» érzelmek forrongtak benne, élvezte, dicsőítette az angol szabadságot.

Két és fél évig élvezte; 1729 februárban ismét átkel a csatornán és áprilisban megkapja Maurepastól az engedélyt, hogy megjelenhessék Párisban.

Voltaire, a ki már Franciaországban ismert néhány angolt, ajánlásokkal ellátva érkezett Angliába; még a ministerium is adott ajánlást, mert egy kicsit restelte, hogy vétkesnek kell tekintenie Voltairt; úgyszintén Horace Walpole, az angol nagykövet Párisban. A wighek és toryk világa megnyílt előtte. Robert Walpolenál bemutatták, úgyszintén lord és lady Herveynél, Newcastle hercegnél, Bubb Dodingtonnál, a későbbi lord Melcombenál, Marlborough hercegnőnél. A walesi herceg és hercegné szívesen és jól fogadták s ez utóbbi, királyné korában, elfogadta az *Henriade* kiadásának ajánlását, melyet Voltaire 1728-ban Londonban adott ki. Érintkezett Anglia leghíresebb tudósaival és íróival, Edward Young, Gay, Congreve, Colley Cibber, Berkeley, Clarkekal. Meglátogatta Pope-t Twickenhamban és három hónapig élt Swifftel, Peterborough lordnál. Newtonnak csak temetését látta, de érintkezett öcsésével és hugával, mr. és mrs Conduittal.

Van egy nevetséges kémkedési- és feljelentési mese, valószínűleg csak bizonyítékát adja élénk kíváncsiságának és az elővigyázatosságnak, melylyel ellenőrzi a whigeknél a torykról szerzett értesüléseket. Meg akart tanulni angolul. Ellenállt a csábításnak, hogy meglegyen a nélkül is; beszélhetett francziául Bolinbrokekkal és több nagy úrral, vagy a «szivárvány korcsmában», Marylehomeban a menekültekkel, Desmaizeaux-val, Saint Hyacinthe-tel etc. De érezte, hogy kell angolul tudnia, hogy megértse, a mit lát és hogy az angol nyelv megérdemli, hogy mint irodalmi nyelvet tanulmányozzák. A XVII. században a francia ember

olaszul és spanyolul tanul, XVI. Lajos korában angolul és németül. Voltaire, a ki azt akarja, hogy angolul és olaszul tanuljanak, átmeneti korszakot jelez culturánkban.

Másfél év után még rossz kiejtéssel beszél és nehezőre esik a társalgást követni, de jól ír és jól olvas. Két essays-je, az *epikai költészet*ről és *Franciaország polgárháborúiról*, valamint londoni levelei Thieriot-hoz, nagyon folyékony, jó angol nyelven vannak írva. Minden este eljárva a Drury Lane színházba, a hol a sugó, Chetwood, mindig oda adta neki a darabnak egy másolatát, eléggé ura lett az élő szónak is. Több mint harmincz évvel hazatérte után, Franciaországban még tudott angolul beszélni. De nem elégedve meg azzal, a mit láthatott és hallhatott, és az ismeretekkel, melyeket barátai és összeköttetései adhattak neki, felhívást intézett a közönséghez, felszólította azt, a tanulmány érdekében, melyet írni akart, hogy közöljék vele minden ismeretüket Anglia nagy embereiről, az új felfedezésekről és az emberiségnek hasznos vállalatokról.

Angol essays-jének kiadása, az aláírási felhívás az *Henriade* kiadásának érdekében, melynek tőkáját részben a könnyelmű Thieriot pazarolta el, eme kiadás kivitele, melyben Duplessis Mornay helyettesíti Rosnyt IV. Henrik mellett, hogy megbüntesse Sullyt gyáva semlegességéért a bastonnade ügyében: mindez meggátolta a közönséget abban, hogy őt elfelejtse. Ugyanez időben előkészítette *XII. Károly történetét* és *Brutus* tragédiáját; és e mellett oly munka ment végbe benne, melyet a közönség nem vett észre.

Nem tűnt fel mindjárt 1729-ben, mikor ismét megjelent Párisban, hogy ez más Voltaire. Ismét belefogott könnyű és ragyogó életébe, mely vegeyesen munkából és élvezetből állt, kereskedve és spekulálva, hízelegve Clermont grófnak és titkáranak Moncrifnak, kedveskedve Rouillé miniszternek, összeházasítva Richelieu herceget Mlle de Guise-zel, a büszke Lorraine család megbotráncolására, ebédelve és nemsokára ott lakva Fontaine-Martel grófnőnél, ki philosoph-asszony volt és rajongott a színházért. Voltaire arra bírta őt, hogy «szabályszerűen» haljon meg, vagyis pap jelenlétében: Lecouvreur meggyőzte őt a szertartások szükségéről.

Lecouvreurben nagy művésznőt és jó barátnőt siratott meg, a ki talán egy perczig még ennél is több volt számára. Mme de Fontaine-Martel-ben pedig jó barátnőt, a ki dicsőségét

elismerte és vele együtt gondolkodott. Mély sebet ütött a szívében a fiatal de Maisons elnöknek halála. «M. de Maisons halála oly kétségbeesésbe ejtett, a mely csaknem állati volt. Elvesztettem barátomat, támaszomat, atyámat. Karjaiban halt meg, nem az orvosok tudatlansága, hanem hanyagsága miatt, soha sem fogok megvizsgáltatni e veszteség felett, és a kegyetlen mód felett, melyen elvesztettem». De Voltairenál az élet hamar kerekedett felül. Nem felejtette el Maisons-t, az *Izlés templomába* helyezte el. De *Eriphyle* nem várhatott; be kellett fejeznie, kijavítania. El kellett helyezni Linant-t, egy fiatal embert, ki jól verselt; Jore nyomdászt egy hibás lépés következményeiből kellett kirántania. Nem késlekedhetik a «könnyek édességében».

Amde lassankint angol láza íratokban nyilvánult, melyek kissé meglepték a közönséget. A költő *XII. Károly*-ban történetírónak mutatkozik, pontos, nem részrehajló, igazságos történetírónak, hízelgések és satira nélkül, philosophiai polemia nélkül, a ki élénk és színes elbeszéléssel megmutatta, mit tehet egy nagy, dicsőségre és háborúra vágyó ember, hogy egy országot tegyen tönkre. Skaksperei és köztársasági *Brutus*-ban (előadták 1730 dec. 11.), *Caesar halála*-ban, melyet még nem mert színre hozni, shaksperei *Eriphyle*-ben, mely megbukott (7. márcz. 1732) skaksperei még, de francziásan és előkelően, a gyengéd és ragyogó *Zaire*-ban, mely hölgyeknek annyira tetszik; ez a tragédia mesterműve a XV. Lajos korabeli stílusnak és előadása (aug. 13. 1732) diadal volt; ez után Voltaire türelmetlen volt valamely nagyobb művet megkísérteni vagy közzétenni a francziák előtt megjegyzéseit Angliáról.

Jól tudta, hogy minden gyanús, a mi tőle származik. Felháborodása azon mód felett, melylyel Lecouvreurrel elbántak, csaknem bajba keverte őt. A boldogult Chaulieu ellen meg kellett írnia az *Epitre à Uranie*-t. Még *XII. Károly*-a sem bírt kedvezményeket szerezni: hogy jót mondjon Ulászló-ról, a franczia királyné atyjáról, nem kimélte eléggé ellenségét, a szász királyt, II. Ágostont. A Falkener kereskedőhöz intézett ajánlás *Zaire*-nak nehézségeket okozott. Általános felháborodás fogadta a *Temple du gout*-t, (az izlés templomát) ezt a csinos példányát a voltairei kritikának, melyben párosul a classikus hagyomány a társadalmi izléssel és az egyéni hangulattal. Ámbár ennél már behúzta a karmait. De a szabadságok, melyeket oly mérsékelten

alkalmazott, botrányosnak tunket föl. Az irodalmi emberek, a kiket megkarmolt, kiabáltak, a kiket mellözött, még jobban.

Egy nagy úr panaszkodott egy dicséret miatt: kiválósága nem engedi meg, hogy nyomtatott bókot elfogadjon.

Voltaire mégis befejezi a *Leveleket Angliáról*, és egy másolatot ad át Thieriot-nak, a ki elvállalja, hogy kinyomatja Londonban, angolul és francziául, egy másikat Jorenak, egy kalandor könyvkereskedőnek, a ki elfogadja a vállalat megkísérlését. Egy perczig remélt kiváltságot, vagy hallgatag engedélyt: Fleury bibornok nevetett a quakerekről szóló levélen, melyet Voltaire törlésekkel felolvasott neki. A censor, Rothelin abbé, csak a XII. levélben lát nehézségeket, mely Lockeról és a lélekről szól. Végre le kell mondania minden reményről, a felhatalmazást és megtűrést illetőleg. Voltaire felháborodik: megírja, de nem adja ki levelét egy első hivatalnokhoz (1723), mely erős szózólója a könyvkereskedés szabadságának. De ugyanakkor, mivel mernie kell, megkétszerezi a terhet és angliai megfigyeléséhez hozzácsatolja megjegyzéseit Pascalról.

Azonban kezdenek beszélni erről a készülő, botrányos kiadásról. A ministerek aggódnak, fenyegetnek. Voltaire megijed és ellenáll Thieriot és Jore türelmetlenségének.

Minden hét elvett valamit munkája eredetiségéből. A tudósítások Angliáról megsokszorozódtak. Nem említve a hollandi ujságokat, sem a svájcei Béat de Muralt *leveleit*, melyek a francia és angol szokások összehasonlításával felbőszítették Desfontaine abbét (1725), nem számítva, vissza Boissy-ig, a kinek a *Francziák Londonban* című darabja színpadra vitte a két nemzet ellentétét, a mely kihívta Mariveaux válaszáat (1727 ben), ime P. Catroutól megjelenik (1733) *Histoire des Trembleurs* (1733) és Prévost abbé, a ki már regényeiben használta fel ismereteit Angliáról, 1733-ban közzétette a *Pour et Contre* első számát, melyben igéri, «hogy mindig mellékelni fog valami érdekes különlegességet az angolok geniejét, London és a sziget többi részeinek újdonságait, és a mindennapi haladást illetőleg, a tudomány és irodalom terén».

Voltaire nem bírta visszatartani az angol fordítást, mely 1733 aug. megjelent. De még sikerült megállítania a francia kiadásokat, csaknem egy évig. Bourgozneban volt, Richelieu herczeg és Mlle de Guise esküvőjén, 1734 máj. 3., a mikor a hírt kapta, hogy elfogató parancs van ellene kiadva.

A Jore-féle kiadás utánnomolásának példányait elkobozták Voltaire sietett Lorraineba. A parlament kiadta a parancsot, június 10-én, hogy égessék el a könyvet és körözzék szerzőjét. Voltaire barátai, Mme de Richelieu, Mme d'Aiguillon, Matignon marquis, igyekeztek kibékíteni a pecsétek örét, Chauvelint. Ez nem volt hajthatatlan; de a bibornok, kinek despotismusával ellenkezett ez a botrány, haragudott. Különösen a főügyész és a jansenisták parlamentje nehezelt a könnyelmű philosophusra. Voltairenak egész éven át Champagneban kellett maradnia: Páris csak 1735 márcziusban nyílt meg előtte, azon ígéretére, hogy jól viseli magát. Tíz évig a parlament letartóztatási parancsa állandó fenyegetés volt számára. Az üldözés felkorbácsolta a «philosophiai levelek» sikerét. 1734-ben öt kiadást nyomattak, további ötöt 1734 től 1739-ig. «Ha valami nagy szörnyeteg jövetelét hirdetik, a nép — mondja Molinier abbé — sietve odafut. A szellemeknek is vannak szörnyetegei, mint az anyagnak: csaknem mindenki látni akarta ezeket a leveleket».

Voltaire nem festette az ország és szokások képét: egy fennmaradt töredék azonban mutatja, hogy gondolt erre is. Jore kiadása huszonöt levelet tartalmaz. Az első (I—VII.) a vallásról szólnak, először is a quakerekről (I—IV.). Jó forrásokhoz fordult: Barclay, Croese, Sewel, Pann élete; látott quakereket Londonban. Ha lelkesedésüket, gyülekezeteiket, vezetőik kalandjait, mulatságos szemtelenséggel írja is le, mely őket bosszantotta, erényeiknek, evangélikus egyszerűségüknek, a szentségek kritikájának és dogmáiknak rokonszenves vázlatát adta, melyet a katolikusok egyházuk ellen intézettnek éreztek. Azután bőven kigúnyolja az anglikánusokat és a presbyterianusokat, de ezen a réven, még bővebben a francia papságot és annak gazdagságait, világi szokásait stb. Egy szót szól az antitrinitariusokról, de hallgat, inkább óvatosságból, mint tudatlanságból a deistákról, a kik akkor olyan számosak voltak Angliában. A vallásos Anglia képéből oly következtetést von le, felújítva Bayle-t és a *Lettres persanes*-t, mely Franciaországban még ép oly új, mint botrányos volt:

«Ha Angliában csak egy vallás volna, despotismusa félelmetes lenne; ha kettő volna, elvágának egymás nyakát; de harmincz van, tehát békében és boldogan élnek.»

Mulatságosak és kissé naivak voltak a francia egyházi férfiak ellenvetései. Molinier abbé azzal gyanúsítja Voltairét,

hogy «terjeszteni akarja a quakerianismust» nálunk: nem egész jól értette. A jezsuiták azzal foglalkoztak, hogy törvényesítsék a tized-adót: «M. de Voltaire, nem ismeri a szokást, hogy tizedet fizetnek a papoknak, a mely szokás a legrégebb időkre vezethető vissza, Ábrahám- és Melchisédekig. A szellemesség nem ér fel a tényekkel és hagyományokkal». A megjegyzésből «az egyházakra, a hol néhány egyházi férfi oly boldog, hogy 50,000 franc jövedelme van, és a hol a nép elég jó, hogy tűrje ezt» a trévoux-i hírlap egyik írója a «megvesztegetés és gabság kiáltását» véli érteni. De szerencsére — mondja ez az író — «Franciaországban a nép tudja, hogyan viselkedjék és tudja tisztelni a felsőbbségét». Ez még ötven évig igaz is volt.

Három levél (VIII—X.) jellemzi a politikai rendszert Angliában; inkább mint Rapin Thoyras, Muralt és Montesquieu, Voltaire eszménynek tekintti az angol életet, a politikai szabadságot, a mérsékelt királyságot, az adó előtti egyenlőséget, a tiszteletben álló kereskedelmet, a lordok ifjabb testvéreit, kik nem restellnek kereskedők lenni a városban, a jómódú parasztokat, túlozza e kereskedő népnek nyugodt nagyságát, kik a tenger urai és fejedelmek bankárai; Európa szabadságának önzetlen örei. Itt nincs gúnyolódás: rövid kis mondatok, pontosak és metszők, minden elhallgatás és elburkolás nélkül.

«Senki, mert nemes, vagy mert pap, nem ment bizonyos adó fizetésctől . . . Itt mindenki fizet. Mindenki ad, nem minősége szerint — a mi képtelenség — hanem jövedelme után. Az angol nemzet az egyetlen, mely képes volt szabályozni a királyok hatalmát, ellentállva nekik.

A mit leginkább szemére vetnek Angliának, az I. Károly kivégzése, mivel a győztesek úgy bántak el, mint ő bánt volna velük, ha szerencsésebb lett volna».

Prévost abbé inkább nem számol be ama levelekről, melyeknek tárgya kényes. Mások feljelentik a «szörnyű körülményeket», melyeket maguk után vonnak azon elvek, «melyek felfegyverezik az alattvalókat, és táplálják a forradalmakat». Molinier abbé gúnyolja a nagy szavakat «szabadság» és «rabság».

«A lánczokat nehéz elviselni, de ez szerencsére oly költő kifejezés, melyet egyaránt használnak szerelemben és politikában és melytől ez országban ép oly kevésbé kell megijedni, mint a szerelmeseknek Citherében».

A XI. levél, mely a «himlőelleni beoltásról» szól, az angol

philosophiába vezet be. A beoltás a philosophiai szabadság egy tette; bizonyítja ezt az ellenvetés, melyet Voltaire kapott: «A francziák természete ellenáll a beoltás rendszerének, mi alávetjük magunkat a Gondviselés határozatának».

Azután következnek a XII—XVII. levelek, Bacon-, Locke- és Newtonról: lelkes dícséreték a kísérleti módszerről és megalapítójáról, Baconról; kimutatása annak, mint alkalmazta Locke és Newton ezt a rendszert a metaphysikában vagy a physikában; a scholasticus álmodozások és Descartes meg Malebranche «regényeinek» élénk elítélése; Locke rendszerének erélyes védelmezése, hogy a mindenható Isten megadhatta az anyagnak, a melynek ez nem szükségképeni tulajdonsága, a gondolkozás képességét. E levelek abban a perczben ütöttek be, mikor a Descartes által felidézett forgószél uralkodtak a tudományos akadémiában, és mikor a theologusok, kik régóta nyugtalankodtak a cartesiusi metaphysika miatt, oly spiritualismust fedeztek fel benne, melyet a vallás szolgálatába lehetett helyezni.

Buffier Locke iránti tiszteletének ellenére, Maupertuis könyvének ellenére Newtonról, a francziák kitartottak, talán nemzeti büszkeségből, az ő Descartesjuk mellett. Azonban egy általános hangulat terjedt el, hogy ne bizzanak a metaphysikában; a physikusok és a geometria tudósai mindennap több hitelt nyertek, és a világi emberek, még az asszonyok is, szívesen hallották, hogy ezek a philosophiák, melyek annyi fejtörést okoznak, csak légből kapottak. A közönség kész volt Voltaire számára.

A vallás, politika és philosophia után az irodalom került sorra. Öt levélben (XVIII—XXII) Voltaire a tragédiáról, a komédiáról és a költészetéről szól, bemutatja Shaksperet, Otwayt, Drydent, Addison-t, Wycherleyt, Van Brught, Congrevet, Rochestert, Wallert, Butlert, Swiftet, Popet, röviden jellemzi őket, a kivonatokat összekapcsolva a bírálattal. Megjegyzi az ízlés hiányát, az angol költők rendszertelenségét, de erős lángeszüket is, «dagályos, természetellenes, a héber költőket tulságosan utánzó stílusukat», de természetüket, képzeletük élénkségét és néha szinte fenséges energiájukat is. Megjegyzi irodalmuknak és politikai szervezetüknek kapcsolatát: a szabadság rányomta pecsétjét az angol költők műveire, és ez okozza, hogy az irodalmat becsülik az országban, «a hol közösen gondolkoznak».

Végre Voltaire (XXIII—XXIV) megvilágítja az irodalmat, társadalmi szempontból, hogy megbámulja a tekintélyt, melynek

az irodalmi ember Angliában örvend, a hivatalokat és méltóságokat, melyeket elér, míg Franciaországban . . . ! Összehasonlíttja a londoni «Sociétý Royal» szervezését a mi akadémiáinkkal; itt az ítéletek ellenére, melyeket kimond, mégis Franciaországnak ad előnyt. Ebben az utolsó levélben oly álláspontot fejt ki, mely a XVIII. században kedves volt, és akkor igaz is volt: ez az akadémiák százada; valóban az akadémiák akkor a szellemi és tudományos élet központjai, egyszersmind a kutatások műhelyei és a felsőbb tanulmányok színterei voltak. Voltaire is így ítéli meg és még hasznosabbakká akarja tenni őket, különösen az Académie Francaise-t.

Itt végződnék tényleg az *Angol levelek*. A XXV. a Jore-féle kiadásban 57., megjegyzést ad Pascalról, melyeket 1742-ben egészítették ki. Ugyanabból az ihletből származik ez a levél is, a mely a Lockeról szóló levelet sugallta.

Az ellenfél jól volt megválasztva. Ez az ember, «a kit a kis szellemek alig mertek megvizsgálni», volt egyetlen védője a felvilágosodott vallásnak, a ki számít valamit a francia irodalomban és a nagy közönség előtt, az egyetlen, a ki nem bizonyította a keresztyéneknek és a deistáknak közös istenét, philosophiai és szintén közös bizonyítékokkal, hanem Jézus Krisztust és az érthetetlen mysteriumokat különös módszerrel magyarázta. Genieje erejével elhitette, hogy sikerült ez a kimutatás. Megtámadva őt, bármennyire vigyázott is Voltaire a támadó pontok megválasztásánál, mégis a vallással állt szemtől-szembe. Ezért nehezítette a XXV. levél oly nagyon Voltaire esetét, kivéve a jezsuiták szemében, kiknek megvolt az okuk, a miért elnézők voltak Pascal bírálójával szemben. Bouillier lenézte Voltaire merészségét: «Egy lepke, a ki Jupiter madarát támadja meg». A nélkül, hogy egyenlőnek tekintenénk néhány futólagos megjegyzést a komoly, mély gondolkozású munkával, vagy Voltaire józanságát Pascal tüzes lángeszével: elismerve a *Pensées* kritikájában a felületességeket és a tévedéseket, mégis lehetetlen nem látni, hogy több mint egy esetben, Voltairenak van igaza Pascallal szemben. Igaza van, mikor ellentmond az érvelés chimærikus és gyenge aprólékosságának. Igaza van mindenki előtt, a ki nem katolikus, sem keresztyén, ítéletében a természetről és az emberiség céljairól. Igaza van különösen, kora szelleme szerint mindenki előtt, a ki nem jansenista. A XVIII. századbeli francia nem bírja az életet rossznak és az észet tehetetlen-

nek találni. A jezsuiták itt igazat adnak Voltairenak Pascallá szemben; megengedik legalább, hogy Voltairenak «észszerűen» igaza van, hogy az ember lehet az, a mi, bukás nélkül és «a hit» egyedül megvéd az eredeti bűntől. A protestans Bouillier, midőn védi Voltaire ellen Pascalt, csak gyengíti őt, csak eltörüli az Apológiá-nak személyes jellemzéseit.

A *Philosophiai levelek* nagy esemény számba mentek a XVIII. század irodalmi életében. Mondhatnánk, hogy nem volt bennük semmi új, mivel már beszéltek Franciaországban Lockerről és Newtonról és a quakerekről és az angol parlamentről, Shakspereről, sőt még a beoltásról is. Azonban ez mégis nagyon új munka, mely korszakot alkot.

Ez a munka inkább, mint *XII. Károly*, a voltairei prózának megnyilatkozása volt, mely folyékony, élénk, metsző, a gondolatoknak páratlan átszűrődése és az ész finom sziporkázása. Ma csaknem azt mondhatnók: felszínes világosság és könnyed kellemesség. Prévost abbé mégis túlságosan «komolyaknak» találta a Newton- és Lockerről szóló leveleket, nem eléggé «kiszínezve kellemes képzetekkel». Voltaire nem tisztán művész, a ki azért ír, hogy önmagát kielégítse. Mondanivalóját a közönséghez méri, melyet meg akar nyerni. A levelekben a philosophia elveti a szilaj fellépést, Bayle leplezett gúnyolódásait, Fontenelle és Montesquieu rejtőzését, szabadon lép a színre, merészen, egyszerűen; mutatja magát nyílt arczczal, mérgezett fegyverével, ezzel az «örökös iróniával», mely kétségbeejtette a főügyeszt.

Voltaire gyakorolta azt a jogát, hogy mindenről hangosan gondolkozzék, a nyilvános vitatkozástól eddig eltiltott dolgokról is.

A meghunyászkodás közepett, melyben az öreg Fleury bibornok igyekezett tartani a szellemeket, olyan volt ez, mint valami harsona. E vakmerő levelek egész forradalmi programmot hirdetnek. Többé nem «ez vagy amaz» van szóban, holmi részrehajló, összefüggéstelen kritika révén; Voltaire mindent felkarol, a politikai szabadságot, a vallásszabadságot, philosophia szabadságát, az emberi élet javítását, a kísérleti módszert, az ész társadalmi értékét. Newton optikája már nem ártatlan dolog, nem annyira eredményében tűnik fel, mint módszerében, ez a tudományos szabadság egy vívmánya. Összekapcsolva Newtont és Locke ot Baconnel, a tudománynak eme fenyegető formáját, a mely egységes, szellemében és módszerében, a tudományok fölé emeli, a melyek mindegyike külön elfogadható a vallásra nézve. Mindezen meg-

jegyzések Angliáról egy szikladarabot alkotnak, melyet a szerző Franciaország alapintézményeire görget. Mellőzzék azt, a mit ő megtámad; az elnyomó vallási egységet, a papság gazdagságát, a politikai hatalmat, a királyi despotismust, a nemesség kiváltságait. Tegyék ellenébe azt, a mit kíván: a kereskedő és a nemes egyenlőségét, az adó arányosságát, az értelem és hit különválasztását, a kísérleti módszer fensőbbségét, a tudomány és irodalom szabadságát. Mi marad XV. Lajos Franciaországából? Nincsen e egész forradalom ebben a programban?

A *philosophiai levelek* az első bomba, melyet a régi rendszerre vetnek. Ime a miért abbahagyta a parlament a Bulláról szóló tanácskozásait és összeült a püspököknek és a jezsuitáknak védő udvarával, hogy e leveleket elfojtsa. Ezért volt az, hogy a jó atyák, kik tanítványuk felett még nem estek kétségbe — mert ez nem szerette Pascalt — könyvének eltiltását «nagyon okosnak» találták.

Jansenisták, ultramontánok, és ministerek először pillantották meg a «philosophus» új ábrázatát.

«Mi a philosophus? . . . Szörnyfajta a társadalomban, a mely nem tartozik semmivel a szokásoknak, a jó nevelésnek, a politikának, a vallásnak: mindent elvárhat az ember ezen urak részéről.» (Molinier abbé.)

III. FEJEZET.

Voltaire Cireyben. — Physika és metaphysika.

Noha a rendőrkapitány megadta az engedélyt, a párisi tartózkodás Voltaire-ra nézve káros volt. Elhatározta tehát, hogy Cirey-ben fog lakni, a hol megvárja a vihar végét. Cirey-sur-Blaise, melyet Mme Denis, a költő fiatal és mulatós unokahuga, gyűlölettel fest le, «minden embernek ijesztően elhagyatott, négy mérföldnyire minden lakott helytől, a hol nem látni egyebet, mint hegyeket és míveletlen földeket», valóságban csinos kis völgy, üde és zöld, két hegy közé szorítva, melyeket nagy erdők borítanak; a szén, melyet szolgáltatottak, néhány kovácsműhelyt táplált, melyek ma elhagyatottak.

A hely elragadó, de tényleg eléggé elvonult, a nagy közlekedési utaktól távoleső; Saint-Dizier felé két lépésnyire volt a Barrois határ; az első pihentetőnél az ember a francziák királyá-

nak államából átlépett a lorraini herceg birtokába. Cirey volt a nyugalom, a tanulmány és biztonság.

A szerelem is volt, legalább kezdetben. Châtelet marquise, a kié ez a föld volt, miután néhány szerelme kipróbált, 1733-ban, huszonzét éves korában, a költő barátnője lett; a charonne-i kocsmá titka után, a hová elmentek csirkebecsináltat enni és a négyes találkozások után Voltairenál, Saint-Pierre hercegnővel és M. de Focalquier-val, a viszony nyilvános lett s tartóssága által tiszteletreméltó is, a világ erkölcssei szerint.

«Képzeljének el egy nagy, rideg nőt, éles arcút, hegyes orrút, ez a «szép Emilie» képe, kép, melylyel annyira meg van elégedve, hogy semmit sem mulaszt el, hogy érvényre juttassa: fejdísz, fodor, ékszer, gyöngydísz, minden bőven van, de mivel a természet ellenére szép akar lenni, és ékes akar lenni, a vagyon ellenére, kénytelen, hogy megadhassa magának a fölöslegest, nélkülözni a szükségest, így inget és egyéb apróságot.»

Asszony beszél így, még pedig Mme du Deffand, két ok, hogy levonjunk a mondás igazságából. Nem is csúnya és nagyon kellemes, Mme du Châtelet határozottan kaczer volt, szerette a díszes dolgokat; szenvedélyes természetű és merészen, arisztokratikusan szemérmetlen, annyira, hogy egy szolga előtt fürdött, a ki az ő szemében nem volt ember. Eléggé játékos volt.

Tudott latinul, olaszul, angolul. Rajongott a matematikáért, a physikáért és megértette ezeket. Leibnitzet olvasta, Maupertuis meg Clairaut voltak a barátai. «Gondolkodott». Egy másik gonosznyelvű kortársa azt állítja, hogy évenként elkészíti elveinek áttekintését; tudományos és philosophiai tárgyokról írt.

Tudákosnak tartották. Őszintén komoly volt. Többre becsülte az ész törekvéseit a társadalom semmiségeinél. Nem volt vallásos, sőt még hívő sem. Nem volt zsörtölődő, sem rossznyelvű, sem gonosz. Mint M. de Mopinot kedvese azt mondhatta volna, tart arra, hogy — kivéve az ágyban — férfinak tekintség. Szíve, szelleme férfias volt: egyenes, határozott, tettekben is nyilvánuló ragaszkodásra képes; egészben véve többet ért, mint az asszonyok, a kik kigúnyolták.

Tehát Voltaire elment lakni kastélyába, a tapintatos marquis mellé; ez akkor még szokásos volt.

Voltaire közös háztartásban élt velük, pénzt előlegezett nekik, ha zavarban voltak; szépítette a házat, a hol egy galériát építtetett magának, csinos rococo ízlésű bejárattal, kissé túlsá-

gos gazdagon megterhelve mindenféle diszítéssel és jelmondatokkal.

Ezt az elvonultságot nem zavarta világi tolokodás, sem a vendégeknek hosszú sora. Családi életet éltek, az úr, az asszony, a jóbarát, a fiú, Linant, a házitanító, — egy szegény ördög, a kit nem küldenek el, mert nem találna másutt megélhetést — a tanító nővére, ki ennél nem kevésbé lusta és a kit szintén szájalomból tartanak, néhány szomszéd és szomszédasszony, és pedig «a vastag macska», Mme Champonin és az öreg Trichâteau sógor. Ime Cirey rendes lakói.

A tíz-tizenkét év, melyet Voltaire ott töltött, a termékeny munka évei voltak. Barátnője mérséklője lett. Elvitatta őt a nyilvánosságtól, és a zajos népszerűség kísértéseitől. Magának akarta őt, de magának Voltairenek a kedvéért is gátolta abban, hogy veszedelmes dolgokat írjon, annyira, hogy szigorúan elzárva tartotta a *Metaphysiká*-t vagy *Pucelle*-t, a mikor meg voltak írva. A kevésbé veszélyes munka felé vonzotta őt, ama tanulmányok felé, melyeket ő is szeretett.

A természettudományok, a számítások, a kísérletezések művelésére buzdította. Voltaire engedett; kíváncsi, élénk szelleme mindig könnyen vetette magát minden új útra, de nem tudott még sem ellentállni kedvteléseinek és sorsának. Nem tudott lemondani sem a költészetről, sem a történetről. Szellemét nem rejtette véka alá: nyomtatásban vagy kéziratban, mulattatnia kellett vagy megbotránykoztatnia a világot, és messze hangoztatnia a Voltaire nevet! A szegény asszony kétségbeesett ezen.

Voltaire pihenése nyugtalan, viharos pihenés volt, mint a milyen volt hangulata, sajtóságon állítva össze meglepő sikerekből, lázas tanulmányokból, zabolátlan polémiákból, zajos lármaiból, menekülésből, dícsvágyó fellebbanásokból a párisi nagy színházak, vagy az udvar, vagy a hercegek hízelgő barátsága felé. Kiházásította unokahugait. Írt. Megírta megható és háborzongató tragédiáit, *Alzire*-t, *Mahomet*-et, *Merope*-ot. Verselt, írt: ódákat, stanzákat, különösen leveleket, melyeket Châtelet marquis nem bocsátott mindig szívesen a külvilágba, ha túlságos élénken ünepelték a szép Emiliét. Együtt készült a *Folies de Jeanne* (Jeanne bolondságai), *Les discours en vers sur l'homme* (Beszélgetések versben az emberről). Jó az élet a Cirey-i paradicsomban: Voltaire optimista, írja a *Mondain*-t.

«Oh mily szép idő a mi vasszázadunk», a hol van pezsgő

és kávé, Germain-féle ezüst és Gobelins himzések, Rameau zenéje és az opera táncosnői. Szerencsétlenségére kigúnyolja Ádámot, a ki nem volt raffinált és a földi paradicsomot, mely nem elég kényelmes. A theologusok üvöltének és a költő Hollandiába fut.

Édes dicsőséget hozott neki a porosz királyi herceg előzenyessége, ki a művészetek és a philosophia barátja volt, és kivel épen ezért a kedvtelenseiért nagyon rosszul bánt apja, a katonakirály. Frigyes élénk levelezésbe bocsátkozott Voltairerrel, kit helyesírási és francia költészeti tanárjává tett; valóban híres tanár, fizetés nélkül, a kit bókokkal és kis ajándékokkal díjazott. Kaiserlinget sietve elküldték követségül Cirey-be, hogy átadjon a költőnek, a herceg barátjának, egy írókézszetletet és verseket; — színi előadással, tüzijátékkal és kivilágítással ünnepelték a követet és a társadalmi újdonságot: egy királyfi, a ki udvarol egy irodalmi embernek.

Barátnőjével Voltaire physikát tanulmányoz, gépeket vásárol Mollet abbénak, kohókat állít fel, megfigyel, kísérletez. Elküldik a felfedezéseket a természettudományi akadémiának, a mely nem tünteti ki azokat. Voltaire a metaphysikára veti magát, ír és vitatkozik róla a marquise-zal és a királyi herceggel. Erősen halad *XIV. Lajos százada*. És mivel bizonyára marad még felhasználatlan energiája, nem mulaszt el egy vitatkozást, vagy zajongási alkalmat sem. Pöre van az ellen «a gazficzkó» Jore ellen és oly kétértelmű ítéletet hoznak, mely tisztára mossa a könyvkereskedőt és bemocskolja Voltairét. Heves vádiratváltás az öreg Jean-Baptiste Rousseauval. És különösen háború Desfontaines abbé ellen, a kinek a *Préservatif*-t veti oda, míg ő kénytelen eltérni a *Voltairomaniát*; mind az a sár, melyet felkavarnak, utálatot kelt a becsüles emberekben, míg Voltaire többet veszít, mint az «ujságíró.»

A fő szolgálat, melyet az abbénak tett, abban állt, hogy kiszabadította őt a Bicêtre ből, a hová valamely bosszantó, erkölcs elleni vétség ügyében került — a lekötöleztettnak tényleg nagyon rossz eljárása, a ki nagyon is hamar vetett el minden hálát és kíméletet, gyorsan eltűnt a goromba és rosszakaratú rágalmak szövevényében, melyek leginkább azt mocskolták be, a ki írta azokat. Az elismerésféle, melyet végre Desfontaines-től kapott, nem állította helyre tekintélyét, melyet nem annyira ellenségének szidalmi rontottak le, mint a saját, méltóság nélküli dühé-

ben okozott botrányok, mint felszólítása a rendőrséghez, a bírósághoz, a ministerekhez, barátainak és híveinek összecsesdítése és Thieriot siralmas viselkedése, a ki nem akart megmozdulni; nem tudni, vajon becsületbeli kétélyek, vagy önző gyáva-ság tartották-e vissza.

A közönség elfelejtette a viszály alapját és a fejlemények alapján jogot formált arra, hogy megvesse Voltairét.

Nagy és mély ellenszenvvel viseltetett azonkívül a kormány-nyal szemben, a mely elkobzott egy folyóiratot, melyben meg-jelentek *XIV. Lajos századá*-nak nagyon ártatlan részletei. Bosszúból és meggyőződve, hogy nem lehet Franciaországban történetet írni, félbehagyta a megkezdett munkát és belefogott titokban Emiliével a világtörténet tanulmányozásába. Veszedel-mesebb volt a *Mahomet* ügye, melyet Lilleben, 1741-ben, álta-lános lelkesedéssel fogadtak, Párisban, a rákövetkező évben, gyalázatos istentelenségnek a benyomását tette. Vissza kellett vonni a darabot, nehogy a parlament és az államügyész megis-mételjék az *Angol levelek* betiltását.

1739 felé Voltaire nagy kedvet kap utazásra. Barátnőjének egy pöre mindkettőjüket Valenciennes-ba, Bruxellesbe, Haagába viszi. Ez utóbbi városban kiadatja Macchiavelli szép czáfolatát, melyet a porosz herczeg írt és később sikertelenül igyekszik el-nyomni, Frigyes kívánságára, a ki most, hogy király lett, cseppet sem hajlandó könyvének elveit követni. Kissé lehűtve a fejedel-mek philosophiájától, Voltaire mégsem áll ellent Szilézia meghódí-tója barátságának. Elmegy hozzá Clèvesbe és Rheinsbergbe, sőt 1740-ben Berlinbe is.

Ismét ott látjuk 1743-ban, egy vagyonfelosztás ügyében, a francia kormány küldetésében. Arról volt szó, hogy rábírák a porosz királyt, most Szilézia urát, régi szövetségesünket, a ki bennünket cynikusan elhagyott, hogy ismét fegyvert ragadjon a mi érdekünkben; ez nem volt könnyű. Voltaire nem vitte vég-hez sem jobban, sem kevésbé, mint a valódi diplomaták. De elhalmozták gyöngédséggel; sőt, hogy egészen az övé legyen, a porosz király egy kis árulást kísérelt meg, hogy viszályba keverje Voltairét a francia ministeriummal. Az ok oly hízegő volt, hogy a költő szemet húnyt az esetnek.

Minden megszépült körülötte, abbeli örömeben, hogy egy udvar levegőjét szívhatta; nagy barátságban volt a király nővé-reivel. Két hetet töltött az eredeti Wilhelmine-nél, Baireuth

örgrófnőjénél, a ki megmutatta neki az ő kis Versailles-át, az «Érmitage»-t; operától, színháztól, vadászattól elbűvölt, elkábult lélekkel tért vissza onnan. Kaczérkodott a svédek jövő királynőjével, Ulrika hercegnővel, a kinek egy kis madrigalt ajánlott fel, a mely az etiquette szempontjából talán szemtelennek tetszik: «Gyakran a legnagyobb hazugsághoz vegyül egy kis valóság; az éjjel királyi rangra léptem, egy csalárd álom képzetében; szerettem önt hercegnő és meg mertem vallani. Az istenek az ébredéskor nem vontak meg tőlem mindent, csak a királyságot vesztettem el.»

(«Souvent un peu de vérité
 Se mêle au plus grossier mensonge;
 Cette nuit dans l'erreur du songe,
 Au rang des rois j'étais monté.
 Je vous aimais, princesse, et j'osais vous le dire,
 Les dieux, à mon réveil, ne m'ont pas tout ôté:
 Je n'ai perdu, que mon empire.»)

Mily távol volt tőle e napon Cirey és a páratlan marquise.

A szegény asszony összeszorult szívvel nézte, miként felejtí el a barátja, hercegekért és színésznőkért, Frigyesért és a Gaussinért. Voltaire mégis visszatért hozzá. Mindig barátsággal viseltetett iránta, de már nem érezte jól magát ebben a viszonyban és Cireyben, csak ha minduntalan megszökhetett onnan. Megúnta az elvonultságot és a magányt. Ki akarta élvezni dicsőségét. A *Mélope* premiéréjénél (febr. 20. 1743) Mme de Boufflers és Mme de Luxembourg páholyában jelent meg és a közönség lelkes tapsa mellett, utóbbinak kezét csókolta. *Zaire* óta nem élvezett hasonló sikert. Az örömei elkábították és egyhangúnak találta az elhagyott völgy békéjét, a hová a szerelem szólította vissza.

Ime futólag elmondva, Voltaire életének e tíz esztendeje. Ha közelebről akarjuk látni otthonában, kövessük Mme de Graffigny «füzetkáját», a ki Lorraineból jött Cireybe, 1738-ban. Voltaire előkelően öltözve, jól rizsporozva, nagy ölelésekkel fogadja őt és sír balsorsa felett, megmutatja neki szobáját, képeit, porcellánjait, ékszereit, óráit, ezüst mosdóeszközeit; minden «különösen választékos jó ízlésre vall». Megnézi könyveit, fizikai műszereit.

Emilie lakása is gyönyörű és vendégét még érzékenyebbé

teszi a kastély többi részének visszatérítő rendetlenségével szemben.

Voltairenél vacsorázik. A költő inasa széke mögött áll, mindent odanyújt neki «valamint az apródok a király nemeseinek», Voltaire semmit sem fogad el más kezéből.

A vacsora, «tisztá és finom», fűszerezve «kellemes, elragadó beszélgetéssel», a mely néha éjfélig elnyúlik. «Mi mindenről nem beszéltek? Költészet-, tudomány-, művészet-, mindenről a kedvesség és élczelődés hangján.»

Néha Voltaire felolvassa a lelkesedő hölgynek XIV. Lajos századát, *Mérove* ot, leveleket, beszédeit az emberről, a *Pucelle*-t. Színházat játszanak, a csinos kis színpadon, mely a padláson van; «a díszletek, oszlopsorok és narancsfák cserepekben vannak, az oszlopok között». Egyetlen egy páholy, a hova a kastély úrnője egy rejteklépcsőn, egyenesen a szobájából feljuthatott. Világos, könnyed festmények díszítik a falakat. Mindjárt megérkezése után Mme de Graffigny is szerepet kap; az *Enfant prodigue*-ot játszik és *Zaire*-t próbálják, melyet rákövetkező nap adnak elő. Valóságos lázban vannak. «Huszonegy óra alatt harminczharom felvonást próbáltunk és játszottunk — tragédiát, operát és komédiát vegyest». Ha a színház szünetel, megvan a bábszínház, az a darab, a melyben Paprika Jancsi felesége azt hiszi, hogy megöli férjét, ha «fagnana fagnana»-t kiált! Vagy vetített képeket mutat be Voltaire «halálra kaczagató tárggyal», a melybe barátot, ellenséget belevisz, Richelieut Desfontaine-nel.

E bolondságok közepett megerőltetett munka foly. Mme du Châtelet rendesen munkával tölti az éjet, két órát alszik csupán. Voltaire nappal bezárkózik szobájába, a vacsora közepén érkezik néha, és az étkezés végeztével megint íróasztalához siet. De vannak pihenései, ezek gyönyörű perczek. Ép oly «kedves gyermek, mint bölcs philosophus». Mégis «szenvedélyes író»; nem szabad senkit dicsérni előtte és Rousseau nevének hallatára dühbe jön.

Elkényeztetett, daczos gyermek. Daczol egy pohár rajnai bor miatt, melyet Mme du Châtelet nem akar megengedni, mert árt neki; egy öltöny miatt, melyet nem akar, hogy hordjon. Minden apróságon veszekesznek, angolul.

Ő már akkor az örökké beteg, a ki magát kávéval és minden szerrel gyógyítja, a mely eszébe jut, de ha jó hangulatban van, kész elfelejteni összes bajait, a jókedv és élczelődés közepett.

De ime, Voltaire és Emilie fejükbe veszik, hogy vendégük barátainak elküldött egyes részleteket *Jeanne* ból, a veszedelmes *Jeanne*-ból.

Megijednek és a vendégnek iszonyú jeleneteket kell eltűrnie, különösen a hölgy részéről; megtörve, könnyben úszva, lázban kénytelen az ágyat őrizni. Kisül, hogy az árulás nem tőle jön: mentegetődznek, kedveskednek. De a kedélyesség oda van. Megszökik ebből a pokolból, melyet eleinte menyországnak hitt.

Az írások tömegében, melyeket Voltaire Cireyben készít, élete e korszakának jellemző színeit leginkább a természettudományi és metaphysikai iratok mutatják.

Mme du Châtelet befolyása alatt «számot akart adni magának» gondolatairól, Isten és a lélek felől és 1734-ben írta a *Traité de Métaphisique*-et, melynek kiadását a marquise meggátolta; szép kis botrányra adott volna okot. Barátnője Leibnitz híve: Voltaire a «bölc» Locke és az angolok nyomait követi.

Hisz Istenben. Vannak erről oly bizonyítékai, melyek kielégítik, az a bizonyítéka, mely levonható a világrendből és mely az első indító erő szükségéből alakul ki. Ő egyszerűen a «végokot» ismeri el. Az erkölcsi bizonyítékról, a jó jutalmazásának és a rossz büntetésének szükségességéről nincs is szó. Voltaire és barátnője számára a metaphysika a physika bevezetése «és Isten az első physikai igazság». Isten egy szükséges hypothézis. «Abban a felfogásban, hogy van Isten, vannak nehézségek, de az ellenkező felfogásban képtelenségek vannak».

És így «kételyről-kételyre» az ember végre oda jut, hogy «a feltevést, *van Isten*, úgy tekinti, mintha ez a lehető legvalószínűbb volna, a mit csak képzelni lehet». Ez az Isten sohasem teremtene martyrokat, sem hóhérokat. Elhelyezkedik a szellemekben, mint akár az atomok fogalma. Nem titokzatos valóság.

Ehhez az Istenhez kapcsolódnak a világegyetem szükséges törvényei; különben semmit sem tudni természetéről és a vele kapcsolatos tényezőkről. Minden vitatkozás a Gondviselésről és Isten igazságosságáról hiába való. A jansenisták pessimismusával szemben Voltaire azt az ellenvetést tette, hogy az ember nem oly nyomorult, mint a milyenné Pascal teszi. A leibnizi optimismus pedig most azt feleli: Honnan tudjátok, hogy a dolgok nem lehetnének jobban is? A világ az, a mi lenni tud. Az élet sem nagyon jó, sem nagyon rossz, tűrhető, mivelhogy

rendszerint eltűrik. A mit rossznak neveznek, az általános törvények természetes következménye: a halál ép olyanszerű dolog, mint a születés, és egyik magában foglalja a másikat. El kell fogadni az életet, a természetet és feltételeiket, s a lehető legjobban használni őket. Ez már a *Candide* philosophiája, de kevésbbé sarcastikus éllel, és mosolygóbb megnyugvással a világ gyarlóságaiban. Ebben az időben Leibnitz kevésbbé áll ellentétben Voltaire-rel, mint Pascal, és Voltaire a még izzó jansenismusra a *Mondain-t* veti.

A mi a lelket illeti, Voltaire álláspontja szilárd: «Nem állítom, hogy vannak bizonyítékaim a spiritismus és a lélek halhatatlansága ellen, de minden valószínűség ellene vall». Ismét felveszi Locke feltevését, hogy Isten megadhatta az anyagnak a gondolkozás képességét. Ellentmondó feltevés egy cartesianusnak, ki az anyagot terjedelmével határozza meg; Voltairenak nem; mert ő azzal kezdte, hogy tagadta, hogy a kiterjedés lenne az anyag lényege. Az *anyag* és *szellem* érthetetlen szavak számára, csak általános meghatározások, melyek alá sorozunk két különbözőrendű tulajdonságot, melyek ugyanahhoz a substantiához tartozhatnak.

De miért közbeléptetni Istent, miért nem tehetnénk fel Collins-nal, hogy a gondolat természetesen támadhat, az anyagnak alkata és különös szervezete által? Ugyanis, ha a substantia, melynek vannak anyagi tulajdonságai, képes volna, átváltozván, Isten külön adománya nélkül, gondolatokat előállítani, ez az Isten maga eltűnék, a szervező erő egybeolvadna a szervezett világgal és a deismusból pantheismus lenne; ámde Voltaire fél a spinozismustól.

A halhatatlanság, mely észszerűleg érthetetlen, a társadalom számára hiábavaló feltevés. A mi a szabadságot illeti, Voltaire nagy zavarban van. Nem hangoztatja a rideg determinismust, melyet harmincz év múlva fog magyarázni, bevallva, hogy nézetei megváltoztak. Elfogadja a szabadságot. Beleegyezik, hogy olyanoknak bizonyul, mint a milyen érzélemmel vannak iránta. Neki, valamint Shaftesburynek, a szabadság a meggondolt akarat, mely parancsol az érzékeknek, ellenáll a szenvedélynek, és követi az ész; «korlátolt, változó, egyszóval igen csekély dolog, mert az ember is csak igen csekély dolog», továbbá «a lélek egészsége» gyakran megtámadott, sohasem tökéletes. De az indító okok nem határozzák-e meg az akaratot? De igenis; Voltaire abból,

a miből Collins az erkölcsi determinismust vezeti le, Chubb-bel a szabadság jelét magyarázza ki. «Szükségből, de szívesen fogadok szót értelmem e parancsának» azaz, a szabadság nem egyéb, mint tudatos követése világosan megfontolt okoknak, a szellemi meghatározás, alávetve az ösztönszerű és szenvedélyes meghatározásnak.

Azonban csak azt választhatjuk, a mit választunk. És Voltaire végül megszorítja a szabadság meghatározását, Locke szerint, annyiban, hogy az ember azt teheti, a mit akar. Járnai akarok, mert elképzelem a járás kellemességét, vagy hasznosságát. Szabad vagyok, ha nem vagyok sem korlátozva, sem elzárva.

Ha az ember idejutott, már csak a *szabadság* szót tartja meg: különben csaknem letagadja értelmét. Voltaire 1740 óta, miután kifejtette Clarke rendszerét, ezt tette hozzá: «Be kell vallani, hogy a szabadság eszméjével szemben óriási ellenvetések támadnak fel. . . El kell ismerni, hogy ezen ellenvetésekre csak általános ékesszólással lehet válaszolni.»

Valóságban kevésbé változtatta meg nézetét, mintsem gondolta: különösen merészelt egyetértésre jutni önmagával.

Végül mégis el kellett jutnia az erkölshöz; de Voltaire nem alkotja meg az erkölcsök metaphysikáját, egészen gyakorlati és határozott erkölcsöt vázol.

Nincs sem határozott jó, sem rossz, sem velünk született erkölcsi gondolatok. Az erény: 1. a törvények megtartása, 2. tetteink alkalmazkodása a közjó érdekéhez, 3. tetteink alkalmazkodása bizonyos természetes érzelmeinkhez, melyek minden embernél az egyenlő szervezetből és általános életfeltételekből származnak. Az emberek érzelmei közül azok az erényesek Shaftesbury szerint, melyek a társadalom javára törek-szenek.

De mikép lehet erény a törvény iránti engedelmség? Ha ez igaz, akkor a főügyész erényes volt, a mikor elégette az *Angol leveleket*. Az előljáró, a ki alkalmazza a törvényeket, erényesebb, mint az író, a ki a törvény ellenére kinyomat a törvénytellenes gondolatokat. Voltaire belátja, hogy a törvényeknek való engedelmség a társadalom összetartója, tehát hasznos érzés, tehát magában véve erény; belátja, hogy az emberek ítéletében, a polgár, a ki országa törvényei értelmében cselekszik, erényes ember hírében áll. Ez nem gátolja, sem nem tiltja a törekvést, hogy a még tökéletlen törvényeket úgy változ-

tassák, hogy pontosabban valósítsák meg az emberiség természetes érzéseit és a társadalom közös hasznát.

Különben Shaftesburyvel együtt és még nálánál is élénkebben veti el Voltaire a vallás sanctióját, mely valószínűtlen és főképp felesleges: a másvilágtól való félelem tartott-e már vissza valaha egy hódítót? Meg kell elégedni az emberi és társadalmi sanctióval, a büntetéstől való félelemmel, az általános vélemény tiszteletével, mely becsülést oszt, vagy megvetést. Vegyük még számba, hogy a becsületes embereknek természetes hajlamuk van az erényhez, vagyis, hogy egy egészséges természet rendes fejlődésében a társadalmi érzésnek tényleges hatalma van. Számítsunk még a nevelésre is, mely táplálja és erősítse ezen érzéseket.

Hiányos, bizonytalan, gyarló sanctió ez. De az ember maga is hiányos, bizonytalan és gyarló. Csak olyat alkothat, a milyen ő maga, *Newton metaphysikájá*-ban. Voltaire ehhez hozzácsatolja a tudomány alapvető feltevéseinek vizsgálatát. Majd vázolja, majd Newton és Clarke tanait magyarázva, harczolva Descartes és Malebranche és különösen Leibnitz ellen, kitől szeretné eltántorítani Emiliét, eltelve Bayle-, Locke-, Collins-, Chlub-bal, szabadon eklektikus az angolok követésében, elismeri az atomok tudományát, a fajok megváltozhatatlanságát, korlátolt evolúcióval, oly szervezetből indulva ki, a mely már eredetétől kezdve igen változatos volt. A mi bennünket legjobban érdekelhet Voltaire metaphysikájában, az rendszere, melyet az angol deistáktól kölcsönöz. Ime ezek főbb pontjai:

1. Az értelem és hit különválasztása és függetlensége. «Nincs módomban másképp gondolkodni, mint emberileg. A theologusok istenileg határoznak. Az egészen más. Az értelem és a hit ellentétes természetűek». Collins azt mondta: «Az értelem nem bizonyítja be sem a lélek anyagtalanságát, sem halhatatlanságát, mint philosophus kételkedem, — mint keresztyén hiszek». Ezt az inkább politikai, mint észszerű álláspontot nem kell elvont módon megítélni. Nagyon sok függ a század eseményeitől. Ez egy *modus vivendi*, egyezkedés, ha úgy akarják, melyet a szabad gondolkodás a még hatalmas egyháznak felajánl. Az ész és a hitet különböző térre helyezvén, arra törekedtek, hogy sem korlátozva, sem elvetve a vallási tekintélyt, az emberi észnek a korlátlan kutatások szabadságát biztosítsák.

2. A kísérleti módszer kiterjesztése a metaphysikára. Lelki-

ismeretéhez szólok most — mondja Voltaire Leibnitz-nak, — a monadok ügyében, nem érzi-e önmaga, hogy ez a módszer mennyire tisztán képzeletbeli?

Elemezzük pontosan a dolgokat és aztán tekintsük meg, nagyon kételkedő szemmel, vajon valami elvre vonatkoznak-e?

Nem tehetek másképp, minthogy az elemzés azon módját használjam, melyet a természet adott, támaszul a vakoknak; megvizsgálók mindent egyenként, és nézem, tudok-e aztán ítéletet alkotni az egészről.

Ha nem segíthetünk magunkon a matematika iránytűjével, sem a physika fáklyájával, bizonyos, hogy egyetlen lépést sem tehetünk.

Ha azt akarják tudni, Newton mit gondolt a lélekről és a módról, melyen ez működik és ezen érzések közül melyiket fogta fel, azt mondanám, hogy nem követte egyiket sem. Tehát mit tudott ezen tárgyról az, a ki a végtelent alávetette a számításnak, és a ki felfedezte a nehézség törvényeit? Ő tudott kételkedni».

Voltaire nem veti el a metaphysikát: beleegyezik abba, hogy számba kell venni Istent, a lelket, a szabadságot: mert «akkor fiatal voltam», írja majd 1771-ben. De arra becsüli a metaphysikát, hogy annak lényege: arról elmélkedni, a miről biztosat nem tudunk. Tehát nagyon óvatosnak kell lenni, összeilleszteni a tényeket és ebből néhány bevezető igazságot levonni, egyszerű, világos, takarékos feltevéseket kell faragni és főképp nem szabad ezzel túlsok időt tölteni.

Ő világivá teszi a metaphysikát — különválasztja a theológiától, melyből csak egy «minimumot» fogad el, melyet nem lehet már kevesbíteni: az Isten fogalmát vagy elnevezését és ezt a természettudomány folytatásává alakítja. A természettudományoktól minden választ követel, melyet a metaphysika kérdéseire adhatnak és nekik tulajdonítja némely probléma nagy részét, melyet a philosophusok kizárólag hozzájuk tartozónak vélték. Tudományokat akar teremteni, melyek megvilágítsanak minden kételyt, melyet a rendszerek hiába akarnak megmagyarázni: psychophysiologiai a gyermek psychológiája, az állatok psychológiája. És ha gyakran könnyelmű, ez azért van, mert nem várja be, hogy ezek a tudományok bebizonyított tények jó összefoglalását nyujtsák neki, hanem végeredményeit valamely bizonytalan és hiányos megfigyelésre alapítva — elhamarkodja.

Voltaire által a természettudomány előbbre lép és elfoglalja a helyet, mely eddig a metaphysikáé volt. Ily módon elősegíti az általános mozgalmat, mely a század kezdete óta a szellemeket a természettudományok tanulmányához vonzotta. Az irodalom, valamint a metaphysika átengedték nekik a teret. A társadalmi emberek műveltsége tudományos lett. Fontenelle astronomiát olvastatott a hölgyekkel. Montesquieu a bordeauxi academián a vesemirigyéről és a visszhang okairól adott elő. Nollet abbé éveken át nagy sikerrel newtoni physikai előadásokat tartott, érdekes kísérletekkel, melyek vonzották a közönséget, még hölgyeket is. Kissé később Rouelle, a király gyógyszerésze, chemiai tanfolyamot nyit a Jardin du Roiban: ide vezeti majd a közjóságok igazgatója, Dupin de Francueil, Jean-Jacques Rousseaut.

Az egyházi emberek ez időben nem rettegnek a kísérleti tudománytól. Kevésbé aggasztja őket ez, mint a metaphysika: Pluche abbé és a jezsuiták pártolják ezeket a szabatos és hasznos tanulmányokat, feltéve azonban, hogy az általános szemponctoktól tartózkodnak. Az ifjuság számára, «mely hivatva van arra, hogy az egyház és állam összes hivatalait betöltse», Pluche azt óhajtaná, hogy a philosophiának szánt két év különösen «a geometriának és a mechanikának» legyen szentelve és a természettudományt illetőleg azt kívánja, hogy a tanítás tökéletesítése céljából különösen a nagy városokban egy «gyógyfűkert», «egy közhasználatra szánt fűvészkert» és egy «rendes physikai kísérleti tanfolyam» legyen alapítva. Ebben a mozgalomban, a mely Buffon természettörténetéhez vezet, Voltaire és barátnöje, eszközeikkel és kísérleti csöveikkel részt vesznek. Szükségtelen részletezni ezt a munkásságukat. *A newtoni philosophia elemei* a maguk idejében népszerűsítő könyv volt, melyben Voltaire igyekszik meghatározni a stylus és a kellemesség nemét, mely megfelelt a tudományos igazságoknak. Ő Fontenellet túlságos czifrának tartotta és csupán rendet és világosságot akart.

«Őn úgy találja, hogy elég világosan fejezem ki magam», írja m. Pitot-nak, a tud. akadémia tagjának; «én olyan vagyok, mint a patak, átlátszó, mert nem mély. Igyekeztem úgy kimutatni a gondolatokat, mint a hogy eszembe jutottak. Rajta voltam, hogy megkíméljem minden fáradságtól a mi francziáinkat».

Egy értekezést írt *A tűz természetéről*, egyet *Az indító erőről*, egy másikat *A változásokról, melyek földgömbünkön végbementek és a kővületekről, melyekben ezeknek bizonyágát*

látják, egy leírást *Az 1744-ben Afrikából Párisba hozott fehér arabról*. Mind ennek már nincs értéke és soha sem volt sok. Mégis meg kell említeni, hogy Voltaire nem nyerte meg a tűz természetéről szóló tanulmányával a tud. akadémia díját, mert műve csak megfigyeléseket, kísérleteket és számításokat tartalmaz. Az akadémia a cartesiusi rendszerre alapított fejtegetéseket kívánt. Voltairenak elég helyes érzéke van a kísérleti módszer és kellékei iránt.

Tudja mit kell tennie, de ritkán teszi meg, mert nincs sem türelme, sem ideje, hogy hosszabbítsa, vagy kibővítsa a kutatásokat, addig, a meddig szükséges volna. És különösen, mert kizárja a rendszereket, de nem a szenvedélyeket és ellentáll az igazságoknak, melyek nem egyeznek meg velük. Nem rokonszenvez a kövületek tanulmányával, mert fél, hogy a bibliai özönvíz bebizonyítását leli meg bennök. És ez az, a mi benne érdekeltte Burnetet, Woodwardot, Scheuchzert és a derék Pluchet: ép oly távol voltak a tudománytól, midőn a tényeket felkapták, mint Voltaire, midőn ellenmondott nekik. Kissé több tudományos részrehajlatlansággal, Voltaire nem utasított volna el biztos megfigyeléseket a rossz tréfával, melyet annyiszor vetettek szemére: az Alpeselek megkövült halai az utazók étkezéseinek maradványai, a megkövült kagylók pedig a zarándokok kalapjairól estek le. Közélről megvizsgálta volna akkor a szükséges következményeket, a melyek a földgömb régi állapotának ezen bizonyítékaiból vonhatók le és belemélyedve, megértette volna azt, a mit Buffon kimutatott, hogy ez az új tudomány távol volt attól, hogy az egyetemes özönvíz feltevését megállapítsa, sőt véglegesen megszabadította tőle az emberi gondolkodást. Nem volt elég bizalma a valóság-hoz. Elég helyesen határozza meg nagyjában a tudományos rendszert, de nem szoktatta ahhoz szellemét, hogy naponkint gyakorolhassa.

A természettudományok történetében, valamint a metafizikáében Voltaire nem számít; csak műkedvelő volt. De az is említésre méltó, hogy irodalmi ember, hogy költő ennyi helyet adott, szellemében és életében, ily szakszerű tudományoknak. Nem voltak haszon nélkül számára. Condorcet úgy véli, «hogy költői gondolatkörét tágitották és új képekkel gazdagították költeményeit»; én azt hiszem, a haszon kevés volt. De a természettudomány a világegyetemről és az életről új képet adott Voltairenek, melyekről ő saját használatára alkotott metafizikát,

a mely vezette politikáját és erkölcsét. Elvetvén az ember és a világ viszonyának theologiai felépítését, a természettudományoktól kérte a módszer mintáját, melylyel tanulmányozhatja az embert és mely megvilágítja a mindenséget és feltünteti az ember helyét, hatalmát és célját; a dolgok egészéről szóló általános ismerete arra szolgált, hogy meghatározza gondolatát a tökéletességről, a boldogságról, melyben lehetséges volna emberi társadalmat és egyéni embert nevelni. Ha a bölcsesség az általános szabályhoz való alkalmazkodásban van, akkor csupán a természettudomány, a mely megismerteti ezt a szabályt, vezethet a bölcsességhez. Jó erkölcs jó physikumot tételez fel. «Hasznos — mondja Condorcet, — a szellemekben helyes gondolatokat terjeszteni, oly dolgokról, melyek látszólag csak a tudományhoz tartoznak, akkor, a mikor gyakran általános tényekről van szó, melyek fontosak a világrendben, vagy közügyekről, melyek minden szem elé tárulnak. A teljes tudatlanság mindig tévedésekkel jár és a physikai tévedések gyakran támaszai veszedelmesebb előítéleteknek.»

Tehát Voltaire-rel kezdődik a természettudomány hatalma a gondolaton, még azoknál is, a kik nem tudósok.

LANSON G. után *franciából*

R. J.

SZÍNHÁZI SZEMLE.

Az elmúlt hónapban a Magyar Színház olyan újdonságot mutatott be, mely sok vitára adott alkalmat. A darab czíme: *Falusi idyll*; szerzője Lengyel Menyhért. Első darabját, *A nagy fejedelmet* a Thália adta elő, számottevő érdeklődés mellett. Harmadéve a Nemzeti Színházban játszották egy színművét, a *Hálás utókor*-t, melyet színpadi sikere alapján az Akadémia az utólagos Vojnics-jutalommal tüntetett ki. A darab az eszmék terjesztésének önző indokait s az utókor hamis kegyeletét satirizálta, itt-ott Ibsentől tanult modorban. Most a *Falusi idyll* szintén feltűnést keltett. Ez is satyra, a falusi élet satyrája; ezért sok fölháborodásra adott okot. A hírlapok nyílt leveleket közöltek a közönség köréből s némi társadalmi mozgalom készül a darab ellen, melyet a Széchenyi-Szövetség indított meg. A levelek részben örvendetek voltak, mert a közönség érdeklődését bizonyították a szellemi élet, az irodalmi termékek iránt. A szövetség föllépése azonban mosolyra készítet. Először boycott alá akarta vetni a darabot. Másik lépése az, hogy levélben fölszólította a Magyar Színház igazgatóját, vegye le műsoráról a darabot, mert a «magyar falut ócsárolja» s ha, mint hírlík, külföldön is színre kerülne, «a nyomott, fanyar, hideg satyra nemzetellenes bűnné sulyosbúl». Valóban satyrára méltó, ha egy kör, mely eddig édes-keveset hallatott magáról, bírólul tolja föl magát az irodalomban, diktálni akarván nemcsak a magyar, hanem a francia színpadon is; egy gyöngé darabtól nemzetünk becsületét félti s egy tollvonással ki akarná irtani az irodalomból a satyrát.

A szövetség azért ítéli el a darabot, mert a magyar falut ócsárolja. Vajon megengedi-e a magyar város satyrizálását? Nyilván mindent védelmébe venne, a mi magyar. A chauvinismus bárdjával kivégezné az egész műfajt, s azonkívül is sok jeles művet kinullázna irodalmunkból. Akkor azon kell kezdeni, hogy tépjük ki az olvasókönyvekből Kőlcsey két költe-

ményét, *Zrínyi dalát* és *második énekét*, melyek nemzetünk egy egész korszakát feddik; rendre vessük tűzre Arany *Elveszett alkotmányát* s Eötvös *Falu jegyzőjét*, melyek nemcsak a falut, hanem a megyét rajzolják sokkal kegyetlenebbül, nem is egy megyénket, hanem valamennyit. S gyujtsunk alájuk Széchenyi korholó és gúnyoros műveivel, melyek gáncsai sokkal több oldalúak, alaposabbak és erősebbek. Széchenyi műveivel, kinek nevét e szövetség viseli s melyek szigorúságán az sem enyhít, hogy költemények, irodalmi művek, hol a képzeletnek is szerep jut. Ha minden irodalmi alkért a nemzetre vetnek, akkor ne engedjük külföldre *Bánk bánt* sem, melyben egyik régi nádorunk királynő-gyilkosság bűnébe esik; tegyük zár alá Herczeg műveit is, melyekben a fővárosi és vidéki társaság egyaránt meglehetősen silánynak és léhának van rajzolva. S én mégis örömebb adnám a külföld kezébe Herczeg munkáit, mint néhány régi írónkét, melyekben jobb szívű emberek többnyire erkölcsösebb bonyodalmat gombolyítanak. Kevesebb gúnytól és lenézéstől tartanék a *Falusi idyll* előadásakor, mintha e levelet olvassák a külföldön. Mert nem hihetni, hogy ha e darabnak útját álljuk, azzal jobb hazafiak leszünk az angoloknál, kik szabadon hagyják terjedni Byron csipős munkáit s Dickens regényeit, melyek nem egyszer érintik az angol társadalom sötét oldalait, vagy hogy túlteszünk a francziákon, kik nem vetnek gátat Stendhal és Balzac műveinek s a csiklandós bohózatoknak, melyek nem épen jó erkölceik bizonyosságai.

Azonban nézzük, mi a Lengyel Menyhért darabjában annyira kárhóztatni való. Az első felvonás egy vidéki állomásfőnök lakásában játszik. A főnök fogyatékán levő pénzéből jó csomó drága szivart hozat vendégeinek, mert odagyűl a községnek minden nadrágos embere: a pap, tanító, egy kis zsidó ügyvéd, egy zsidó földesúr s egy pesti úr, a ki írónak adja ki magát. A vonatot várják, melyen a szolgabíró hazahozza fiatal feleségét. Eleve szólják-szapulják a fiatal asszonyt, mert külföldi nevelőben nőtt s lenézésétől félnek. Időközben a képviselő elnöklété alatt ülést tart a nőegylet, táviratban üdvözli a kormányt, de megalakulni nem tud, a sok ellentétes becsvágy miatt. Közben megjelen a vonat s azon a fiatal pár. A férj ingújjra vetközöttén hamarosan a bor és kártya mellé telepszik. Míg ő a szomszéd szobában mulat, felesége összetalálkozik a segédjegyző feleségével, a ki szószólásért könyörög, hogy férjét ne hagyják ki a

jegyzői candidatióból. Egy új barátja rögtön felvilágosítja a fiatal asszonyt, hogy férjének viszonya volt a kérelmezővel s már ezért is köteles volna nyomorukon enyhíteni. Azt is tudtára adja, hogy a pesti író voltaképp könyvügynök, s a vendégszerető állomásfőnökek ez a vacsora majdnem egy havi fizetésébe kerül. Az asszonyt mindez lehangolja egy kevéssé, de a falu költészete gyönyörködteti; elragadtatással nézi a nap lementét, hallgatja a nyáj kolompját, míg az ablakon betóduló por majd elfulladásztja.

A második felvonás a szolgabíró lakásán folyik. Új divatban festett falak, olasz képek másolatai, zongora, perzsa-szőnyeg. Közeli lebról ismerjük meg az alakokat. A könyvügynök eltűnt, miután elcsábította a tanító leányát. Ez most a szolgabíróéhoz fordul, hogy mint külföldön járt, tapasztalt asszony, szabadítsa meg szegényétől. Az asszony felháborodik; a leány sértő célzással vág vissza az asszony s a kis ügyvéd barátságára. Nagyobb baj is van. A szolgabíró kihagyja a jelölésből a segédjegyzőt, hiába kérleli neje és a nép küldöttsége. Az ember is beront, rimáncodik, később fenyegetőzik, s midőn főnöke hajthatatlan, revolvert fog reá. A szolgabíró és felesége kicsavarják kezéből; az kétségbeesetten eltántorog. Az utcán föbelövi magát. A nép fölháborodva ront a szolgabíróra, a ki puskával védekezik. A megholt özvegye is ott terem s szemébe vágja a szolgabírónak vétkét s hogy most megvesztegették. A szolgabíróné meggyűlöli férjét, menekülni akar; kész elszökni a kis ügyvéddel, de az eloldalog. Azonban eléje áll az első felvonásbeli barát; ő majd kideríti az igazságot s akkor eljő az asszonyért.

A harmadik felvonásban megtudjuk, hogy nem tudta bizonyítani vádját s kicsi híján fegyházba került. A szolgabíró marad, a ki volt; neje kérésére megbocsát vádlójának, a kit felesége meg is hív házasságuk második évfordulójának mai lakomájára. Az asszony rég elfeledte ennek minden szavát, el könyveit is; kurta szoknyában, bekötött fejjel jár; délelőtt zsíros piritóst eszik, a mit megfelel a kis ügyvéddel, miközben nevetve emlegeti egykori szokési vágyát, míg a kis ügyvéd váltig erősíti, hogy akkor az nem ő rajta múlt. Ezenközben gyűl a vendégség; már szívekbe fogadták az asszonyt, kit eleinte, míg tartottak műveltségének fölényétől, gyűlöltek; most a Madarász-féle Petőfi-kép olajnyomatával s egy phonographfal kedveskednek neki, mely magyar nótákat recseg.

Mi ebben a hazaárulás? Talán az állomásfőnök nagyzolása? Hiszen a rangkórság, a túlságos költekezés tagadhatatlan régi betegségünk. Csiky rég kifigurázta a *Czifra nyomorúságban*; újabban Tisza István fakadt ki ellene Pápán; a lapok számos öngyilkosság okául ezt emlegetik. Hogy a könyvügynök írónak adja ki magát, ez mellékes vonás, de ilyes-valami már törvényszék elé is került. Igaz, elcsábítja a tanítóék leányát. De az angol és német közönség tart annyit a jó erkölcsre, mint a miénk s ilyen eset sűrűn fordul elő regényeik és színdarabjaikban, a legerkölcsosebb író, Thackeray *Pendennis*-ében is; Sudermann *Otthoná-*nak is ez a tárgya. Hogy a falu kivetkőzteti magából a Drezdában nevelt leányt, ezt az *Új földesúr* idején a magyarság hódításaként ünnepelték. Igaz, Lengyel Menyhért alakja egyúttal leszámol ábrándjaival, rajongásaival s némileg az étellel; de ez ilyenformán történik Arany László *Déliábrók* hőseiben is, s ki merné azt hazafiatlannak nevezni.

A méltatlankodók szemében a darab legsötétebb pontja nyilván a szolgabíró és a nép jellemzése. A szolgabíró bünlajstromán csábítás, vesztegetés és közvetve gyilkosság van felróva. De vajjon nem közölnek-e napilapjaink százával ilyen botrányokat; nem olvastunk-e különbeket a legutóbbi években is bőven? Hasonló motívumok szerepelnek Baksaynak *Putak-banya* című pompás elbeszélésében s hányszor nem emleget ilyeneket a tréfa hangján Mikszáth, csintalan genre-képeiben! Egyik legszebb népballadánkban, a Fehér Annáról szólóban, hasonló eset van megörökítve s elkövetője ott is a szolgabíró. Bátyjának bírása elcsábítja a leányt, azon hitegetéssel, hogy ezzel megmenti bátyja életét, a kit pedig kivégeztet; a mibe a leány, kit úgyszólván az akasztás alatt ront meg, beleőrül. Ebből Gárdonyi Géza darabot írt s azon nem botráncozott meg senki. S kinek jutna eszébe feláldozni e balladát a bírói tekintély kedvéért?

Marad még a nép rajza, a népé, mely szilaján tódul be a szolgabíró szobájába, szemére vágott kalappal, botokat suhogtatva, lázongásra, számoltatásra készen. Ilyenformán, de erőteljesebben rajzolta a tömeget Hauptmann is, a kit ezért nem címmeztek hazaárulónak. Vajon azt hiszi-e a szövetség, hogy a színpadon örökké csak a régi népszínművek alakjainak van helyük, melyekben katrinézás leányok víg dalolással indulnak aratni, vállra vetett fagereblékkal s estére nótázva jön haza a falu népe, hogy muzsikaszó mellett tánczra kerekedjék a kocsmá-

előtt, míg drámai katastrophaképen a gazda megveri csitító feleségét? A népszínmű nemcsak azért halt ki, mert az operette kiszorította, mert az írók elhanyagolták s mert színházát becsukták, hanem főként, mert e szűrös-pruszlikos zenés bohózatokat nem lehet többé komolyan venni, hiába keresni azokban a nép életét, érzéseit, gondolkozását. Nagy baj az s kára egész nemzeti közéletünknek, hogy az irodalom keveset törődik a néppel, nem vette számon lelki világának változásait, válságait, melyek közben gyökeresen megváltozott s ép úgy kezd kivetkőzni régi erkölceiből, mint régi nemzeti viseletéből, ép úgy letesz régi szokásairól, mint népdalairól, melyeket a ponyván árult csinált nótákkal cserél föl. Még oly országos betegségről is, minő nálunk a kivándorlás, csak egy horvát író szava hallatszott eddig színpadunkról. Irodalmunkban egy vidám, derült, anekdotázó nép tréfálgozik, pedig a vidék rajzában sok helytt Turgenyev és Gogoly hangja volna helyén, meg Maupassanté, kinek paraszt elbeszéléseit szerencsére nem nyirbálták ki műveiből odavaló szövetségek. Bár csak Lengyel Menyhért meg tudta volna rajzolni a vidék ez új képét, ha még oly kegyetlen, még oly hideg, még oly fanyar satyrával is.

Azt lehetne azonban mondani, a mit Deák Ferencz mondott *A falu jegyzőjére*. De hát oly nagyok-é e bűnök, hogy egy falu népében lehetetlen halmozásnak tetszenek? Bár úgy volna; bár e satyra túlságosan erős, a valószínűtlenséggel határos lenne. De hány lóköttő betyárt, hány gyilkos duhajt nem rajzolnak régebbi népszínműveink, melyeket a falu hű képeinek vettek. A *Falusi idyll* alakjai közül nem egy tetszik szúette régi bábnak, mely sokáig a lomtárban hevert. *A betyár kendője*, *Magduska öröksége* mily bűnöket rajzolnak! A legújabb népszínmű, Gárdonyi Gézának, a falu írójának *Fehér Annája* épp ily szomorú kép. Mi volna szörnyű, nem mindennapi e mellékalakokban?

Fájdalom, Lengyel Menyhért satyrájának nem az a hibája, hogy túlságosan erős, hanem hogy gyöngye; darabjának nem az a baja, hogy nem hazafias, hanem hogy nem drámai, nem hogy rosszaknak jellemzi az embereket, hanem hogy rosszúl jellemzi; nem annyira a falut, mint a drámát torzítja el. Műve inkább csak vázlata egy darabnak, melyből még hátra van a gondosabb kidolgozás. A satyra összefér a drámával, csak kifejezése művészi legyen. De a szerző nem gondol azzal, hogy satyrája bő

forrásából egy pár ragyogó cseppel meghintse az alakok külsejét, beszédök, viselkedésök módját; aztán feltárja satyrája forrását jellemeikben, hagyja vígan buzogni egyes jelenetekben s megáradni választott tárgya körül, míg a színpadról aláhömpölyög-vén, érezzük, hogy bennünket is magával ragad. A szerző satyráját főként az alakokon önti el, de jobbára csak külsőleg jellemez s ha mélyebbre száll is, jellemein alig van más vonás a satyrára kipéczézetten kívül. A hány alakja, megannyi kidolgozatlan vázlat. A kis ügyvédről egyebet sem tudni, mint hogy mindig zsebében hordja a *Neue Rundschau* legújabb számát, s ezért az «európai ember» dicsőségét élvezi. Ép ily elnagyolt typus a zsidó bérlő, a ki sportférfiúnak tartja magát, mert lovagló ostorral és csizmában jár, s gavallérnak, mert fehér keztyűt visel; a gentry közt forgolódik, a kik félig tréfából ráparancsolnak, hogy vegye el a tanító leányát, ha hírbe hozta s ő barátságuk kedvéért rögtön megteszi. Ez az egyetlen alak, melyet az író caricaturává torzít. A nőegylet hölgyeinek s a velők ülésező képviselőnek rajzában az avultas bohózatig téved, szintén elnagyolt rajzuk miatt. Maga a jó tanácsadó, a francia színművek régi szellemes mindentudója, már a társadalmi színművekből is kikopott, pedig ott még inkább megjárná, mint ebben a környezetben. A fő alakok több gonddal vannak rajzolva, kivált a női főalak; ennek személyesítője, Halmi Margit, leginkább is segítette a szerzőt; óvatos volt kitöréseiben s a részletekben sok helyütt finom; eleinte éreztette az idegen kiejtést s fokozatosan ment át a népies teleszájúságba és tájéjtésbe. A férjben nincs más jellemvonás, mint a melyek szemlátomást kellene a bonyodalom megkötéséhez. S vajon ezek mélyen fekvők? Egyik sem az. Viszonyt szőtt időtöltésből, adósságba keveredett, váratlanul megházasodott s hogy könnyebben éljen, meg hagyja magát vesztegetni. Jellemének fővonása tehát a könnyelműség. Azért kerüli ki a bűnhődést, mert képtelen azt érezni; természeté lelki válságot nem ismer. Az államhoz van növe, azon tapad, mint hüllő a sziklához, s vígan teregeti csápjait a vízben, melyben körulte hajók sülyednek el. Az író érzi, hogy itt hiába rántaná ki a költői igazságszolgáltatás kardját, bevehetetlen vár elé került; csak végig néz rajta s tovább megy.

Az író nem is akart komoly drámát írni, csak afféle társadalmi rajzot, minővel Ferenczy Ferencz *Flirt-je* nagy sikert aratott. Ilyenforma volt *A hálás utókor* is. Mindkettő satyra,

mely a divatossá váló pongyolasággal ölti magára a dráma külső köntösét. Valódi drámai szerkezetre nem is törekszik. Drámai élet csak a második felvonásban lüktet, a másik kettő csupán a vidéki élet rajza; mellékszereplőinek kevés közük van a főcselekvényhez.

Rajzában az író sok alakot vázol, sok mindent gúnyol, de sokat markolván, keveset fog. Művének alig van egysége; satyrájának sincs határozott célpontja, iránya, nagyon is sokat ölel föl, nagyon is általánosságban mozog, azért szétforgácsolódik s veszt erejéből.

Satyrájában nincs semmi derű; az író nem nyitja föl a satyra változatos fegyvertárát; a párbeszédben nem röpködnek a gúny nyilai, a cselekvényből hiányzik a derús komikum; szántszándékkal mellőzi a tárgy mulatságos oldalát, a falusi életnek talán szintén félszeg, de olykor jóízű mosolyra fakasztó vonásait. Nem érezzük az író megilletődését, boruját vagy kesernyés humorát, mely összekapcsolna vele és segítne az ő álláspontjára emelkedni, ezt egészen ránk bízta. Ezért a darab egyhangú és sivár, de ez mutatja egyszersmind komoly célzatát; nem mulattatni akar, hanem gondolkodóba ejteni. Látszólag teljesen obiectiv; elének tárja az élet egy darabját, megmozdítja gondolkozásunkat, kellemetlen, keserű érzést, valóságos fölháborodást kelt s azzal magunkra hagy, hogy témáján tovább gondolkodjunk. Van ebben valami abból, a hogy' Ibsen bánik témáival.

Az ilyen satyra keserű orvosság, de ezen az úton leginkább megközelítheti gyakorlati, tanító és javító célzatát. Hiszen a szövetség fölháborodásából is világos egy tanulság, hogy irodalmi művet csak irodalmi szempontból ítélhetni meg; minden más álláspont félszeg. A nemtelenséget a tisztán művészi szempont magában is kizárja, ha nem itéli is el hazafiatlanság czímen a satyrát.

Érthetőbb volna, ha a szövetség *A hálás utókor* ellen szólalna föl, melynek sarcasmusa szembeötlőn talál e mozgalomra. Ott a tanítványok halottként ünnepelt, de előkerülő mesterüket minden áron elteszik az útból, csakhogy tovább is kedvök szerint magyarázhasák félre elveit. Szakasztott így cselekszik e szövetség, mely Széchenyi nevét viselve, képes volna kiírtani az irodalomból a gúny hangját, a feddés, elkeseredés, sőt kétségbeesés fegyverét, melyet Széchenyinnél többet senki sem forgatott; s az ő nevének czégére alatt kész volna vissza kívánni a censurát.

É R T E S Í T Ő.

Jean de Schelandre : Tyr et Sidon ou Les Funestes Amours de Belcar et Meliane. Tragédie. Édition critique publiée par Jules Haraszti. (Société des Textes Français Modernes.) Paris. Édouard Cornély et C. Editeurs. 1908.

Schelandre nevét a magyar olvasók aligha ismerik. *Tyrus és Sidon* című tragédiájának talán hírért sem hallották. Nem mondhatjuk, hogy æsthetikai műveltségünk kiegészítésére okvetlenül szükséges Schelandre tragédiájának ismerete. Két motívumban foglalható össze Schelandre drámájának tragikus tartalma. Az egyik az, hogy két halálos ellenségnek, két királynak, gyermekei halálosan szeretik egymást: Romeo és Julia motívuma. A másik az, hogy Schelandre Juliájának nénje féktelen szenvedélyvel szereti hugának Romeóját, ki természetesen visszautasítja az érte esengőt: Phædra-féle motívum. Ilyen két motívum együttvéve nagyon is zivatarossá teszi a tragédia levegőjét. De ennél nagyobb hiba az, hogy a költő nem elég gyöngédséggel és kevés pszichológiai érzékkel rajzolja a szenvedélyeket. Szörnyűséget szörnyűsége halmoz, az igazi tragikai pathosig ritkán emelkedik, többnyire hidegen csillogó vagy elméskedő retorikával fásaszt. De ne mérjük Schelandre tragédiáját (1608) nagy kortársának, Shakespearenek műveihez. Ez összehasonlítás nagyon is elhomályosítja nevét. Azt el kell ismernünk, hogy Schelandrenek érdemei vannak a francia dráma fejlődésében. Szükséges volt tehát kritikai kiadásban újra közzé tenni a drámát, annál is inkább, mert Schelandre a *Tyrus és Sidon* tárgyát húsz év múlva (1628) újra feldolgozta más felfogással és czállal s az irodalomtörténetírók az első *Tyrus és Sidon*ról sokat beszéltek, a nélkül hogy igazán ismerték volna.

Örülünk, hogy egy magyar tudósnak jutott a feladat ez

érdekes francia irodalomtörténeti problema körül eloszlatni a homályt. Haraszti Gyula sajtó alá rendezvén az 1608-iki *Tyr et Sidon* kritikai kiadását, ezt a feladatot teljes sikerrel oldotta meg. A szöveg elé egy körülbelül hetven lapnyi kitünő bevezetést írt.

A bevezetésben először is Schelandre életét beszéli el. E kis életrajzban a szerző nagy fáradtsággal mindent összegyűjtött, a mit szükséges tudnunk Schelandre életéről és írói tehetsége fejlődéséről. Azután Schelandre tragédiájának történetét beszéli el, vagyis inkább azoknak a balvéleményeknek történetét, melyek a *Tyr et Sidon*ról az irodalomtörténetírók könyveiben keringtek. Például Petit de Julleville, az ismeretes irodalomtörténet szerzője, a francia dráma monographusa, azt hitte, hogy a Schelandrenek tulajdonított 1608-iki tragédia egyáltalán nem is jelent meg.

Ily kevéssé ismerték a Harasztitól mintegy újra felfedezett művet.

A bevezetés többi részében szerzónk igen behatóan s finom érzékkel elemzi Schelandre tragédiáját. Kimutatja hibáit s néhány érdemét. Kimutatja, hogy minő szálak fűzik kortársaihoz Schelandret és mennyit köszönhetnek utódai az ő tragédiájának. Először tisztázza a kérdést, hogy minő helyet kell kijelölnünk Schelandrenak a francia irodalomtörténetben.

Valóban ez a kiadás becsületére válik a magyar tudománynak. Ezt nem csupán mi mondjuk. Nemrég egy francia folyóiratban Harmand nancyi tanár ezt írta Haraszti kiadásáról: «Haraszti, a kolozsvári egyetem tanára, kinek nevét már ismeretesse tették Chénierről és a XVI. századbéli francia drámáról közölt szép tanulmányai, szerencsés érzékkel világította meg Schelandre pályáját.» 1902-ben Faguet azt írta Harasztiról Chénier életrajzában: «Haraszti előbb magyar nyelven, azután francia nyelven Párisban Chénierről egy igen gondos s igen alapos könyvet tett közzé, melyben Chénier helye ki van jelölve a XVIII. század végén élő francia költők közt, kiket Haraszti esodálatosan ismer.» Ez idézetek tanulságosak. Mi itthon nagyon fukarkodtunk az elismeréssel Haraszti iránt, francia tárgyú tanulmányai miatt. A legilletékesebb francia szerzők pedig háláosan elismerik a magyar író tehetségét, érdemeit és nagy jártaságát a francia irodalomban.

1. Madarász Flóris: *Pyrker és a magyar írók. Eger, 1908.*
 47. l. — 2. Bittenbinder Miklós: *A Humájun Namê első ma-
 gyar származéka. Budapest, 1908.*

Két irodalomtörténeti tanulmány, melyek igen eltérő jelle-
 gűek, de mind a kettő figyelmet érdemel.

1. Az első tanulmány, az Egri Egyházmegyei Irodalmi
 Egyesületben tartott előadás, voltaképp azzal a támadással foglal-
 kozik, melyet Bajza, Toldy és Vörösmarty 1831-ben intéztek
 az ősz Kazinczy Ferencz ellen mivel Pyrker egyik verses művét
 (*A szent hajdan gyöngyei*) prózában fordította le, és Pyrker
 ellen, hogy magyar ember létére német költeményeket mert írni.
 Szerző e szépen és helyes fölfogással írt előadásban (a Pyrker-
 kérdésre szorítkozva) okosan kimutatja e támadásnak helytelen
 és illetlen voltát, mert Pyrker magyar földön született német
 ember volt, a kit egész élete folyama, őseitől és gyermekkorától
 kezdve, úgy irányított, hogy német költővé kellett lennie. Hiába
 szeretett volna esetleg magyar verseket is írni: szerző helyesen
 kifejti, hogy két nyelven senki sem lehet számbavehető költő.
 A Kazinczy elleni támadást szerzőnk nem tárgyalja, pedig erről
 sem nehéz ítéletet mondani. Okvetetlenkedő nagyképűség volt
 ez a támadás, egyéb semmi. Hiszen minden gyermek tudta már
 Bajzáék előtt is, hogy verses művet leghelyesebb verses alakban
 lefordítani és mégis, mennyi verses művet fordítottak le és for-
 dítanak le ma is németek, francziák és angolok prózában és
 eddigelé ezért egyetlen fordítót sem feszítettek keresztre. (Goethe
 tudvalevőleg a prózai fordítás híve volt.)

Hogy Pyrkert, e nagyműveltségű, hazafias érzelmű és nemes
 szívé embert német művei miatt hazaárulással vádolták, oly kor-
 látoztóság, melyen ma csak mosolyoghatnánk, ha nem esnék rosz-
 szul az a gondolat, hogy otromba támadásukkal egy mindenkép
 a legnagyobb tiszteletre méltó kiváló férfiút bizonyára elkeserít-
 tetek. Ha különben Pyrker német műveivel bünt követett el,
 iszonyúan bűnhődött érte. Nem szólva három színművéről, me-
 lyeknek tárgya a magyar történetből van véve, epikus művei
 1820—1824 közt jelentek meg, tehát *Zalán futása* előtt. Ha e
 műveit magyar nyelven írja, ma a magyar pantheon egyik leg-
 kimagaslóbb alakja, legnagyobb embereink sorában, kinek érc-
 szobra régen ott áll Egerben az általa épített hatalmas székesegy-

ház előtt (már ezért is rég érdemelt volna fényes szobrot!); — hogy németül írta meg, kortársai ugyan egy ideig elhalmozták (bizonyára érdemén fölül) túlzott magasztalással, sőt Cotta, könyvkiadótól egy csöppet sem meglepő nagylelkűséggel, fölvette a *Német Klasszikusok* első nagy gyűjteményébe; de ma azután el van feledve; ki olvas ma eposzokat? és a legterjedelmesebb német irodalomtörténetek sem szentelnek neki legfeljebb három-négy sort és e kevés sorban is nagyon kevés a dicséret, jóval kevesebb, mint a mennyit kétségtelenül megérdemel.

2. A második tanulmány kitünő philologiai értekezés, mely irodalmunknak egy érdekes termékével, Rozsnyai Dávid (+ 1718), *Horologiüm Turcicum* cz., csak kéziratban fönmaradt művével foglalkozik, mely remélhetőleg nemsokára nyomtatásban fog megjelenni. Rozsnyai ezen műve az indus *Puncatantra* egyik, perzsából készült török változatának, Ali Cselebi (+ 1543) művének (*Humajun Namê*, azaz *Királyi Könyv*, 1542) szabadabb magyar átdolgozása, melyet szerzője görgényi és szamosujvári fogságában 1678 és 1682 közt készített.

Szerző tanulmánya teljes tudományos tájékozottsággal és kifogástalan módszerrel írt dolgozat, mely három részből áll. Az elsőben jó áttekintést ad az eredeti *Puncatantra* származékairól és főleg ezeknek magyar fordításairól. Van ilyen a Rozsnyaién kívül még kettő; a Báji Patay Sámuelé (1781), mely Stark latin fordításán (1697) alapszik és a Zoltán Jánosé (1783), mely Galland francia szövegéből (1724) készült. Rozsnyaié tehát a három magyar fordítás közül a legrégebb és az egyetlen, mely egy keleti szövegen alapszik. Dolgozatának második részében tárgyalja szerző Rozsnyai életének legfontosabb és még mindig leghomályosabb epizódját, hosszú fogságát, melyet a Béldi-féle eseményekkel kapcsolatos udvari ármányoknak tulajdonít. Végre a harmadik részben Rozsnyai átdolgozásának anyagát és nyelvét alaposan vizsgálva kifejti, hogy a fordítás elég hű, mert a magyar fordító mindössze csak öt mesét hagyott el eredetijéből és hogy példátlan nyelvkeverése, mely művét magyar nyelvtörténeti szempontból is igen fontossá teszi, nemcsak török eredetijének jellemző nyelvkeveréséből származik. Egy függelékben még tanulságosan kimutatja, hogy az egyes mesék milyen helyet foglalnak el a három magyar fordításban és a megfelelő eredetiekben. Az egész dolgozat becsületére válik szerzőjének, a ki, reméljük, most már nem fog soká késni, hogy irodalmunk-

nak e sokat emlegetett, de kevesektől ismert érdekes és fontos termékét a tudomány számára kellően fölszerelt kiadásban hozzáférhetővé tegye.

t.

Krausz Jakab : Bevezetés a philosophiába. Második rész. Budapest, 1909. Bichler könyvnyomdája. 196 lap 8°. Ára 5 kor.

Krausz műve, melynek első részét e folyóirat 1908. évi októberi (382.) füzetében ismertettük, gyorsan halad befejezése felé. Pár héttel ismertetésünk után a második rész is megjelent, a mely *a)* a philosophiának metaphysikai részét, s *b)* az ismeretelmélet mai állását tünteti fel az olvasók előtt. Mindazon jó tulajdonságok, a melyek az I. részt jellemezték, e II. részben is fentalálhatók: a fölellett kérdések részletes ismerete, beható tanulmányozása, hű előadása; széleskörű irodalmi tájékozottság, a mely egyaránt kiterjed a német, francia, angol s olasz irodalomnak e szakba vágó termékeire s a magyar irodalomból is szerető gonddal felkarolja mindazt, a mi a tárgyalt kérdéssel kapcsolatba hozható, sima, egyenletes, mindenütt érthető, világos előadás, — s végül józan, tiszta felfogás, mely minden kérdésnél meg tudja találni a szélsőséges álláspontok közt a helyes középútat, a tudomány mai állását, a legnagyobb gondolkozók nézetét kifejező álláspontot, — nemes idealismus, mely kellően tudja mérlegelni az emberiség ideális javainak — vallás, erkölcs, irodalom, művészet, művelődés — értékét.

Miután szerzőnk műve I. részét tisztán történeti fejtegetéseknek szentelte, vagyis abban általában a philosophiai gondolkodás történeti fejlődésmenetét ismertette, a II. rész 13—20. lapjain a substantia-fogalom történeti kifejlődésének ismertetésében mintha kissé ismerős dolgokat tárna az olvasó elé. Pedig e történeti bevezetés teljesen hozzátartozik a kérdéshez. Hanem itt látjuk, hogy szerzőnk eljárása mellett, miután az egyes problémák történeti kifejlődését nem szabad mellőznie, lehetetlen olykor ismétlésekbe nem bocsátkoznia. Ezért tartjuk mi czélszerűbbnek Külpe és W. Jerusalem eljárását, a kik csak az egyes problémák előtt adnak történeti visszapillantást; minthogy minden problémának — el lehet mondani — más volt a kialakulási története, mások voltak kiválóbb képviselői, így az írónak nem szükséges fölösleges ismertetésekbe bocsátkoznia.

Kisebb tévesztésekkel, tollhibákkal, nem eléggé szabatos kifejezésekkel e részben is találkozunk. Igy Aristoteles a tudományokat nem két, hanem három osztályba (elméleti, gyakorlati és poétikai tudományok) osztotta s az előbbiekre nem a logikát és metaphysikát, hanem a matematikát, physikát és theológiát, s a második körbe az ethika és politika mellett az oekonomikát sorolta; Bacon is az emlékezet és értelem mellett a képzeletet is fölveszi a beosztás alapjául (4. l.). A 9. lapon szerzőnk «lélektani jelenségekről» beszél lelki (psychikai) jelenségek helyett; Hobbest 26 évvel mondja fiatalabbnak Bacon-nál 27 helyett (18. l.); a 10. lap «rationalistikus metaphysikáról» beszél, holott a rationalismus ismeretelméleti irány, mely az ismeret keletkezéséről, forrásairól mond véleményt (a 121. lapon már helyesen mondja: «mi tehát empirikus és racionális ismeretforrást különböztetünk meg»); Kant aligha mondható rationalistának (10. l.), mert álláspontja ismeretelméletileg kriticismus, metaphysikailag transcendentális idealismus; a 11. lap szerint Descartes-nál három alkatrészből áll a világ, a 12. lap szerint pedig «Descartes kétféle substantiát állít»; Anaximander-ről helyesebben állította az I. részben, hogy «határozatlan ősananyagot vesz fel» (36. l.), mint a másodikban, hogy «a végtelenben (apeiron) kereste a világ lényegét» (13. l.); e meghatározás: «a philosophiának általában nem lehet egyéb célja, mint az igazságot megismerni». (102. l.), kissé tág, mert nem minden tudomány az igazságot igyekszik-e a maga körében megismerni? A «kétféle igazság» elvét (174 l.) talán nem a renaissance, hanem a scholastika idejében tanították (Duns Scotus, Occam V.); Isten létének bizonyítékai közül (57—58. l.) se a kozmologiai, se a physicotheologiai, se a morális bizonyíték nem felel meg a Kant fogalmazásának, a mely a köztudatba már áment; jó lett volna tehát, ha a szerző utal azon philosophusokra, a kiknek előadását itt alapul vette.

Voltaire szerzőnk részéről több tekintetben téves megítélésben részesül. Igy az a tétel, hogy Voltaire ne ismerte volna a nemzeti eszmét (97. l.), hogy neki fogalma se lett volna a hazaszeretetről — mint azt szerzőnk Brunetiére és Faguet nyomán állítja — kétséges; arról, a ki egész életét Franciaország dicsőségének szentelte, a kinek művei hazafiságot lehellenek, a ki számtalan költeményében magasztalja a hazafiságot, a ki azt írja Rousseau-nak: «Il faut aimer sa patrie, quelques injustices

qu'on y essaie» (1755 aug. 30.), a ki Berlinben azzal dicsekszik, hogy ő «jó franczia», arról aligha hisszük el a fenti állítást, hanem igazat fogunk adni G. Pellissiernek, a ki ezt írja erre vonatkozólag: «Voltaire, ha megengedi is magának, hogy mint philosophus a haza eszméjét analizálja, de azért nem kevésbbé dicséri a hazafias érzelmet s magasztalja azon erényeket, a melyeket ez az érzelem sugall» (*Voltaire philosophe*, p. 253). Hasonlóképen nem fogadhatjuk el azt a nyilatkozatot, hogy Voltaire «az egész történelmet a véletlen játékának nyilvánítja» (157. l.); Voltaire-ről, a ki a *történelem philosophiájának* egyik művelője (e név is tőle származik), ezt nehéz föltenni. Voltaire szerint a történelem az emberi szellem képe; annak tárgya az erkölcsök, törvények, szokások, az uralkodó szellem; mikor Nagy Péter történetét írja, az orosz civilisatio gyors kifejlődését akarja feltüntetni. Ugyanez okból Voltaire-re vonatkozólag nem lehet azt sem mondani, hogy «a XVIII. század egyenesen tagadja a történeti fejlődést» (158. l.). Voltaire-nek egyik lényeges eszméje, mely philosophiáját irányozza, a haladás eszméje, és pedig nemcsak az értelmi, hanem az erkölcsi és szociális haladásé; ő a folytonos fejlődés elvét vallja, mely korszakról-korszakra halad, úgy hogy szerinte a történelem a változások tudománya; az emberi nem evolútiójának a haladás szolgál törvényeül; e haladás a jövőben is folytatódni fog s az emberiség századról-századra jobb és boldogabb lesz (G. Pellissier, id. mű, 272—75. l.).

Krausz műve érdekes és kellemes olvasmány, de attól tartunk, hogy kezdők számára egy kissé nehéz lesz.

L.—s.

Liutprand történeti munkái. Dr. Gombos F. Albin szerkesztésében megjelentő Középkori Krónikások VI—VII. k.

Fiatal vidéki tanár korában indította meg Gombos F. Albin a *Középkori krónikások* magyarra fordításának vállalatát, a mely átesve a kezdet válságain és leküzdhetetlennek látszó nehézségein, komoly és megbízható forrástanulmányokkal és jól gördülő fordításokkal gyarapította az egyetemes történelemnek vérszegény magyar irodalmát. A világtörténelem magyar tudományos művelésének jelentékeny akadályai voltak egyrészt a megfelelő tudo-

mányos közvélemény hiánya, másrészt az a téves nézet, hogy a magyar historikusnak alig lehet más feladata e területen, mint a külföldi szerzők kutatásainak és eredményeinek felhasználása és összefoglalása. Legföljebb bizonyos speciális nemzeti szempontok kiemelésére és az általános történeti eszmékkel való kapcsolatára irányították a magyar historikusok tudományos érdeklődését. Ma azonban már — a történelmi módszerek ki-mélyítésével és kiterjesztésével — ő sem zárkozhatik el azon tény elől, hogy a magyar nemzet európai viszonyai helyes föl- ismerésének elve csupán az általános történeti szempont lehet, másfelől annak vizsgálata, hogy nemzeti történelmünkben az európai áramlatok milyen alakulatban érvényesültek.

A hatás és visszahatás e viszonyosságának megismerésén kívül a magyar írók a «nagy nemzetek»-kel szemben előnybe helyezi pártatlansága, objectivebb ítélete, mintegy érdekeletlen- sége: sok európai eseménynek csupán madártávlatból voltunk szemlélői, természetszerűleg nálunk a *sine ira et studio* elvének nagyobb a lehetősége is. Ezen tárgyilagos és tudományos szem- pontból bátran kedvezőnek mondható természetes helyzet azon- ban csak akkor lesz gyümölcsöző, ha minden vonalon eredeti forrástanulmányokban gyökerezik. Főkép ebben a tekintetben: a fáradságos és értékes forrástanulmányok megkezdésében van Gombos vállalatának bece és jelentősége. Jelen kötete, a melyet már az Akadémia Történelmi Bizottságának támogatása mellett az Athenæum adott ki, Liutprand összes műveit foglalja magában Jurkovich Emil, Gaál Lajos és a szerkesztő fordításában, az utó- binak bő és alapos bevezető értekezésével és magyarázataival.

Az a tanulmány, a melylyel a szerkesztő a fordítást és a szövegmagyarázatokat bevezette, rövid összefoglalással, a német történetkritika által megállapított eredmények szerint, ismerteti a korszakot, a melyben Liutprand élt és a melyről három memoire-szerűen írt munkájában értekezik. A IX. század végé- nek és a X. század derekának időszaka ez, ez az igazán *succulum oscurum*, a melyet Bryce a római szent birodalomról szóló szép könyvében «a rend és műveltség nadirjának kora» elnevezéssel illetett. A kétségtelenül Liutprandtól származó három mű: a híres *Antapodosis*, a melyet a magyar történétírók viszony- lag legjobban ismertek és használtak fel, a *Historia Ottonis* és a *Relatio de legitione Constantinopolitana*, a melyet Liutprand ura és császára, Nagy Ottó részére, határozatlan prózai műfaj-

ban, diplomatai jelentés vagy útirajz gyanánt írt. E három különböző tárgyú mű egészen általános jelentőséghez juttatja Liutprand történetírói jellemét. Erre nézve helyesen jegyzi meg a szerkesztő, hogy Olaszországban másfél század telt el Paulus Diaconus halála után, míg Liutprand személyében ismét akadt valaki, a kinek tudása és készsége volt hozzá, hogy folyamatos előadásban írja meg népének történetét (17. l.).

Az *Antapodosis*-nak szétfolyó szerkezete mellett központi tárgya a IX. és X. századbeli Olaszország, egyházi, társadalmi és politikai kiforratlanságával és bevégtelenségével, a miért Bryce ezt az időszakot «Itália viharos függetlenségének» nevezte. Nagy Ottó történetében azt az egyéniséget festi, a ki 962-ben a római császárságot, a mely élt, mint áthelyezett, felfüggesztett, de ki nem veszett hatalom, német erővel és hűbéries szervezettel helyreállítja s ekép a német birodalmat általános európai jelentőséghez és politikai vezérszerephez juttatta. Ettől fogva «a legszentebb császár» (Hist. Ott. cap. 2.) a létező politikai erők gravitációjának központja. A 968. konstantinápolyi követségjárásról szóló jelentésben pedig az akkori európai «concert» legconservatívabb, egyedüli legitím római eredetű államszervezetnek, a görög császárságnak közviszonyait írja és bírálja meg a nyugati politikus és olasz ember szemmértékével. Akár tudatosan és célzatosan, akár véletlenül, Liutprand ekként átfogta és összefoglalta az akkori általános történelmi tényezők dynamikájának három fő hajtó erejét: az elolaszosodott pápaságot, az elnémetesedett császárságot és az anorganikus, holt-tetemszerű dermedésben szunnyadó bizánczi görög birodalmat. Ezek külön is egyetemes hatalmak gyanánt szerepeltek, a *dominium mundi* praetensensióival hivalkodtak; együttesen pedig csaknem kizárólag ezen három hatalomnak egymással való kapcsolatai és küzdelmei alkotják az akkori világtörténelmet.

Ez az általános szempont emeli a megérdemelt kiváló helyzetre társai közül Liutprand munkáit, a melyet fokoz nem közönséges egyéni tulajdonságaival. Gombos külön fejezetet szentel Liutprand történetírói méltatásának: jórészt teljesen német kritikusok művei nyomán, mivel szerinte csak «a német történetírók foglalkoztak igazán Liutpranddal» (38. l.). Ez mintha kissé egyoldalúvá tenné a Liutprandról való tudományos nézetek ismertetését, s az idevágó olasz irodalom mellőzésével megelégszik a sok tekintetben, különösen az olasz történetiroda-

lomban túlhaladott Muratori megjegyzésének fölemlítésével. (V. ö. Baldeschi, Liutprando cz. tanulmányát.) Nagy tárgyszeretettel merül el a kútfőelemzésben, a szerzőtől tárgyalt események boncolásában; kiváló gondja volt minden ténynek mintegy kritikai rögzítése, a legaprólékosabb adatok szigorú, sőt pedáns ellenőrzése. Sok téves német felfogást is helyreigazít, mint a hogy teljességgel anachronistikus Wattenbach azon föltevése Liutprandról, hogy ő a politikai gyilkosságot az államtudomány megegyezett eszközének tartotta, szóval præmacchiavellista volt (35. l.).

Liutprand krónikáinak köztörténelmi szempontból való értékelésén kívül Gombos különös figyelmet szentelt a par excellence magyar történetíróra nézve érdekesebb helyekre. Tanulmányának utolsó fejezetében (Liutprand és a magyarok) elkülönítve tárgyalja, kritikailag feldolgozza Liutprand magyar vonatkozásait, fölbecsüli tudósításait és elemzi adatait. Kétségtől magyar történelmi szempontból eddig az az értekezés a legbecsesebb és legalaposabb kútfőtanulmánya Liutprandnak, de egyszersmind ez a könyv legeredetibb és reánk nézve legérdekesebb része. A hazai történetírók mindenkor szívesen felhasználták Liutprand magyar relatióit, de úgyszólván sohasem egyezően. Szabó Károly többet is kiolvasott Liutprand könyveiből, mint a mennyi azokban van; Salamon Ferenc lekicsinyli, bár ez nem tartja vissza, hogy a magyar hadi taktikáról szóló classikus becsű tanulmányában a brentai csata harcászati előkészítésének elemzésénél alapforrásul használja; Pauler Gyula nyilvánvalóan téves híreit is átveszi; Marczali pedig «egész lelkületénél fogva lehetetlennek tartja, hogy ő híven, sine ira et studio, mások ta volna le forrásait». Gombos sorra veszi Liutprand magyar vonatkozásait, s noha egyben másban úgy tetszik, mintha az olasz főpap krónikásnak a magyar historikusok előtt való rehabilitálására vállalkoznék, egészben véve objective tárgyalja és veti össze a Liutprand-féle tudósításokat a történelmi kutatások legújabb eredményeivel. A könyv kezelésének és olvasásának technikáját nagyon megkönnyíti a pontos tárgymutató is.

Általában véve a Liutprand fordítása és tanulmánya szolid és lelkiismeretes munka eredménye, dicséretet érdemel a lelkes szerkesztő és munkatársak működése, az a pontosság és szorgalom, a melylyel a középkor főbb krónikáit a magyar közönséggel és tudománnyal megismertetni törekszenek.

Pethő Sándor.

Új magyar könyvek.

Barcsa János dr. A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. I. kötet. Debreczen. Hegedűs és Sándor. (8-r. 273 l.) 5 K.

Bartók György dr. Theologiai tudomány és lelkipásztori képzés. Kolozsvár 1907. (Budapest, Kókai L. (8-r. 105 l.) 2 K.

Berki Miklós. Versek. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 168 l.) 2 K.

Bouché J. A zöldségtermesztés. Gyakorlati útmutatások a zöldségeskertek munkákhöz — után a hazai viszonyokhoz alkalmazva, magyarra átdolgozta Kardos Árpád. Második, tetemesen bővített és javított kiadás. Budapest, 1907. Légrády Testv. (8-r. 128 l.) 2 K.

Brück Gyula. Zenei alaktan. (Zeneköltészetten). A klasszikus mesterek műveiből és a magyar zeneirodalom jelesebb termékeiből, valamint a magyar népdalokból vett számos példával. Budapest, 1907. Lampel R. (8-r. 200 l.) 5 K.

Évkönyve, A gazdasági tudósítók —. 1907. évre. Kiadja a m. kir. földművelésügyi miniszter. XV. évfolyam. Budapest, 1907. Nagel O. (8 r. 578 l.) 1 K.

György Gusztáv. Mennyileges elemző vegytan. Különös tekintettel a fém- és vaskohó-laboratoriumokban előforduló elemzésekre. Második javított és bővített kiadás. Selmezbánya, 1907. Joerges. (8-r. X. 427 l.) 6 K.

Herczeg Ferencz. Déryné ifjasszony. Színjáték 3 felvonásban. Budapest. 1907. Singer és Wolfner. (8 r. 139 l.) 2 K 50 f.

James E. W. és *Endrei Zalán.* Az angol és magyar nyelv új szótára. Angol-magyar rész. Budapest, 1907. Stampfel. (8-r. 440 l.) 4 K.

Király Péter dr. Magyar szocializmus vagyis: a szocialisták törekvéseinek s céljainak okszerű és észszerű ismertetése, — magyar szellemen — politikai, társadalmi és közgazdasági szempontból. Debreczen, Hegedűs és Sándor. (8-r. 192 l.) 3 K.

Kisbán Miklós. Naplegenda. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 187 l.) 2 K.

Lukács György dr. A választójog. Budapest, 1907. Hornyánszky V. (8 r. 132 l.) 2 K.

Márffy Ede dr. A magyar határvámigazgatás és vámkezelés szabályai. A budapesti kereskedelmi akadémia vezérlőbizottságának támogatásával. Budapest, 1907. Szerző. (8-r. 169 l.)

Mikszáth Kálmán munkái. Budapest, 1907. Révai testv.

(8-r.) Egy kötet 4 K. XXV. kötet. Világít este a szentjános bogár is. (264 l.) XXVI—XXVII. kötet. Jókai Mór élete és kora. 1., 2. kötet. (312, 311 l.) XXVIII. kötet. A fekete kakas és még három más elbeszélés. (278 l.)

Molnár István (Rudinai). A mezőgazdasági gyümölcsstermelés és értékesítés. Budapest, 1907. Pátria. (8-r. 242 l.) 5 K.

Olcsó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1907. Franklin-T. (16-r.)

1464—1467. szám. Fogazzaro Antal. A szent. Regény. Olaszból fordította Vetési József. (493 l.) 8-r.

Réz Mihály. Széchenyi problémák. I. Széchenyi és az érzelmi politika. II. A következetesség és Széchenyi rendszere. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIII. köt. 7. sz.) Budapest, 1907. Akadémia. (8-r. 80 l.) 1 K 50 f.

Rudnai Győző. A felső-bükki kuria. Regény. Budapest, 1907. Pallas. (8-r. 234 l.) 3 K 50 f.

Sinclair Upton. A posvány. (The jungle.) Amerikai regény. Fordította Baross Károlyné. Budapest, 1907. Nagel O. (8-r. 233 l.) 4 K 50 f.

Stromp László. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. V. évfolyam. Budapest, Hornyánszky V. (8-r. 232 l.) 3 K.

Szikra. Régen. Undi S. Mariska rajzaival. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. 124 l.) 10 K.

Szűts Izsó. A modern rajzoktatás vezérfonala. Rajzolás szemlélet alapján. Kézgyűjtemény gyakorlatok. Tanmenet-tervezet 37 mintalapon 48 lezckemintával. Nagyvárad, 1907. Sebő I. (4-r. 144 l.) 6 K.

Tömörkény István. Különféle magyarok meg egyéb népek. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 186 l.) 2 K 80 f.

Verne Gyula. Servadac Hektor kalandos utazása a naprendszeren át. Atdolgozta Szász Károly. Harmadik egyedül jogosított képes kiadás. Budapest, 1907. Franklin-T. (8-r. 326 l.) 2 K 80 f.

Verő György. A nép. Színmű három felvonásban. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 174 l.) 2 K 50 f.

Wilde Oszkár. Salome. Szomorújáték egy felvonásban. Fordította Battlay Geyza. Bevezetéssel ellátta Márkus László. Illusztrálta Sarkadi Emil. Budapest, 1907. Révai és Salamon. (8-r. 85 l.) 3 K.

